

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Prof. DOĞAN KUBAN'A ARMAĞAN

Yayımlayan: Mühittin Salih EREN

İstanbul 1996

34-96-Y-70-054

ISBN 975-7622-40-0

EREN Yayıncılık

Kitap-Dağıtım Tic. ve San. Ltd. Şti.

Tünel, İstiklâl Cad. Sofyalı Sokak No: 34

80050 BEYOĞLU - İSTANBUL

Tel: (212) 251 28 58 - (212) 252 05 60

Telefax: (212) 243 30 16

Dizgi ve Ofset Hazırlık : Eren

Baskı Özener Matbaacılık Ltd. – 612 50 70

Prof. Doğan Kuban'a Armağan

Yayına hazırlayanlar:

Zeynep Ahunbay - Deniz Mazlum - Kutgün Eyüpgiller

EREN

İçindekiler

Sunuş	VII
Prof. Doğan Kuban'ın Özgeçmişi	IX
Prof. Doğan Kuban'ın Bilimsel ve Mesleki Çalışmaları	XI
Prof. Doğan Kuban Yönetiminde Yapılan Tez Çalışmaları	XIII
Prof. Doğan Kuban'ın Yayınları	XV
Doğan Kuban İçin Ne Dediler?	XXIII
Doğan Kuban'lara Yazık Olmasın	I
<i>Kemali SÖYLEMEZOĞLU</i>	
Türk Sanat Tarihinde Düşünsel Boyut ve Doğan Kuban	3
<i>Jale ERZEN</i>	
Türk Sanatının Niteliği	5
<i>Ayla ÖDEKAN</i>	
Endüstri Tasarımında Post-Modernizm	11
<i>Filiz ÖZER</i>	
Modernizmin Başlangıç Aşamasında 1926-33 Yılları Arası	
Türk Mimarlığında Yaşanan Gelişmelerin Bir Değerlendirmesi	17
<i>İnci ASLANOĞLU</i>	
Anadolu Selçuklu Dönemi Hanları ve Posta-Menzil-Derbent Teşkilâtları	25
<i>Ayşıl YAVUZ</i>	
Osmanlı Külliyyelerinde Yerleşme Düzeni - Bir Tipoloji Denemesi	39
<i>Aptullah KURAN</i>	
18. yy. İstanbul'unda Basılı Kitabın Öyküsü ve Kütüphaneler	45
<i>Deniz MAZLUM</i>	
Anıtsal Mimari ve Konut Arasındaki İlişkiler Yönünden	
Sinan Yapılarına Bir Bakış	51
<i>Semra ÖGEL</i>	
Klasik Dönem Osmanlı Metropolünde Konutun "Reel" Tarihi: Bir Standart Saptama Denemesi	57
<i>Uğur TANYELİ</i>	

Onbeşinci Yüzyıl Anıtsal Yapılarında Üst Örtü-Geçit Alanı İlişkisi <i>İlter BÜYÜKDİĞAN</i>	73
Bir Osmanlı Kale-Kentinin Yapımı: Anavarin Örneği <i>Gülsün TANYELİ</i>	85
Süleymaniye Camisi İnşaatı İle İlgili Bir Belge Üzerine Düşünceler <i>İlknur A. KOLAY</i>	95
Cihannüma Kasrı ve Erken Osmanlı Saraylarında Kule Yapıları Hakkında <i>Ayda AREL</i>	99
Taşkılla İçin Küçük Bir Tarih <i>Afife BATUR</i>	117
Koruma Politikalarına Temel Yaklaşım ve Korumada Estetik Düzeylilik Sorunu <i>Ahmet ERSEN</i>	125
Tarihi Yarımada'nın Haliç Silueti <i>Nur AKIN</i>	129
Amasya Kenti'nin 16-19. Yüzyıllar Arasındaki Fiziksel Yapısının Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre İrdelenmesi <i>Kâni KUZUCULAR</i>	137
1925 Yılından Günümüze Kastamonu Kent Dokusunda İzlenen Planimetrik Değişim ve Kaybolan Mimari Miras <i>Kutgün EYÜPGİLLER</i>	159
İstanbul Bizans Mimarisinde Tuğla Boyutları Üzerine <i>Yegân KÂHYA</i>	171
Kabartmalarla Bezenmiş Olan Sütun Gövdeleri <i>Mükerrem Usman ANABOLU</i>	183
İstanbul Karasurları T1 - T6 Burçları Arası Beden Duvarları Seğirdim Yolu Seviyesinde Gözlemler <i>Metin AHUNBAY</i>	187
Sultan Ahmet Meydanı'nda Bulunan Marmara Üniversitesi Rektörlük Binaları'nın Tarihi Kimliği ve Restorasyon Sorunları <i>Zeynep AHUNBAY</i>	195

SUNUŞ

Sevgi, saygı ve hayranlıkla bağılı olduğumuz Doğan Kuban, uzaktan tanıyanlar için Türkiye'de mimarlık tarihi ve koruma konusunda bir otorite, yaşamını yazmaya ve öğretmeye adanmış, sesini uluslararası düzeyde duyuran ve etkili olan bir isimdir. Daha yakından tanıyanlar için Türkiye'de sanat, mimarlık, koruma ve üniversite eğitimi alanında düşünce üreten ve koruma bilincinin yaygınlaştırılması yolunda yılmadan çabalayan bir mücadele adamı; entellektüel düzeyi ve üretkenliğiyle seçkinleşen bir öğretim üyesidir.

Doğan Beyin ilk bilimsel çalışması 1954' de hazırladığı ve yeterlik tezi olan *Osmanlı Barok Mimarişi Hakkında Bir Deneme* adlı yapıtıdır. Rönesansla karşılaştırmalı bir değerlendirme olan doçentlik tezinde (1958) Osmanlı mimarlığını ne şoven, ne de batılı önyargısına dayanan bir bakışla inceler; konuya öznellik sarmalından arındırılmış bir objektif değerlendirme getirir. Aynı bilimsel tavrı *Anadolu Türk Mimarlığının Kaynakları*'nı izlerken ve diğer yapıtlarında da sürdürür. Mimar Sinan, Türk Evi ile ilgili makaleleri, *100 Soruda Türk Sanatı* gibi eserleri ülkemiz mimarlık tarihinin değişik alanları üzerinde yoğunlaşan ilgisinin göstergeleridir. 1950 - 60 arasında daha çok mimarlık tarihi üzerine yoğunlaşan çalışmaları, 1961'de "Tarihi Çevrenin Korunması ve Değerlendirilmesi" ve 1962'de "Restorasyon Kriterleri ve Carta del Restauro " makaleleriyle koruma disiplini de içine alacak biçimde genişlemiştir. Birçok dergide ve özellikle Cumhuriyet'te yayımladığı yazılara koşturarak Erzurum, Sivas, İznik, Kastamonu, İstanbul, İzmir, Gaziantep, Safranbolu gibi tarihi kentlerin korunmaları için gerekli ön çalışmaları yürütmüş ve raporlarıyla planlama faaliyetine yön vermiştir. Uzun yıllar Anıtlar Yüksek Kurulu üyesi olarak ülke çapında koruma sorunlarını yakından izlemiş ve yayınları ile koruma çalışmalarının düşünsel temelini oluşturmaya uğraşmıştır.

Bilimsel başkanlığını yaptığı Kalenderhane kazı ve restorasyonu, onarımların bilimsel araştırmalara dayandırılması konusunda örnek bir çalışmadır. İstanbul üzerine çok yönlü çalışmalarla Doğan Bey içinde yaşadığımız kenti tarihi, zengin kültürü ve geleceği ile sürekli izlemekte ve yorumlamaktadır.

Doğan Bey'in kişiliği, bilimsel düzeyi çalışma alanını ilginç kılmış, Kürsüsünü bir çekim merkezi yapmıştır. İnsan yetiştirmek için insanları sevmek ve yeteneklerini doğru değerlendirebilmek gerekiyor. Çevresinde toplanan gençleri, üniversiteye ülkenin bilim hayatına kazandırmak onun başarısı olduğu diğer bir alandır. Her zaman aklın gösterdiği yolda ilerleyen Doğan Bey, öğrencilerine bilimsel tavrın ne olduğunu göstermiş; önemli olanı ayrıntılardan soyutlama ve olguları doğru değerlendirme becerisini kazandırmıştır. Ülkemizde onun yetiştirdiği, yetişmesine katkıda bulunduğu geniş bir kadro var. Bugüne kadar yürüttüğü ve tamamlanmış 24 doktora, 31 yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Yetiştirdiği öğretim üyelerinin çoğu Fakültemizde, diğerleri İÜ, MSÜ, YTÜ, ODTÜ, Bilkent, Trakya, Pakistan üniversitelerinde görev yapmaktadırlar.

8 Nisan Doğan Bey'in doğum günü. Ona 70. yılında bir kitap armağan etmek istedik. Meslekdaşları ve öğrencilerinin hazırladıkları bildiriler bugün ve yarın burada sizlere sunulacak ve daha sonra bir kitapta toplanacak. Doğan Beyin çalışma alanı sanat eleştirisi ile mimarlık tarihinden anıt restorasyonu ve kentsel korumaya kadar renkli bir yelpazelenme gösterdiğinden bildiriler de bu çeşitliliği yansıtmaktadır. Programda Prof. Doğan Kuban'ın İTÜ Mimarlık Fakültesine girdiği 1952 yılından bugüne kadar geçen 43 yıl içinde yetiştirdiği kadrodan yalnız bir bölümü yer alıyor. Çeşitli nedenlerle toplantıya katılamayan meslekdaş ve öğrencilerinden gelecek makalelerle Armağan'ın içeriğinin daha da zenginleşeceğini umuyoruz. Bu kitaba Doğan Bey'in Fakültemiz

içinde ve dışında bulunan dostlarının ve öğrencilerinin anı, yorum ve değerlendirmelerinin de girmesini istiyoruz. Bu çağrıyla kabul edenlerin katkılarını yazılı olarak en kısa sürede sempozyum sekreteryasına ulaştırmaları bizleri sevindirecektir. "Doğan Bey'le ilgili herşeyi seve seve basarız" diyen Eren Yayınevi basım işini şimdiden üstlendi. Gelecek yıl bu günlere kadar yayının hazır olup elimize geçeceğini umuyoruz.

Maddi olanaksızlıklarla kolları bağlanan üniversitelerin zincirleri kırarak ürettiklerini bilim dünyasına yansıtmaları gerekiyor. Her yıl bu toplantıları tekrarlayarak Fakültemizdeki mimarlık tarihi ve restorasyon alanındaki araştırmaları yayına dönüştürmeyi planlıyoruz. Çok yoğun bir çalışma programı olan Doğan Bey'den de bir ricamız var: Edirne Anıtsal Monografisi gibi dosyalarda duran zengin malzemeyi yayına dönüştürmesini, tüm yapıtlarını kapsayan bir Doğan Kuban dizisini başlatmasını diliyoruz.

Nice sağlıklı ve verimli yılları Taşkışla'da kutlamak dileğiyle sevgi ve saygılar.

8 Nisan 1995

İTÜ Mimarlık Fakültesi Restorasyon Anabilim Dalı adına

Zeynep Ahunbay

PROF. DOĞAN KUBAN'IN ÖZGEÇMİŞİ

8 Nisan 1926'da babası Albay Bahattin Kuban'ın Fransız Harp Akademisi'nde öğrenim görmekte olduğu Paris'te doğmuştur. Ankara Gazi Lisesinden mezun olduktan sonra İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesine girmiş ve 1949 da Yüksek Mühendis Mimar diploması almıştır. Askerlik görevini tamamladıktan sonra İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Rölöve Kürsüsü'ne asistan olarak atanmış ve akademik yaşamının bundan sonraki yıllarını aynı fakültede geçirmiştir. Girdiği bilim alanında öncü olarak yurt çapında ve yurt dışında tanınan Kuban'ın ilk bilimsel çalışması Paolo Verzone'nin danışmanlığında tamamladığı *Osmanlı Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme* konulu yeterlik tezidir (1954). Bu konuda Türkiye'de daha önce hiç bir çalışma yapılmamış olması nedeniyle, eser önemli bir kaynak olarak birçok çalışmaya esas oluşturmuştur.

1954 yılında İTÜ Mimarlık Fakültesi'nce yurtdışında görevlendirilen ve bu arada İtalyan Hükümetinin verdiği bir bursla araştırma olanaklarını arttıran Kuban, yurda döndükten sonra *Osmanlı Dini Mimarisi'nde İç Mekan Teşekkülü-Rönesans'la Bir Mukayese* adlı teziyle doçent olmuştur (1958, jüri üyeleri: Kurt Bittel, Mazhar Şevket İpşiroğlu, Arif Müfit Mansel, H. Kemali Söylemezoğlu, Paolo Verzone).

1962 yılında Fulbright bursu ile ABD'de Michigan Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümünde konuk öğretim üyesi olarak ders vermiş, 1963 yılında Harvard Üniversitesinden burs alarak Washington'da Dumbarton Oaks Bizans Araştırmaları Merkezi'nde bir yıl süreyle Anadolu'daki Hristiyan Yapıları Kataloğu üzerinde çalışmıştır. 1964' de yurda dönen Kuban, 1965 de *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları* adlı çalışmasıyla profesör olmuştur.

Doçentliğinden başlayarak emekli olduğu 8 Nisan 1993 tarihine kadar geçen süre içinde sırasıyla İTÜ Mimarlık Tarihi ve Rölöve Kürsüsü, Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Kürsüsü, daha sonra Restorasyon Anabilim Dalı Başkanı olan Kuban 1971-77 yılları arasında İTÜ Senatosu üyesi olmuş, 1974-77 yıllarında da İTÜ Mimarlık Fakültesi dekanlığı yapmıştır.

Profesör Doğan Kuban, 1967 yılında Michigan Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümünde İslam ve Türk Sanatı üzerine ders ve seminerler, 1967-70 yılları arasında Karadeniz Teknik Üniversitesi'nde mimarlık dersleri ve 1970 de ABD Minnesota Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü ve Yakın Doğu Merkezi'nde İslam Sanatı dersleri vermiştir. Myron B. Smith'in "Persian Vaulting Technics" adlı çalışmasının tamamlanması amacıyla verilen Smithsonian Institution Araştırma Bursu ile 1975 yılında Washington DC'de; 1977-79 yılları arasında ise Harvard Üniversitesi Fellow'u olarak Dumbarton Oaks Bizans Araştırmaları Enstitüsü'nde Kalenderhane monografisinin mimari bölümleri üzerinde çalışmıştır. 1980-81 yılları arasında Massachusetts Institute of Technology School of Architecture and Urban Planning'de konuk öğretim üyesi olarak İslam Kentleri ve Mimarlığı dersleri veren Kuban 1986-87'de Suudi Arabistan Dammam Kral Faysal Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde verdiği Çağdaş İslam Mimarisi derslerinin yanısıra aynı kurum için lisansüstü programını hazırlamıştır.

Kuban, konuk öğretim üyeliklerinin yanısıra 1963 yılından başlayarak California Üniversitesi Yakındoğu Merkezi, Berkeley Üniversitesi Mimarlık Bölümü, Georgia Teknoloji Enstitüsü Mimarlık Bölümü, Clemson College Mimarlık Bölümü, Utrecht Üniversitesi Mimarlık Bölümü, Santa Barbara Sanat Müzesi, Washington Üniversitesi Şehir Planlama Bölümü ve Yakındoğu Merkezi, Rhode Island Sanat Okulu, Isfahan Üniversitesi, Karaçi Şiraz Üniversitesi, Pencap Üniversitesi, Indiana Üniversitesi Ural-Altay Çalışmaları Bölümü, Californiya Üniversitesi Mimarlık Bölümü, Pennsylvania Üniversitesi Üniversite Müzesi ve Sanat Tarihi Bölümü, Danimarka Kraliyet Güzel Sanatlar Akademisi, Sudan Khartum Üniversitesi, Laval Üniversitesi, Winnipeg Manitoba

Üniversitesi, Şikago Üniversitesi Ortadoğu Çalışmaları Merkezi, Riyad Üniversitesi Mimarlık Bölümü, Kahire Amerikan Üniversitesi, Rabat Üniversitesi, Fas Meknes Belediyesi, Tahran Petrol Üniversitesi Mimarlık Bölümü, Louisiana Üniversitesi Mimarlık Bölümü, Lahor Ulusal Sanat Akademisi, Roma Uluslararası Koruma Merkezi (ICCROM), Harvard Üniversitesi Massachusetts Teknoloji Enstitüsü, Mimarlık ve Planlama Okulu gibi pek çok bilim kurumunda konferanslar vermiş, seminer ve sempozyumlara katılmıştır

Kuban, 1974 yılında İTÜ Mimarlık Fakültesi'ne bağlı Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsünü (MTRE) kurmuş ve başkanlığını yapmıştır. Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi ICOMOS'un Türkiye kolunun kurulması için çalışmış ve birçok uluslararası toplantıda yurdumuzu temsil etmiştir (1968-78). 1979-80 yıllarında Uluslararası İslam Tarihi Sanatı ve Kültürü Araştırmaları Merkezi (IRCICA) başkanı seçilmiş ve merkezin İstanbul'da kurulması çalışmalarını gerçekleştirmiştir. TAÇ Vakfı (1976), Tarihi Evleri Koruma Vakfı (1977) ve Türkiye Sosyal ve Ekonomik Tarih Vakfı (1991)'nin kurucularından olan Kuban, 1973-75 yılları arasında TTOK Yönetim Kurulu üyeliği yapmıştır.

1968 den başlayarak 1981'e kadar Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu üyeliği ve 1981-83 yılları arasında da aynı kurumda başkan yardımcılığı yapan Kuban 1993-1995 yılları arasında İstanbul III Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Başkanlığını yürütmüştür.

1990 yılında "*TMMOB Mimarlar Odası Mesleğe Katkı*" ödülünü alan Prof. Kuban'a aynı yıl Kültür Bakanlığı tarafından da "*Kültürel Mirasın Korunmasına Hizmet Ödülü*" verilmiştir. Prof. Doğan Kuban, yine 1990 yılında "*İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Enstitü Muhabir Üyeliği*"ne, 1994 yılında da "*Amerikan Mimarlar Enstitüsü Şeref Üyeliği*"ne seçilmiştir.

Türkiye'de mimarlık tarihi, restorasyon ve kentsel koruma konularındaki öncü yayınları, yetiştirdiği bilim adamları ve kurumlaşma çalışmaları ile değerli hizmetler veren Prof. Doğan Kuban'ın bir çok eseri uzun yıllar önce yazılmalarına karşın, hala tazedir ve aranılır yapıtlar olma niteliklerini korumaktadır. Prof. Kuban, bilimsel çalışmalarının yanı sıra İstanbul ve İstanbul dışında bir çok anıtın korunması ve restorasyonunun yapılması için uğraşmış ve halen de uğraşmaktadır. İstanbul'da *Kalenderhane Camisi* restorasyonu, *Tahtakale Hamamı*, *Valens Su Kemer*i, *Kara ve Deniz Surları*'nın bir bölümü için yaptığı çalışmalar ile 1992-93 yıllarında Kazakistan'daki *Ahmet Yesevi Türbesi*'nin restorasyonunun hazırlanması bu konudaki çalışmaları arasında sayılabilir. *İstanbul*, *İzmir*, *Gaziantep*, *İznik*, *Kastamonu*, *Sivas*, *Edirne*, *Safranbolu*'nun kent koruma raporlarını yazan Kuban, *Gaziantep*, *Safranbolu* ve *Lefkoşa Merkezi* için de koruma imar planları hazırlamıştır.

Halen İ. T. Ü. Mimarlık Fakültesi Restorasyon Anabilim Dalı lisansüstü programında dersler veren Prof. Doğan Kuban, Sabiha Kuban'la evlidir ve iki çocukları vardır.

BİLİMSEL VE MESLEKİ ÇALIŞMALAR

- 1952 Tekel Genel Müdürlüğü ve Yedek Subaylık hizmeti sırasında mimari tasarım ve uygulamalar.
- 1952 Prof. Orhan Safa'nın bürosunda mimar olarak çalışma.
- 1952-70 Konut tasarımı ve uygulamaları.
- 1952-74 Türkiye'deki antik sitle ve tarihi Türk kentlerinde sürdürülen araştırmalar.
- 1953 Aspendos Tiyatrosu onarımında danışmanlık.
- 1953 Ankara Ulus İşhanı ve Meydanı Düzenlemesi Yarışması'nda üçüncülük ödülü (Attila Arpat'la birlikte).
- 1953-56 Kapadokya ve Pisidia'daki Antik ve Hristiyan anıtlarının araştırılmasında Prof. Paolo Verzone'nin asistanlığı.
- 1955 Adana Sosyal Sigortalar Hastanesi Yarışması'nda mansiyon (Ayhan Tayman'la birlikte).
- 1956-57 Ankara Kocatepe Camisi Yarışması; ilk aşamada beşincilik, ikinci aşamada dördüncülük ödülü (Erdoğan Yalkın'la birlikte).
- 1960 Ege Üniversitesi Hastanesi Ulusal Proje Yarışması'nda jüri üyeliği.
- 1960 Diyarbakır Üniversitesi Kampüsü Ulusal Proje Yarışması'nda jüri üyeliği.
- 1960-61 "Mimarlık ve Sanat" Dergisi Yayın Kurulu Üyeliği.
- 1964 Oleg Grabar yönetimindeki Qasr al-Hair al Sharqi (Suriye) Kazısının ilk mevsiminde kazı mimarlığı.
- 1964 Uluslararası Restorasyon Teknisyenleri Konferansı'na katılım (ICOMOS'un Kuruluş Toplantısı).
- 1966-76 Harvard Üniversitesi'ne bağlı Dumbarton Oaks Bizans Araştırmaları Enstitüsü (Washington D. C.) tarafından finanse edilen İstanbul Kalenderhane Camisi Kazısı ve Restorasyonu'nda eş- başkan olarak proje ve kontrollük çalışmaları (Prof. Cecil L. Striker ile).
- 1967-70 "Mimarlık" Dergisi yayın kurulu üyeliği (TMMOB yayını).
- 1968-69 Keban Barajı bölgesinde köy mimarisi araştırmaları.
- 1968-70 İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Tarihi Bölümü'nün yayınladığı "Anadolu Sanatı Araştırmaları"nın yayın yönetmenliği.
- 1968-72 İTÜ tarafından finanse edilen araştırma projesi: Edirne Anıtları Monografik Çalışması ve Alan Araştırmaları, Edirne Sarayı Kazısı yürütücülüğü.
- 1968-78 ICOMOS'un Paris, Amsterdam, Budapeşte ve Moskova'daki Uluslararası Konferanslarında Türkiye Ulusal Komitesi Temsilcisi.
- 1971 TRT Plastik Sanatlar Yarışması'nda jüri üyeliği.
- 1973-75 Türkiye Turing Otomobil Kurumu (TTOK) Yönetim Kurulu üyeliği.
- 1975-81 Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü'nün yayınladığı "MTRE Bülteni" 'nin yayın kurulu üyeliği.
- 1975 Dünya Mimari Mirası Yılı Amsterdam Konferansı'nda Türkiye Komitesi sözcülüğü; Londra'da 22-26 Eylül tarihleri arasında, Londra Çevre Bölümü ve Uluslararası Koruma Merkezi'nin Ortaklaşa Düzenlediği "Uluslararası Tarihi Bina ve Anıtların Strüktürel Korunması Semineri" ne Türkiye adına katılım.
- 1975-76 UNESCO Türkiye Ulusal Komisyonu, Plastik Sanatlar Komitesi üyeliği.
- 1976 İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Ulusal Proje Yarışması'nda jüri başkanı .
- 1977 Safranbolu Asmazlar Konağı Restorasyon Projesi (Nezih Eldem, Muzaffer Sudalı ve diğer mimarlarla birlikte).
- 1978-79 Kültür Bakanlığı Yüksek Kültür Kurulu üyeliği.
- 1978-79 Gaziantep Kenti Koruma İmar Planı (İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü mimarlarıyla birlikte).
- 1979 Ağa Han Mimarlık Ödülü tarafından finanse edilen "İslam Dünyasında Çağdaş Mimarlık" konulu alan araştırması.
- 1979 Sudan, Suudi Arabistan ve Fas'ta alan araştırmaları.
- 1979 İstanbul Yıldız Sarayı Seyir Köşkü Restorasyonu.
- 1979-80 Safranbolu Kenti Koruma İmar Planı (İsmet Okyay'la birlikte).
- 1979-83 Ağa Han Mimarlık Ödülleri Yönetim Komitesi üyeliği, Cenevre.
- 1980 Lahor'da düzenlenen "İslam Ülkelerinde Koruma" konulu Uluslararası Kongrede UNESCO Uzmanı.
- 1981 Batıkent Sosyal Merkez ve Camisi Ulusal Proje Yarışması jüri üyeliği.

- 1981-8** "Building Construction under Seismic Conditions in the Balkan Region" konulu UNEP-UNIDO toplantısında Türk grubu başkanlığı.
- 1982** Ağa Han Mimarlık Ödülü Araştırma desteği. Konu: Türkiye'de çağdaş mimarlığın gelişimi.
- 1983** Devlet Araştırma Merkezi Uluslararası Proje Yarışması'nda jüri üyeliği; Riyad, Suudi Arabistan.
- 1983** Oleg Grabar'ın yayın yönetmenliğini yaptığı İslam Sanatı ve Mimarlığı konulu "Muqarnas" dergisinin danışma kurulu üyeliği.
- 1984** Kıbrıs Lefkoşe Kenti Koruma İmar Planı (Selimiye ve Arab Ahmet Bölgeleri) (İTÜ Mimarlık Fakültesi Restorasyon Anabilim Dalından bir grup mimarla birlikte).
- 1984** İslam Bankası Uluslararası Proje Yarışması'nda jüri üyeliği, Cidde, Suudi Arabistan
- 1984-85** "The Rehabilitation and Reconstruction of Mediterranean Historic Settlements, Priority Action Program, UNDP"da Türkiye Temsilciliği, Split, Yugoslavya.
- 1985** Bağdat Büyük Cami Uluslararası Proje Yarışması'nda jüri üyeliği; Bağdat.
- 1986** Al-Ayn Üniversitesi Kampüsü Uluslararası Proje Yarışması'nda jüri üyeliği, Abu Dabi.
- 1986** Ankara'da düzenlenen Birinci Uluslararası Asya-Avrupa Sanat Bienali'nde Türkiye Grubu başkanlığı ve sergi düzenleyiciliği.
- 1986-92** İstanbul Tahtakale Hamamı Restorasyonu ve Yeniden İşlevlendirme Projesi ve kontrollüğü (Kemal İpek'le birlikte).
- 1986, 1988** Asya-Avrupa Sanat Bienali'nde ulusal jüri üyeliği.
- 1986, 1988 1990, 1992** Asya-Avrupa Sanat Bienali'nde uluslararası jüri başkanlığı,.
- 1987-88, 1991** TPAO Atatürk Resim Yarışması'nda jüri üyeliği.
- 1987-89** İstanbul Uluslararası Sanat Bienali düzenleme ve danışma kurulu üyeliği.
- 1988** 27-29 Ekim'de düzenlenen "Eski Saraybosna'nın Kent Merkezi" konulu uluslararası konferansa Türkiye adına katılım.
- 1988** İstanbul Beyazıt Meydanı Kentsel Tasarım Ulusal Proje Yarışması'nda jüri üyeliği.
- 1988-92** İstanbul Valens Su Kemeri Restorasyonu danışmanlığı.
- 1989** Abu-Dabi Ulu Camisi Yarışması'nda üçüncülük ödülü (Cafer Bozkurt'la birlikte).
- 1989** Vakıf İnşaat Restorasyon şirketi danışmanlığı.
- 1991** 2-22 Mayıs tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen "Üçüncü Dünya Ülkelerinde Kentsel Korumanın Kültürel Yönü" konulu Uluslararası Sempozyumun düzenleyiciliği .
- 1991** İstanbul Dergisi yayın kurulu üyeliği.
- 1992-95** "Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi"nin yayın kurulu başkanlığı (Semavi Eyice ile birlikte).
- 1993** Eczacıbaşı Çağdaş Sanatlar Müzesi Danışma Heyeti Üyeliği Hoca Ahmet Yesevi Külliyesi (Kazakistan) Restorasyonu danışmanlığı .
- 1993-94** TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent şubesi'nin düzenlediği Mesleki Eğitim Seminerleri kapsamında verilen "Restorasyonda Kuram ve Uygulama" başlıklı eğitim semineri yürütücülüğü (3 dönem).
- 1995** DYO Resim Yarışması'nda jüri üyeliği.
- 1995** 17-23 Eylül arasında Cenevre'de toplanan 10. Uluslararası Türk Sanatı Kongresi'ne "Turkish Perspectives on Islamic Art" başlıklı bildirinin sunulması.

KAZANDIĞI BURLAR VE GÖREVLENDİRMELER

- 1954-55** İTÜ tarafından Rönesans mimarlığının araştırılması amacıyla İtalya'da görevlendirilme.
- 1955** İtalyan anıtlarının araştırılması amacıyla İtalyan Hükümeti tarafından verilen burs.
- 1955** Ravenna'daki Bizans Semineri'ne katılım amaçlı İtalyan Hükümeti bursu.
- 1962-63** Fulbright Doktora Sonrası Araştırma bursu. Michigan Üniversitesi. Ann Arbor, Sanat Tarihi Bölümü'nde konuk öğretim üyeliği.
- 1963-64** Harvard Üniversitesi'ne bağlı Dumbarton Oaks Bizans Araştırmaları Enstitüsü'nde (Washington, D. C.) "fellowship". Araştırma konusu: Anadolu'daki Hristiyan Anıtları Kataloğu.
- 1975** Myron B. Smith'in "Persian Vaulting Techniques" adlı çalışmasının tamamlanması için Smithsonian Enstitüsü araştırma bursu (Washington, D. C.).
- 1977-79** Harvard Üniversitesi'ne bağlı Dumbarton Oaks Bizans Araştırmaları Enstitüsü'nde (Washington, D. C.) Kalenderhane monografisi üzerinde çalışma amaçlı "fellowship".

PROF. DOĞAN KUBAN YÖNETİMİNDE YAPILAN TEZ ÇALIŞMALARI
DOKTORA TEZLERİ

- Berge Aran, *Anadolu'da Roma Devri Mimarisi*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1971.
- Zeynep Nayır (Ahunbay), *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1975.
- Ayla Ödekan, *Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisi'nde Mukarnaslı Portal Örtüleri*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1976.
- Üstün Alsaç, *Türkiye'deki Mimarlık Düşüncesinin Cumhuriyet Dönemindeki Evrimi*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1976.
- Yüksel Yoldaş, *İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1977.
- Ahmet Işık Doğan, *Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları Tekkeler, Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütuvvet Yapıları*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1977.
- Sevgi Aktüre, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara, 1978.
- Ajaz Anwar, *3. Murat Devri Minyatürlerinde Mimari (1574-95)*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, 1978-İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 1993. (Yayınlanmadı).
- Semra Ciner, *Son Osmanlı Dönemi İstanbul Ahşap Konutlarında Cephe Bezemeleri*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1979.
- Nur Fersan (Akın), *Küçük Anadolu Kentlerinde Tarihsel Dokunun Korunması İle İlgili Bir Yöntem Araştırması*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1980.
- İnci N. Aslanoğlu, *1923-1938 Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı (Sosyal, Ekonomik, Kültürel Ortam Değişimi ve Mimarlığa Yansımaları)*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara, 1980. ,
- Yıldırım Yavuz, *Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi ve Mimar A. Kemaleddin Bey*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara, 1980.
- Jale N. Erzen, *Mimar Sinan Dönemi Cami Cepheleri*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara, 1981.
- Serim Denel, *Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara, 1982.
- Ayşıl Tükel Yavuz, *Anadolu Selçuklu Dönemi Mimarisinde Tonoz Kullanışı*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara, 1983.
- Ahmet Ersen, *Erken Osmanlı Mimarisinde Cephe Biçim Düzenleri ve Bizans Etkilerinin Niteliği*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1986.
- İlter Büyükdıran, *İkinci Murat Çağı Edirne Hamamlarında Alçı Mukarnas Bezeme*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 1988. (Yayınlanmadı).
- İlknur Aktuğ (Kolay), *Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 1989. (Yayınlanmadı).
- Gülsün Tanyeli, *Osmanlı Mimarlığında Demirin Strüktürel Kullanımı (15. -18. Yüzyıl)*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 1990. (Yayınlanmadı).
- Nadide Seçkin, *Topkapı Sarayı'nın Biçimlenmesine Egemen Olan Tasarım Gelenekleri Üzerine Bir Araştırma (1453-1755)*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 1990. (Yayınlanmadı).
- Can Binan, *13. Yüzyıl Anadolu Kervansarayları Koruma Ölçütleri Üzerine Bir Araştırma*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 1990. (Yayınlanmadı).
- Zeynep Aygen, *Koruma ve Kullanıcı Katkısı Tarihsel Temeller ve Günümüzdeki Olanaklar*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 1992. (Yayınlanmadı).
- Suphi Saatçi, *Kerkük Kenti ve Ev Mimarisi*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 1993. (Yayınlanmadı).
- Kani Kuzucular, *Amasya Kenti'nin Fiziksel Yapısının Tarihsel Gelişimi*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 1993. (Yayınlanmadı).
- Kemal Kutgün Eyüpgiller, *Kastamonu Kent Tarihi (Fiziksel Gelişimi, Anıtsal Yapıları ve Konutları)*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 1995. (Yayınlanmadı).

YÜKSEK LİSANS TEZLERİ

- Bülent Peközsoy, *Yıldız Sarayı Güvercinlik Restorasyonu*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, 1979.
- Neslihan Talman, *Açık Sofalı Ahşap Konutların Günümüz Koşullarına Uygun Bölümlemesi İçin Tipolojik Bir Araştırma*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, 1979.
- Fatma Güçlü, *Ahşap Konutlarda Isıtma ve Isı Yalıtımı ve Değerlendirme Yöntemleri Örnekler ve Detaylar*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, 1979.
- Aydın Yamaner, *Rasim Paşa Yalısı*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, 1979.
- İlknur Aktuğ, *Ahşap Konutlara Yerleştirilecek Bir Sulu Hacim Ünitesinin Geliştirilmesi*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, 1979.
- Nazlan Çakırlar, *II. Grup Eski Eser Koruma Uygulamaları*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, 1980.
- Manolya Altınok, *Geleneksel Türk Odasının Çağdaş Gereksinimlere Göre Donatımı*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, 1980.
- Gülsün Saraçlar, *Topkapı Sarayı Haremi III. Osman Taşlığı Cephesi Restorasyon Projesi*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, 1982.
- Deniz Tütengil, *Eyüp Camisi Çevresinde Koruma ve Yenileme Önerisi*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, 1983.
- Lale Kırılı, *Kadıköy Eski Hal Binası ve İskele Meydanı*, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1984.
- Murat Sayar, *Anadolu Hisarı "Kale"*, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1984.
- K. Feriial Akış, *Atik Valide Medresesi ve Çevresi*, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1984.
- Tülay Taşçıoğlu, *Cerrahpaşa Külliyesi Gevher Sultan Medresesi ve Yakın Çevresinin Mimari Değerlendirmesi*, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1984.
- Güler Reyhan Eryılmaz, *Tevfikiye Camii ve Çevresinin Restorasyon Projesi*, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1984.
- Korkut Gökhan, *Tophane-i Amire'de Bir Düzenleme Çalışması*, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1984.
- Oya Pusatlı, *Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi Tekkesi Restorasyon Projesi*, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1984.
- Arif Şen, *Darphane Binaları Kalıp Atölyesi Bloğu*, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1984.
- Gülen Yamaner, *Eski Haliç Yerleşme Bölgesi Fener Mahallesi ve Fener Evleri Üzerine Koruma Amaçlı Çalışma*, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1984.
- Nazan Güçlü, *Süslü Karakol ve Tarihi Çevresi*, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1984.
- Selmin Bodur, *Darphane-i Âmire'de Çarkhane*, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1984.
- M. Reşit Bora, *Sultanahmet Özbekler Tekkesi Restorasyon Projesi*, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1985.
- Birgül Konuşur, *Tahtakale Hamamı*, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1985.
- Şirin Akıncı, *Büyükçekmece Kervansarayı ve Çevresi*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 1986.
- Çiğdem Karamanoğlu, *Tur-i Sina Yapı Topluluğu Restorasyon Projesi*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 1986.
- Cemil Cenk Başkır, *Helvai Tekkesi Restorasyon Projesi*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 1990.
- İbrahim İşbilir, *Kadem-i Şerif Tekkesi Restorasyon Projesi*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 1990.
- Ayşe Kantarcıoğlu (Akyıl), *İznik'te İsmail Bey Hamamı Restorasyon Projesi*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 1991.
- Sevim Silay, *Antalya-Perge Antik Kenti Güney Hamam Strüktür Analizi*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 1991.
- Yıldız Salman, *İstiklâl Caddesi XIX. Yüzyıl Cephe Bezemelerinin Üslupsal Analizi ve Bezeme Restorasyonu İçin Öneriler*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 1992.
- Atilla Kangülec, *Tophane Tephirhanesi Projesi*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 1993.
- Melda Hanoğlu, *Erenköy Kozyatağı'nda Hüseyin Avni Paşa Köşkü*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 1993.

PROF. DOĞAN KUBAN'IN YAYINLARI*

1953

"Fetihten Sonra Türk Sanatına Bir Bakış", *Bizim Muhit*, 1953, yıl 1/4, s. 5-6.

1954

Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yay. , İstanbul, 1954.

1955

"L'Influence de l'Art Européen sur l'Architecture Ottomane au XVIIIème Siècle", *Palladio*, III- IV, 1955, s. 149-57.

1958

Osmanlı Dini Mimarisinde İç Mekân Teşekkülü, Rönesansla Bir Mukayese, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yay. , İstanbul, 1958.

1961

Bir Batı Anadolu Gezisi İzlenimleri, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yay. , İstanbul, 1961.

"Une Analyse Stilistique de l'Espace Dans l'Architecture Ottomane", *First International Congress of Turkish Arts*, Ankara, 1961, s. 219-24.

"Bizde Rejyonalizm Üzerine", *Mimarlık ve Sanat*, 1 (1961), s. 14-17.

"Türk Şehir Yapısı Üzerine", *Mimarlık ve Sanat*, 1 (1961), s. 37-41. s. 17-20; 2 (1961), s. 59-63.

"Atik Valide Külliyesi", *Mimarlık ve Sanat*, 1 (1961), s. 17-20; 2(1961), s. 59-63.

"Tarih Çevrenin Korunması ve Değerlendirilmesi", *Mimarlık ve Sanat*, 3 (1961), s. 103-5.

"Beşiktaş'ta Sinan Paşa Camii", *Mimarlık ve Sanat*, 3 (1961), s. 112-15.

"Emin Onat ve Cumhuriyet Devri Mimarisi", *Mimarlık ve Sanat*, 5 (1961), s. 142-52.

"Antik Dünyanın Kapısı: İzmir", *İstanbul Teknik Üniversite Haftası*, İstanbul, 1961, s. 47-55.

1962

"Türk Şehri, Bugünü ve Yarını", *İ. T. Ü. Makina Fakültesi 1959-60 Öğretim Yılı Konferansları*, İstanbul, 1962, s. 1-7.

"İmar ve İnsan", *Yönelim*, İ. T. Ü. Mimarlık Fakültesi Talebe Cemiyeti Yayını, 1, 1962, s. 6-7; 2, 1962, s. 6-7.

"Benzerlikler ve Farklar", *Mimarlık ve Sanat*, 6 (1962), s. 211-13.

"Türk Şehir Yapısı Üzerine", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 1962/12, s. 11-13.

"Restorasyon Kriterleri ve Carta del Restauro", *Vakıflar Dergisi*, V, 1962, s. 149-52.

1963

"Les Mosquées à Coupole a Base Hexagonale", *Beitrag zur Kunstgeschichte Asiens in Memoriam E. Diez*, İstanbul, 1963, s. 35-47.

1964

"On the development of an International Cooperation for the Preservation of Historical Monuments with special reference to Turkey", *Il Monumento per l'Uomo, Atti del Congresso Internazionale del Restauro, Venezia*, 25-31 Maggio 1964, Venedik, 1964, s. 603-07.

1965

Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yay. , İstanbul, 1965.

"İstanbul'da Tarihi Çevrenin Önemli Bir Kısmı Ortadan Kalkıyor", *Mimarlık*, 1965/10, s. 20-21.

"Erzurum Kentinin Tarihsel Yapısı ve Görünüşünün Korunması ile İlgili Rapor", *Erzurum Analitik Etüdleri*, İller Bankası Neşriyatı, Ankara, 1965, s. 22-32.

* Prof. Doğan Kuban'ın Özgeçmişi, "Bilimsel ve Mesleki Çalışmaları" ve "Yayınlar" bölümleri, Y. Doç. Dr. Yecân Kâhya ve Y. Doç. Dr. Gülsün Tanyeli tarafından hazırlanmıştır.

1966

- "İstanbul Kalenderhane Camii'nde Yapılan Araştırma ve Kazı Hakkında Kısa Not", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, 13-14, (1966), s. 287-88, (C. L. Striker ile birlikte).
- "Türkiye'de Malzeme Koşullarına Bağlı Geleneksel Konut Mimarisi Üzerinde Bazı Gözlemler", *Mimarlık*, 36, 1966, s. 15-20.
- "Sivas Kenti'nin Tarihîsel Yapısı ve Görünüşünün Korunması ile İlgili Rapor", *Sivas Analitik Etüdleri*, Ankara, 1966, s. 28-32.

1967

- "İstanbul'un İmarında Tarihi Çevrenin Korunması, Problem ve Metodları", *İstanbul Bölge Kalkınma Kongresi Tebliği*, İstanbul, 1967, s. 67-74.
- "20. Yüzyılın İkinci Yarısında 16. Yüzyıl Stilinde Cami Yapmayı Düşünenlere", *Mimarlık*, 48, 1967, s. 7.
- "Mimar Sinan ve Türk Mimarisinin Klasik Çağı", *Mimarlık*, 49, 1967, Özel Sinan Sayısı, s. 13-34.
- "Sinan İçin", *Mimarlık*, 42, 1967, s. 13-14.

1968

- "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: First Preliminary Report, *Dumbarton Oaks Papers*, 21, 1968, s. 267-71, (C. L. Striker ile birlikte).
- "İslam Sanatının Yorumlanması Üzerine", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, I, İstanbul, 1968, s. 9-27.
- "On the Interpretation of Islamic Art", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, I, İstanbul, 1968, s. 28-47.
- "Anadolu-Türk Şehri , Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gözlemler", *Vakıflar Dergisi*, 7, (1968), s. 53-73.
- "An Ottoman Building Complex of the Sixteenth Century: The Sokollu Mosque and its Dependencies in İstanbul", *Ars Orientalis*, VII (1968), s. 19-39, levha 1-16.
- "The Mosque and Hospital at Divriği and the Origin of Anatolian Turkish Architecture", *Anatolica*, II (1968), s. 122-29, levha XVII-XXI.
- "Gelecek Açısından Günümüz Mimari ve Şehircilik Uygulamalarının Eleştirisi", *Mimarlık*, 1968/7, s. 13-20.

1969

- "Work at Kalenderhane C. in Istanbul, Second Preliminary Report", *Dumbarton Oaks Papers*, 22, 1969, s. 185-193, (C. L. Striker ile).
- "Celal Esat Arseven ve Türk Sanatı Tarihi", *Mimarlık* 1969/9, s. 18-20.
- "Cihat Burak ya da Kişisel Yaşantının Sihri", *Mimarlık*, 1969/12, s. 52.
- "Mimarlık Eğitiminin Amaçları ve Öğretim Programları ile İlgili Sorunlar", *Mimarlık*, 1969/9, s. 23-25.
- "Toplum Açısından Mimarlığın Tarihîsel Gelişimi ve Toplumsal Yapı Değişikliklerinin Mimarlığın Evrimine Etkileri", *Mimarlık Semineri*, Ankara, 1969, s. 295-310; 327-333.

1970

- Türkiye Sanatı*, Gerçek Yay. , İstanbul, 1970; gözden geçirilmiş 2. baskı 1973; 3. baskı 1977; 4. baskı 1983; 5. baskı 1988.
- "1968 Yazında Keban Barajı Bölgesinde Köy Mimarisi İncelemeleriyle İlgili Ön Rapor", 1968 Yaz Çalışmaları, *ODTÜ Keban Projesi Yayınları I*, Ankara, 1970, s. 173-177.
- "İstanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık*, 1970/5, s. 26-48.
- "Claude Cahen's 'Pre-Ottoman Turkey' and some Observations on Turkish City, Turkish Art and Architecture in Anatolia", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, II, İstanbul, 1970, s. 19-30.
- "Modern Restorasyon İlkeleri Üzerinde Yorumlar", *Vakıflar Dergisi*, 8, 1970, s. 341-356.

1971

- "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul, Third and Fourth Preliminary Reports", *Dumbarton Oaks Papers*, 25, 1971, s. 251-258, (C. L. Striker ile).
- "Sinan'ın Sanatı", *Türkiyemiz*, 3, İstanbul, 1971, s. 2-13.
- "İstanbul'un Tarihi Yapısının Genel Özellikleri", *İTÜ Mimarlık Fakültesi Şehircilik Enstitüsü Dergisi*, 1971/1, s. 18-40.

"İstanbul'da Korunulacak Bölgeler için Ayrıntılı Özellikler ve Koruma Modaliteleri", *İTÜ Mimarlık Fakültesi Şehircilik Enstitüsü Dergisi*, 1971/1, s. 42-70.

"Amasya ve Sivas", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, sayı 26/305, 1971, s. 3-8.

"Üniversite Reformu ve Gerekçeler", *Milliyet Gazetesi*, 22 Aralık 1971.

1972

"Anadolu Türk Mimarisinde Bölgesel Etkenlerin Niteliği", *VII. Türk Tarih Kongresi 25-29 Eylül 1970 Kongreye Sunulan Tebliğler*, 1, Ankara, 1972, s. 382-395.

"Ortaçağ Anadolu-Türk Sanatı Kavramı Üzerine", *Malazgirt Armağanı*, Ankara, 1972, s. 103-117.

"Mimarlık Sorunlarına Yeni Yaklaşımlar", *Tartışmalı Konferanslar, İTÜ Mimarlık Fakültesi 1971-72*, s. 18-23, Mimeo.

"Boğaziçi", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 33/312, 1972, s. 2-9.

"De Straat in ein' oude turkse stad in De Straat, vorm van Samenleven, Van Abbe Museum, Eindhoven, 1972, s. 57-59.

1973

Mimarlık Kavramları, İstanbul, 1973; gözden geçirilmiş 2. baskı, Çevre Yay., 1984; gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 3. baskı, YEM Yay., 1990.

"Atatürkçülük Üzerine Yorumlar ve Çağdaş Uygarlığa Katılma Sorunu", *Atatürk Konferansları*, IV, 1970, Ankara (1973), s. 169-192.

"Türkiye'de ve Özellikle İstanbul'da Ahşap Konut Mimarisi ve Korunması ile İlgili Sorunlar", *Mimarlık*, 1973/6, s. 15-16.

"Anıt Kavramı Üzerine Düşünceler", *Mimarlık*, 1973/7, s. 5-6.

"Edirne, Eski ve Yeni", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 39/318, 1973, s. 2-7.

"İstanbul'da Eski ve Yeni: Koruma Olasılıkları", *Mimarlık*, 1973/8, s. 11-12. (1972 Budapeşte ICOMOS Sempozyumuna verilen tebliğ).

"Atatürk Ulusçuluğu ve Geleneksel Kültür", *Türk Tarih Kurumu Belleteni*, XXXVII/148, 1973, s. 527-532.

"Sanatta Ulusal İçerik Üzerine", *Türk Dili*, (50. Yıl Özel Sayısı), 266, 1973, s. 90-94.

1974

"Kuramsız, Eleştirisiz Sanat", *Köken*, 1974/1, s. 17-19.

"Özgün bir Sanat Kuramı Üzerine Düşünceler I", *Köken*, 1974/2, s. 3-4.

"Özgün bir Sanat Kuramı Üzerine Düşünceler II: Gözlemci ve İçerik", *Köken*, 1974/3, s. 1-4.

"Niteliksiz Gözlemci Üzerine", *Köken*, 1974/4, s. 1-4.

"Kimin İçin Sanat", *Köken*, 1974/5, s. 2-5.

"Halkın Duyarlığı ve Halka Dönük Sanat", *Köken*, 1974/6, s. 1-4.

"İçerik ve Batılı Olmak Üzerine Yineleme", *Köken*, 1974/7, s. 2-4.

"Dinamik Halk Kültürü ve Sanatçı", *Köken*, 1974/8, s. 1-3.

"Sanatçının Özgürlüğü", *Köken*, 1974/9, s. 2-4.

"Milli Bilinçlenme ve Tarihi Çevre Saygısı", *Kültür ve Sanat*, III, 1974, s. 28-31.

"İnsana Saygı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 14 şubat 1974.

1975

Sanat Tarihimizin Sorunları, Çağdaş Yay., İstanbul, 1975.

Muslim Religious Architecture, Part I: The Mosque and its Early Development, E. J. Brill, Leiden, 1975;

"Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: Fifth Preliminary Report (1970-1974)", *Dumbarton Oaks Papers*, 29, 1975, s. 306-318, (C. L. Striker ile).

"Tanımında Birleşemediğimiz Ulusal Kültür Üzerine", *Türk Dili*, 1975, s. 97-101.

"Kültürel Gelişmeler ve Tarihi Çevrenin Korunması", *Mimarlık*, 1975/5, s. 21-23.

"Edirne'de Bazı İkinci Murat Çağı Hamamları Mukarnas Bezemeleri Üzerine Notlar", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı*, Ankara, 1975, s. 447-459.

"Türkiye'de Restorasyon ve Sit Koruma Faaliyetlerinin Örgütlenmesi Üzerine Öneriler", *MTRE Bülteni*, 4, 1975, s. 2-6.

"Çevre Koruma-Sorular, Cevaplar", *MTRE Bülteni*, 3, 1975, s. 1-3.

"Anıtlar Yüksek Kurulu". *Cumhuriyet Gazetesi*, 12 Nisan 1975.

"Belediye, İstanbul ve Boğaziçi". *Cumhuriyet Gazetesi*, 22 Mart 1975.

1976

"Selimiye at Edirne, Its Genesis and an Evaluation of Its Style", *IVeme Congrès International D'Art Turc, Aix-en-Provence, 1971, Études Historiques*, 3, 1976, s. 105-111.

"Tarihsel Çevrenin Biçimlenişi ve Çağdaş Yaşam Biçimi İçinde Değerlendirilmesi Üzerine Bir Söyleşi", *Mimarlık*, 1976/1, s. 32-37.

"Les Problèmes Essentiels de la Protection du Patrimoine Historique", *İstanbul, ses valeurs, ses problèmes*, TTOK Yayını, İstanbul, 1976, s. 16-18.

"Boğaziçi'nde İnsan Aktivitelerinin Tarihsel Perspektifi ve Bugünkü Durumu", *Peyzaj Mimarlığı*, İstanbul, 1976/2 (Özel sayı), s. 39-41.

"Safranbolu Olayı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 2 Eylül 1976.

"Safranbolu Niye Korunmalı ?", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, sayı 53/333, 1976, s. 3-6.

1977

"Osmanlı Sanatında Anadolu-Türk Kültürü Yorumu", *Atatürk Konferansları*, Special issue IFLA International Symposium, VI, Türk Tarih Kurumu Yayını. Ankara, 1977, s. 35-50.

"Tarihi Çevrenin Geleceği", *2000 Yılına Doğru Sanatlar Sempozyumu*, İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, 24-28 Ekim 1977, s. 1-6.

"Canlının Estetiği", *Tıp Fakültesi Mecmuası*, 40, İstanbul, 1977, s. 408-415.

"Öğretme Ağıt", *Cumhuriyet Gazetesi*, 7 şubat 1977.

"Teknik Üniversite Olayı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 31 Ocak 1977.

1978

"Commentary to Scyyid Hussein Nası's Paper", *Toward an Architecture in the Spirit of Islam, Proceedings of Seminar One of AKA, Philadelphia*, 1978, s. 1-10.

"Conservation of the Historical Environment as Cultural Survival", *Conservation as Cultural Survival, Proceedings of Seminar Two of the AKA, 1978*, s. 1-8.

"Il Ruolo delle Tradizioni Architettoniche dell'Anatolia, del Caucaso Meridionale e del Mesopotamia Settentrionale, anteriori all'Avvento dei Turchi nella Formazione dell' Architettura Turca", (Türkiye Sanatı Tarihi'nden çevrilmiştir), *Ricerca sull'Architettura Armena*, Fonti, III/19, Milano, 1978, s. 4-19.

"Quali Sono i dati principali dell'arte Armena e Georgiana in Turchia", (Türkiye Sanatı Tarihi'nden çevrilmiştir), *Ricerca sull'Architettura Armena*, Fonti, III/19, Milano, 1978, s. 21-23.

1979

"Selimiye'nin Çağdaşlığı", *Çevre*, 3, İstanbul, 1979, s. 80-83.

"Çağdaş Kültür, Çağdaş Çevre ve Tarihsel Mimari Kalıt Sorunu", *Ulusal Kültür*, Kültür Bakanlığı Yayını, 1979/4, s. 157-165.

1980

"Architecture of the Ottoman Period", *The Art and Architecture of Turkey*, (Ed. E. Akurgal), Oxford, 1980, s. 137-170.

"Symbolism in its Regional and Contemporary Context", *Architecture as Symbol and Self Identity, Proceedings of Seminar Four of AKA, Philadelphia*, 1980, s. 12-18.

"Çağdaş Cami Tasarımının Kültürel Boyutları", *Çevre*, 8, 1980, s. 16-19.

1981

"Turkey", *International Handbook of Contemporary Developments in Architecture*, (Ed. W. Sanderson), Westport, London, 1981, s. 473-483.

"Notes on the Building Technology of the 18th Century: The Building of the Mosque of Nur-u Osmaniye at İstanbul according to Cam'i-i şerif-i Nur-u Osmani", *I. Uluslararası Türk-Islam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, 14-18 Eylül 1981, V, İstanbul, 1981, s. 271-293.

"Fiziksel Çevredeki Dengesizliklerin Tarihsel ve Sosyal Nedenleri", *Milliyet Sanat Dergisi*, 1981/37, s. 2-5.

"A New Architecture Rooted in Tradition", *The Unesco Courier*, August-September 1981, s. 68-77.

1982

Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler, Arkeoloji ve Sanat Yayını, İstanbul, 1982.

"Divriği Ulucamisi ve Şifahanesi ve Restorasyon Uygulamaları Üzerine Gözlemler", *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını 4, Ankara, 1982, s. 23-26.

"Yeni Bir Mimarlık Tarihi Yazımına Doğru", *Profesör H. Kemali Söylemezoğlu Anısına*, İstanbul Teknik Üniversitesi Basımevi, 1982, s. 79-86.

"İslam Ülkelerinde Gelenek ve Çağdaş Sanat İlişkisi Üzerine Bir Yorum", *Suut Kemal Yetkin Anısına Düzenlenen 'Sanat Tarihi ve Sanat Sorunları' Semineri*, Ankara, 1981, Ankara, 1982, s. 221-230.

Atatürk ve Eğitim: Atatürk Devriminin Işığında Kültür ve Bilim Politikamız Nasıl Bir Gelişme Göstermiştir? Ankara, 1982, (Panele katılanlar: A. F. Oğuzkan, Ş. Turan, C. Tanıol, D. Kuban).

"Sinan", *MacMillan Encyclopedia of Architects*, C. 4, New York, 1982, s. 62-73.

"Sedat Hakkı Eldem", *MacMillan Encyclopedia of Architects*, C. 2, New York, 1982, s. 20-21.

"The Changing of Rural Habitat". *Some Remarks on Environmental Appreciation, Proceedings of Seminar Six of AKA*, Singapore, 1982, s. 147-148.

"Emin Onat ve Cumhuriyet Dönemi Mimarisi", *Boyut*, 1982/8, Ankara, 1982, s. 29-31.

"Boğaziçi Kurtulur mu?", *Çevre Koruma*, Ekim 1982, s. 7.

"Sedat Hakkı Eldem", *Milliyet Sanat Dergisi*, İstanbul, 1982.

1983

"Sanat Yaşamımızda Kuramsal Düşünce Gerekliliği", *Boyut*, 1983/13, Ankara, 1983, s. 4-5.

"Gözlemciye Biten Mesaj", *Boyut*, 1983/14, Ankara, 1983, s. 4-5.

"Kimin İçin Sanat?", *Boyut*, 1983/15, Ankara, 1983, s. 14-15.

"Kuramsal Yaklaşımda Geleceğin Dinamik Yorumu", *Boyut*, 1983/18, Ankara, 1983, s. 32-33.

"Halk Kültürü ve Sanatçının Özgürlüğü", *Boyut*, 1983/17, Ankara, 1983, s. 24-25.

"Architecture and Ideology: The Atatürk Years", *Dimensions*, Winter 1983, Ankara, s. 3-6.

"Modern Versus Traditional: a False Conflict", *Mınar*, 1983/9, Singapore, 1983, s. 54-58.

"The Geographical and Historical Bases of the Diversity of Muslim Architectural Styles: Summary of a Conceptual Approach", *Symposium of Islamic Architecture and Urbanism, King Faisal University Dammam, 5-10 January 1980*, Dammam, 1983, s. 1-5.

"Conservation of the Historic Environment for Cultural Survival", *Architecture and Community, Building in the Islamic World Today*, (Ed. R. Holod ve D. Rastorfer), Aperture Yay., New York, 1983, s. 32-37.

"Mimari ve Kent Düzenleme Alanında Sedat Simavi Ödülünün İkinci Yılı", *Milliyet Sanat Dergisi*, İstanbul, Aralık, 1983.

"Mimarlık Ödülü Tabanlıoğlu'nun Yeni Terminal Binası'ndaki Başarılı Uygulamasına Verildi", *Milliyet Sanat Dergisi*, 86, İstanbul, 1983.

"Sunuş: Ağa Han Seminerleri", *Mimarlık*, 194, 1983, s. 3-4.

"Ağa Han Mimarlık Ödülleri: 1980'den Sonra Ne Oldu?", *Milliyet Sanat Dergisi*, İstanbul, Eylül 1983, s. 2-3, 31.

"Hazırlanmış Eleştiri", *Mimarlık*, 194, 1983, s. 14-17.

1984

"Türkiye'de Çağdaş Mimarlığın Gelişiminde Kuramla Pratiğin Sınırları Üzerinde Gözlemler", *Mimarinin Son 25 Yılı Semineri 24-27 Nisan 1984*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1984, s. 75-80.

"Çağdaş Kültürde Ulusal Üslup Nedir? Ne Değildir", *Mimaride Türk Milli Üslubu Semiri, 11-12 Haziran 1984*, İstanbul, 1984, s. 7-13; 161-163.

"Çağdaş Koruma, Tasarım ve Planlama İlişkilerine Kuramsal Bir Yaklaşım", *Mimarlık*, 201, Ankara, 1984, s. 3-5.

"Modern Mimarlık Hareketinin Türkiye'deki Etkileri", *Mimarlık*, 209-210, 1984, s. 24-34.

"Tarihi Koruma Ne Demek?", *Nokta*, (18-24 Haziran 1984), s. 22.

1985

Turkish Culture and Arts, BBA, İstanbul, 1985.

Muslim Religious Architecture, Part II. Later Mosques and Development of Other Building Types with Religious Significance, E. J. Brill, Leiden, 1985.

- "İslâm Ülkelerinde Koruma Sorunları", *İslâm Mimari Mirasını Koruma Konferansı*, (22-26/4/1985), *Bildiri Özetleri*, İstanbul, 1985, s. 90-91.
- "Direct and Indirect Uses of Restoration for Tourism: The Caravanserail, Edirne; The Harbour Site, Antalya; The Ibrahim Paşa Palace, İstanbul", *Second International Congress on Architectural Conservation and Town Planning Conservation and Tourism, Basle 1st-4th, April 1985*.
- "Kent Estetiği ve Kent Döşemesi", *Şehir Mobilyaları Sempozyumu*, İstanbul, 1985, s. 24-30.
- "Mimarlık Eğitimi Üzerine Sormaca", *Mimarlık*, 1985/8, s. 28-29.
- "A Survey of Modern Turkish Architecture", *Architecture in Continuity, Building in the Islamic World Today*, (Ed. S. Cantacuzino), New York, 1985, s. 65-75.
- "Boğaziçi, Tarihi Sit Alanları, Yasalar ve Kavramlar", *Milliyet Sanat Dergisi*, İstanbul, Mart 1985, s. 32-34, 48.
- "Taşkılla, Teknik Üniversite, Holiday Inn", *Cumhuriyet Gazetesi*, 9 Haziran 1985.

1986

- "Sinan's Art", *Al-Benaa*, 6 (31), (Muharram-Safar 1407), Riyad 1986, s. 39-48, İng. özet s. 8-10.
- "Türkiye'de Çağdaş Sanat", *Birinci Uluslararası Asya-Avrupa Sanat Bienali Kataloğu*, Ankara, 1986, s. 155-168.
- "Contemporary Art and the Turkish-Scene", *Birinci Uluslararası Asya-Avrupa Sanat Bienali, Mayıs-Haziran 1986*, Ankara, 1986, s. 169-178.
- "Mezar Taşları Heykel mi?", *Gösteri*, Mayıs 1986, s. 88.
- "Boğaziçi Köprüsü'nde İnşaat Teknolojisi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 30 Temmuz 1986, s. 2.
- "İstanbul'un İmarı ve İkilemler", *Milliyet Sanat Dergisi*, İstanbul, Temmuz, 1986, s. 3-6.

1987

- "The Style of Sinan's Domed Structures", *Muqarnas, An Annual on Islamic Art and Architecture*, 4, Leiden, 1987, s. 72-97.
- "Beyazıt Meydanı Tarihi Gelişimi", *Beyazıt Meydanı Kentsel Tasarım Proje Yarışması*, Haz. E. İşözen, İstanbul, 1987, s. 11-44, (Y. Kâhya ile).
- "Universal Dimensions in Sinan's Art", *II. Uluslararası Türk ve İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, 28 Nisan-2 Mayıs 1986, III, İstanbul, 1987, s. 67-74.
- "Conservation of Historical Heritage During the Republican Era", *Turkish Review*, Spring 1987, s. 63.

1988

- "Süleymaniye and the Sixteenth Century İstanbul", *Mimar Sinan, the Urban Vision; Environmental Design*, Journal of the Islamic Environmental Design Research Center, (Ed. A. Petruccioli) V/5-6, s. 62-69, Roma Üniversitesi "La Sapienza", Islamic Environmental Research Center tarafından Haziran 1988 de Genzano'da düzenlenen uluslararası sempozyum bildirileri .
- "Sinan ve Sanatı", *YTONG 25 Yıl*, İstanbul, 1988. s. 35-68.
- "İstanbul'un Batılılaşması ya da Batılılığı", *Tarih ve Toplum*, XI/59, 1988, s. 28-33.
- "Anıtsal Restorasyon Sorunları", *Yapı*, 104, 1988, s. 26-29.
- "Sinan'ın Dünya Mimarısındaki Yeri", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul, 1988, s. 581-624.
- "Yangın Yeri Planlamaları mı? Kent Düzenleme Yarışmaları Üzerine Gözlemler", *Yapı*, 1988, s. 31-33.
- "Türkiye", *2. Uluslararası Asya-Avrupa Bienali Kataloğu*, Ankara, 1988, s. 50.
- "The Turkish Section", *Catalogue of the 2nd International Asian- European Art Biennial*, Ankara, 1988, s. 51.
- "Sinan ve Çağdaş Türk Kültürü", *Gösteri*, (400. Anma Yılında Mimar Sinan), Mart 1988, s.
- "Sinan Çağında İstanbul", *Yapı*, Ekim 1988, s. 31, (özet).
- "En Çirkin Cami Tasarımı Türkiye'de", *Cumhuriyet Gazetesi*, 1 Ekim 1988.
- "Sinan Sorunsalı - Mitos ve Gerçek", *Cumhuriyet Gazetesi*, Mayıs 1988.
- "Sinan, The Master of Domed Structures", *Museum (UNESCO Publ.)*, XI/3, 1988, s. 158-63.

1989

- "Boğaziçi Ne Olacak?", *Yapı*, Temmuz 1989, s. 40-41.
- "Geleneksel Çevrede Çağdaş Sanat : Tarihi Çevre ve Heykel", *2. İstanbul Bienali Kataloğu*, İstanbul, 1989, s. 78-82.
- "Contemporary Art in the Traditional Environment: Historic Environment and Sculpture", *Catalogue of the 2nd İstanbul Biennial*, İstanbul, 1989, s. 82-96.

"Kadın, Türban ve Butto'nun Başörtüsü", *Cumhuriyet Gazetesi*, 11 Ocak 1989.

1990

"Mimarlığa ve Çevreye Duyarlı Olmak", *Yaratıcı Toplum Yolunda Çağdaş Eğitim*, İstanbul, 1990, s. 137-48.

"Tarihi Yoketmeden Restore Etmek", *VII. Vakıf Haftası*, Ankara 5-7 Aralık 1989, Ankara, 1990, s. 247-54.

"Tarlabaşı Yarışması ve Tarlabaşı'nın Geleceği", *Yapı*, 105, İstanbul, 1990, s. 44-46.

"Otel Turizmi ve Hierapolis (Pamukkale)'nin Tahribi Üzerine Kısa Gözlemler", *Yapı*, 106, İstanbul, 1990, s. 44-46.

"Abu Dabi İçin Bir Cami Önerisi", *Yapı*, 104, İstanbul, 1990, s. 62-68.

"İ. T. Ü. Yağması", *Cumhuriyet Gazetesi*, 10 Ekim 1990, s. 2.

1991

"Cultural Limits of Urbanization", *Trialog, Zeitschrift für das Planen und Bauen in den Dritten Welt*, 1991/28, s. 38-41.

"Semerkant Yarışması Üzerine", *Arredamento Dekorasyon*, 1991/10, s. 123-124.

"Robert Venturi: Ana Cadde İçin Hemen Hemen Uygun", *Arredamento Dekorasyon*, 1991/5, s. 91-93.

"Türkiye'de Restorasyon Sorunsalı", *Restorasyon ve Malzeme Seçimi Sempozyumu*, Bildiriler, İstanbul, 1991, s. 1-4.

"Mehmet Konuralp'in Yapıları Üzerine Gözlemler", *Arredamento Dekorasyon*, 1991/11, s. 85-86.

"Bir Ödün Vermez Modernist: Nezhir Eldem", *Arredamento Dekorasyon*, 1991/6, s. 97-99.

"Behruz Çinici Üzerine Görüşler", *Arredamento Dekorasyon*, 1991/4 s. 82.

"Comments on Hasan Uddin Khan's Paper: The Architecture of the Mosque. An Overview and Design Directions", *Expressions of Islam in Buildings, Proceedings of the International Seminar at Jog-Jakarta, 15-19 October 1990*, (Ed. H. Salam), Bern, 1991, s. 128-34.

"Interventions by Kuban", *Expressions of Islam in Buildings, Proceedings of the International Seminar at Jog-Jakarta, 15-19 October 1990*, (Ed. H. Salam), Bern, 1991, The Issues: s. 36-38; Islamic Cultures, Developing Societies, Modern Thought: s. 73-74; Space and the Practising Architect: s. 185; General Discussion: s. 208-9.

"General Paper: Mediterranean. Tourism and Architecture", *Proceedings of the International Symposium on Architecture of Tourism in the Mediterranean: Policy Planning - Design*, İstanbul 13-16 October 1991, Yıldız University, s. 5-10.

"YÖK Tartışması", *Cumhuriyet Gazetesi*, Aralık 1991.

1992

"Vanlı Üzerine", *Arredamento Dekorasyon*, 1992/1, s. 80-82.

"Sedat Çetintaş: Motivasyon ve Tutku", *Arredamento Dekorasyon*, 1992/5, s. 106.

"İstanbul'un Romalı ve Bizanslı Kimliği", *İstanbul*, 1, 1992, s. 54-57.

"İstanbul Kültürü'nün Belirsizliği", *İstanbul*, 3, 1992, s. 16-23.

"Kentleşmenin Kültürel Sınırları", *İstanbul*, 3, 1992, s. 40-43.

1993

Batıya Göçün Sanatsal Evreleri (Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları), Cem Yay., 1993

"Sinan ve Sanatı", *Türk Kültüründe Sanat ve Mimarî, Klasik Dönem Mimarlığı Üzerine Denemeler*, Yekûv Yayını, İstanbul, 1993.

"Koloni Şehirden İmparatorluk Başkentine", *İstanbul*, 4, 1993, s. 18-21.

"Ve Kent Devleti Yuttu!", *İstanbul*, 5, 1993, s. 18-21.

"Turizm Yapmak İçin Yağmalamak Şart Değil", *İstanbul*, 6, 1993, s. 24-27.

"Ahırkapı", "Akritas", "Akropolis", "Aksaray", "Altımermer", "Amastrianon Forumu", "Anemodulion", "Argironion", "Arkadianai", "Atatürk Havalimanı", "Atenais-Eudokia", "Augusta", "Augusteion", "Aydınlatma (Bizans Dönemi)", "Azaryan Yalısı", "Barbaros Anıtı", "Barok Mimarî", "Bazilikalar", "Beyazıt", "Bizantion", "Damat İbrahim Paşa Külliyesi", "Eldem (Sedad Hakkı)", "Eufemia (Ayia) Kilisesi", "Ev Mimarisi", "Fatih", "Gravürler", "Haseki Külliyesi", "Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi", "Hippodrom", "Kalenderhane Camii", "Kentin Gelişmesi", "Konaklar", "Küçüksu Çeşmesi", "Külliyeler", "Laleli", "Mahalleler (Osmanlı Dönemi)", "Mahmud Paşa Külliyesi", "Menderes ve İstanbul", "Mese", "Metropolitan İstanbul", "Meydanlar", "Mihrimah Sultan Külliyesi (Edirnekapi)", "Mihrimah Sultan Külliyesi (Üsküdar)", "Nişancı Mehmed Paşa Camii", "Notitia Urbis Constantinopolitanae", "Nuruosmaniye Külliyesi", "Osmanlı Dönemi Mimarisi", "Patria Konstantinopoleas", "Polieuktos (Ayios) Kilisesi", "Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi ve Sebili", "Rokoko Mimarisi", "Rüstem

Paşa Camii", "Saraylar", "Sepetçiler Kasrı", "Sinan (Mimar)", "Sinan Paşa Külliyesi", "Sit Alanları", "Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi", "Sultan Selim Külliyesi", "Süleymaniye Külliyesi", "Şehzade Külliyesi", "Tahtakale Hamamı", "Tetrapylon", "Topkapı Sarayı", "Yalı Köşkü", "Yalıları", "Yeni Cami Külliyesi", "Zal Mahmud Paşa Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt. 1-8, İstanbul, 1993-95.

"İçecek Suyunu Koruyamayan Bir Toplum". *Cumhuriyet Gazetesi*, 3 Eylül 1993, s. 2.

"Elmalı Barajı mı Devreden Çıktı. Devlet mi?", *Cumhuriyet Gazetesi*, 21 Ekim 1993, s. 18.

1994

"Yağma Ahlâkının Sorumsuzluğu", *Cumhuriyet Gazetesi*, 30 Ocak 1994, s. 2.

"Gece 'konmak', ya da konmamak". *Cumhuriyet Gazetesi*, 16 Mart 1995.

"İstanbul, Ani Çöküş'ü Yaşayan Bir Kent oldu" *Cumhuriyet Bilim ve Teknik*, sayı 390, 10 Eylül 1994, s. 8-10.

"Çevreyi Korumak Zorundayız". *Yapı*, 157, İstanbul, Aralık 1994, s. 50.

"Kent Toprağı Yağması ve Koruma Ölçütlerinin Yozlaşması", *Yapı*, 150, İstanbul, Mayıs 1994, s. 25-31.

İzmir ve Ege'den Minari İzlenimler. Kaybolan Bir Geçmişten Görüntüler. Milano, 1994, (Mimari çizimler Kaya Dinçer, metin D. Goffman'la birlikte).

Visions from a Vanishing Past. Architectural Drawings from İzmir and Western Anatolia, Milano, 1994. (Drawings by Kaya Dinçer, text co-authored with D. Goffman).

1995

The Turkish Hayat House, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995.

Türk Hayat'lı Evi, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995.

Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler. Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul, 1995.

"Kırsal Kültürün Çaresizliği" *Cumhuriyet Gazetesi*, 16 Ekim 1995, s. 2.

1996

Istanbul: An Urban History. Byzantion, Constantinopolis, Istanbul. Published by the Economic and Social History Foundation of Turkey. İstanbul, May 1996.

YAYINLANMAMIŞ KENT RAPORLARI

Kastamonu'nun Tarihsel Yapısı ve Bu Yapının İmar Planında Değerlendirilmesiyle İlgili Rapor, 1967.

İznik Kentinin Tarihi Yapısı ve Görünüşünün Korunması ile İlgili Rapor, 1967.

İstanbul'un Tarihi Yapısı: Tarihi Gelişme Şehrin Tarihi Yapısının Özellikleri, Koruma Yöntemleri, 1969.

İzmir Kenti Koruma Planı Raporu, 1976.

Gaziantep Kenti Koruma İmar Planı Raporu, 1976.

Urban Conservation at Lefkoşa (Turkish part of Nicosia), Preliminary investigations and two Case Studies (Selimiye and Arab Ahmet Quarters), 1985.

DOĞAN KUBAN İÇİN NE DEDİLER?...

Yaşamını okumaya, insan yetiştirmeye ve kültür mirasımızı korumaya adanmış bir aydın kişidir Doğan Bey. Çalışma hızıyla günlere, yıllara sığdırabildiği yoğunluk, verimlilik ulaşılmaz güç bir düzeydedir. Yetiştirdiği kadroyla kendi alanında Türkiye için güvenilir bir altyapı hazırlayan hocamızı alkışlıyor ve "Yaşasın Doğan Kuban" diyorum.

Zeynep Ahunbay

Bir mimarlık tarihçisi olarak, Doğan Bey'in kumalarını anlayışla karşılasam da, onlara ayırdığı zamanı kıskanıyorum. Ama onu Doğan Kuban yapan da o büyük haremi değil mi? Gerçi yazdıkları yeter de artar bile. Ancak yine de, ilk sevgiliye yazılıp bir kez daha gözden geçirilmesi gereken mektupları ve yıllarca damıtılıp kağıda dökülmemiş dizeleri sabırsızlıkla bekliyorum.

Günkut Akın

Tarihi çevre koruma ve Doğan Kuban...

Geniş yelpazesini oluşturan sayısız konu arasından, beni bu alana yönlendiren ve bir ömür boyu bağlayan insan. Bundan da öte, sürekli düşünen, çalışan, üreten ve tartışan bir Kürsü Başkanı olarak, biz ardından gelenler için temel örnek.

Her zaman çok sevdiğim Doğan Bey'e ve daima onunla birlikte düşündüğüm Sabiha Hanım'a, daha nice uzun, mutlu yıllar diliyorum.

Nur Akın

Prof. Kuban'ın 1950'lerin, 60'ların, bana göre, meslek yüksek okulu nitelikli İTÜ'sünün, gerçek üniversiteye dönüşümünde çok önemli payı olduğuna inanıyorum. O yılların çalışkan, akıllı, ama pek çoğunun görgüsü, kültürel birikimi sınırlı öğrencilerinin, ufkunu açan, mimarlık mesleğinin sunduğu zenginlikleri farketiren, birkaç hocamızdan biri olduğunu düşünüyorum. Onun dostluğunun sıcaklığını yaşayan biri olarak da, ona kızanlar, açıksözlülüğünden kırılanlar dahil, hepimizin çevresine beslediği sevgiden etkilendiğimizi hissediyoruz.

Biz yaşanan öğrencileri için o hep Doğan ağabey oldu. Doğan ağabey'siz bir İTÜ Mimarlık Fakültesi düşünemiyorum. Umarım kendi de öyle düşünür ve bir yolu bulunur, fiili hizmetini sürdürür.

Teoman Aktüre

Prof. Doğan Kuban'ın emeklilik yaşına geleceği, doğrusunu söyleyim, hiç aklıma gelmezdi. 1940'lı yılların ilk yarısında, 50 yıl önce, Doğan'ı 20 yaşının ortalarına doğru, İTÜ Gümtişsuyu binasında, onu tam delikanlı yaşında tanıdım. Prof.C. Holzmeister'in ben doçenti, o da öğrencisiydi. O zamanlar, Mimarlık Fakültesini kuran, rahmetli Prof.Emin Onat'ın yakını olarak, onun isteği ile bu fakülteyi seçmişti.

Öğretim yıllarına ait pek az anı hatırımda kaldı; unutmadığım en önemli vasfı: çalışkanlığı ve bugün onun, hâlâ değişmeyen, kişilik sahibi, ve hür fikirli oluşu niteliğidir.

Geçen elli yıl içinde, hep aynı çevre içinde idarî, meslekî, bilimsel toplantılarda, değişik nedenlerle çok beraber olduk. Onu her görüşümde, bir sevinme, övünme duygusu içinde olurum.

Doğan Kuban'a, benim de yetiştiğim sıralarda hocalık etmiş olunam, bana ayrıca bir övünme vesilesi olur.

Kuban, kendi çabası ile kendisini yetiştiren, iyi lisan bilen ve dünya üzerinde görgüsünü arttırmış, Türkiye'de az sayıdaki bilim adamları arasındadır.

Prof.Doğan Kuban için emekli olmak hiç bir anlam taşımayacak, hayatında bir değişikliğe neden olmayacaktır. O, her zaman olduğu gibi, yazılarını yazmayı sürdürecektir, kendi bilim alanındaki Türkiye sorunlarına yol gösterecek ve görevini yapmış olma duyguları ile mutlu olacaktır.

Ona, emeklilik yıllarında, bütün dileğim: Kendisine ve sevgili eşine, mutlu, sağlıklı bir yaşamı ve gerçek bir dost ortamını Allah ona bağışlasın.

Kemal Ahmet Aru

Sayın hocam ve değerli bilim adamı Prof. Doğan Kuban; engin bilgi ve deneyimi, yorum ve analizleri ile bizlere daima yol gösterici olmuştur. Kendisini her zaman çeşitli konularda başvurabileceğim hocam olarak hatırlayacağım.

Ayla Atasoy

Yakınında olmaktan gurur duyduğum bir hoca; evrensel düzeyde bir aydın; hep ilkleri söylemiş, üretken bir bilim adamı; doğru bildiğini söylemekten geri durmayan bir yurtsever.

Afife Batur

Çoğu kimse için, istense de istenmese de "Mihenk Taşı" olarak geçmiş bir "Öğretim" dönemi bitmişmiş...(!?)

Biter mi?

Böyle kişilerin kürsüleri bütün bir kültürün herkese açın alanına kurulmamışlar mıdır?..

Cengiz Bektaş

Doğan Kuban, geçmiş ve gelecek zamanlar da dahil, mimarlık konularına en geniş açıdan bakma yeteneğine sahip ender kişilerden biridir.

Bu yeteneğini, anlaşılması zor ya da olanaksız anlatımlara dönüştürüp şaşkınlık yaratarak etki yapma avında kullanmayı da, kişilik yapısının pozitif özelliklerinden bir başkasını belirler.

Hatır için hüküm vermeyişi, söz söylemeyişi, sindirilmiş genel kültürünün yansıması olmuştur.

Üniversiteden yaş sınırı nedeniyle ayrılışı, devletin her kademesinde her yaşta görev almakta olan politikacıların ve politikada etkili olmuş başka güçlerin, devlet yapısında yarattığı garipliklerden biridir, üzücüdür.

Aydın Boysan

Sayın KUBAN,

Sizi, tanıdığım 35 yıl içinde, her zaman bedenen ve fikren genç bulduğumu belirtmek isterim. Kendi alanınız dışındaki çalışma ve fikirleriniz her ne kadar bazı kimseleri kızdırmışsa da, çok yönlü tarafınızı ortaya koymuştur. Sizi Üniversite dışında düşünemiyorum. Çalışmalarınızın aynı hızla devam edeceğine inanıyorum.

Size bundan sonraki hayatınızda, ailenizle birlikte, mutlu, başarılı uzun ömürler dilerim. Saygılarımla.

Ayten Çetiner

Doğan Kuban'ın öğrencisi olmadım; ama, Akademi yıllarımdan bu yana O'ndan çok şey öğrendim. Sanırım, benim gibi "dışardan öğrencisi olanların" sayısı da, doğrudan okuldaki öğrencilerinden çok daha fazladır. Çünkü Doğan Kuban, hocalığını sadece üniversite içinde yapmadı ve yapmıyor. Bir bilim adamının, aynı anda topluma karşı da yükümlülükleri bulunan bir "aydın" olması gerektiğini, yaşamının tüm ayrıntılarıyla gösterdi ve bunu da sürdürüyor. Hiç çekinmeden dile getirdiği gerçekçi gözlemleriyle, ilericî düşünceleriyle, yazılarıyla, tavırlarıyla ve çabalarıyla, hem çağına tanıklık ediyor; hem de yol gösteriyor.

Doğan Kuban, Türkiye'de özellikle kültür ve doğa değerlerinin yağmaya karşı korunmasında görev almak isteyen tüm duyarlı kesimlerin de hocası olmuştur ve olmaktadır. Ben, o nedenle, Kuban'a "ulusal hocamız" diyorum. Salt mimarların değil, bu ülkenin evrensel zenginliklerini korumak isteyen herkesin hocasıdır. Toplumun sorunlarına ve mimarlığın çağdaş sorumluluklarına karşı duyarlılığını her zaman "militanca" ayakta tutan gerçek bir aydın, yürekli bir bilim adamıdır.

Şunu da söylemeliyim ki, yine Doğan Kuban (günümüzde ne yazık ki artık çok rastlanmayan) "savunduğu ile yaptıkları" arasında, ya da "söylemi ile yaşamı" arasında çelişkiler bulunmayan, bir anlamda doğrudan kişiliği ile de en etkili dersleri verebilen bir düşünürdür.

Bugün, yaş matematiği olarak ya da "yasal" bakımdan belki emekli sayılabilir. Ama, Kuban'ın hocalığı ve daha önemlisi yol göstericiliği emeklilik tanımıyor. Öyle görünüyor ki, kendi deyimiyle "yağma ahlâkının egemenliğine karşı" bu tarihsel ve haklı direnişi, onu daha çok uzun yıllar emekliye ayıramıyacak...

Oktay Ekinci

Geçmiş geleceğe için kullanmaktaki ustalığınız, bilimsel dürüstlük, aydın olma bilinci, sürekli araştırma tutkusu ve daha nice erdemleriniz doktora öğrenciniz olduğum yıllardan beri yaklaşımlarınızda izlediğim çok sayıda değerlerden bazılarıydı. Tüm bunlar bana meslek yaşamımda örnek oluşturdu. Bu süreç içerisinde Siz'den aldıklarımı Siz'e ödemem olanaklı. Kendimden genç olanlara eksiksiz ileteceğime inanmanız dilekleriyle.

Şükranlarımla.

Semra Germaner

DOĞAN AĞABEY'E TEŞEKKÜRLER!

Yıl 1981, yaz sömestiri, yer Boston M.I.T. Mimarlık Bölümü. Küçük çocuklarım ve eşimden uzakta, dört uzun ay... M.I.T.'ye başladığım ilk günden itibaren Doğan Ağabey ve eşi Sabiha Hanımefendinin sıcacık, sevgi dolu, yakın ilgileri beni yüreklendirdi.

Doğan Ağabeyin M.I.T.'deki kürsüsünde bana da bir çalışma yeri lütfedişi kendisini daha yakından tanıma fırsatı ve gerçek bir ağabey kazandırdı.

Cambridge'deki evinde sık sık verdiği yemek, ülkemizi tanıtıcı konuşma ve dia gösterileri ve en önemlisi oradaki Mimarlık Bölümünde ilgi odağı olan ders ve seminerleriyle dışarıdaki diplomatlarımıza örnek bir çaba içindeydi.

Yüksek düzeyde kültür ve bilgisinden feyz aldığımız Doğan Ağabeyimize feyz kaynaklığının devamı için sağlıklı ve kıvanç dolu bir ömür dilerim.

Lâtfi Gürer

Sayın Prof. Doğan Kuban

Ailesi ile bütünleştığımız, Hocamız, Aile Büyüğümüz ve Arkadaşımızdır Prof. Doğan KUBAN.

Üniversiteye girdiğimiz yıllardan itibaren tanımamızla, örnek almak istediğimiz, gerçek bir bilim adamının kim ve ne olduğunu onda gördüğümüz, sürekli ürettiği yazılarını, kitaplarını, bildirilerini heyecanla, keyifle okuduğumuz Sevgili Doğan Kuban.

Geçmişe dönük sizinle hatırlanan o kadar çok şey var ki. Mimarlık Fakültesi Dekanı olduğunuz günlerde Safranbolu Belediyesi ile birlikte başlatılan Mimari Mirasın Korunması çalışmaları ile gerçek bir aydın sorumluluğunu üstlenmiş ve ülkemiz için tarihi mirasın korunmasında en bilinçli çalışmayı siz başlatmış, o güzelim Safranbolu için bir nefer gibi çalışmıştınız. Bilir misiniz orada yirmi yıl yaşayan bizlere siz ne büyük yürek, destek ve onur olmuştunuz.

Yine büyük eser Divriği Ulucamisi için üstlendiğiniz Uluslararası Seminerde, dünyanın sayılı bilim adamlarının çağrınızla Divriği'ye gelmesiyle, Dünyadaki bilimsel saygınlığınızı görmekle duyduğumuz gurur ne büyüktü bilerseniz.

Siz İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi'ndeki öğrencileriyle özdeşleşmiş, adeta bir aile olmuş Sevgili ve Büyük Hoca.

Size ve ailenize en yüce sevgiler ve saygılarımızla.

Türkan & Yavuz İnce

60'lı yılların, öğrenciliğimizin aydın, devrimci Doğan abisini; Anadoluhisarı'ndaki sevgili komşumuz Gabali'yi; günümüz mimarlık ve yaşam filozofu Doğan Kuban'ını tanımak, birlikte olmak hoştu doğrusu...

Mine-Necati İnceoğlu

Gereksiz ayrıntılara yer vermeden bireşime varan, bilimsel olduğu kadar düşünsel içerikli ve inandığı noktalarda cesaretle üstüne giden yorumlarıyla, Prof. Doğan Kuban eğitim sürem içinde daima etkili olmuştur.

Ülkü İzmirilgil

BİR BAŞLANGIÇ NOKTASI OLARAK KUBAN

Bugün hâlâ büyük bir canlılıkla üretimini sürdüren bir bilim adamı, üretim yaptığı alan/disiplinin aynı zamanda başlangıç noktasında duruyorsa, o disiplinin tarihi ve bugünü üzerine söylenebilecekler de, neredeyse yine o bilim adamının üretimiyle tanımlanmış bir çerçeveye içinde kalacak demektir. Doğrusu o disiplin için pek de iç açıcı bir durum değildir bu. Ama bu bilim adamı Doğan Kuban olduğunda, yukarıdaki manzaranın tam tersine yüz ağartıcı bir durum olduğunu görüyoruz.

Türk mimarlık tarihçiliğinde, düşünsel temele dayanan söylemin başlangıç noktasında yer alır Kuban. Hem başlatıcıdır, hem de 40 yıl önce yayınlanan ilk çalışmasından bugüne bağlamın sınırlarını çizer. Ne var ki bu saptamalar Kuban'ı açıklamaya yetmiyor. Doğan Kuban'ın, Türk sanat/mimarlık tarihçiliğini, betimleyiciliğin sözde-bilgi üretimi düzeyinden bilimsel bilgi üretimi alanına aktarması, Türkiye'nin diğer toplumsal bilimlerdeki özgün bilgi üretim düzeyi ve niteliği göz önüne alındığında daha da büyük bir önem taşıyor.

Doğan Kuban'ın söylemi, alanı tkayıcı değil açıcı bir söylemdir. Bir yandan karşı-söze, muhalefete kapıları açık bırakır, bir yandan da açık bıraktığı kapıdan önce kendisi yürür. Yalnızca bir başlangıç noktası değil. Türk mimarlık tarihinin/tarihçiliğinin her döneminde zorunlu bir hesaplaşma noktasıdır Kuban. Ve Kuban'la hesaplaşmanın keyfini de yine en çok Kuban çıkaracaktır.

Aykut Köksal

Doğan Ağabey" 1960'ların Doğan Ağabeyi. Diğer bütün hoca asistanlar "bey" olarak çağrıldıkları halde "Doğan Bey" Doğan Ağabeydi bizim için. Hangi tarihlerde bey diye çağrılmaya başlandı bilemiyorum. Ama benim kuşağım ona hep ağabey dedi ve kafalarımızda hep öyle kaldı.

1950'lerin sonunda derslerinde, mimarlık tarihi dışında söz ettiği konularda beni okumaya sürükleyen O olmuştu. Yalnız beni değil daha bir çok öğrencisini de bu yönde etkilediğini tahmin ediyorum. Sınıf içinde öğrencilerle kurduğu kural dışı iletişim biçimi de bir kısmımıza örnek olmuştu. Anadolu'ya yapılan gezilerde, bu gezilere katılan öğrenciler onu ve aile düzenini daha yakından tanıma olanağını buluyordu. Bu gezilerde Sabiha Ablayı da tanıyanlar Doğan Ağabeyin bu rahatlığının büyükçe bir bölümünün nereden kaynaklandığını da anlıyorlardı.

Daha nice güzel günlere Doğan Ağabey.

Feyyaz Kuğu

Bir üst kurumun gençlerin önünü açmak amacı ile kişiyi devreden çıkarına işlemine emekli olmak diyoruz. Kimileri için korkulu bir rüya, kimileri için bir çeşit özgürlük, kimilerine göre ise çalışmaları bakımından fazlaca önem taşımayan bir dönüşümdür emeklilik. Sonuncu grupta olanlar emekliliği yaşamları boyunca tasarladıkları bazı işleri gerçekleştirecekleri bir dönem kabul ederler. Bunların klasik anlamda emekli olmaya -yani istirahate çekilmeye- ne vakitleri vardır ne de doğaları buna izin verir. Bu sınıflandırmada sonuncu gruptakiler arasında yer alan Doğan Kuban'a önümüzdeki yıllarda sağlık ve mutluluk yanında iyi çalışmalar dileğimle.

Aptullah Kuran

8 Nisan 1926 Paris doğumlu Doğan Kuban... Üretmek, düşünmek, düşünmeye kışkırtmak, çalışmak, yazmak, yaşamak, gençlik, ego, teklikte çokluk, Sabiha...

Ayla Ödekan

Doğan Bey'e tartışmayacağı birşey söylemek istiyoruz, meselâ: O'nu sevdiğimizi.

Semra Ögel

Sevgili Doğan Kuban bilgi birikimi, genel kültürü, ulusal ve uluslararası bilimsel ve mesleki toplantılardaki yeri, mesleki deneyimi, özellikle ülkemizde tarihsel ortak mirasın korunmasında ve bu konuda çevre bilincinin yaratılmasındaki yeri ve rolü, mimarlık tarihi alanındaki uzmanlaşmalara destek ve katkısı ile seçkin bir yeri olan ve özgür düşüncenin savunulmasının yanında, katı ve bağnaz düşünce kalıplarına karşı çıkılmasında görevini en iyi biçimde yerine getiren, sevdiğimiz, saydığımız ve Fakültemize emek vermiş değerli bir eğitimcidir. Bütün bu değerli yönlerinden ayrıca, benim için en önemli gelen yanı, değerli ve saygın eşi Sabiha Kuban ve sevgili çocukları ile birlikte yarattıkları seçkin ve sevgi kaynağı olan aile çevresidir. Bu bakımdan, ben bütün bu değerlerde önemli payı ve desteği olduğuna inandığım Sabiha Kuban ve Doğan Kuban'ı teşekkürlerimle kutlar, sağlık, mutluluk ve başarılarla dolu bir geleceği dilerim.

Hande Suher

Türkiye'de mimari historiyoğrafi bugün -en azından kısıtlı bir çevrede- totolojik bir anlatı değil de, bir düşünsel etkinlikse, bunu herkesten çok Kuban'a borçluyuz. Dahası, Türk mimarlık tarihçiliğini bilim-öncesi dönemin "hamaset" aşamasından çıkaran Kuban'ın kurguladığı başlangıç paradigmatlarıyla hesaplaşmadıkça yenilerini oluşturmak da olanaksız gibi gözüküyor. Anlaşılan o ki, ister onaylamak, isterse de yadsınmak amacıyla olsun, Türk mimarlık tarihine ilişkin düşünsel donanımın temellerini atan bu insana daha uzun süre muhtaç kalacağız. Sokratik bir "hayırlama" ustası, çıldırtıcı bir ikonoklast ve tartışmayı aşkla seven bir bilim adamı için bundan daha güzel bir yazgı ve ileriki kuşaklar için de bundan daha aşılmaz bir zorunluluk olmamalıdır.

Uğur Tanyeli

Doğan ağabey mimarlık tarihini eleştirel bir gözle inceleyen, bu bilim dalına yeni sentez boyutları kazandıran 'mimar' bir mimarlık tarihçisidir. Ulusal ve uluslararası bir üne sahip olan Doğan ağabey bu bilim dalında özgün sonuçları dile getiren, sorunu toplumsal içeriğiyle değerlendiren gerçek bir bilim adamımızdır. Ayrıca, ilgili alanı salt mimarlık tarihiyle kalmamış, laik ve demokratik bir Türkiye'nin devamlılığı için makaleleriyle, konferanslarıyla yaşam boyu çaba göstermiştir.

Mete Tapan

KUBAN ÜZERİNE

Doğan Kuban'ın kürsüsünden telefonla bir yazı istendi. Adı Mimarlık Fakültesiyle özdeşleşmiş bir öğretim üyesi daha emekli oluyor. Tuhaf bir iş, yaşın eksikliği veya fazlası, kişinin yararlı olmasıyla birbirine karıştırılıyor. Neyse düzen bu!

İTÜ çevresinden değilim, Ankara'da otururum. Aynı kuşaktan, ama uzaktan Kuban nasıl görünüyor diye sormuş olsalar gerek...

Bir kere yakışıklı adamdır, kıskanırım.

Kuban, sanıyorum çok iyi bir tarihçi ve eleştirmen ve öylesine bir tasarımcı olmak istedi. Çok iyi bir mimarlık tarihçisi olduğunu düşünüyorum. Batılının düşüncelerine, Türk mimarlık bilgisini de kattığı gibi bu konuda özel yorum ve değerlendirmeleri de sınıdığı olmuştur. İşin bu yanı çok önemli olsa gerekir.

Kuban tarih için büyük emek ve zaman vermiş, eleştiri çalışmalarına ayıracak az zaman kalmıştır. Ağırlık tarihte olmuştur. Ayrıca çok duygulu ve duygusal yapısı eleştirmen yönünde belki bir sorundur.

Kuban çok dolu mimarlık yaşamı içinde tasarım için az zaman bulabildi. Evi, bazı restorasyon çalışmaları ve yarışma projeleri nitelikli mimarlık bilgisinin esaslarını taşıdı.

Yaşadığı ciddi, namuslu ve başarılı hayatı Mimarlar Odası'nın ödülüyle de tescil edilmiştir.

Tarih bilgisi ve tarihin yorumuyla bize ışık tutan Doğan'dan daha çok eserler bekliyoruz. Birisi de İstanbul hakkında.

Şevki Vanlı

Doğan benim için paha biçilmez, güvenilir bir arkadaş, bir dost, Türkiye için uluslararası değerini kanıtlamış bir bilim adamıdır.

Müfit Yorulmaz

Doğan Kuban, benim için yıllar önce İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi birinci sınıfındaki ilk ders yılımda, mimarlık ve mimarlık eğitimi konusunda merak ve heyecan aşılayan iki hocadan biri olmuştur. O merak ve heyecanı Doğan Ağabey'in -Doğan Hoca bizler için hep Doğan Ağabey olarak kaldı- tüm derslerinde, Anadolu gezilerinde duymaya; daha sonra da yazılarını, konuşmalarını yine aynı heyecanla izlemeye devam ettim. Türk mimarlık tarihi yazımı alanındaki öncü ve saygın konumunun yanı sıra, geniş perspektifli bakışı, zekâsı ve bu zekâ ile beslenen kıskırtıcı üslubu, Doğan Kuban'ın salt mimarlık tarihi alanında değil, Türk Mimarlık Düşüncesi ve onun uluslararası platformdaki yankıları açısından, etkinliği bugün de süren güçlü sesini oluşturmıştır.

Atilla Yücel

Doğan Kuban, ülkemizde büyük eksikliğini duyduğunuz, mimarlığın düşünsel bir temele dayanırılması, üzerine yazılması ve konuşulması konusundaki öncü tutumuyla, seçkin bir konumu fazlasıyla hak etmiştir.

Ferhan Yürekli

Sayın Hocamız Prof. Sabahattin Eyüboğlu'ndan sonra bize mimarlık tarihinin eğitimdeki önemini kavratır ve sevdiren, mimarlık tarihi konuları içinde yazıları ve eleştirileriyle doğru yerde ve zamanda önemli konuları gündeme getiren değerli Hocam Prof. Doğan Kuban'a emekliliğinden sonra da başarılı ve mutlu bir yaşam dileğiyle.

Doğan Beyin her şeyden önce iki özelliğine, hocaların hocası olacak yaşta bile güzel çocuk fantazilerini, pırıltılarını kaybetmemiş oluşuna ve entellektüel alışkanlıklarımıza aykırı olarak, yapacağı her konuşmayı, yazacağı her yazıyı büyük bir ciddiyetle çalışıp yeniden hazırlamasına hayranım.

Orhan Silier

Prof. KUBAN'ı anlama...

Ve kısa biyografik anlatımında en azından Stephan Zweig kadar e m p h a t y yeteneğine sahip olmak gerekir diye düşünüyorum.

Zweig dahi böylesine anlatımlarda kişileri yakından tanımanın getirdiği zorluklardan söz eder. Şimdi daha iyi anlıyorum...

Ben ancak;

Onun benim üzerime daima vurguladığı s e z g i s e l l i k yönümle birazcık yazabilirim belki...

Zira;

Ben bu kişilik ve serüveninin 1950'li yıllardan bu yana en yakın şahidlerinden biriyim.

Olağanüstü bir enerji -özverili ve yaratıcı hayatı içinde...

Ben O'nu eski bozkırları akaçlayan, çevreyi yeşerten bir ırmağa benzetirim.

Ata diyarımın Elbruz dağlarından - buzullarından Azak'a ulaşan KUBAN ırmağı ve ünlü deltasına...

Prof. KUBAN'ın da yeryüzü mekânına olan kültürel ve san'atsal katkıları - eski çağlardaki adı Hypanis olan - bu ırmak kadar yeşerticidir.

Ülkede de;

Kültürden - resme kadar pek çok olay ve olguları aydınlatmış - yönlenmelerinde etkili olmuştur.

Bunlar hiç kuşkusuz;

Oradan oraya uzanan çok dallı bir KUBAN deltasının incelenmesinde kolayca anlaşılabilir.

Mitoloji'den - tarih ve san'atın çeşitli dallarından verdiği örnekler ve tahlilleri daima açık sözlü ve mimarlık arışlarında da önemli bir yol göstericidir.

Mimarlık üzerine kritikleri;

Bu alanda Ülkede büyük bir boşluğu doldurduğu gibi bilimselliği yanında ince bir mizahla da yüklüdür.

Bu yönü de dikkat çekicidir.

Aynı zamanda KUBAN;

Benim bir üstadım - bir meslekdaşım - bir ağabeyim dostum...

O'nun dostluğu: insanı saran fakat içinde kaybolma hissi uyandıran sihirli bir labirent gibidir.

O eski sokakların domenleri gibi her dönemecinde özel bir dikkati, bir ilgi ve itinaı da gerektirir.

Bazen çocuklar gibi yerinde duramayan tavrı ve çöşkululuğu O'nu büyük yapan meziyetleri arasındadır.

Zira bu çöşku ilham vericidir.

Her yeni olay O'nun için ilginçtir. Bunlar karşısında bazen isyankâr bazen yine çocuklar gibi mutludur.

Daima titiz, kendine özgü giyim ve zerafeti ve güleryüzlülüğü içinde ama daima düşünceli...

Mimari-restorasyon ve tarih: *O'nun ağırlıklı uğraş alanlarıdır.*

Fakat O;

İster bir grafik - bir yazı - bir desen ve renk...

elbette renk ve fotoğraf... hattâ musiki ve şiir...

Bu geniş ilgi alanı - bu delta - içinde San'at eserlerinde güzellik ve gerçekleri kavrayabilme gücü ve yeteneğinde bir düşün adamı,... bir yazar ve şüphesiz üstün bir zeka'nın ortak ifadesidir.

Kendisini radikal diye tanımlasa da işte bu konularda onda var olan engin bir s e z g i s e l l i k ... ve üstün bir duyarlılık daima görülür.

Geniş bir bilgi ve kültürel ortamını oluşturan bu birikimlerin zeka ile bütünleştiği sistemli yapısı içinde bilim ve san'at O'nun izlek ve gözlemlerinde yeni yorumlara, sentezlere ulaşır.

Uluslararası ve Ulusal mimarlığın da önemli bir gözlemcisi...

Önemli bir tarihçidir.

Fakat tarihe antropoloji - sosyal ve ekonomik boyutlarla yaklaşan bir kuramcı ve bilim adamı...

Mimarlık tarihine bir san'at disiplini ve kuramı içinde estetik ve tarih açısından yaklaşan,

Mimarlık tarihi derslerinin de mimarlarca verilmesinin başsavunucusu...

Nitekim İ.T.Ü.'de K. Söylemezoğlu'ndan hemen sonra bu derslerin hocası...

Aynı zamanda san'at ve kenti tarihçisi...

Ve şüphesiz çevre ve tarihi korumanın öncüsü...

Aslında bir mimar...

elinde daima kalemi, beyninde daima bir tasarım...

1950-60 arasında yakın izlediğim çizimleri, konkurları vardır ve çeşitli ödülleri... Bugün de böyle...

Projeler, restitüsyonlar ve icralarında yılmak bilmeyen uğraşlar sürüp gider.

Son şahidlerin biri Eminönü'nde - Rüstem Paşa yanındaki büyük bir hamam restitüsyonu'dur ve buradaki yapı ustalığı...

Restoratör KUBAN:

Restorasyonu Türk eğitim yaşamına geçiren de O...

Prof. Verzone - S.Eyüboğlu ve Kuban...

1954 - 1962 yılları arasındaki İ.T.Ü.'deki kısa akademik hayatımda kürsülerimiz yanyanaydı.

Bu üçlü daim gözlerimin önünde

Değerli Kuban Hoca'nın bu koridorlarda;

Uzun yıllar verdiği emeklerinin, kültür ve san'at dünyamıza yeni katkı ve başarılarıyla birlikte gençlerin gözlerinde, gönüllerinde daha nice yıllar sürmesini dilerim.

Burada:

Muhterem Eşleri

Sn. Sabiha Hanımefendilerini de

Hocamıza olan büyük katkılarıyla

İçtenlikle anmak isterim.

Behruz Çinici

Yüksek Mühendis Mektebi'nin bir bölümü olarak yaşamına başlayan Fakültemiz, kimsenin kuşkusu olmasın ki başarılı geçmişini ve bugünkü varlığını, herşeyden önce Emin Onat Hoca'ya borçludur. Onun mimarlığa sağlıklı ve tutkulu bakışı ve herşeyden önemlisi, gönüllü insanlara, fırsat yaratan, yüreklendiren kararlı önderliğidir ki Fakültemizde gerçekten, istekli bir yarış ve barış ortamını ve üretken bir kadroyu yaratmıştır.

İşte, Doğan Kuban Hoca'da O'nun keşfettiği ve Fakültemize ve kültürümüze kazandırdığı son derece önemli bir değerdir. Kuşağının kaderi gereği, Kuban'ın gerçek hocası yine Kuban olmuştur. Mimarlık tarihinin, ansiklopedilerden, sanat tarihi ve arkeoloji yayınlarındaki parantezlerden çıkarılıp, bilimsel üslup reçetelerinin yüzeyselliğinden kurtarılması ve tarihin zamanca ve mekânca, bugünü de kapsayan sürekliliği ve gerçek çokboyutluluğu içinde ele alınabilmesi açısından mimarlık tarihinde ilk ve önemli bir profesyonel usta olduğunu söylemeliyiz. Bugün ise bu yapıdaki pekçok araştırmanın ve hocaların hocası olarak işini sürdürüyor. Ne mutlu Fakültemize!

Nezih Eldem

KUBAN'A SEVGİ, SAYGI

"Doğan Kuban emekli oluyor" dedikleri zaman çok şaşırdığımı itiraf edeyim. Birincisi, Doğan Kuban'ı gencecik bir hoca olarak tanıdım; o günden bu yana anımsadıklarım hala taptaze... Ayrıca kendisi, bilgilerini sürekli yenileyerek, eskimeyerek genç kalmayı bildi. İkincisi, hocaların emekli olmalarını hiçbir zaman içime sindirebilmiş değilim. Sağlığı yerinde öğretim üyeleri salt yaş sınırından dolayı niçin emekli edilirler? Özellikle de Türkiye gibi, yeterli öğretim kadrolarından yoksun yepyeni üniversitelerin mantar gibi ürediği bir ülkede.

Doğan Kuban'ı İTÜ'ye öğrenci olarak girdiğim 1956-57 öğretim döneminde tanıdım. O dönemde, tarih denince aklımıza savaşlar, kahramanlık öyküleri, destansı hamasi olaylar gelirdi. Lise tarih kitaplarında sanatla ilgili bölümler vardı, ama bunlar okutulmazdı bile.

Üniversiteye geldiğimizde, sanat tarihi derslerinde, büyük hümanist, bilge insan Sabahattin Eyüboğlu ile karşılaştık; mimarlık tarihinde de çiçeği burnunda doçent Doğan Kuban'la. Eyüboğlu bizleri antik çağın efsaneler dünyasına götürürken, Kuban, Selçuk ve Osmanlı mimarileriyle, çağdaş mimarlığın somut gerçeklerini anlatırdı. Her iki ders dizisi de bizlere ilk kez, böyle bir tarihin de olabileceğini gösteriyordu ve bu tür bir tarih bizlere daha insancıl, daha çekici gelmeye, bizleri sarmaya başlamıştı bile...

Doğan Kuban aramızdaki yaş farkına karşın öğrencilerden biri gibi bize yakındı, zaten öğrenciler arasındaki adı Doğan Kuban değil, Doğan Ağabey'di.

Yaklaşımları çoğu kez eleştireldi; sözleri, bakışları, mimikleri hep sorgulayıcı ve eleştiri yük-lüydü. Gülen gözleri ve mimikleriyle desteklenen eleştirileri müstehzi de olsa, öğrenciler tarafından hoşgörüyle karşılanıyor, kimi zaman sevimli bile geliyordu; ama aynı hoşgörü, gözlemleyebildiğimiz kadarıyla, kimi öğretim üyeleri ve meslektaşlarınca gösterilmeyebiliyordu.

Doğan Ağabey her türlü eleştiriye açık olmuştur: eleştirilmeye de, eleştirmeye de... Doğru bildiğini yürekli bir bilimadamı davranışıyla açıkça ve çoğu kez çarpıcı bir biçimde söylemiş, doğru bildiğini yapmıştır. Söyledikleri ve yaptıkları konusunda başkalarının ne düşüneceği, ne diyeceği hiçbir zaman Doğan Ağabey'in sorunu olmamıştır.

Doğan Kuban, Mimarlık Tarihine Türkiye'de bilimadamı kimliğiyle yaklaşan "ilk"lerden biridir. Anadolu Türk mimarlığını ve tarihsel çevre konularını seçkin bir bilimadamı kimliğiyle dersleri, konferansları, yazıları ve kitaplarıyla yurt içinde ve dışında geniş topluluklara aktarabilmiş, "Kuban" adını mimarlık tarihçileri arasına yazdırmıştır.

Doğan Ağabey'e sevgi ve saygı.

Doğan Hasol

DOĞAN KUBAN'LARA YAZIK OLMASIN

Prof. Kemali SÖYLEMEZOĞLU*

İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi mezunu Prof. Doğan Kuban'ı öğrenciliğinden itibaren çok yakından tanıdım. Seçmiş olduğu mimarlık tarihi alanında sürekli okuyan, düşünen, araştıran, bulduğu yenilikleri geliştiren ve korkusuzca yayınlayan ve sonuç olarak da Fakülte'de uluslararası çapta ün yapan bir kişidir. Bilim alanında yenilikler vaat eden bir yaşta, üniversiteler için ters bir yasa ile, yaş sınırı ile emekliye ayrılması, bir değeri harcamak gibi yüz karası bir davranıştır.

Oysa, büyük emek sonucu bu olgunluğa ulaşmış olan Prof. D. Kuban ve benzerlerinin İ.T.Ü. fakültelerinde kıymetli bilim araştırma ve gençleri yetiştirme merkezleri halinde çalışmalara devam edebilmeleriyle, Türkiye'de gelişen bilimsel odakların kök salması ve uluslararası alanda kuvvet kazanmaları kabil olacaktır.

Doğan Kuban'ın yetişmiş olduğu yakın çevresi içinde yetiştirdiği ve yetişmeye devam edecek olan gençlerin arasında bulunmasıyla bir yandan İ.T.Ü. ve Fakültemiz için mevcut bir meşalenin sönmeden sürmesi ve bu ışık etrafında Dünya gençlerinin de toplanması kabil olacaktır. Gönlüm bu kumda, gökteki yıldızlar gibi ışık vermeye devam etmesini istiyor.

Sonuç olarak da, *bilim yapmakta ün salan merkezlerin sönmesini kolaylaştıran* YÖK yasasının bir an evvel kaldırılarak, üniversitelerin gelişmesine yardımcı olan yeni bir Üniversite Yasası'nın meydana getirilmesi yolunda hep beraber yola çıkarak kurtuluşu elde etmemiz gerektiğini düşünüyorum. Yolumuz açık olsun. Doğan Kuban'lara yazık olmasın.

* İTÜ Mimarlık Fakültesi

TÜRK SANAT TARİHİNDE DÜŞÜNSEL BOYUT VE DOĞAN KUBAN

Jale ERZEN*

Bizler, mimarlık ve sanat tarihçileri, mimarlar, şehirciler, bize büyük bir miras bırakmış olan hocamızın ismi altında, mimarlık ve sanat tarihinin yeni araştırma ve tezlerini kapsayacak bir söylemi başlatacağını ümit ettiğimiz bir sempozyumda bir araya geliyoruz. Doğan Kuban'ın hepimizin yetişmesinde ve meslek alanlarımızdaki birçok gelişmede büyük katkıları oldu. Bugün bir bakıma, bize bırakılan bir mirası sürdürmek ve geliştirmek için bir adım atıyoruz. Bu, mesleki bir birikimin ve ilerlemenin çok ötesinde bir anlam taşımaktadır. Doğan Kuban'ın 1950'lerden bu yana geliştirdiği tarih yazını - sanat tarihi yazmacılığı - sanat üretimi ışığında bir kültürün kimliğini belirleyen bir uğraştır. Üstelik mimarlık ve sanat, bir kültürün tüm üretimleri ve arkada bıraktıkları içinde kuşkusuz onu en çok gerçek kimliği ile ortaya koyan ve en ölümsüz kanıtını oluşturanı ise, sanat tarihçiliği kültür-lere kendilerini en doğru şekilde tanıtan uğraştır. Zira tarih biliminin kullandığı diğer yazılı belgeler, tarihsel olguları ancak genel ve pratik yönleriyle sunmakta, bireysel kaliteleri hiçbir zaman bir sanat yapıtı gibi belli edememektedirler. Sanat tarihimizin olgunlaşması ve kendi hakkımızda sorduğumuz sorulara yanıtlar verebiliyor olması, bir yerde kendi değerlerimize sahip çıkmamızı olasılaştırır. Doğan Kuban'dan önce Türk mimarisinin "deskriptif" yönleri ile ilgilenen bazı tarihçilerimiz olmuştur kuşkusuz. Ancak, mimarlık yapıtlarımızı geniş bir tarih yelpazesi içinde, karşılaştırmalı analizlerle evrensel bir perspektif içinde değerlendiren ve onun genetik gelişmelerini ışığa tutan Doğan Kuban'dır. Bu bakımdan Kuban, hiç değilse, bizler gibi, kendinden sonra gelen sanat ve mimarlık tarihçilerinin kültürel kimlik ile ilgili sorulara yönelmesinde öncü olmuştur.

Doğan Kuban'ın tarih ve mimarlık alanındaki önemi çok boyutludur. Öncelikle, tarih ve mimarlık alanının tümü ile ilgili çok yönlü konulara yaklaşmış olması, ona bu alanların herhangi bir konusunda çok geniş bir kültürel tabandan ve çok açılı perspektiflerden görüşler getirmesini sağlamıştır. Onun çok yönlü bilgisi ve yaklaşımı yaklaştığı konularda olabildiğince tarafsız, objektif ve ileri görüşlü olmasına yardımcı olmuştur. Öte yanda, bu çok yönlü ilgileri içinde, herhangi bir odaklanmada Kuban hep eleştirel ve felsefi bir düşünce tavrı ile yaklaşmış, yeni sorular sormuş ve yerleşik kanıları her zaman sorgulayarak yeni adımlar atılmasını sağlayabilmiştir.

Bu konulardan bazılarını burada sıralamak isterim. Kuşkusuz Doğan Kuban'ın klasik hocalığında Türk ve Osmanlı mimarisi analizleri çok önemli yer tutar. Osmanlı mimarisinin gelişiminin kendine özgü çizgisini anlatırken, Türk mimarisi üzerinde ilk yorumları yapmış olan batılı araştırmacıların kendi perspektiflerini vurgulayan analizlerini çürütmüş, karşılaştırmalı analizler ve Türk mimarisinin bütün detaylarını görebilmekten gelen bir kolaylıkla onun kendine özgü genetik sürecini ilk kez ışığa tutmuştur. Burada, diğer Türk meslekdaşlarından farkı bunu bir politik savunma haline sokmadan bilimsel analizlerle ortaya koyabilmiş olmasıdır. Bu bakımdan *Osmanlı Dini Mimarisinde İç Mekan Teşekkülü* adlı kitabı Türkiye'de mimarlık konusunda bugüne dek yazılmış tek analitik, karşılaştırmalı kitap olarak telakki edilebilir. Öte yanda, Muqarnas Dergisinin 4. sayısında çıkan "Sinan'ın Kubbeli Strüktürlerinin Üslubu" (The Style of Sinan's Domed Structures - *Muqarnas*, Volume 4, Leiden, 1987, s. 73-97) adlı makalesi içleşik Osmanlı mimarisini bütün olarak, tüm ayrıcalıkları ve kendine özgü biçim ve anlam amaçları ile anlatan tek yazıdır. Son yirmi yıl içinde Sinan ve Osmanlı mimarlığına duyulan ilgi ve bu konuda batıda gelişen bilgi büyük ölçüde Doğan Kuban'ın çalışmaları sonucudur. Ayrıca Brill yayınları için hazırladığı iki ciltlik İslam mimarlığı kitabı bu konuda, terminoloji açıklamaları ve klasifikasyonları ile önemli bir temel bilgi kaynağı olmuştur.

* Prof. Dr., ODTÜ Mimarlık Fakültesi

Doğan Kuban'ın bundan yaklaşık 25 yıl önce, sanat ve estetik konusunda sanatçı ve izleyici, toplum ve sanat ilişkilerini irdeleyen makaleleri bu konuda o zamanlarda yazılmış en kapsamlı yazılardır. Henüz eleştiri, algı, beğeni konularında bunları arkada bırakan yazılar yazılmış olduğunu sanmıyorum.

Türkçe yayınlarda bulunmayan genei tarih ve sanat bilgisi yazılarına da Doğan Kuban hiç üşenmeden, adeta bir görev gibi sarılmış, bu konularda çeşitli temel yazılar ve denemeler ortaya koymuştur. Ayrıca *Mimarlık Kavramları* kitabı mimarlık öğrencilerine temel bir el kitabı olmuş, korumacılık, restorasyon, kent yapısı, kentsel tarih, İstanbul gibi konularda Kuban her zaman yerli literatürde en yeni ve zengin bilgi ve düşünceleri ortaya koymuştur.

Bence Doğan Kuban'ın bir bilim adamı ve araştırmacı olarak en önemli niteliklerinden biri herhangi bir konudaki hazır bilgi ve yorumlarla yetinmemiş olmasıdır. Burada ondan diğer meslekdaşların ve gençlerin öğreneceği çok şey vardır. Türkiye'de kültürün bir tarih boyutu edinecek kalıtım ve zenginlik kazanması ancak bu şekilde mümkün olabilir. Şimdiye dek birçok tarih ve sanat bilgisine ve yazımına sanki bir matematik ve fizik denklemi gibi bakılmış, sorgulanmamış, bir daha ele alınma gereksinimi görülmemiştir. Ama kültür olguları ve tarih ancak yeni, bireysel ve farklı kültürel yorumlarla gelişebilir, zenginleşebilirler. Doğan Kuban hiç bir veriyi olduğu gibi kabul etmemiş, yaklaştığı her konuyu kendi düşünce ve eleştiri eleğinden geçirmeyi bir sorumluluk gibi görmüştür. Ancak bu tavır geliştiği ve biz kendi sanat, mimarlık ve sosyal tarihlerimizi, hatta dünyanın tarihini kendi açımızdan tekrar yazdığımız, Batı'nın yazdığı konuları üşenmeden tekrar irdeleyip tekrar yorumladığımız vakit, kendi kimliğimizi ortaya koyabilir, dünyada kendi kültürel varlığımızı yalnızca sanat yapıtları olarak değil, eleştirel bir dinamik olarak kabul ettirebiliriz. Bu bakımdan, hepimizin Doğan Kuban örneğini ve öğretilerini iyi anlayıp iyi öğrendiğimizi ümit ediyorum.

TÜRK SANATININ NİTELİĞİ

Ayla ÖDEKAN*

Bugünkü bilgi birikimimiz kullanılmakta olan genel sanat tarihi yazım yönteminin yeterli olmadığını gösteriyor. Sanatın ve sanat tarihi disiplininin varlığının sorgulandığı günümüzde sanat tarihi yazımının da tartışmaya açık olması doğaldır. Sanat tarihi yazıcılığı, yöntem ne olursa olsun, başyapıtların değerlendirilmesine dayanıyor. Başyapıtların sunduğu ortak özelliklere dayanarak belirlenen dönemler kesin tarihlerle birbirinden ayrılıyor; böylece yapay bir ayrımla Gotik, Rönesans, Barok gibi sanat dönemleri art arda diziliyor. Standartlaşmış özelliklerle tanımlanan biçemden ayrılmalar alt-biçem gruplarının özelliklerini tanımlıyor. Bu klasik yöntemin zamanla yetersizliği yapıtın ortaya çıktığı ortamın sosyal, ekonomik ve kültürel tanımlanmasını gerektirmiştir. Ancak yine analizler başyapıtların çevresinde oluşmuştur. Oysa, Rönesans biçemini tanımlayan Leonardo, Michelangelo ve Raffaello Gotik sanatın doruk noktasına vardığı 13. yüzyılın içinde başlayan kıpırdanmaların birer sonuçlarıdır. Benzer şekilde, genel sanat tarihi yazıcılığında yer aldığı gibi Cézanne, örneğin, yalnızca nesnelerin geometrik yapısının araştırmacı değildir. İzlenimci Cézanne tanımlanmadan Cézanne'ın vardığı noktanın belirlenmesi olanaksızdır. Avrupa sanatında bu genel sanat tarihindeki boşluklar bağımsız çalışmalarla besleniyor. Kanımca önemli olan biçemin olgunlaşmış klasik evresine vardığı andan önce, çeşitli bileşenlere açık, dinamik bir oluşum süreci sergileyen geçiş dönemlerinin tanımlanmasıdır. Rönesans'dan Barok'a geçişteki bunalımın çözümleri olan Manyerizm, erken Barok ya da Barok öncesi kavranmadan Barok'a ulaşmak olası değildir. Barok bu hareketli kimlik arayış döneminin sonucudur.

Genel sanat tarihi yazıcılığında bir öteki sınırlılık, anlatımın üst sınıf için ve onlar tarafından üretilen sanat yapıtlarına yönelik olmasıdır. Alt-sınıfın üretimi ya da beğenisinin katkısı genel sanat tarihi yazıcılığının ilgi alanı olmamıştır. Halk sanatının sanat tarihinde yeri olmadı mı? Üst sınıfın sanatına katkısı olmadı mı? Kamunun beğenisinin sanat ortamında yeri neydi? Üst-sınıfla alt-sınıf arasında hiçbir ilişki yok muydu? Yine, genel sanat tarihinde sanatçı dizinine baktığımızda anlatımın yalnızca erkek sanatçılara dayanılarak yazıldığını görürüz. Yöntem o kadar benimsenmiş ki yüzyıllarca sanat yalnızca erkeklerin üretimi olarak gösterilmiş ve kabul görmüş. Oysa ki, kadınlar da sanat üretmişler. Feminizm hareketi son yıllarda bu katkıyı aydınlığa çıkartmıştır. Avrupa genel sanat tarihi yazıcılığı yukarıda belirttiğimiz gibi, kendi içinde birçok sorunları içeriyor ve kapsamı da sınırlı kalıyor. Bugünkü bilgi birikimi farklı bir genel sanat tarihi yazımı gerektiriyor.

Farklı bir bakış açısı ve ona uygun anlatım yöntemi gerektiren günümüz sanat tarihi yazıcılığı, Türk sanat tarihi alanına geldiğinde Türk topluluklarının özel durumu nedeniyle coğrafi ve tarihi koşulların yarattığı sorunlarla karşılaşılıyor:

1. İpek yolu üzerinde doğudan batıya, batıdan doğuya sürekli hareket edilen ticaret yolu çevresinde,
2. Büyük kültürlerin egemen olduğu bir coğrafi alan üzerinde yaşama.

Bu iki önemli etmen Türk sanatının özel durumunu ortaya koyuyor.

Japon kültürü geleneklerine bağlı diye hayran oluyoruz. Etkileşimin sınırlı olduğu kapalı kültür ortamında Japon Kültürü geleneksel olmak zorundadır. Açık kültür özelliği gösteren Türk topluluklarında ise etkileşim çok yoğundur. Bu koşullarda başka bir örnek yok. Çok farklı bir tarih yazımı gerekiyor. Doğan Kuban'ın bu konuda iki denemesi var. Biri 1965'de 44 yaşlarında yazdığı *Anadolu*

* İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi (1967-1988) - İ.Ü. Edebiyat Fakültesi (1988-1996)

Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları, ötekisi ise son kitabı *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri-Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları*¹.

Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları kitabının Türk sanat tarihi yazıcılığında önemli bir yeri var. Celal Esad Arseven'in Türk sanatını İslam sanatı hegemonyasından kurtarmak için başvurduğu sanatı etnik bir konu olarak ele alma yaklaşımının ardından, Orta Asya'dan başlayan Türk sanat tarihi düz bir doğru üzerinde kesintisiz 18. yüzyıla kadar belli kategorilere ayrılmış yapıtlar dizini olarak ele alınıyor. Bu dönem bir taraftan Türk sanatının İslam sanatı içinde eriyip gittiği, bir taraftan da Hristiyan ya da Bizans sanatının taklidi olduğunun ileri sürüldüğü bir bombardıman dönemidir. Türk sanatının çekiştirildiği bir dönemdir. Bu çekiştirme, araştırmaların hem Türkiye içinde hem de Türkiye dışında sınırlı olmasından ötürüdür.

Doğan Kuban bu kısır sanat tarihi döneminde önemli mesajlar vermiştir:

1. Türkiye'nin özel durumu, 2. Bilgi yetersizliğinin öznel yorumlara neden oluşu, 3. Politik egemenliğin, bir toplumun sanatını Türk yapamayacağı, 4. Sanat yapıtının her seferinde kendini meydana getiren bir kereye özgü koşulların etkisinde olduğu, 5. Anadolu'da yeni bir sentezin oluştuğu, bunda Akdeniz kültür ortamının katkısının bulunduğu, 6. Homojen ve devamlı Türk sanatının olmadığı, 7. Tek tek yapıların arasındaki benzerliğin artmasına dayalı olarak biçim tanımlaması, 8. Türk sanatının evrensel terimlerle tanımlanması, 9. Taklit kültür, 10. 'Anadolu Türk Sanatı' ve 'Türkiye Sanatı' terimleri.

1994'de Doğan Kuban Türkiye sanatı ve Türk sanatı deyimini yineliyor. Ancak kimi yorumlamada anlatım tekniğinde konunun derinlemesine inildiği görülüyor. Kuşkusuz bu gelişmede, 30 yıllık deneyimin katkısının yanısıra, bu süre içinde Türkiye'de mimarlık ve sanat tarihindeki birikimin artmasının, analitik çalışmaların Türk sanatının her konusunda tamamlanmış olmasının ve Orta Asya ile ilgili araştırmaların yoğunlaşmasının izleri görülmektedir. İlişkiler daha sağlam kurulabilmektedir. Açıklamalar daha ikna edicidir. Orta Asya geleneğinin varlığı daha fazla kabul görmektedir. Bilgi birikiminin sentez oluşturmada katkısı açıktır. İlk yayında yorum sezgilere dayalıdır. Başlangıçta sınırlı bir araştırma potansiyelini güçlü sezgileriyle aşan bir bilim adamı için irdelenecek ipuçlarının yetersizliği seziliyor. Araştırma tarihi içinde, toplanan malzemelerin analitik çalışmalarla değerlendirildiği bir dönem. Türk sanat tarihinin böyle bir hamallık dönemini geçmesi gerekiyordu. Bu dönemi yaşamamış sonraki kuşak, yapılanları monografi çalışmaları diye haksız yere yargıladı; ama o yüklü çalışmalar yapılmadan bugünkü yorum zenginliğine varılamayacağı bir gerçektir.

Son yayında bir öteki ilginç nokta Türk sanatı sorunsalının karmaşık kurgusuyla ilgilidir. Sanat bir kültür sorunu olarak ele alınmakta ve Türk sanatına uygun bir yöntem araştırılmaktadır. Anadolu'ya doğru tek yönlü sürekliliklerin saptanabileceği değişimlerden söz edilmektedir. Her evrede sanat olayının kendinden gelen sürekliliklerle, çevreden gelen sürekliliklerin kesişmesinde ve bileşkesinde tanımlamalar yapılacağı belirtilmektedir. Metin bu kurguyu hissettirmekte ve kültür yumağının karmaşık yapısı, yalnızca bir tek boyuta bağlı kalmadan, çözülmeye çalışmaktadır.

'Batıya Göç' deyiminin seçilmiş olması da önemli bir açılım getiriyor. 'Batılılaşma' sözcüğü tepkisel davranışlara neden olmuş, kimliğin yitirilmesi olarak yorumlanmıştır. Sanatta Avrupa'dan birçok biçimler gelmiş ve bilinçsizce kullanılarak Türk'e özgü olanın yerini almış gibi yorumlanmıştır. Gerçekte Türk toplulukları Orta Asya'dan batıya yönelmiştir. Batıya yöneldiği andan öteye hep Batılılaşma sürecine girmiştir. Orta Asya'da Şaman, ya da Budist ve Manaheist toplum İslam dinini kabul ettiğinde Batılılaşmış sayılmıyor mu? Tıpkı şimdi Almanya'ya gittiği zaman Batılılaşmıyor mu? Fatih ya da Kanuni Rönesans gerçeğine yaklaştıklarında 'Batılılaşma'yı kabul etmemişler miydi? 'Batılılaşma' batılı gibi olma hevesinden öte, günün ileri yaşam koşuluna ulaşma, başka bir deyişle, 'çağdaşlaşma' anlamına gelmektedir. Orta Asya göçebe toplumu için çağdaş, İslam; Fatih ve

¹ Doğan Kuban, *Anadolu-Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1965; Doğan Kuban, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri (Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.

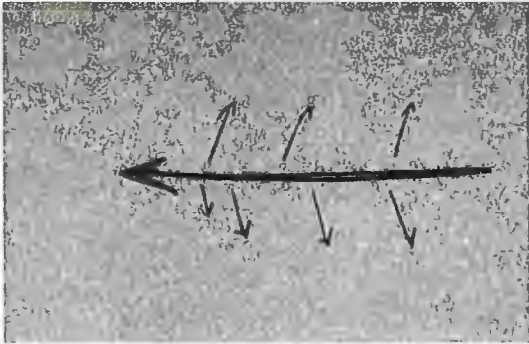
Kanuni için çağdaş, Rönesans; 18. ve 19. yüzyıllarda ise sorun, Akıl Çağı'nı ve Aydınlanma Çağı'nı yakalamaktır.

Sanat örneklerine baktığımızda ne Nuruosmaniye Türk Barok'u, ne de Nusretiye Türk Ampiri'dir. Barok özellikler taşıyan 18. yüzyıl ya da 19. yüzyıl biçemlerinin herbiri Osmanlı mimarlık örnekleridir. Örneğin Nuruosmaniye Barok özellikler taşır. Avlunun dikdörtgenliğinin bozulması, saçak ve kornişlerin yuvarlanması ve abartılması, merdiven kütesinin vurgulanması, iç mekanın daha çok aydınlanması Barok özelliklerin uygulanmasıdır. Ancak anıtsal mekan çözülmesi ve strüktürün gizliliği söz konusu değildir.

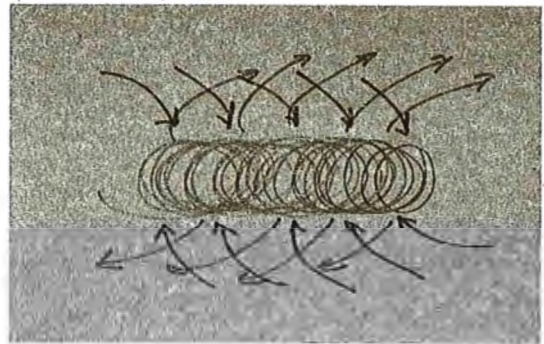
Homojen, bütünlümlü bir Türk sanatının olmadığından, her keresinde çeşitli Türk toplumlarının yarattıkları Türk sanatlarından söz ediyor Doğan Kuban. Bu özel durum gerçekte çok önemli; yaratıcılığı, üretkenliği ve yapıcılığı gösteriyor. Türk kültürüne özgü bu özel durum -farklı mekanlarda ve farklı toplumlarla kaynaşarak her keresinde *Gelenekseli Yeniye Dönüştürme* yetisi- üzerinde durulması gereken asal konu olmalıdır. Sanatı kompartımanlar içinde boğmadan değerlendirmelidir. Orta Asya'dan öteye homojen Türk Sanatı olamaz (Res. 1). Dinamik bir yapıya sahip, her keresinde yeniden yaratılan bir sanat süreci söz konusudur. (Res. 2). Anadolu'nun ise bu gelişme sürecinde özel ve farklı bir yeri vardır. Çok farklı bileşenlerin kaynaştırılarak yeni sentezlerin oluşturulduğu bir konum Anadolu. Anadolu yaratıcılıkta bilinçli ve tutarlı. Bunu anıtsal mimarlıkta aşama aşama izliyoruz (Res. 3). Aynı aşamaları bir bezeme türünde de buluyoruz (Res. 4). İlkelden gelişmişe doğru uzanan bir çizgi çiziliyor. Tüteklikli tavanın konstrüksiyonu mukarnaslı bezemede de uygulanıyor. Anıtsal mimarlıktaki tasarım ilkeleriyle -küpten küreye geçiş- bezeme tasarımı ilkeleri birbirine benziyor (Res. 5 ve 6). Tutarlılık tasarımı bütünlüğü gösteriyor.

'Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları'yla, 'Batıya Göçün Sanatsal Evreleri- Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları' yayınlarının karşılaştırılması, bir bilim adamının gelişmesini izlemek açısından ilginç olmanın ötesinde Türk sanatında araştırma tarihinin gelişme çizgisini belirlemesi açısından da kanımca incelenmesi gereken bir konudur.

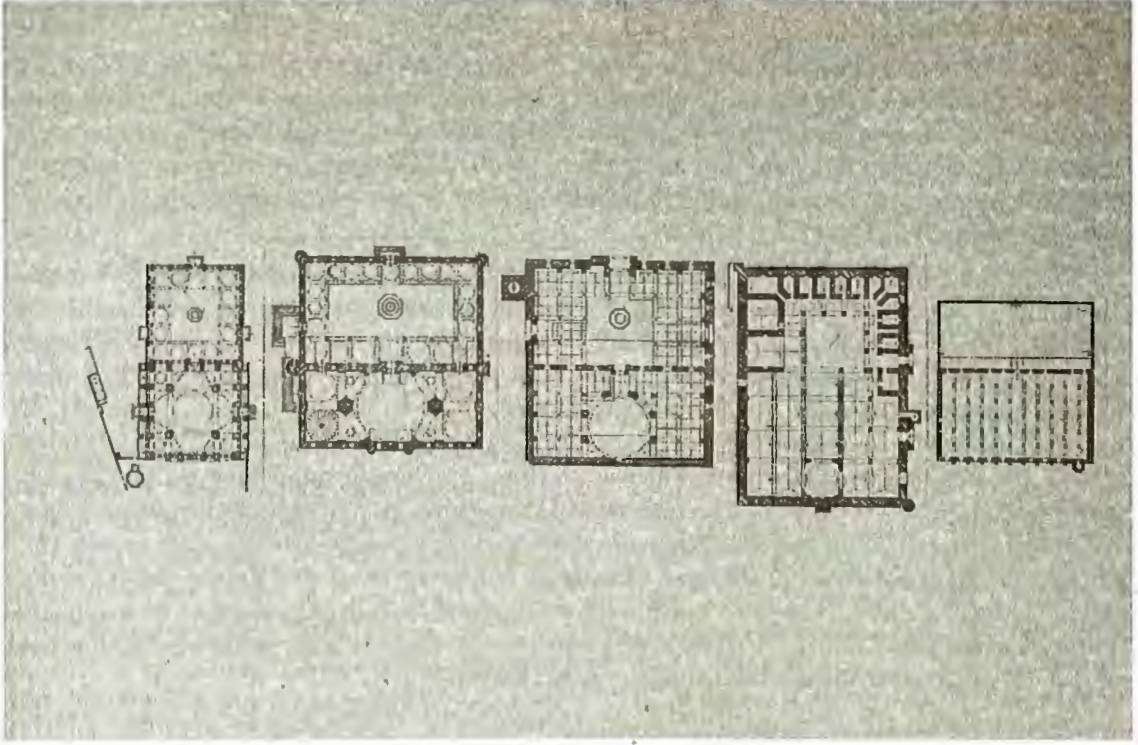
RESİMLER VE PLANLAR

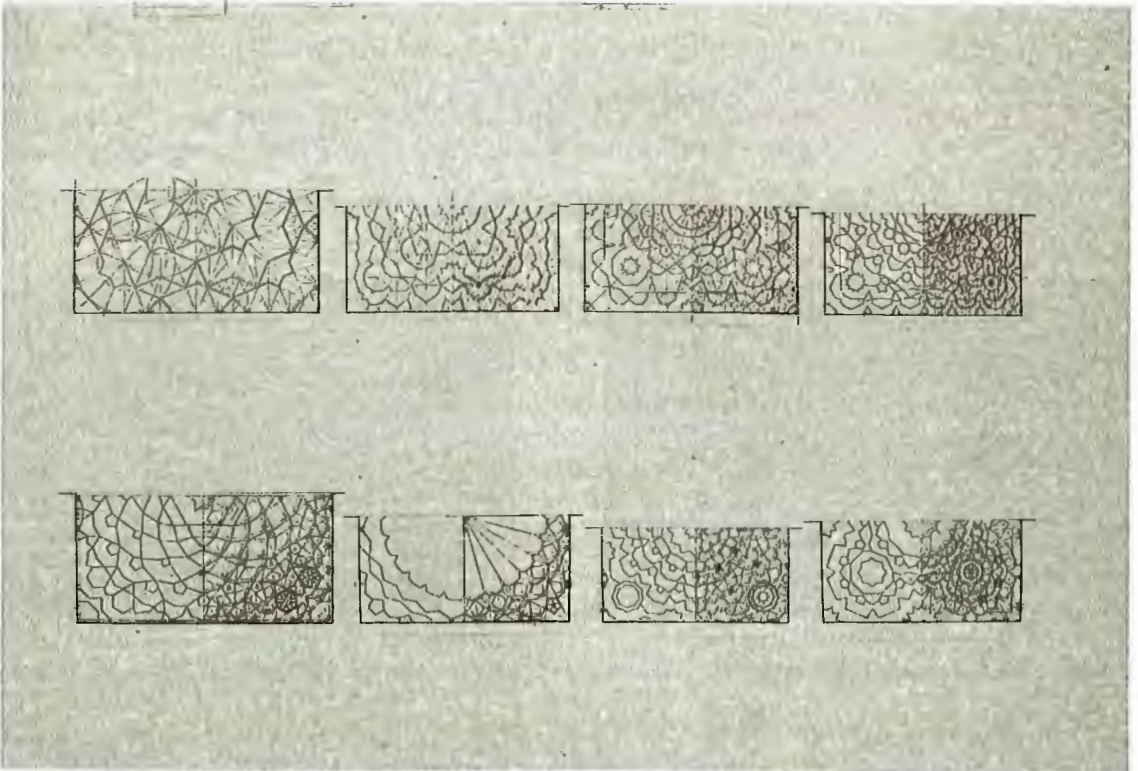
1. Tek boyutlu gelişme çizgisi.

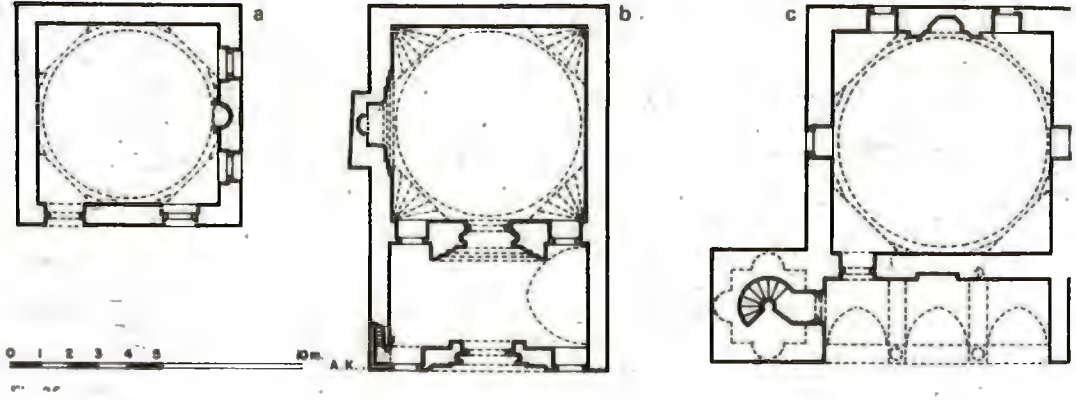
2. Dinamik gelişme.

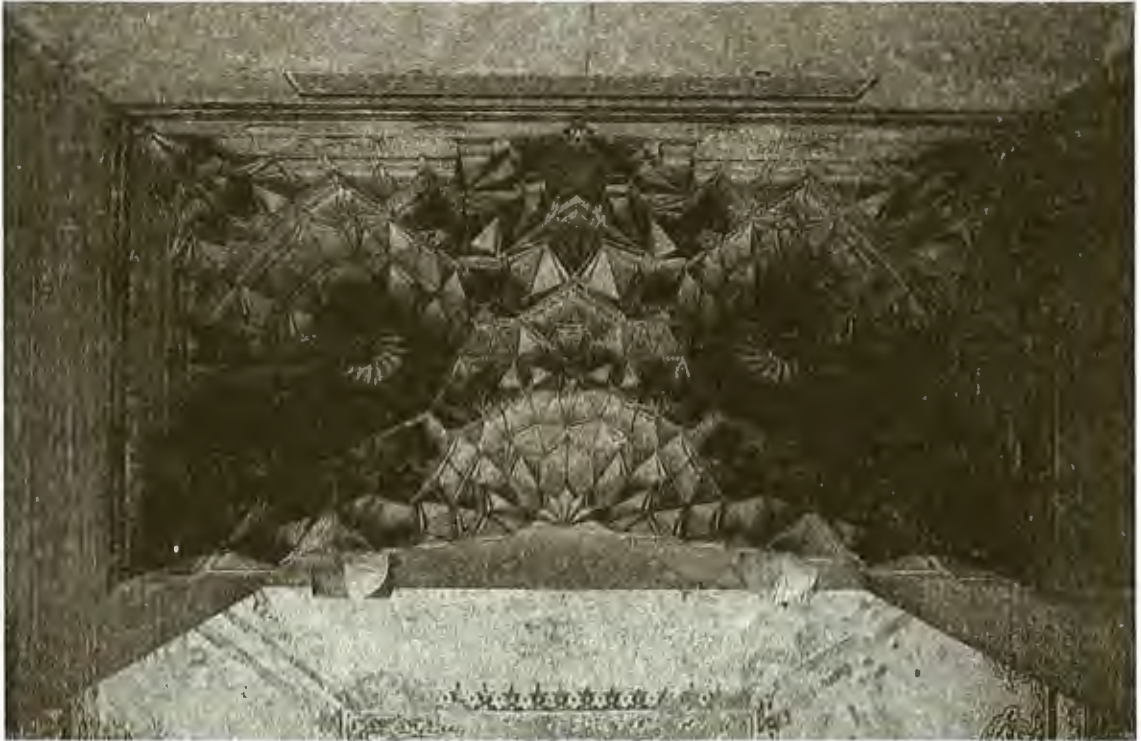
3. Mimarlıkta mekansal gelişme.

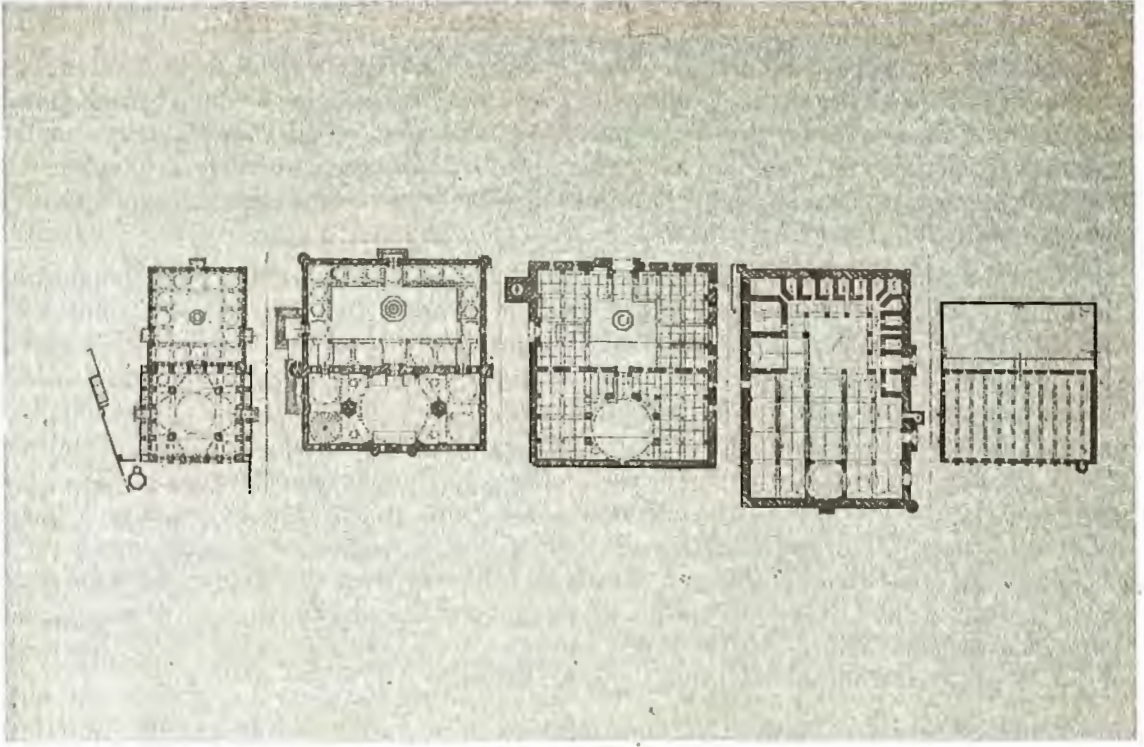
4. Mukarnas öğeleriyle bezenmiş taçkapı örtülerinde geometrik şemada 11. yüzyıldan - 12. yüzyıla gelişme.

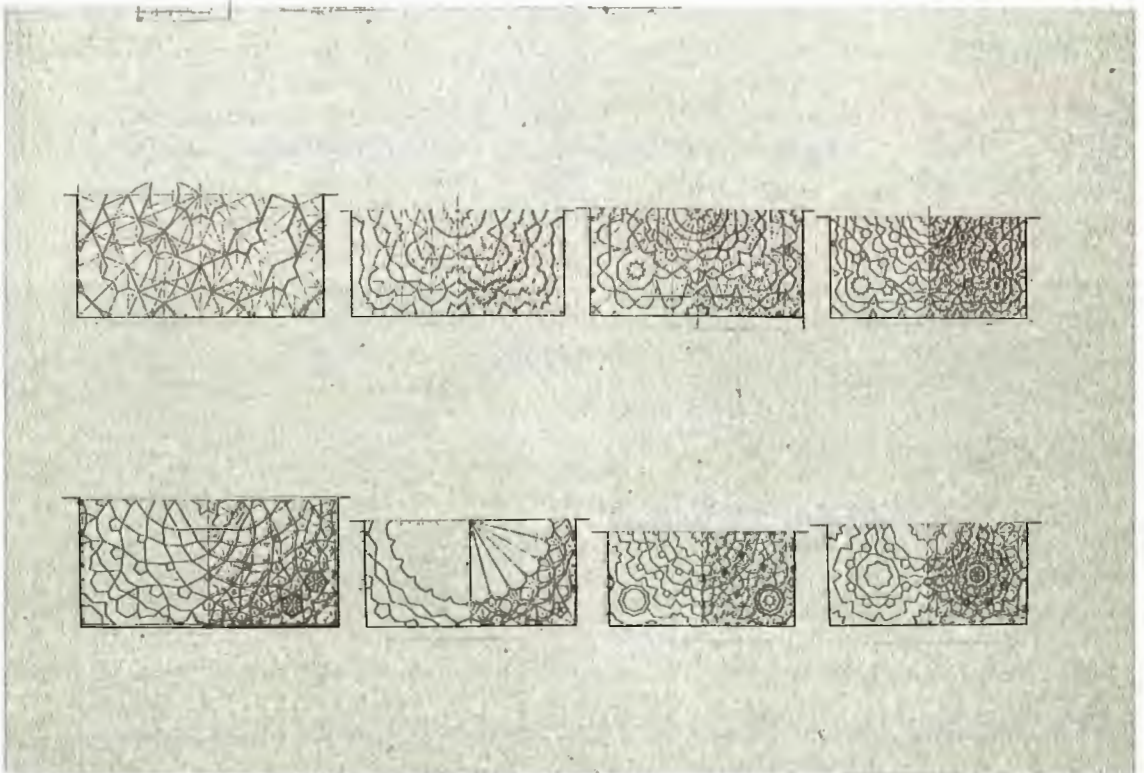
5. Mimarlıkta küpten küreye geçiş.

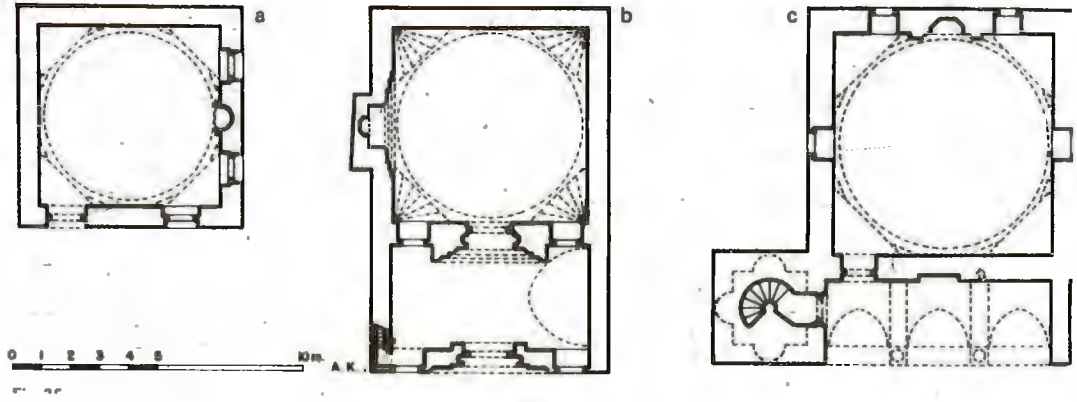
6. Mukarnas sisteminin mimarıktakine benzer işlevi.

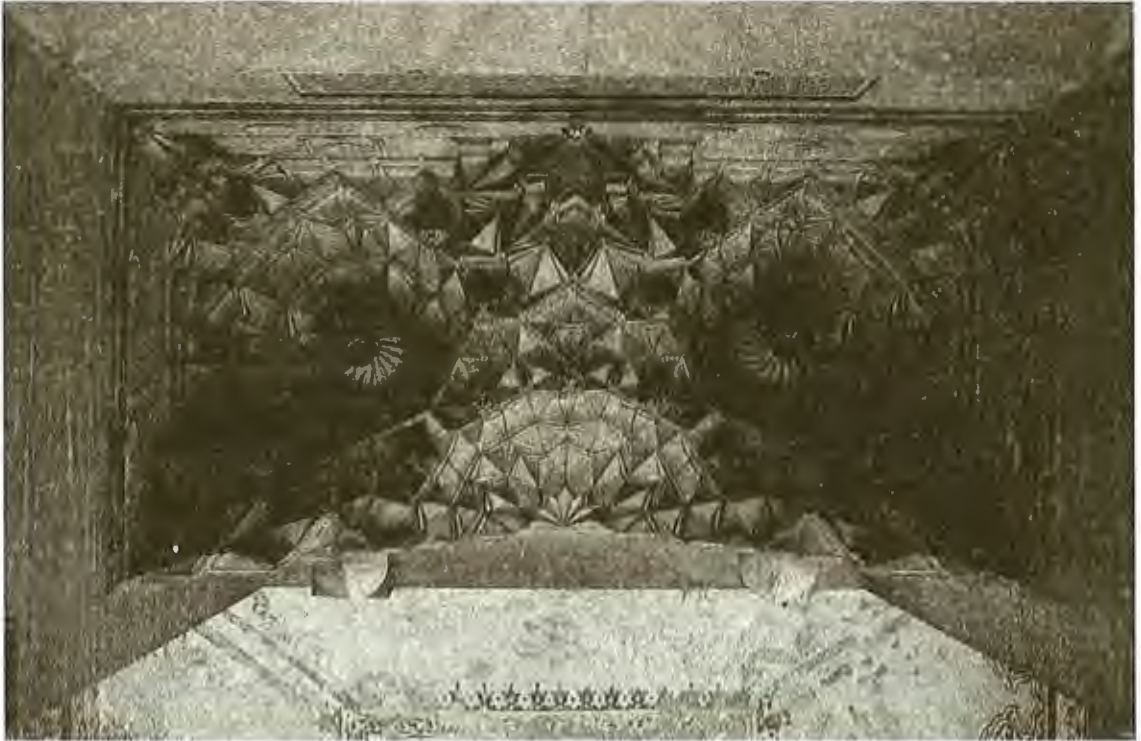
3. Mimarlıkta mekansal gelişme.

4. Mukarnas öğeleriyle bezenmiş taçkapı örtülerinde geometrik şemada 11. yüzyıldan - 12. yüzyıla gelişme.

5. Mimarlıkta küpten küreye geçiş.

6. Mukarnas sisteminin mimarlıktakine benzer işlevi.

ENDÜSTRİ TASARIMINDA POST-MODERNİZM

Filiz ÖZER*

Günümüzde Post-Modernizm, hem mimaride hem de endüstri tasarımında aktüel bir akım olarak karşımıza çıkmaktadır. İsim babası Charles Jencks tarafından 20. Yüzyıl Modernizmi'nin kurallarını tümünden reddeden her türlü tutum olarak tanımlanan Post-Modernizm, geçmiş üslupların motif dili, sembolizm, espri hatta istihza (irony) gibi değişik esin kaynaklarına dayanan bir akımdır. Genellikle, mimari ile özdeşleştirilen bu akımın endüstri tasarımında da yaygın uygulamaları bulunmaktadır. Öte yandan, Post-Modernizm'in her iki tasarım alanındaki gelişimi ele alındığında yer yer paralellikler, yer yer de çarpıcı farklılıklar görülmektedir.

Mimaride Modernizm'le bağların kopartılmasını Post-Modern akım gerçekleştirmiştir. Bu kopmada, Mies van der Rohe, 'Less is more' (az çoktur) sloganına, 'Less is a bore' (az can sıkıcıdır) sözü ile cevap veren Robert Venturi'nin, *Complexity and Contradiction in Architecture* (Mimaride Karmaşıklık ve Çelişki) (1966) ile *Learning from Las Vegas* (Las Vegas'dan Öğrenme) (1972) isimli iki kitabı çok etkili olmuştur. Bu kitaplarında Venturi, mimarların şehir vernakülerinden öğrenecekleri çok şeyleri olduğunu ileri sürmektedir. Robert Venturi'nin şehir vernaküleri anlayışı mimari mirasa, Mc Donald's, Kentucky Beef & Ham veya Burger King gibi 'fast-food' zincirlerinin mimarisi ile ticari reklâm panolarına dayanmaktadır. Böylece, mimarların toplumla bütünleşecekleri aynı zamanda Modernizm'in kısıtlayıcı anlayışından da kurtulacakları savunulmaktaydı. Denilebilir ki, mimaride kuramsal alanda Venturi ile başlayan bu çözülme süreci, Charles Jencks, Philip Johnson, Robert Stern ve Paolo Portoghesi gibi etkili isimlerin hem uygulamaları, hem de yayın faaliyetleri ile dünya çapında etkili bir akım haline gelmiştir.

Endüstri tasarımında ise, Modernizm'den kopuş süreci Post-Modern akımın ortaya çıkışından önce başlamıştır. Bu alanda Modernizm'in dar kalıplarının kırılmasının ilk adımları Pop-Art akımı ile gerçekleştirilmiştir. 1960 yılından itibaren plâstik sanatlarda yaygın bir akım haline gelen Pop-Art'ın (popüler sanat) çıkış noktası büyük şehir folklorına dayanmaktadır. Pierre Restany'nin anlayışıyla, kırsal folklor sanatının paralelinde, çağdaş bir kent folklorunun ortaya çıkartılmasıydı. Beklenebileceği üzere, bu yeni çok faktörlü üslup karmaşık kütlenin çeşitli eğilimlerine, özelemlerine açık tutulacak; bu arada, banal ve vülgere kısacası alaleladelğe de yer verecektir. Mesela, Roy Lichtenstein, gerçek bir Pop Sanatçısı olarak, en gencinden en yaşlısına, çağdaş topluma malolmuş çizgi roman (comic's) kahraman ve sahnelerini olduğu kadar, günümüz sanatının üst düzeydeki yaratıcılarına ait yapıtları da, kendi üslubu içersinde 'popülerize' etmeye yönelmiştir. Andy Warhol ise, hazır çorba yapan Campbell's firmasının konservelerini seri halinde tekrarlayarak gündelik objelerden yeni ikonalar yaratmaya çalışmıştır. Claes Oldenburg'un plastik malzemeden gerçekleştirdiği yumuşak klozet de böylesine bir arayışın ürünüdür.

Pop-Art akımının etkisiyle endüstri tasarımında Bauhaus'dan beri süregelen 'iyi dizayn' anlayışından büyük çapta sapmalar başlayacaktır. Böylece, alışlagelmiş az çarpıcı renklendirmenin yerini, göz alıcı dikkat çekici renklerin aldığını görmekteyiz. 1960'lı yılların başından itibaren Ettore Sottsass gibi pek çok tasarımcının çok daha çarpıcı renklere yöneldiklerini fark etmekteyiz. Stotsass'ın Olivetti firması için gerçekleştirdiği kırmızı daktilo makinesi (1969) ile mor, lila ve pembe renkli neon masa lambaları (1965) bu anlayışın ürünleridir. Çok renkliliğin yanısıra Pop-Art endüstri tasarımına banal dizaynı da getirmiştir. Örnek olarak kullanılmış baseball eldiveni kadar rahat bir koltuk tasarımı için De Pas, D'urbino ve Lomazzi'nin base-ball eldiveni formunu benimsemeleri gösterilebilir (1970) (Şekil 1). İçinde oturanı çayırda bir fare gibi hissettiren Strum Grubu'nun yeşil

* Prof. Dr., İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı.

çimen koltuğu; (1970) Studio 65'in Marilyn kanepesi (1972) veya Gilardi'nin, ev sahibinin misafire kızdığına başına fırlatması için, büyük çakıl taşı şeklindeki sünger pufları Pop-Art anlayışının etkisini yansıtan tasarımlardır. Üzerinde konuşulan akımın etkisiyle, 1971 yılında Studio 65 tarafından Gulfram firması için oturma elemanı olarak tasarlanan 'Capitello' isimli sünger iyon başlığını ise, tarihçi Post-Modern yaklaşımın öncüleri arasında saymak gerekmektedir.

Endüstri tasarımında Pop-Art'ın etkisi ile başlayan çözülme Post-Modern dizayn ile devam etmektedir. Post-Modernizm söz konusu olduğunda, gerek mimaride gerekse endüstri tasarımında, birbirine paralel eğilimler görülmektedir. Her iki tasarım alanında da Post-Modernist tutum, sık sık tarihten alıntılar yapmaktadır. Hiç şüphesiz Post-Modernizm sadece tarihten alıntılar yapmak değildir. Ancak, söz konusu akımın en önemli yönünün geçmişin yeniden değerlendirilmesi olduğu tartışılmaz. Öte yandan, bütün Post-Modernistler'in geçmişi aynı şekilde değerlendirdikleri iddia edilemez. Bahsi geçen akımın, uygulayıcılarının davranışlarına bakıldığında, hem mimaride hem de endüstri tasarımında, tarihle hesaplaşmada, üç ayrı tutumun olduğu görülmektedir. Bu tutumlardan bir tanesi geçmişin dizayn dilini aynen tekrarlamaktır. İkinci tutum ise, geçmiş üslupların analizini yapmak ve ondan sonra da, yeni bir senteze gitmektir. Sonuncu tutum da geçmişin üsluplarını çizgi roman tekniği (cartoon) ile karikatürize etmektir. Bu üç tutum ayrı ayrı ele alınmalıdır.

Post-Modernist anlayışla geçmişi aynen yinelemenin mimarideki ilginç örneklerinden birisi Robert Stern'in Virginia Üniversitesi'nde 1985 yılında tasarladığı Springs Lane Yatakhane'leridir. Stern burada, aynı kampusta 18. Yüzyıl sonunda A. B. D. 'nin üçüncü cumhurbaşkanı Thomas Jefferson'un gerçekleştirdiği Neo-Klasik yapıların mimari dilini aynen sürdürmüştür. Böylesine, aynen yinelemelerin endüstri tasarımında da pek çok örneği bulunmaktadır. Mesela, 1987 yılında Paolo Portoghesi'nin Cleto Munari için tasarladığı alınlıklı saat ve Art-Deco üslubunun dizayn dilini aynen yineleyen çatal bıçak takımları ile kalem ve 1981-82 yılında Fratelli Tavani için gerçekleştirdiği Gallè anlayışında masa lambası (Şekil 2). Aynı şekilde, Acme Studios'un takıları arasında karşılaşılan Olabuenaga'nın Dor Tapınağı motifi; F. L. Wright'ın vitray'ı veya Cleto Munari için Stanley Tigerman'ın 1986-87 yılında dizaynladığı iyon volütlü çifte yüzük bu tip tarihi aynen yineleyen anlayışın ürünleridir.

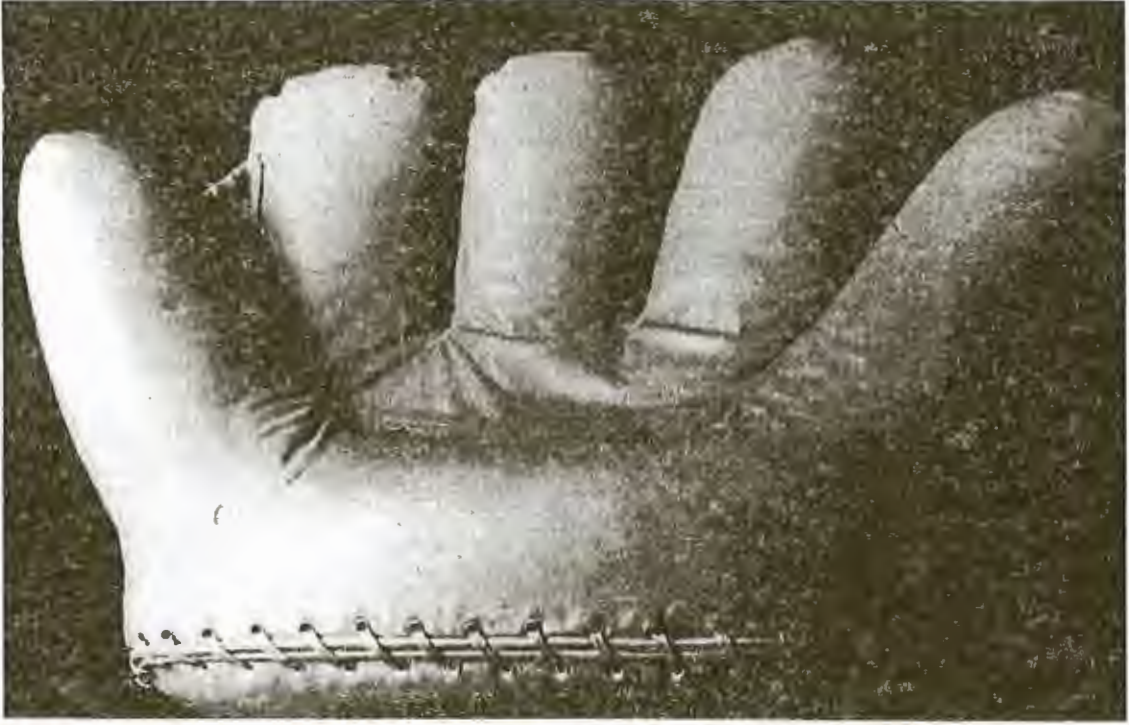
Geçmişin dizayn dilinin analizini yaptıktan sonra ondan yeni bir sentezle yararlanmanın mimarideki en çarpıcı örnekleriyle Ricardo Bofill'in yaptığı konut projelerinde karşılaşmaktayız. Herkesin saraylarda oturmaya hakkı olduğunu savunan Bofill Paris'te gerçekleştirdiği konut bloklarında Rönesans'a ve Barok'a özgü öğeleri, yepyeni bir dizayn anlayışı ile, devasa boyutlarda kullanmıştır. Burada geçmiş aynen tekrarlamak yerine onun özünden yararlanarak yeniyi yapmak söz konusudur. Bu tip davranışlara endüstri tasarımında da sıkça rastgelinmektedir. 1979-83 yılları arasında Charles Jencks'in Alessi firması için yaptığı çay-kahve servisi seti, antik mimariye özgü düzenlerin kopye edilmeden yeniden yorumlanmasının bir örneğidir. Yine Jencks'in stilize edilmiş geleneksel mimari öğelere sahip bir dizi masa lambası tasarımı böyle bir anlayışın ürünleridir (Şekil 3). 1984 yılında Hans Hollein'in Cleto Munari firması için tasarladığı takılarda da son derece stilize edilmiş alınlıklara ve triglif yivlerine rastgelinmektedir. Burada Hollein alınlık ve triglif motiflerini aynen kullanmak yerine, onlardan yola çıkarak yepyeni bir dizayn gerçekleştirmiştir.

Post-Modernist anlayışta geçmişten yararlanmanın üçüncü örneği olarak karşımıza çıkan, çizgi roman tekniği ile karikatürize etme yöntemini uygulayan mimarlar arasında Robert Stern de yer almaktadır. Stern Best Mağazası için 1979'da yaptığı projede bu yolu izlemiştir. Söz konusu mimar, burada antik bir Dor Tapınağını çizgi roman tekniği ile abartılmış formlarla gerçekleştirmiştir. Alınlıkta tanrıların ve tanrıçaların yerine dükkânın ismi, metoplarda ise, içeride satılan mallar karşımıza çıkmaktadır. Endüstri tasarımında da bu yolu sık sık izleyenlerden birisi Robert Venturi'dir. Bu dizayncının 1984 yılında Knoll International için gerçekleştirdiği Sheraton, Chippendale, Biedemeier, Gotik, Art Nouveau, Art Deco ve Kraliçe Anne gibi geçmiş üslupları abartarak çok renkli bir şekilde ele alması, geçmişin karikatürize edilmesinin belirgin bir örneğidir. Aynı şekilde, Venturi'nin 1985 yılında tasarladığı William and Mary üslubundaki pop şifoniyer de böylesine bir davranıştır (Şekil 4). Söz konusu tasarımcının şakayı bir adım daha öteye götürerek bu şifoniyerin üzerinde

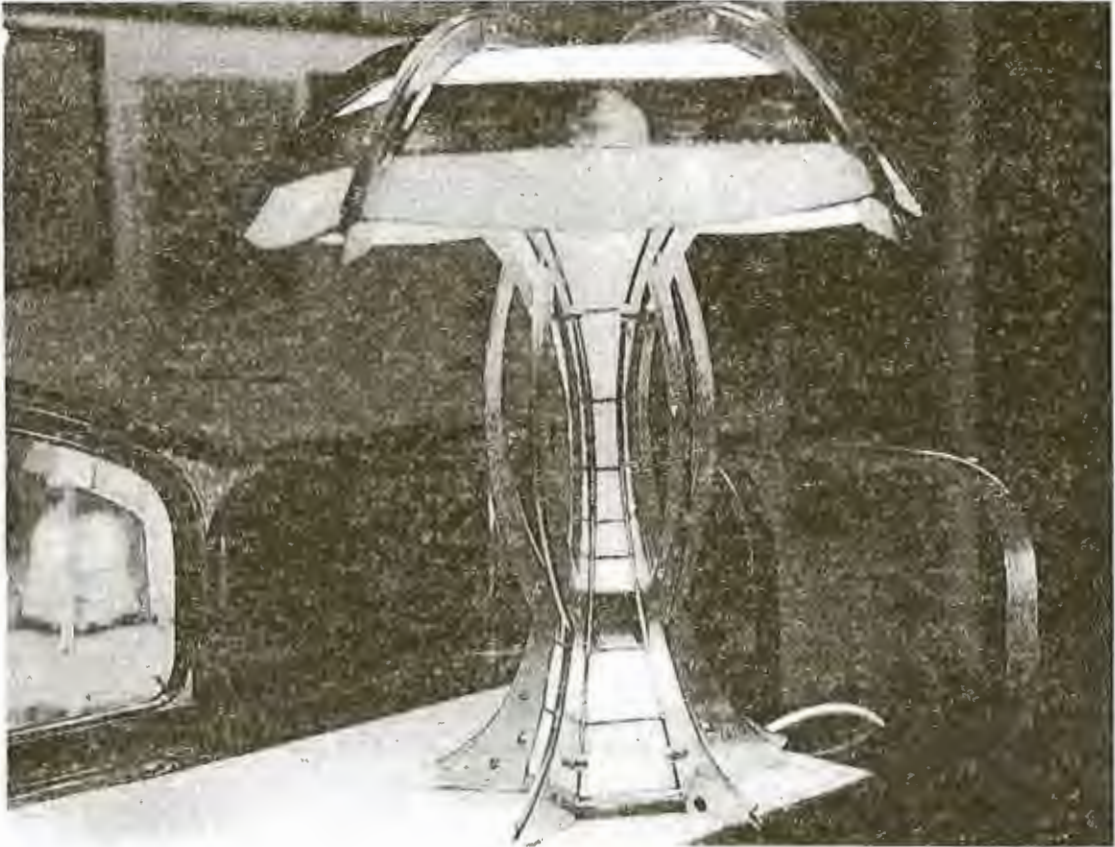
William and Mary sözünü yazı ile belirtmiş olduğunu görmekteyiz. Bahsi geçen tutumun, bir başka örneği de Masanori Umeda'nın Memphis için 1981 yılında tasarladığı Tawarayı isimli oturma elemanında karşımıza çıkmaktadır. Bu uygulamada Umeda, geleneksel Japon oturma düzenini boks ringi şekline dönüştürmüştür.

Buraya kadar Post-Modern anlayışın geleneksel ile çeşitli hesaplaşmaları ele alınmış bulunmaktadır. Öte yandan, tabii ki Post-Modernizm sadece geçmiş ile hesaplaşmak değildir. Gerek mimaride gerekse endüstri tasarımında, başlangıç noktası tarih olmayan, sayısız örneğe rastgelmektedir. Ancak, burada belirli kategoriler oluşturma yoluna gidilemez. Zira, bu anlayıştaki her mimar ve endüstri tasarımcısı kendisine özgü bir gerçekten yola çıkmaktadır. Bu da, doğal olarak, belirli kategorileri oluşturmayı imkânsız kılmaktadır. Bu anlayıştaki bir Post-Modernist mimarın ne kadar keyfi gerekçelerle hareket edebileceğinin bir örneği Arata Isozaki'nin A. B. D. 'nde Orlando kentindeki Disney'in Merkez Binası (1991) uygulamasında karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu binanın Disney şirketine ait olması Isozaki'yi yapı girişlerini Mickey Mouse'un kulakları şeklinde biçimlendirmeye yöneltmiştir. Böylesine, keyfi davranışlar endüstri tasarımında da görülmektedir. Mesela, Richard Sapper'in Alessi için 1983'de tasarladığı ağız altı-patlar şeklinde olan, 'Bollitore' isimli bir ibrik, su ısınınca lokomotif sesi çıkartmaktadır (Şekil 5). Yine aynı firma için 1983 yılında Hans Hollein'in gerçekleştirdiği uçak gemisi şeklindeki çay-kahve servis seti; 1985-1989 yılları arasında Michael Graves'in tasarladığı Mickey Mouse kulaklı biber değirmeni ile kuş sesi çıkartan ibrik veya Phillip Stark'ın L'Oreal ve Fluorocaril için tuvalet fırçası formunda biçimlendirdiği diş fırçası, bu tip davranışların çarpıcı örnekleridir.

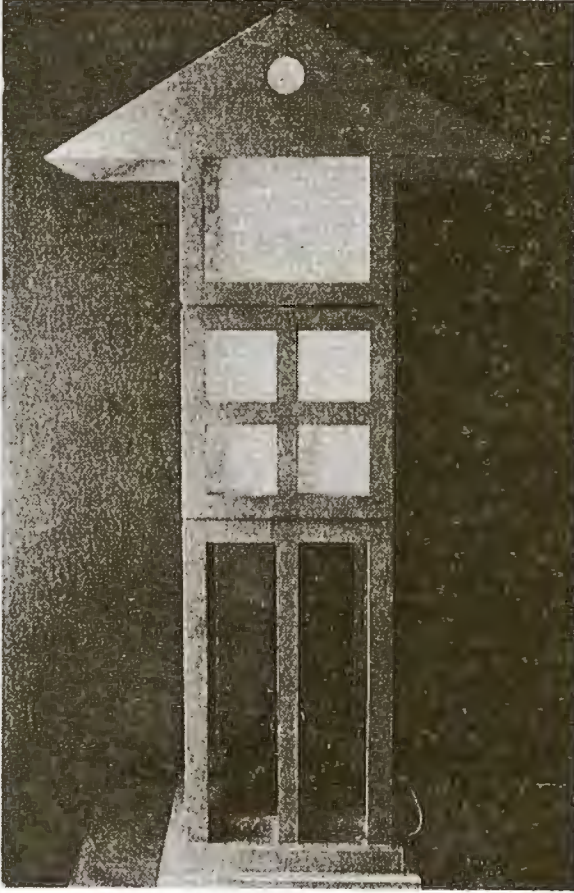
Görüldüğü üzere, Post-Modernizm söz konusu olduğunda, mimarlar ile endüstri tasarımcılarının başlangıç noktaları farklıdır. Ancak, her iki alanda da, daha sonra birbirine paralel davranışlar ortaya çıkmıştır. Hiç kuşkusuz, bu paralelliğin nedenlerinin başında, çoğu zaman aynı uygulamacıların, her iki tasarım alanında da faaliyette bulunması gelmektedir. Böylece, bu akımın izleyicileri arasında, özellikle geçmişe bakış açısından, üç ayrı kategoriye ayrılabilen, ortak bir davranış biçimi oluşmuş bulunmaktadır. Öte yandan, tarihi süreklilik dışında kalan Post-Modern anlayışın belirli kategorilere ayrılması imkansızdır. Burada, her tasarımcının gerekçesi sadece kendisine özgü olduğu için, denilebilir ki, uygulama sayısı kadar birbirinden farklı tutumlarla karşılaşılacaktır.

1. De Pas, D'Urbino ve Lomazzi, Joe koltuğu, 1970.

2. Paolo Portoghesi, masa lambası, 1981.

3. Charles Jencks, masa lambası, 1984.

4. Robert Venturi, William ve Mary
üslubunda şifoniyer, 1985.

5. Robert Sapper, altıpatlar başlıklı ibrik, 1983.

MODERNİZMİN BAŞLANGIÇ AŞAMASINDA 1926-33 YILLARI ARASI TÜRK MİMARLIĞINDA YAŞANAN GELİŞMELERİN BİR DEĞERLENDİRMESİ

İnci ASLANOĞLU*

Cumhuriyet'in devraldığı Birinci Milli Mimarlık Akımı İttihat ve Terakki ideolojisinin her alanı olduğu gibi mimarlığı da etkilemesi sonucu ortaya çıkmış, geçmişini yansıtan bir biçimleme göstermekteydi. Bir aydının sözleriyle, "Türkçülük felsefesi, Türkçülük siyaseti ve Türk Ocaklarının telkinleri bu temayülün giderek kuvvetlenmesine neden olmuştu"¹. Yapılacak her tür binanın belediyelerce Türk karakterinde tasarlanmasının istenmesine kadar hükümet denetiminde olan milli akım tek üslup durumundaydı².

Mimar kılığını gidermek amacıyla 1926'dan başlayarak davetle gelen yabancı mimarların yeni anlayışı sergileyen yapılarının ortaya çıkması, eğitimlerini Avrupa'da tamamlayıp dönen ya da Akademi'de yeni eğitim sistemine göre yetişmeye başlayan mimarların yeniyi benimsemeleri ve Batıda olup bitenden haberdar olan aydın kesimin milli üslubu şiddetle eleştirmesi, bu akımın gözden düşmesine ve zayıflamasına neden olan etmenlerin başında gelmiştir. "Milli bir mimari yaratmak hevesiyle yapımı masraflara neden olan gereksiz ahşap kubbeler ve kemerlerin eklenmesiyle birçok gülünç ve çirkin yapının ortaya çıktığı"³, "cami biçiminde sinema, türbe şeklinde hal inşaatı fikrinin ancak güzelliğin hidayetinden yoksun kişilerin şaşkın hayalinde vücut bulduğu bu tarzda maziye dönüşün bir soysuzlaşma, bir irtica olduğu"⁴ şeklinde akımı yeren eleştiriler sıkça tekrarlanmıştır. Ve nihayet Osmanlı ile bağları görüntüde sürdüren milli akımdaki yapıların yeni ideoloji ve çağdaş anlayışla ters düştüğünün devletçe de farkına varılması ile milli akım giderek mimarlık sahnesinden silinmiştir. Ancak yeni anlayışın tümüyle kabulüne kadar geçen süre içinde, yani yaklaşık 1926-30 yılları arasında milli ve modern mimarlığın varlıklarını bir arada sürdürmeleri sonucunda eski-yeni çatışmasının görüldüğü bir üslup belirsizliği dönemi yaşanması kaçınılmaz olmuştur.

'Yeni' veya 'Kübik' Mimarlığın Yaygınlaşması:

Tanıtımı yapılan 'yeni' ya da o yıllardaki diğer adıyla 'kübik' mimarlığın yanı sıra, evin iç düzeni ve mobilyasından yemek adabına, saç biçiminden sportif yaşama kadar modern yaşam koşulları basında çıkan makaleler, çeviriler ve radyo aracılığıyla yaygınlaşmıştır.

Moderne geçiş yıllarında Türk mimar ve aydınları milli mimarlığa karşı yeni mimarlığı savunmuşlar, yeni Türk mimarlığının modern anlayışa kolaylıkla uyum sağlayacağına olan inançlarını dile getirmişlerdir. Örneğin, Celal Esat Arseven uluslararası üslubun diğer milletlerin mimarlıkları arasında en rasyoneli olan Türk mimarlığına hiç de yabancı gelmeyeceğini, bu anlayıştaki binaların sütunlar üzerinde yükseltilmesinin Türk evi geleneğinde zaten var olduğunu, dolayısıyla tarihin tekerrür ettiğini belirtiyor⁵. Darülfünun Müderrisi İsmail Hakkı Bey 1929 yılında Türk mimarı için tek bir yol olduğunu, onun da bütün dünyanın yeni mimarlarının yaptıkları gibi kübist yolu izlemek olduğunu, kübizmin şehirlerimizin özgün niteliklerini bozmayacağını söylemekte ve Türk mimarları için şu öneriyi yapmaktadır:

* Prof. Dr., ODTÜ Mimarlık Fakültesi

¹ İ. Hakkı Bey (Müdris), "Mimaride Kübizm ve Türk An'anesi", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Tarihi, İçtimai, Dini, Felsefi*, İstanbul, 1929, s. 129.

² C. E. Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul, tarihsiz, s. 435.

³ a.e., a.y.

⁴ A. Haşim, *Üç Eser: Bize Göre, Gurabahane-i Laklakan, Frankfurt Seyahatnamesi*, 1989, s. 154.

⁵ C. Esad [Arseven], *Yeni Mimari*, İstanbul, 1931, ss. 8-9 ve 49.

"... Türk mimarlarının vazifesi Türk kaybolacak diye vehmedip de maziye yapışmak ve mazinin ölü adetlerini almak değil, bilakis ileriye atılmak, yeni an'aneyi yaratmaktır"⁶.

Yine aynı kaynakta, "milletler arasında mimari benzerliğin daha ziyadeleşeceği ve bu neticenin ise arzu edilmeyecek birşey olmadığı" vurgulanmaktadır⁷. Eski mimarlığa 'Mürteci Mimari'⁸ adını veren Ahmet Haşim, o yıllar içinde görülen değişim üzerindeki görüşlerini şöyle anlatıyor:

"Yeni insanla birlikte herşey yeni bir çehre almış ve yeni bir istikamete doğru çevrilmiştir. Esrarengiz bir şafak kızılılığıyla ruhları aydınlatan bu feyizli ve heyecan verici yeniliği anlamak, geri getirilmesi mümkün olmayan bir mazi için boşuna inlemekten daha kolay değilse bile, daha faydalı ve daha güzel değil midir?"⁹.

Modernizmin Resmi Programı

Uluslararası mimarlık 1930'larda Batılılaşma sürecinin bir bileşeni olduğu düşüncesiyle yeni yapılanmakta olan, ilerleme ve bilimsel akılcılığa dayalı, çağdaş kültürle bütünleşmeyi amaçlayan Cumhuriyet'çe de iyi karşılanmıştır. Geçmişin izlerinin silinerek sıfırdan yeni bir ulus yaratma düşüncesinin mimarlıkta yansıması, Osmanlı biçimlerinden tümüyle koparak uluslararası fonksiyonel mimarlık dış kalıplarını uygulama şeklinde olmuştur.

Yabancı mimarların 1926 gibi erken bir tarihte davet edilmeye başlanması bu amaca yönelik ilk önemli adımdır. Yapımına aynı yılda başlanan Mimar Theodor Jost'un tasarladığı Sağlık Bakanlığı binası yalınlığıyla Ankara'nın yeni mimarlığı simgeleyen ilk modern yapısı olmuştur. Aydın ve Zonguldak hükümet konaklarının biçimlenmelerinin Alman neo-klasikçiliğini yansıtan bu simetrik ve o yıllar için görkemli olan binanın neredeyse aynen tekrarı oluşu bu 'ilk'in ne denli ilgi çektiğinin kanıtıdır¹⁰ (Resimler 1,2,3).

Devletin mimarlık alanında giriştiği diğer yenileştirme girişimleri arasında batılı okulların düzeyine ulaşması için Sanayi-i Nefise'de yepyeni bir programla eğitimin modernleştirilerek Beaux-Arts modeli yerine Alman/Orta Avrupa modernizminin kabul edilmesi, bazı yarışma şartnamelerine 'modern' olma koşulunun getirilmesi¹¹ ve Osmanlı üsluplu bazı kamu yönetim ve hizmet yapılarına dönemin gidişine uygun görünüşte olmaları için modern cepheler giydirilmesi işlemi sayılabilir. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Osmanlı devrinin medrese ve imarethane mimarisinin soysuzlaşmış bir devamı" diye nitelendirdiği Milli Mimarlık üslubunda yapılan binaların cephelerinin yenileştirilmesi konusunda şunları söylüyor: "...Villaların kuleleri yıkılmaya, ojival pencereler müstatik olmaya ve yeşilli yaldızlı saçaklar ortadan kalkmaya başladı. Birçok binanın cephesi sakalını, bıyığını traş eden adamların yüzleri gibi değişiyor, düzeliş sadeleşiyordu"¹².

1934 yılında 'Yeni ve Eski Mimarlık' adlı makalesinde mimar Behçet Bedrettin aynı konuda şöyle yazmaktadır: "Tarihi ve mimarlık kıymeti olmayan eserleri traş etmek, temizlemek demek olan transformasyonun birçok faydası vardır. Az masraf ile modern bir ihtiyaca cevap verebilecek şekiller elde etmek ekonomi noktasından da ehemmiyetlidir"¹³.

Nazmi Bey tarafından 1925 yılında tasarlanan, müteahhitliğini Arif Hikmet Koyunoğlu'nun yaptığı Sayıştay binası Ernst Egli tarafından Viyana Kübizmini yansıtan yeni cepheleriyle modernleşti-

⁶ İ. Hakkı Bey, a. e., s. 130.

⁷ a. e., s. 131.

⁸ Haşim, a. e., s. 151.

⁹ a. e., s. 155.

¹⁰ İ. H. Sevük, *Yurttan Yazılar*, Ankara 1987, s. 199 da Zonguldak hükümet konağını, "Düzlükte şehrin asıl sıklet merkezi, Ankara'daki Şişhiye Vekaleti binasını örnek alarak kurulmuş, deniz cephesine güzel bir bahçe bırakan üç katlı hükümet konağı", şeklinde tanımlayarak bu benzerliğe değinmiştir.

¹¹ "Sergi Binası Müsabakası-Ankara", *Mimar*, n. 5, s. 132'de, "Bina modern mimari tarzında olacaktır", cümlesi yarışma şartlarının başında gelmektedir.

¹² Y. K. Karaosmanoğlu, *Ankara*, 1991, s. 138.

¹³ Mimar Behçet-Bedrettin, "Yeni ve Eski Mimarlık", *Mimar*, 1934, s. 176.

rildiğinde bu işlem için yapılan 250.000 TL.'lık masraf, yapının ilk inşaatı için harcananla aynıydı. Yani işlem pek de ekonomik olmuyordu (Resimler 4,5). 1934 yılı Mimar dergisinde yabancı bir mimarın üstlendiği Divan-ı muhasebat (Sayıştay) binasındaki değişikliğin olumlu sonuç verdiği bildirilmekteydi¹⁴.

Alman Sodet firmasının gene 1925 yılında yaptığı Postane binası da, bulvarın aynı yönünde ve karşı köşedeki Lozan Palas (bugünkü Akbank binası) gibi, 1930'ların ilk yıllarında modern biçimlenmeden nasiplerini alarak eski görüntülerini yitiren binalar arasındadır (Resimler 6,7)

Anafartalar Caddesi üzerinde, Adliye Vekaleti binası olarak Mühendis Tahsin Bey tarafından tasarlanan sonraki adliye binasının da benzer bir düşünce sonucunda sekizgen kasnağa oturan kubbesi kaldırılmıştır. Cephe değiştirme işlemi Ankara dışındaki bazı yapılarda da (özellikle okul yapıları) gerçekleştirilmiştir¹⁵.

Yaşlı Kuşak Mimarların Tutumu

Almış oldukları klasik eğitimin köklü etkileri ile milli mimarlık ilkelerini uygulayan mimarlar Osmanlı ve Batılı mimarlık anlayışları arasında bocalamışlardır. Çoğu yeni gidişe ayak uyduramamış, eski etkinliklerini yitirmişlerdir. Kemalettin Bey'in Ankara'daki son üç yapısı mimarın zamanın gidişine uyarak genel cephe düzenlemelerinde ve özellikle pencere biçim ve oranlarında yalınlık yönünde bir çabaya girdiğini düşündürmektedir.

Çağdaş mimarlığın gerekliliğini gören milli akımın diğer öncüsü Vedat Bey'in 1930'larda İstanbul'da tasarladığı Halit Bey ve Güneş apartmanları modern mimarlık denemeleridir¹⁶. Modern'i Bursa'daki Çelik Palas'ta deneyen Giulio Mongeri, yeni mimarlığı kendi itirafı ile beceremediğinden modernleşme yolunda ilk adımları atan Akademi'deki eğitimcilik görevinden ayrılmıştır. Arif Hikmet Koyunoğlu ve İzmir'den Necmettin Emre ise Modern Mimarlığı kabullenmişler ve binalarını yeni anlayışa göre biçimlendirmişlerdir. Mimar Necmettin'in İzmir'deki Türk Ocağı binası (1925) ve Hasan Nuri Bey Apartmanı (1933-34) bu değişikliği açıkça göstermektedir (Resimler 8,9).

1929 yılında itibaren ilk birkaç yıl hararetle kabul gören modern (kübik) mimarlık anlayışına karşı 1933 sonrasında 'modern ama bölgeye uygun bir mimarlık' düşüncesi yani moderni yalnızca belli biçim ya da malzemeye bağlamayan bir anlayış başlayacaktır. Böylece, 'modern ve milli' yani çağdaş espiroyu yansıtacak ama 'bizim olan mimarlık' arayışı içinde kübiğe olan ilgi azalacak, bu kez eleştiriler ona yönelmeye başlayacaktır.

¹⁴ a. e., a. y.

¹⁵ Bu örnekler için Bkz. A. Ziya, "Adana Erkek Muallim Mektebi Tadil İnşaatı", *Mimar*, 1933, n. 3, ss. 71-73. Mimar Behçet-Bedrettin, "Yeni ve Eski Mimarlık", *Mimar*, 1934, ss. 175-177.

¹⁶ Mimar Vedat Tek'in yeni akım hakkındaki görüşleri için Bkz. S. Özkan, "Mimar Vedat Tek (1873-1942)", *Mimarlık*, 1973, n. 11/12 s. 51.

KAYNAKÇA

- AKTÜRK, Şule, "The Searches for a National Architecture in Turkey in the Transition from the First National to the First International Architectural Period", Ankara 1992 (Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi, O. D. T. Ü.).
- ARSEVEN, Celal Esat, *Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul, Milli Eğitim Vekaleti (bilatarih), s. 435.
- [ARSEVEN], Celal Esat, *Yeni Mimarî*, İstanbul, Agah Sabri Kitaphanesi, 1931.
- Behçet-Bedrettin (Mimar), "Yeni ve Eski Mimarlık", *Mimar*, 1934, ss. 175-177.
- HAKKI, İsmail (Müderres), "Mimaride Kübizm ve Türk An'anesi", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Tarihi, İçtimai, Dini, Felsefi, İstanbul, Ahmet İhsan Matbaası, Nisan 1929, ss. 110-131.
- HAŞİM, Ahmet, *Üç Eser: Bize Göre, Gurabahane-i Laklakan, Frankfurt Seyahatnamesi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 496, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 70, Türk klasikleri: 14, Milli Eğitim Basımevi, 1989.
- KARAOŞMANOĞLU, Yakup Kadri, *Ankara*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- SEVÜK, İsmail Habib, *Yurttan Yazılar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 799, Kültür Eserleri Dizisi: 92, Ankara, Sevinç Matbaası, 1987.
- ZİYA, Aptullah, "Adana Erkek Muallim Mektebi Tadil İnşaatı", *Mimar*, 1933, ss. 71-73.

RESİM KAYNAKLARI

- Resim 1- "Les questions d'Assistance Sociale et de Sante Publique dans la Turquie Kemaliste", *La Turquie Kemaliste*, No. 3, Octobre 1934, s. 2.
- Resim 2- İ. Aslanoğlu Arşivi.
- Resim 3- İ. Aslanoğlu Arşivi.
- Resim 4- *Ankara Posta Kartları ve Belge Fotoğrafları Arşivi Kataloğu*, Belko 1994, s. 43, Resim No. 04-32.
- Resim 5- İ. Aslanoğlu Arşivi.
- Resim 6- *Ankara Posta Kartları ve Belge Fotoğrafları Arşivi Kataloğu*, Belko 1994, s. 74, Resim No. 06-30.
- Resim 7- İ. Aslanoğlu Arşivi.
- Resim 8- İ. Aslanoğlu Arşivi.
- Resim 9- "Mimar Necmettin. Hasan Nuri Bey Apartmanı-İzmir, *Mimar*, 9-10, s. 275.

Resim 1- Sağlık Bakanlığı Binası, Ankara, 1926-27. Mimar: Theodor Jost.

Resim 2- Zonguldak Hükümet Konağı, 1930'ların ilk yılları.

Resim 3- Aydın Hükümet Konağı, 1930-31.

Resim 4- Divan-ı Muhasebat Binası (Sayıştay), Ankara, 1925. Tazarım: Nazmi Bey.

Resim 5- Sayıştay Binası, Ankara, 1928-30. Mimar: Ernst A. Egli.

Resim 6- P. T. T. Binası (Büyük Postane), Ankara, 1925, Tasarım: Sodet Firması.

Resim 7- P. T. T. Binası, Ankara, 1930'lu yıllarda yapılan değişiklikten sonra.

**Resim 8- Halkevi (eski Türk Ocağı),
İzmir, 1925. Mimar: Necmettin Emre.**

**Resim 9- Hasan Nuri Bey Apartmanı,
İzmir, 1933-34. Mimar: Necmettin Emre.**

ANADOLU SELÇUKLU DÖNEMİ HANLARI VE POSTA-MENZİL-DERBENT TEŞKİLATLARI

Ayşıl Tükel YAVUZ*

Osman Turan'ın Selçuklu Kervansarayları¹ konulu araştırmasından ve dönemin yazılı kaynaklarından, kervansarayların ticari kullanımının yanı sıra, Anadolu'yu ziyaret eden yabancılara misafirhane, hapishane veya sığınak, ikinci derecede önemli bulunduğu zaman veya yol önemini kaybettiği zaman zaviye veya başka dini amaçlarla kullanıldığını öğreniyoruz². Elimizde mevcut dört han vakfiyesinden, özellikle büyük programlı ve zengin vakıfları olan Karatay Han'ından, böyle bir yapının kullanımı, mekânları, verdiği hizmetler ve hizmetlileri hakkında bilgileniyoruz. Bunların yanı sıra son otuz yılda yapılan araştırmalar birçok tanınmayan hanı tanıttığı gibi, bilinmeyen plan şemalarının varlığını da ortaya koymuştur³. Avlu ögesine dayalı plan tipolojisinin yeterli olmadığı anlaşılmış, mekânların işlevleri ve işlevlerin plan şeması ile ilişkisine dayalı bir plan tipolojisi geliştirilmiştir⁴. Bu çalışmalar sonucu bütün bir mekân gibi görünen barınak kısmının seki ve ahır şeritlerine bölündüğü, genelde oda olarak tanımlanan birçok mekânın aslında çok farklı nitelikleri olduğu ve bu niteliklerin farklı işlevleri belirlediği anlaşılmaktadır⁵. Bir yanda kaynaklardan, bir yanda mevcut mekânların ayrıntılı incelenmesinden yola çıkarak yapılacak benzer çalışmalar şimdiye kadar belirlenen farklı işlevli mekânlar veya işlev vurgularına yenilerini katacaktır. Bu seminerde hanların işlevleri arasında kaydedilmemiş posta ve yol ağının emniyetine ilişkin işlevler konusunda bazı sorular sorulacak ve bu soruları belki de yanıtlayan bazı mimari veriler irdelenecektir.

Posta sisteminin geçmişi araştırıldığında arapça "berid" sözcüğünün latince posta hayvanı anlamına gelen "veredus"tan geldiği ve posta hayvanı, süvari postası, devlet postası, posta menzili, ve iki posta menzili arasındaki mesafe için kullanıldığı anlaşılmaktadır⁶. Sözcüğün kökeni, ilk islam fatihleri tarafından Suriye ve Mısır'da karşılaştıkları Bizans posta teşkilâtından alındığına işaret etmektedir. Posta sisteminin kökeni ise Ahamenidlere dayanıyor. I. Dara zamanında, hükümdarların emirle-

* Prof. Dr., ODTÜ Mimarlık Fakültesi

¹ O. Turan, "Selçuklu Kervansarayları, Selçuklular ve İslamiyet", İstanbul 1971, (*Belleten*, Sayı 39, 1946'dan tekrar basım) s. 93-116.

² A. Tükel (Yavuz), "Alara Han'ın Tanıtılması ve Değerlendirilmesi", *Belleten*, Cilt XXXIII, Sayı 132, Ankara, 1969, s. 431, dipnot 2-6.

³ Avluya dayanan tipoloji için bkz. K. Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray Das 13. Jahrhundert*, Erster Teil, Verlag GEBR MANN, Berlin, 1961. Eşodaklı planlı hanlar için bkz. A. T. Yavuz, Alara Han'ın Tanıtılması..., s. 430-491, A. T. Yavuz, "Anadolu'da Eşodaklı Selçuklu Hanları", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2:2, Ankara, 1976, s. 187-206, R. H. Ünal, "Sevserek Hanı (Malatya-Pötürge) ve Yerhan (Erzincan-Refahiye) Hakkında Bir İnceleme", *I. Türkoloji Kongresi Tebliğleri* 1971, İstanbul 1979, s. 952-968, A. T. Yavuz, "Mirçinge Han ve Anadolu Selçuklu Dönemi Eşodaklı Kervansarayları Arasındaki Yeri", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 11:1-2, Ankara, 1993, s. 41-55. İki sahınlı Hanlar için bkz. R. H. Ünal, "Deux Caravanserais Peu Connus de l'Epoque Pre-Ottomane au Sud de Karaman (Konya)", *Art and Archeological Research Papers*, No. 3, London, 1973, s. 59-69, R. H. Ünal, "Osmanlı Öncesi Devirden Yayınlanmamış Birkaç Han Üzerinde Bir İnceleme", *A. Ü. Araştırma Dergisi* Ankara, 1978, s. 453-483.

⁴ Eşodaklı plan tipinin varlığını 1969'da Alara Han ile ortaya koymuştum. İşlev ve mekân ilişkisine dayanan bir plan tipolojisini ise 1971 yılında I. Uluslararası Türkoloji Kongresi'nde sunmuştum. Bu tipolojinin gelişmiş şekli için bkz. A. T. Yavuz, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Tipolojisi", *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, 1994, Konya, 1995, s. 183-198.

⁵ A. T. Yavuz, "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekân-İşlev İlişkisi İçinde Savunma ve Barınma", *IX. Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara, 1992, s. 253-284.

⁶ F. Köprülü, "Berid" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, 2. Cilt, İstanbul, 1942, s. 541-549. "Berid" ve "barid" kaynaklarda nasıl yazılmışlarsa öyle kullanılmıştır.

rini hızla yetiştirmek ve imparatorluğun her tarafında olup biteni imparatora en hızlı ve doğru olarak bildirmek üzere geniş teşkilâtlı bir devlet postası kurulmuştur⁷. Sasaniler devri'nde de devlet postası bundan farklı değildi. İlk olarak Halife I. Muaviye tarafından kurulan "berid" adlı posta ve istihbarat teşkilâtının Emevî ve Abbasî dönemlerinde önemli bir kuruluş olduğu bellidir.

Büyük Selçuklular'ın ilk yıllarında, Gazneliler ve Buveyhîlerden kalan diğer bazı kuruluşlar gibi, bu müessesenin de bozulduğu ve casusluk işlerine hiç önem verilmediği görülüyor. Casusluktan ve casuslardan nefret eden ve bunun hükümdarlar için faydadan çok zarar getireceğine inanan Alparslan berid divanını kaldırmıştır, ancak bu resmi posta teşkilâtının ve menzil sisteminin bozulduğu anlamına gelmez⁸.

Devlet postası ve istihbarat teşkilâtı diğer Türk devletlerinde devam etmiştir. Örneğin Kirman Selçuklularından Muhammed bin Arslan Şah'ın yalnız kendi ülkesinde değil Isfahan, Horasan ve bütün civar ülkelerde casusları (sahib-i haber) vardı. Resmi posta teşkilâtı da birlikte yürüyordu. Moğollarda resmi posta teşkilâtı devam etti. Cengiz Han zamanında, her şehir ve ilin durumunu anlamak için elçi (tatar) adı verilen muhabere memurları gider gelirlerdi⁹. Elçilerin istenilen yerlere yetişmeleri için "yamhane" denilen menzilhanelerde "yam" ve "uluğ" denilen menzil beygirleri vardı. Yamhaneler askeri tümen teşkilâtına bağlı idiler ve masrafları tümen tarafından karşılanırdı. Zaptedilen yerlerde de aynı teşkilât yapılmıştı, her iki tümende bir yam olması kabul edilmişti. Devlet hizmetlilerinin de elçi yollamaları nedeniyle elçi sayısı çoğalınca bozulan sistemi Gazan Han tekrar düzenlemiştir. Önemli yollarda üç fersahta bir yamhane inşa ettirerek, her yamhanede onbeş besili at bulundurulması şarttı, ancak sapa yönlerdeki menzillerde daha az at bulunabilirdi. Eğer ivedi bir haber verilecekse yamçıya verilir elden ele teslim edilirdi¹⁰. Her yamhanede iki tane de peyk denen yaya postacı vardı. Peykler gece gündüz otuz fersah koşarlardı, her yamhaneden yeni bir peyk yola çıkardı¹¹.

Memluklarda posta sisteminin Fatimîler ve Eyyubîler'dekilerin devamı ve çok gelişmiş olduğu anlaşılıyor. Dört posta yolu vardı, bunlardan biri Fırat nehrine kadar Suriye'ye ve Güney Anadolu'ya uzanıyordu. Kara postasının yanısıra Fatimî ve Eyyubî dönemlerinden devam eden güvercin postası vardı fakat en çok kara postası gelişmişti¹². Baybars, Haçlı savaşları sırasında, özellikle Suriye'de çok bozulmuş olan berid teşkilâtını yeniden düzenledi. Haftanın belirli iki gününde hazırlanan raporlar Kahire'ye geliyordu. Yollarda emniyet sağlanmış, muntazam menziller kurulmuş, lâzım gelen binalar yapılmış, su ve yiyecek sorunları çözülmüştü. Her menzilde sürâtlı hayvanlar, hizmetliler, sürücüler ve koşucular vardı. Berid teşkilâtı yalnız devlete ait işlerde kullanılıyordu. Ayrı bir berid divanı yoktu, bu görev sahib-i divan al-inşa denilen büyük emire verilmişti. Kendisine emir-al-barid deniyordu. Kara postası için bir posta müdürü, bir müdür, posta hayvanlarına nezaret eden ve atları hazır bulunduran Emir-Ahurriyet-el-berid, bir de bölgelerde posta başlıları vardı¹³.

Devlet posta sisteminin kişilere hizmet vermediği, onların postalarının kervanlar aracılığı ile taşındığı anlaşılmaktadır. Özel postaya ilişkin bir bilgi batıdan gelmektedir. 10. Yüzyılda, Venedik ticaret gemileri, sık ve muntazam seferler yapıyorlar; Yukarı İtalya ve Almanya ile Bizans arasında mektup getirip götürüyorlardı. Bizans İmparatoru bazı mektuplar nedeniyle hoşnutsuzluk duymuş ve 960 yılında özel posta taşımayı yasaklamıştı. Bu tarihten itibaren gemiler yalnız Doç'ların postalarını taşıdılar¹⁴.

⁷ F. Köprülü, *a. g. e. s.*, 541.

⁸ F. Köprülü, *a. g. e.*, a.y.

⁹ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, İstanbul 1941, s. 282.

¹⁰ İ. H. Uzunçarşılı, *a. g. e.*, s. 283.

¹¹ İ. H. Uzunçarşılı, *a. g. e.*, s. 284.

¹² İ. H. Uzunçarşılı, *a. g. e.*, s. 467.

¹³ F. Köprülü, *a.g.m.*, s. 547.

¹⁴ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (çev. E. Z. Karal), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1975, s. 122.

Anadolu'nun doğusunda ve güneyindeki ülkelerde, özet olarak incelediğimiz, posta sistemi bilgi toplama, casusluk ve devlet evrağının ulaşımını içermektedir. Resmi devlet postası atlı veya develi, yaya veya güvercin postası olabilmekte, ayrıca normal ve hızlı olarak çeşitlenebilmektedir. Posta sisteminin önemi, vurguları ve düzenlenmesi farklı dönem ve devletlerde her ne kadar değişiyorsa da düzenli bir iletişim ağının devlet işi olarak ele alındığı kesindir.

Çevresindeki devletlerde (önce, hemdevir, sonra), farklı vurgularda da olsa, bir posta teşkilâtının bulunması, Anadolu Selçuklu Devletinde benzer bir teşkilâtın varlığını zorunlu kılmaktadır. İ. H. Uzunçarşılı Anadolu Selçuklu Devlet teşkilâtının Büyük Selçuklu İmparatorluğu teşkilâtının devamından başka birşey olmadığını belirtir¹⁵. C. Cahen ise Anadolu Selçuklu Devletinin, komşuları gibi, resmî bir posta kuruluşuna sahip olduğunu ifade eder¹⁶.

Dönemin kaynaklarında Anadolu Selçuklularının posta teşkilâtına ilişkin doğrudan bir bilgi yoktur. F. Köprülü, A. Tevhid'i kaynak göstererek Konya'da Başara Bey Mescidi denen mescidin 615H. tarihli kitabesinde Zayn al din Başara'nın "emir-i berid-i sultani" olduğuna işaret etmekte ve bu kitabe posta ve istihbarat işlerinin başına hükümdarın en mahrem bir adamını koyduğunu göstermek bakımından da, çok dikkate şayandır demektedir¹⁷. Aynı kitabedeki ifadeyi İ. H. Konyalı "emir-i ahur" olarak okumuştur¹⁸. M. Bayram'ın okuduğu kitabedeki ünvan Konyalı'nın okuyuşunu doğrulamaktadır¹⁹.

İbn-i Bibi, Aksarayî, Anonim Selçukname, ve Eflakî'de gidip-gelen elçi (ulak), casus, yollanan mektup ve fermanlara ilişkin bol miktarda kayıt var. Bunlardan biri özellikle ilginç: İbn-i Bibi Antalya'nın fethinden sonra Antalya'lı hristiyanların başkaldırmasının haberinin hadiseden yalnızca üç gün sonra Konya'ya ulaştığını belirtiyor²⁰ ki bir kervanın hızı günde 30 km civarında kabul edildiğinde bu hız ancak ulak hızı olabilir.

Yolüstü yapılarını gerektiren bir başka kuruluş da, Büyük Selçuklularda bulunan ve askeri teşkilâtın bir parçası olan menzil teşkilâtıdır. Menzil teşkilâtının görevi ordunun geçeceği yerlere ve yollardaki konak mahallerine yem ve yiyecek sağlamaktır²¹. Anadolu Selçuklu Dönemi kaynakları menzil teşkilâtı için hiç bir bilgi vermiyor. Memluk Sultanı Baybars'ın Anadolu seferini hikâye eden Abdüzzahir'in²² Tuzhisar Sultan Han'daki vakıf koyunların askerlerin "abise" adlı yemeklerinde kullanıldığı ve çok asker geldiği halde hepsinin doyurulduğu ifadeleri²³ vakıfları zengin bazı han'ların menzil teşkilâtına dönük bazı işlevler yüklendiği yönünde ipuçları vermektedir.

Osmanlı devlet teşkilâtının parçası olan derbendçilik ve köprücülüğün Selçuklu Dönemindeki durumunu kaynaklardan öğrenmek mümkün değildir. C. Orhonlu'nun "Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı"²⁴ üzerinde yaptığı çok kapsamlı araştırma derbent sözcüğünün, yolların ve geçitlerin emniyetini sağlayan teşkilâtı ifade etmek üzere, XV. Yüzyıldan beri kullanıldığını göstermektedir. Ancak Selçuklu Dönemi yolları ile çakışan yolların yanı sıra, birçok Selçuklu hanının Osmanlı

¹⁵ İ. H. Uzunçarşılı, *a. g. e.*, s. 65.

¹⁶ C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, Taplinger Pub. Co., New York, 1968, s. 226.

¹⁷ İ. H. Uzunçarşılı, *a. g. e.*, s. 547. (Atıfta bulunulan kaynak A. Tevhid, *Yeni Fikir Mecmuası*, Konya, 14 şubat. 1941, sayı IV).

¹⁸ İ. H. Konyalı, *Konya Tarihi*, Konya, 1964, s. 329.

¹⁹ 1995 yılında ricam üzerine kitabeyi yerinde okuyan Prof. Dr. Mikail Bayram'a yardımları için çok teşekkür ederim.

²⁰ İbn-i Bibi, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi* (çev. M. N. Gençosman), Ankara, 1941, s. 58.

²¹ İ. H. Uzunçarşılı, *a. g. e.*, s. 61.

²² F. Sümer, *Selçuklular Döneminde Milletlerarası Bir Fuar: Yabanlı Pazarı*, İstanbul, tarihsiz, s. 16, dipnot 12'de Muhyiddin Abdüzzahir'in eserinin Anadolu'yu ihtiva eden kısmının kayıp olduğunu bu bilginin kendinden iktibas eden el-Ömeri ve Kalkaşandî'den sağlandığını belirtir. Kitaptaki çeviri için el Ömeri, *Mesalik-ul-ebzar*, Anadolu kısmı, yayınlayan F. Taescher, Leipzig, 1929, s. 318 ve Kalkaşandî Subhu'l-aşa, Kahire, 1919, XV, s. 141-165 kullanılmıştır. Arapça metnin F. Sümer tarafından çevirisi s. 56-95'de yer almaktadır.

²³ F. Sümer, *a. g. e.*, s. 91.

²⁴ C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul, 1961.

döneminde onarılarak derbent yapılması²⁵, bu teşkilâtın başlangıcının XV. Yüzyıldan önce, en azından Anadolu Selçuklu Dönemine inebileceğine işaret etmektedir. Yolların bakımı ve onarımı derbentçilerin görevleri arasındadır²⁶ ve birçok örnekte köprü bakım ve onarımı da bu görevler arasına katılmaktadır²⁷. Konumu önemli yerleşmelerin derbent haline gelmesinin yanısıra derbent olarak belirlenen yerlere bu görevi yapmak üzere nüfus iskan edildiği anlaşılmaktadır. Derbentin bir yapı ile sınırlanmadığı, yerleşme, çevre duvarı, cami, bir veya daha fazla han içerebildiği görülmektedir. Bu çerçeve içinde, şimdiye dek yayınlarda hep yerleşme dışında yapıldıkları kaydedilen Selçuklu Dönemi yolüstü hanlarının durumunu tekrar tartmak gerekir. Örneğin Karatay Han'ın başından beri bir yerleşme içinde olduğunu vakfiyesinden biliyoruz. Osmanlı Döneminde derbent olarak kaydedilen²⁸ XIII. Yüzyıl yapısı Burmahan'ın, yapının parçası olan, hamamına neden dışardan girildiği²⁹ veya hamamı dışarıda olan Ağzıkara, İncir, Ishaklı ve Alara Hanların hamamlarının kimlere hizmet verdiği tekrar gözden geçirilmelidir. Mescidine dışardan girilen ve yanında bir kule bulunan Şarafs Han gibi örneklerden yola çıkarak günümüze kalmış hanların derbent teşkilâtı ile ilişkisi olup olmadığı daha ayrıntılı ve kesin bir biçimde saptanabilir.

Anadolu'da Selçuklu Döneminde iki yer/yapı kaynaklarda derbent adı ile anılmaktadır. Bunlardan biri "Yunus Derbendi"³⁰, diğeri ise "Akça Derbent"tir. Addüzzahir, Baybars'ın dönüşünde Akça Derbent'e girildiğini ve Sultan'ın "derbente bulunan kervansarayın yakınına" konduğunu söyler³¹. Ancak bu kısıtlı bilgilerle buralarda, Osmanlı teşkilâtında olduğu gibi, bir yerleşmenin varlığını saptama olanağı yoktur. İzzettin Keykavus zamanında Sipahsalar olan Yavaş Arslan'ın 610 H. (1213)³² tarihli vakfiyesinde Sivas yakınında, Kızılırmak üzerinde yaptırdığı köprü (Kesikköprü) ve yakınındaki ribatın birlikte vakfedildiği görülmektedir. Bu örnek, birçok hanın hemen bir köprüünün yakınında yer almasının bilinçli olduğuna ve hanın köprüünün korunması ve bakımı görevini yüklediğine işaret etmektedir.

Yukarıda özetlenen, posta, menzil ve derbent teşkilâtları konularında uzun süren ve pek de verimli sonuçlar vermeyen, bu araştırmaya beni yönelten birkaç neden var. Bunlardan biri Selçuklu Dönemi kervanyollarının bazı kısımlarında iki ayrı fakat birbirine yakın yolun aynı merkeze gitmesi ve her iki yolun üzerinde de bir veya birkaç hanın bulunmasıdır. Özellikle 1970'lerden sonra yapılan çalışmalar bu örnekleri çoğaltmıştır. Örneğin Maraş'tan, Göksu üzerinden Kayseri, Sivas ve Malatya yönüne çıkan iki yol vardır³³. Bunlardan biri batıda Koç Dağı ve Soğanlı Dağ arasından Kayseri-Malatya yoluna bağlanmaktadır. Diğeri ise batıda Afşin üzerinden kuzeye doğru ilerleyerek Rumen (Yazıbelen) kalesinden sonra, iki çatala ayrılmakta; batıdaki Pazarören ve Pınarbaşı arasında, doğudaki ise Pınarbaşı'nda, Kayseri-Malatya yoluna birleşmektedir. Divriği'yi Sivas'a bağlayan yollar da iki tanedir. Bu yollardan kuzeydeki, Çaltı Suyu vadisini izlemekte ve batıda Dumlucu dağlarını aşan yolla birleşmekte, diğeri ise daha güneyden Dumlucu dağlarını aşarak batıya yönelmektedir³⁴. Kemaliye-Diyarbakır yolunda, şimdiki Keban baraj gölü bölgesinde, Fırat'ın iki kıyısından da birer

²⁵ C. Orhonlu, *a. g. e.*, s. 119. Konya civarındaki Dokuz Hanı, Kadın Han ve Arkıd Hanı 18. Yüzyılda müstahkem hale getirilip yeniden derbent olarak teşkilâtlandırılmıştır.

²⁶ C. Orhonlu, *a. g. e. s.*, 65.

²⁷ C. Orhonlu, *a. g. e.*, s. 67.

²⁸ C. Orhonlu, *a. g. e.*, s. 66, dipnot 178.

²⁹ A. T. Yavuz, *Burma Han, Suut Kemal Yetkin'e Armağan*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1984, s. 347-365.

³⁰ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 375. H. 629 (1232)'de bir Moğol akını ile ilgili olarak (Selçuklular) "Moğolları askeri bir takipten vazgeçtiler; sadece casuslar yollayıp ahvallerini tedkike karar verdiler. Bu casuslar ve kalelerin muhafızları Moğolların Yunus derbendini aşip Mugan ovalarına vardıklarını bildirdiler".

³¹ F. Sümer, *a. g. e. s.* 94.

³² R. Yinanç, "Sivas Abideleri ve Vakıfları (2)", *Vakıflar Dergisi*, XXIII, Ankara, 1994, s. 13.

³³ F. Sümer, *a. g. e.*, ekli harita.

³⁴ R. H. Ünal, "Osmanlı Öncesi Devirden Yayınlanmamış Birkaç Han Üzerine Bir İnceleme", *A. Ü. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, A. L. Gabriel özel sayısı, Ankara, 1978, s. 457.

yol geçmektedir³⁵. R. H. Ünal benzer ikili yolları Diyarbakır-Batım arasında da saptamıştır³⁶. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. İkili yolların ufak merkezleri birbirine bağlamak için, yaz ve kış koşullarında birinin diğerinden daha uygun olduğu için, veya farklı dönemlerde emniyet nedeni ile güzergâh değiştiği için ortaya çıktığı söylenebilir. Ancak iletişim sistemi açısından bakıldığında iki yoldan birinin yükü olmayan ve hızlı giden atlılar tarafından, diğerinin yüklü ve daha ağır ilerleyen kervanlar tarafından kullanıldığı da düşünülebilir³⁷.

Kaynak araştırmasının bir nedeni, mevcut yapıların önemli bir kısmını oluşturan küçük boyutlu, yalnız barınaktan oluşan hanlardır. Bunların sayıları otuz civarındadır. Çoğu Doğu Anadolu'da ve ikincil yollar üzerindeki bu yapılar, birkaçı dışında, yazıtsız ve tarihsizdir. Bu hanların bir kısmını K. Erdmann, stilistik nedenlerle XIII. Yüzyılın başlarına tarihlenmiştir. Çoğu, tek, iki ve üç sahınlı, iki tanesi de eşodaklı planlıdır. Yazıtsız fakat tarihini bildiğimiz tek, 'yalnız barınak' han, eşodaklı planı olan Mirçinge Han'dır³⁸. Divriği Ulu Camisi'nin 1243 tarihli vakfiyesinde bu hanın adı, içinde bulunduğu köyün yarısının (nisfi karyet Han Mirçinge) vakfedilmesi nedeniyle geçmektedir. Dolayısıyla bu tarihten önce, hatta belki de caminin inşaatından önce yapılmıştır³⁹. R. H. Ünal, bu hanların küçük boyutlarını, avlusuz ve bezemesiz oluşlarını, ve az nitelikli inşaatlarını, 1243'ten sonra Moğolların mali kaynaklara el koyması nedeniyle ekonomik çöküntü olan bir dönemde yapılmış olmalarına bağlamakta ve XIII. Yüzyıl sonları ile XV. Yüzyılı içine alan geniş bir zaman dilimine oturtmaktadır⁴⁰. Ben bu görüşe iki nedenle katılmıyorum. Bunlardan birincisi inşaatları niteliksizliğin ve yalınlığın varsayılan bir çöküntü dönemine bağlanmasıdır. Her dönemde, inşaat için ayrılan zaman, bütçe, ve malzeme seçimine bağlı olarak hem nitelikli hem niteliksiz, hem bezemeli hem bezemesiz yapılar yapılmıştır. Örneğin, barınak ve avlu etrafında servisleri içeren eklemli planı olan, Dokuzun Derbent Han denilen, 1210 tarihli han en eski hanlardan biridir ve de inşaatına en az özen gösterilmiş yapılar arasındadır. Konya'nın Ulu Camisi olan Alaâddin Camisi'nin yamalı bohça gibi olan sırasız moloz duvarlarını da bu bağlamda kaydetmek mümkündür. Katılmadığım bir diğer varsayım da Moğol Döneminde Anadolu'nun ekonomik çöküntü yaşadığı ve bundan yapıların doğal olarak etkilendiğidir. Sivas, Erzurum, Konya, ve Amasya gibi merkezlerde inşa edilen büyük programlı, anıtsal yapılar bunun aksini kanıtlamaktadır⁴¹. Kentlerdeki yapılaşma böyle iken yolüstü yapılarının küçülmesi ve fakirleşmesi olası değildir.

Sorguladığım bir başka durum ise aynı yol üzerinde bulunan hanların nitelik, boyut ve programlarındaki farklılık ve çeşitliliktir. Eğer büyük boyutlu hanların boyutlarını tanımlayan nitelik, üzerinde bulunduğu yolun önemi nedeniyle kervan akışı ve her kervandaki yüklü hayvan sayısı ise, aynı güzergâh üzerindeki küçük boyutlu hanların bu ihtiyaca nasıl cevap verdiği belli değildir. Kervanların bir kısmının bir handa, geri kalanının bir başka handa konakladıkları varsayımı pek geçerli değildir. Çünkü birçoğunda iki han arasındaki mesafe bir menzıl, yani bir günlük yol kadardır. Kervanların her güzergâhta her geceyi bir handa geçirdiğini de varsaymamak gerekir. Her menzilde bir han olsa idi hem Anadolu'da hem doğuda, yüklü kervan trafiği olan diğer ülkelerde, çok daha fazla sayıda kervansaray veya kalıntıların bulunması gerekirdi. Böyle bir durumda dönem kaynakları da kervansa-

³⁵ A. T. Yavuz, "Anadolu Eşodaklı.", s. 42, Çizim 1'deki harita.

³⁶ R. H. Ünal, "Notes Sur l'Ancien Réseau Routier Entre Malatya et Diyarbakır", *Fifth International Congress of Turkish Art*, (ed. G. Feyer), Budapest, 1978, s. 881-889, Fig 1, s. 886 ve R. H. Ünal, "İğdır Yakınındaki Bir Selçuklu Kervansarayı ve Doğubeyazıt-Batım Kervanyolu Hakkında Notlar", *Sanat Tarihi Yıllığı*, III, İstanbul 1969-70, s. 7-15.

³⁷ Daha kesin bir ifade kullanabilmek için bu yolları değişik mevsimlerde, meyilleri ve durakları ile birlikte yerinde incelemek gereklidir.

³⁸ A. T. Yavuz, *Mirçinge...*, Çizim 2,6.

³⁹ A. T. Yavuz, a. g. m., s. 48.

⁴⁰ R. H. Ünal, *Osmanlı Öncesi...*, s. 464-470. R. H. Ünal'ın Selçuklu Kervansaraylarının plan tipleri, inşaatları ve tarihleri üzerinde genel görüş belirttiği bu makalede Dumluca, Pamuk, Kantarmış, Hoca Cihan Hanları ve Duhan tanıtılmaktadır.

⁴¹ Bu konuyu tartıştığım Selçuklu tarihi uzmanı Prof. Dr. Tuncer Baykara görüşüme katıldığını ifade etti ve o dönemde Sivas'ta her yıl para basıldığını söyledi ki bu da ekonomik çöküntünün aksine işaret eden bir göstergedir.

raylardan daha çok bahsederdi. Memluk Sultanı Baybars'ın Anadolu seferinde her gün ne yapıldığı biliniyor. Yol üstünde birçok kale ve hanın varlığı konu edilmekle birlikte Sultan yalnızca Tuzhisar Sultan Han ve Karatay Han'da kalıyor⁴². Kervanlar, yerleşme noktaları arasında, kendi gereksinimlerini yanlarında taşıyarak yolculuk ediyorlardı ve belki her menzilde bir han yoktu. Ancak posta ve menzil sistemleri çerçevesinde bakıldığında, menzil araları daha fazla olmakla birlikte, ulakların at değiştirmek ve gerektiğinde, görev ve posta devredebilmeleri için, içinde görevli ve atların bulunduğu mekânlara ihtiyaç vardı. Yalnızca barınak kısmından oluşan hanların, en azından bir kısmının, bu amaçla yapılmış olduğu düşünülebilir.

Son neden ise, kervanyolları üzerinde, genelde her birinin bir menzil mesafede, eşit aralıklarla dizildiklerini varsaydığımız hanların birçoğunun arasındaki mesafenin çok farklı, hele bazılarının birbirine çok yakın olmasıdır. Örneğin Konya-Kayseri yakınındaki Öresin Han'ın Ağzıkara Han'la arası 6 km., Alay Han'la ise 12 km. kadardır. Birbirine yakınlık rekoru Konya-Beyşehir yolu üzerindeki Kızılören mevkiindeki iki han planlı yapıdadır. Bu iki yapıdan, yaygın adıyla Kızılören Han olarak bilineni, yazıtına göre⁴³ H. 603 yılının Muharreminde (1206) yaptırılmıştır. Bu han günümüze erişmiş yazıtlı ve tarihli en erken örnektir. Yapının yaklaşık 400 m. güneydoğusunda, hafif meyilli, ufak bir tepe üzerinde bir han daha vardır. Bu yapı Kızılören Han'dan daha yüksekte, yoldan daha uzakta ve çevreye hakim bir konumdadır (Resim 1, 2).

Kızılören'deki iki hanın malzemesi, malzeme kullanımı, ve inşaatı birbirine çok benzemektedir. Aynı tarihlerde yapılmış olabilecekleri gibi, İkinci Han 13. Yüzyıl içinde daha geç bir tarihte de yapılmış olabilir.

Kızılören'deki İkinci Han yalnızca iki sahnalı bir barınak⁴⁴ kısmından oluşmaktadır⁴⁵ (Çizim 1). Portal, kemer gibi kesme taş kullanılan öğelerin dışında, sıralı kaba yonu, sıralı ve sırasız moloz örgülerde tuf ve devşirme taş kullanılmıştır. Yapıya, kuzey cephedeki yalın, bir iki merkezli sivri kemerin gerisindeki, bir basık kemerle girilmektedir. Portal cephenin ortasında değildir, iki sahnalı planın gereği olarak, batıya kaydırılmıştır (Resim 2). Her ikisi de iki merkezli sivri beşik tonozla örtülü iki galeri üç kemerli açıklıklarla birbirine bağlanmıştır (Resim 3). Batıdaki galeri doğudakinden daha enlidir. Galeride kemer ayaklarının ve duvarların içeri doğru topuk yapmaları, batı duvara doğru zeminin daha yüksek olması ve kemerler arasındaki duvar kalıntıları, bu kısmın seki şeridi olduğunu göstermektedir. 1994 yılında doğudaki pencerenin önünde saptanan tandır kalıntısı da bu kullanımı

⁴² Bkz. dipnot 31.

⁴³ Yazıtın son satırı zor okunmaktadır. Bu nedenle yapının tarihi ve yaptıranı farklı biçimlerde okunmuştur. P. Wittek (K. Erdmann, a. g. e., s. 49) H. 602 Muharrem (1205) tarihini, diğerleri ise, H. 603 tarihini verirler. (İ. H. Konyalı, a. g. e., s. 1046, K. Özerin, "Selçuklu Kervansarayları", *İ. Ü. Tarih Dergisi*, Cilt XV, Sayı 20, İstanbul, 1965, s. 155). A. Demir (a. g. m., s. 11) Erdmann'ın yapının banisi başlığı altında verdiği bilgiyi tekrarlamaktadır. Erdmann, R. O. Arık'a atfıla (R. O. Arık, *Ankara-Konya, Eskişehir-Yazılıkaya*, Türk Tarih Kurumu Yayını, V, 13, Ankara, 1956) yapının Kutluğ bir Mehmet tarafından 603 H. (1207) tarihli olduğunu söylemektedir. Konyalı yaptıranı Eb-ül Harb Emir Kandemir olarak okumuştur. A. Nalbantoğlu (Konya-Beyşehir Yolunda İki Selçuk Hanı, Tarih Hazinesi I/11, Haziran 1951, s. 564-70)de yaptıranı Emir Kandemir olarak okumuştur. Ancak "Eb-ül-harb"ın "eb-ül-haris" gibi yazıldığına işaret etmektedir. Bu sıfat *Keyküsrev* için kullanılmıştır.

⁴⁴ Hanların plan tipleri için bkz. A. T. Yavuz, "Anadolu Selçuklu Dönemi..." s. 183-198. Plan öğeleri için bkz. A. T. Yavuz, "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekân-İşlev. ...", s. 253-284.

⁴⁵ Yapı 1970, 1978 ve 1994 yıllarında incelenmiştir. Plan şeması 1995 yılında yerinde alınan düz ölçülerle yeniden çizilmiştir. Ölçüleri alan Zeynep Alp'e teşekkür ederim. Yapının kemerli açıklıklar gibi tekrarlayan ölçülerinde 20 cm. civarında oynamalar vardır, güney cephe kuzey cepheden 60 cm. daha geniştir. Yapı dıştan 14. 53 m. (K) x 16. 88 m. (D) boyutlarındadır. Doğu sahnı 5. 00 m. (K), batı sahnı 6. 15 m. (K) enindedir.

Hanın planı K. Erdmann (a. g. e., Katalog Abbildungen, Tafel III), R. H. Ünal, "Kızılören Hanı Yakınındaki Yapının İşlevi", *E. Ü. Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, VI, İzmir, 1992, s. 131) ve "A propos de la destination de l'édifice situé au sud-est du Khan de Kızılören", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*, 23-27 Eylül 1991, *Bildiriler*, Ankara, 1995, s. 419, Figure 1) ve A. Demir, "Anadolu Selçuklu Hanları, Kızılören Hanı", *İlgi* 46, İstanbul 1986, s. 13) tarafından yayınlanmıştır. K. Erdmann'ın plan boyutları çizimde doğru fakat metinde (Katalog Text, s. 47) rakamla 15m. x 21m. civarında olarak verilen ölçüler yanlıştır. R. H. Ünal'ın iki makalesinde de durum aynı olduğuna göre Erdmann'ın planı üzerinde pencere düzeltmeleri yapıldığı anlaşılmaktadır. Demir de aynı ölçüleri tekrarlamış ve bu ölçülere göre Erdmann'ın planını yeniden çizmiştir çünkü şevli pencereleri aynıdır. Plan çizmemesine karşın İ. H. Konyalı'nın (a. g. e. s. 452) verdiği ölçüler oldukça doğrudur.

kanıtlamaktadır (Resim 5). Daha enli olan batı galeri ahır şerididir, nitekim portal bu kısma açılmaktadır. Her iki tonozda, ortalara yakın birer atkı kemeri ve kemerler arasındaki tonoz parçalarında da birer delik vardır. Tonozların güney alınlık duvarlarında, yüksekte, birer şevli pencere; ayrıca ahır şeridinin güney duvarında, sonradan eklendiği iç ve dış derzlerden anlaşılan, bir mihrap yer almaktadır (Resim 4). Seki şeridinin kuzey duvarındaki çatıya çıkan merdiven, tonoz ile birlikte, kısmen yıkık durumdadır (Resim 6).

Han'ın doğu ve batı duvarlarında, karşılıklı, içteki atkı kemerlerinin konumu nedeniyle hafifçe ortadan kaydırılmış, birer pencere vardır. Kareye yakın dikdörtgen biçimli bu büyük pencerelerin kısa yatay kenarları 90 cm. dir. İçten seviyelerinin, bulundukları zeminden yaklaşık 25 cm. olmasına karşın doğudaki seki üstünde olduğu için, cephede daha yüksekte kalmaktadır. Pencerelerin ahşap kapakları olduğu ve bunların, portal kapısı gibi, arkadan sürgülenerek kapandığı yan duvarlarındaki sürgü deliklerinden anlaşılmaktadır. Pencerelerde demir parmaklık izleri yoktur.

Bu büyüklükte ve konumdaki pencereler bir han yapısı için kural dışıdır. Hanların dışa açılan pencereleri hep insan boyunun üstünde bir yükseklikte yeralan dar uzun ve içe doğru şevli pencerelerdir. Bu hem korunma, hem de içerdeki kıymetli eşyanın emniyete alınması içindir. Fakat bu hanlarda hiç şevli olmayan pencere olmadığı anlamına gelmez. Bazı hanlardaki köşk mescitlerin pencerelerinin yanı sıra, portal kanadında, birinci katta bulunan mescitlerin (Kızılören Han, Obruk Han) (Resim 1,14) dışarıya açılan büyük pencereleri vardır. Birinci kattaki diğer odaların da zemine yakın, büyükçe pencereleri dışarıya açılmaktadır. Bu kanattaki diğer odalarda da zemine yakın, büyükçe boyutlu pencereler vardır. Hem mescit hem odaların pencerelerinde demir parmaklık olduğu izlerden anlaşılmaktadır. Parmaklık dönem yapılarının alt sıra pencerelerinin ayrılmaz ögesidir ve hanlarda kullanılması özel bir emniyet önlemi anlamına gelmez. Ancak Kızılören'deki ikinci Han'ın pencerelerinde parmaklık izleri bulunmaması bu yapının içinde pencere ile emniyete alınacak kıymetli bir eşya/mal olmadığını daha iyi göstermektedir. Pencereless başka bir gurup mekân, bazı hanların (Alara Han, Ağzıkara Han (Resim 12), Goncalı Akhan (Resim 11), Karatay Han, Tuzhisar Sultan Han (Resim 9-10) çatılarında yer almaktadır. Bu tek mekânlar farklı hanlarda çatının farklı yerlerinde olabilir ama hepsi yolu en iyi görebilecek bir konumdadır. Gözetleme ve savunma amacı ile kullanıldığını düşündüğüm⁴⁶ bu mekânların pencereleri de büyük boyutludur ve izlendiği kadarıyla parmaklıkları yoktur.

Yapı XIX. Yüzyılının ortalarından itibaren birçok araştırmacı tarafından görülmüş ve kaydedilmiştir⁴⁷. Bir kısmı tarafından, yapıya sonradan eklenen mihrap nedeni ile mescit, bir kısmı tarafından ise han olarak tanımlanmıştır. R. H. Ünal'ın çalışması bir yorum ve değerlendirme niteliğindedir. Yapının iki sahınlı planının Kozak ve Sertavul Han'ları⁴⁸ ile aynı olduğunu belirler. Yapının han olduğunun önemli bir kanıtı olarak ayaklara oyulmuş hayvan bağlama deliklerini gösterir. Hanın geniş yan pencerelerinin kural dışı olduğunu ancak özgün olmadığını belirten bir ipucu olmadığını belirtir. İki yapının yakınlığını ve hemdevir görünmesini de "Kızılören Han inşa edildikten kısa bir süre sonra yolcu trafiğine cevap veremez hâle geldi ise hanın yakınına ikinci bir ahır inşa edilmiş olabileceğini düşünmek mantıksız görünmemektedir"⁴⁹ diyerek yorumlar. R. H. Ünal'a göre yapı bir handır ancak yalnızca ahır işlevini yüklenmektedir.

İki hanın yakınlığını, ikinci hanın birincisine ek ahır olarak yapılmış olması ile açıklamak olası değildir. Çünkü hiç bir hanın barınak kısmında ahır kısmı ile yolcu kısmı birbirinden ayrı değildir, her zaman birbirine koşut iki (veya daha fazla) şerit vardır⁵⁰. Bunların biri seki şeridi, diğeri ahır şer-

⁴⁶ A. T. Yavuz, Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekân-İşlev..., s. 259-60. K. Erdmann (a. g. e., Text, s. 71) ve R. H. Ünal (A propos... s. 417, dipnot 2) Akhan'daki kubbeli çatı mekânını mescit olarak tanımlıyorlar, fakat bu mekânın mihrabı yoktur ve mihrap olması gereken duvar sağlamdır, yıkılmış veya sökülüşmüş değildir. Buna karşın yola bakan, içten kemerli, dıştan dikdörtgen iki penceresi birden var.

⁴⁷ K. Erdmann, a. g. e., s. 48-49, kendinden önceki kaynakları veriyor.

⁴⁸ R. H. Ünal, "Deux Caravanserais...s. ?"

⁴⁹ R. H. Ünal, "Kızılören Hanı...", s. 134.

⁵⁰ A. T. Yavuz, "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekân-İşlev...", s. 260-264.

rididir. İkinci Han'da seki şeridinin nerede olduğu bellidir. Bu yapı kendi içinde seki ve ahır şeritleri ile bir bütündür ve hayvan-yolcu barındıran bir işleve hizmet etmektedir. Pencerele ve iki yapının yakınlığı bu hizmetin mal taşıyan kervanlara verilmediğini göstermektedir.

Bitlis-Diyarbakır yolu üstünde, Bitlis'e 20 km. mesafede bulunan Duhan'da aynı işlevin izleri vardır⁵¹. Han, Bitlis Çayının üzerindeki ahşap bir köprüünün hemen yanında yer almaktadır (Resim 8). Kuzey duvarının hepsi, doğu duvarının önemli bir kısmı arkasındaki tepeye yaslanmaktadır. Güney cephede aralıkları eşit olmayan dört yarım daire planlı payanda bulunmaktadır. Yapının, kemerler dışında, tümü moloz taşla inşa edilmiştir.

Yapı biri büyük, diğeri onun üçtebiri büyüklüğünde iki birbirine yapışık, yalnız barınak kısmı olan, handan oluşmaktadır. İki kısmın arasında bir inşaat derzi vardır. Her iki kısım da üç sahnalıdır⁵² (Çizim 2). Büyük kısma uzun güney kenardan, iki merkezli bir sivri kemer içinde bir basık kemeri olan, yalın bir portalden girilmektedir. Orta sahn daha geniştir ve yan sahnlara beşer kemerli açıklıkla bağlanmaktadır (Resim 7). Sahnın iki ucundaki duvar parçaları kemerlerle bölünmeden, bitkiye uzanmakta ve birer eyvan görünümü kazanmaktadır. Kemerli açıklıklar iki merkezli sivri, tonozlar ise basık yarım daire profillidir. Tonozlarda, yaklaşık olarak dikdörtgen ayakların ortalarına gelecek biçimde yerleştirilmiş, dört adet atkı kemeri vardır. şimdi mevcut olmayan sekinin, giriş uzun kenarda olduğu için, sağlı sollu iki parça halinde, daha geniş olan orta kısımda yer alması gerekir. Büyük kısımda hiç pencere yoktur.

Batıdaki küçük kısma kısa kenardan, akstan hafifçe batıya kaymış, benzer bir portalden girilmektedir. Bu kısmın sahnları daha dardır ve sahnlar arasındaki duvarlar dikdörtgen ayakların taşıdığı üçer kemerle birbirine bağlanmaktadır. Sekinin yeri daha geniş olan orta sahnıdır. Güney duvarında, iki yan sahnın tonoz alınlıklarında birer şevli pencere vardır. Batı duvarında da, kısmen yıkık, üç büyük pencere olduğu görülmektedir. Cephe fotoğraflarından güneydeki pencerelerin yüksekte, köprü ve yola bakan batı pencerelerin ise daha alçakta olduğu izlenmektedir (Resim 8).

Duhan üzerine yayınlar farklı tarihleme ve işlev önerileri getirmektedir. R. H. Ünal Han'ı, birçok başka "avlusuz" yapı ile birlikte "XIII. Yüzyıl sonlarından XV. Yüzyıl başlarına kadar uzanan tarih dilimine" yerleştirmektedir⁵³. S. Erken XVI. veya XVII. Yüzyılda yapıldığının tahmin edildiğini söylemektedir⁵⁴. O. C. Tuncer ise Vakıflar Genel Müdürlüğü, Bitlis Bölge Müdürlüğü vakıf kayıt defterlerinde Duhan'ın Hüsrev Paşanın yapıları arasında yazılmasından hareketle kesin olarak XVI. Yüzyılın son çeyreğine yerleştirmektedir⁵⁵. Van-Diyarbakır arasındaki birçok hanın tümünün, bir kısmının veya temelının Selçuklu Dönemi ve öncesine inmesi olasıdır. Nitekim O. C. Tuncer Bapşın (Hüsrev Paşa) Han için böyle bir olasılığı belirtmekte, "Hüsrev Paşa, beylerbeyliği günlerinde bu yapıya yeniden hayat verdiyse adı, Vakıf Kayıt defterlerine bu hanı yaptıran (banisi) olarak geçirilmiş olmalıdır"⁵⁶ demektedir. Kanımca aynı olasılık Duhan için de geçerlidir. Büyük kısmın uçları eyvanlaşan orta sahnın şekillenmesinin Obruk Han'da bulunması, dikdörtgen ayakların Sertavul,

⁵¹ S. Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, II, Ankara, 1977, s. 214-215, R. H. Ünal, *Osmanlı Öncesi*, s. 459-462, şekil 4, Resim 10-13, O. C. Tuncer, "Diyarbakır Bitlis Yolu ve Üzerindeki Hanlarımız", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 25, Ankara, 1995, s. 9-34, Resim 11-18, Çizim 5, O. C. Tuncer bu konuyu ilk kez 1979'da İstanbul'da yapılan Ulusal Türkoloji Kongresinde sunduğunu belirtmektedir. Bkz. O. C. Tuncer, "Bitlis-Van Karayolu ve Üzerindeki Hanlar", *İ. Ü. Sanat Tarihi Yıllığı*, IX-X, İstanbul, 1981, s. 317, dipnot 1. O. C. Tuncer'in *Vakıflar Dergisi*'ndeki makalesi halen baskıdadır. Bu yayınlanma aşamasındaki malzemeyi inceleme olanağını verdiği için kendisine teşekkür ederim.

⁵² Duhan'ın planı R. H. Ünal'ın planına, kendi makalesindeki fotoğrafların yanı sıra O. C. Tuncer'in fotoğraflarından yararlanarak, bazı eklemeler yapılarak elde edilmiştir. O. C. Tuncer'in planı daha yayınlanmadığı için kullanılmamıştır. R. H. Ünal, Duhan'ın 49. 5m x 16. 5m. bir dikdörtgen olduğunu söylemektedir. Plan da böyle çizilmiştir. S. Erken'in ve O. C. Tuncer'in planları küçük kısmın kuzeye doğru daraldığını göstermektedir. Burada yayınlanan planda R. H. Ünal'ın planı bir şema olarak kabul edilmiş, öge eksikleri ve düzeltmeleri işlenmiş fakat ölçüler tarafından kontrol edilmediği için düzeltme yapılmamıştır.

⁵³ R. H. Ünal, *Osmanlı Öncesi*..., s. 470.

⁵⁴ S. Erken, *a. g. e.* s. 214.

⁵⁵ O. C. Tuncer, *Diyarbakır-Bitlis*..., s. 11.

⁵⁶ O. C. Tuncer, *Bitlis-Van*, s. 335.

Kozak ve Babşin Han'da da kullanılmış olması, sekinin Osmanlı hanlarında olduğu gibi ocaklarla birlikte dış duvarda değil de, geniş olan orta sahında olması, hep tarihlemeyi daha öne çekecek unsurlardır.

Bu yapışik çifte hanın işlevi konusunda S. Erken "hanın küçük kısmında mazgal pencerelerin bulunması, büyük kısmın hayvan vs. 'ye küçük kısmın ise yolculara tahsis edildiğini göstermektedir"⁵⁷, R. H. Ünal ise "büyük kısmın yük ve binek hayvanlarına, küçük hanın yolculara ayrıldığını düşünmek durumu bir dereceye kadar açıklar kanısındayız. İki mekânın birbirine bağlı olmamaları da yapıların değişik fonksiyonlarıyla açıklanabilir"⁵⁸ demektedir. Yalnız barınak kısmı olan bir handa yolcu-yük-hayvan üçlüsünün farklı mekânlara dağılmadığı, aynı mekanda farklı şeritlerde yer aldığı Kızılören'deki ikinci han örneğinde açıklandı. Ancak son cümledeki işlev ayrılığı gözlemi isabetlidir. O. C. Tuncer Duhan'da yolun ikiye ayrıldığını ve Diyarbakır'dan gelen ve Siirt veya Van'a gidecek yolcuların küçük bölümde, Bitlis'e gideceklerin ise büyük bölümde kaldığını düşünmektedir⁵⁹, yani çifte hanın nedeni yolun çatallanmasıdır. Bu tür bir nedenle değil çifte han, mekân ayrışması bile gösteren, ne Selçuklu ne Osmanlı hanı bilinmektedir.

Yukarıda incelendiği gibi, hanın doğudaki büyük kısmı ticari kullanıma cevap verecek, batıdaki küçük kısmı ise bu işleve uygun olmayan bir biçimde kullanılmak üzere tasarlanmıştır. Bu nedenle ne aynı işlevi ikiye bölen ilk iki öneri ne de yol nedeni ile aynı işlevi tekrarlayan son öneri geçerlidir. İki kısmın işlevini belirleyen anahtar yine pencerelerdir. Batı'daki küçük kısımdaki zemine yakın ve büyük boyutlu pencereler, aynen Kızılören'deki ikinci Han'da olduğu gibi, bu kısmın ticari amaçla kullanılmadığını göstermektedir. Küçük Han, yolu kontrol eden pencereleri ile bir posta veya menzil hanıdır. Büyük kısım ise bildiğimiz anlamda bir yolcu-kervan hanıdır. Her iki kısım, aradaki inşaat derzine karşın aynı zamanda yapılmıştır. İnşaat derzi, birçok Selçuklu hanında olduğu gibi, dönem farkına değil inşaat aşamasına işaret etmektedir, çünkü yapının küçük ve büyük kısmının diğer bütün özellikleri aynıdır.

İncelediğimiz Kızılören'deki ikinci Han ve Duhan'ın küçük kısmının boyutları birarada bulundukları hanlardan çok küçüktür, konumları yola hakimdir ve bu hakimiyete katkıda bulunan zemine yakın, büyük boyutlu pencereleri kullanımlarının ticari olmadığını göstermektedir. Ahır ve seki şeritlerinin bulunması yolcu ve hayvanlara hizmet verdiklerini göstermektedir, yani bu hanlar ya posta ya da menzil hanlarıdır.

Yukarıda özetlenen posta-menzil-derbent gibi iletişim ve yol emniyeti için gerekli devlet hizmetlerinin bazı yapılar gerektirdiği açıktır. Derbentin, genellikle mevcut veya iskânla oluşturulan bir yerleşme olduğu, han veya hanların⁶⁰ bu yerleşmenin parçası olduğu anlaşılmaktadır. Duhan'ın ve Kızılören'deki hanların yapıldıkları dönemde bir derbentin parçası olduklarını sanmıyorum. Fakat Kızılören'deki iki yapının daha geç bir tarihte, hatta belki Konya civarındaki birçok Selçuklu dönemi hanının derbent olarak ihya edildiği XVIII. Yüzyılda, bir derbentin parçası olmaları olasılığı yüksektir. Kızılören'deki ikinci Han'ın, yerleşen halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir mihrap eklenecek mescide dönüştürülmesi ve birinci Han'da servis ve barınak kısmının birleştiği iki karşılıklı köşeye eklenen birer büyük mekânın da bu sırada eklenmiş olması çok akla yakındır.

Selçuklular'da bu üç sistemin devlet organizasyonu içinde nasıl işlediğini bilmiyoruz. Ancak bazı varsayımlar ileri sürülebilir. Örneğin, hanların bazılarında mevcut ama daha birçoğunda da varolduğuna inandığım çatı mekânları, bazı hanlarda portal kanadı üzerine yerleşmiş dışarıya ile görsel iliş-

⁵⁷ S. Erken, *a. g. e.*, s. 215.

⁵⁸ R. H. Ünal, *a. g. m.*, s. 461.

⁵⁹ O. C. Tuncer, *Diyarbakır-Bitlis*, s. 7.

⁶⁰ K. Özergin (*a. g. m.*, s. 147) Ulukışla yakınındaki, şimdi mevcut olmayan Çifte Han'ın Selçuklu Dönemine ait olduğunu belirtmektedir. Sivas-Kangal arasındaki Alacahan Derbendi 18. Yüzyılda teşkilâtlandırılmıştı (C. Orhonlu, *a. g. e.* s. 70-74). Derbentin plan, kesit ve fotoğrafları (H. Acun, "Sivas-Kangal Alacahan Menzilhane", *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1994, s. 2369-2389, Levha 501-528) hanın iki yan kanadında Selçuklu izleri olduğu izlenimini vermektedir. Osmanlı döneminde yapıldığı belli olan orta kısım ile yan kanatlarda kullanılan profiller ve inşaat teknikleri çok farklıdır. Çifte Han ve Alacahan Derbentinin Selçuklu dönemine inen derbentler olmaları çok olasıdır.

kisi daha fazla olan mekânlar, hanları yaptıran sultan, emir ve devlet erkânı tarafından posta-menzil işlerinde çalışanlar tarafından da kullanılmak üzere hanın parçası olarak yaptırılmış olabilir. Bu mekânların konumu ve yolu gören büyük pencereleri de bu varsayımı destekler.

Şimdiye dek ordunun yol üstündeki ihtiyaçları için kullanılacak bir menzil yapısı olarak tanımlanabilecek bir yapı saptanmamıştır. Ancak, Mama Hatun Kervansarayı gibi, servisleri avlu etrafında yeralan bazı büyük hanlarda, giriş kanadında yeralan büyük, depo olabilecek mekânlar böyle işlevler için kullanılabilir. Karatay Han'ın Abdüzzahir tarafından anlatılan zengin vakıfları, özellikle Tuzhisar Sultan Han'ın vakıf koyun sürüleri böyle ihtiyaçları karşılamak için vakfedilmiş olabilir.

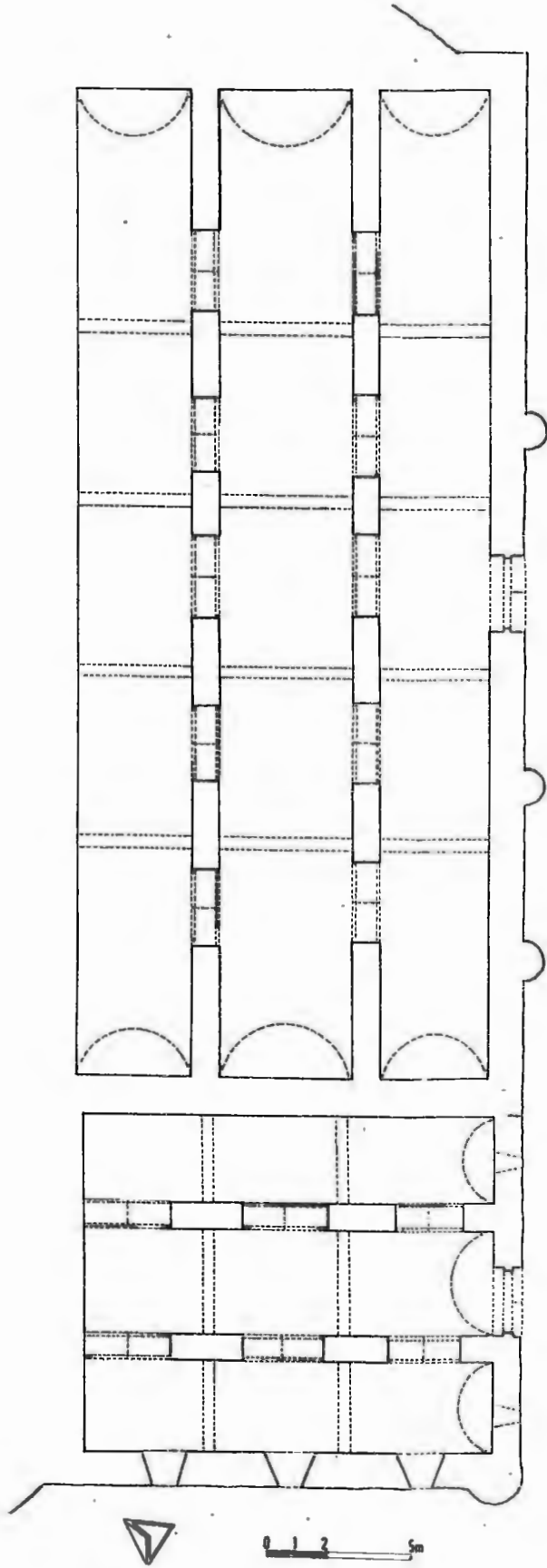
Selçuklu Devleti'nin, sur, kale inşaatı gibi devlet görevi olan işleri emir ve devlet erkânının katkıları ile yaptırdığı veya onarttığı kaynakların yanısıra Sinop ve Antalya surlarında yeralan yazıtlardan bilinmektedir. Konumuz olan iki yapıdan birinin bir başka hana çok yakın, diğerinin ise yapışık olması aynı kişi tarafından, bu tür bir hizmet olarak, han inşaatı ile birlikte yaptırıldığı anlamına gelebilir. Kızılören durumunda ikinci bir olasılık da bu işlevin birinci Han'da yer aldığı ve sonra, durak ve yolla ilişkili olma nedeni ile aynı yerde, ama daha hakim bir konumda, posta veya menzil amaçlı ikinci bir yapının yapıldığıdır.

Anadolu Selçuklu dönemi hanlarının tarihli olan veya tarihleri belirlenenlerin büyük bir çoğunluğunun 1204-1240 yılları arasındaki kısa zaman diliminde inşa edilmesi, bu dönemde Selçuklu sultanlarının ticarete verdikleri önemin yanısıra bünyesi son derece devingen olan devletin organizasyon girişimleri olarak düşünülebilir. Bu organizasyona posta, menzil ve derbent teşkilâtları da doğal olarak dahildir.

Anadolu Selçuklu Dönemi hanlarının farklı işlev vurguları ile şekillenmeleri ve yapılmaları, yol üstünde düzensiz aralıklarla dizilmelerini açıklayacağı gibi, büyüklük ve nitelik farklılıklarına, kısmen de olsa bir cevap getirmektedir. Yalnız barınak kısmı olan ve özellikle barınağı tek veya çift sahınlı olan hanların işlevlerini yeniden sorgulamak gerekir. Otuz civarındaki küçük boyutlu, inşaatı moloz taşla yapılmış, bezemesiz hanın en az bir kısmının bu özelliklerinin işlevleri gereği olduğunu düşünmek, geç dönem oldukları yorumundan daha akla yakındır.

Sonuç olarak posta veya menzil hanı olarak tanımladığımız bu iki han belki de şimdiye dek tanımlayamadığımız çok geçerli işlevler nedeniyle böyle şekillendiler ve bulundukları konumlara oturdular. Fakat her ikisinin de menzil ve özellikle posta senaryosuna bütün öğeleri ile uyduğu bir gerçektir. Çoğunlukla hanların içinde çözüldüğünü varsaydığımız bildik ve bilmedik birçok işlevin⁶¹ ayrı yapılarda yer alabileceğini gösteren bu iki yapı, mekânlara ve yapılara yansımış başka işlevlerin saptanmasına yardımcı olabilir. Bu iki Han, hanlardaki işlev çeşitliğinin ayrı yapılarda da çözüldüğünü gösteren iki örnek olarak han çalışmalarına yeni bir boyut getirmektedir.

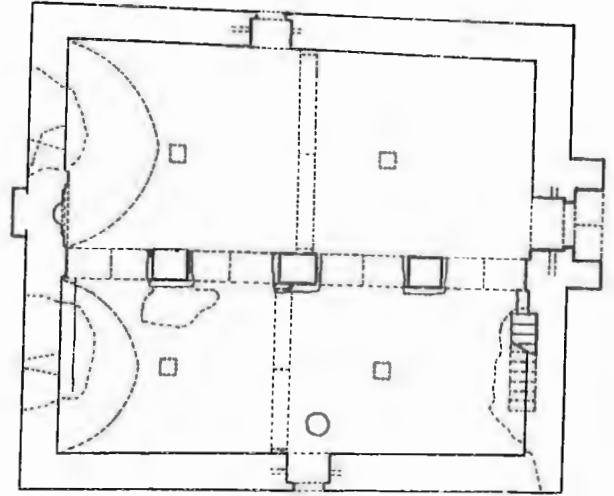
⁶¹ Çok büyük programlı bazı hanların ulusal ve uluslararası düzeyde işlerin halledilmesinde devlet hizmetinde kullanılması Eylül 1995'te Cenevre'de yapılan X. Uluslararası Türk Sanatları Kongresinde tebliğ olarak sunulmuştur.

1a. Kızılören'deki İkinci Han-plan.

1b. Yoldan Kızılören'deki iki Han'ın görünüşü .
A. T. Yavuz arşivi, 1967.

2a. Duhan-plan.

2b. Kızılören'deki İkinci Han, Doğu ve kuzey cepheler. A. T. Yavuz, saydam arşivi, 1978.

3. Kızılören'deki İkinci Han, Doğu sahnın güney kısmı.
A. T. Yavuz arşivi, 1967.

4. Kızılören'deki İkinci Han Batı sahnın güney kısmı.
A. T. Yavuz arşivi, 1967.

5. Kızılören'deki İkinci Han Doğu sahn, sekideki
kuzey tandır kalıntısı. A. T. Yavuz, saydam arşivi, 1994.

6. Kızılören'deki İkinci Han Doğu sahnın
kuzey kısmındaki merdiven.
A. T. Yavuz, saydam arşivi, 1994.

7. Duhan-büyük kısmın orta sahını
R. H. Ünal'dan.

8. Duhan - yoldan görünüş
R. H. Ünal'dan.

9. Tuzhisar Sultan Han doğu cephedeki pencere
A. T. Yavuz, saydam arşivi, 1995.

10. Tuzhisar Sultan Han çatıdaki odanın batı duvarındaki pencere. A. T. Yavuz, saydam arşivi, 1995.

11. Goncalı Akhan cephedeki pencereler.
A. T. Yavuz, saydam arşivi, 1992.

12. Ağzıkara Han çatıdaki odanın penceresi.
A. T. Yavuz saydam arşivi, 1989.

13. Kızılören Han portal üstündeki odanın penceresi,
içten. A. T. Yavuz, saydam arşivi, 1994.

14. Obruk Han ön cephedeki pencereler.
A. T. Yavuz, saydam arşivi, 1989.

OSMANLI KÜLLİYELERİNDE YERLEŞME DÜZENİ - BİR TİPOLOJİ DENEMESİ

Aptullah KURAN*

Osmanlı kültürünün başlıca kurumlarından biri olan külliye Arapça 'külli' sözcüğünden türetilmiştir. Farklı işleve sahip, birbirini tamamlayan iki ya da daha çok binanın oluşturduğu yapı topluluğu anlamına gelir. Ne var ki bu tanım külliye terimini tam olarak açıklamaz. Çeşitli yapıları bünyesinde toplayan, örneğin İstanbul Topkapı ya da Doğu Beyazıt İshak Paşa Sarayları külliye değillerdir. Bir Osmanlı kentinin merkezinde ulucami ile bedestenin çevresini saran han ve arastalar topluluğunu da külliye şeklinde tanımlamak hatalı olur. Çarşı alışverişle, saray yönetimle ilgilidir. Bu nedenle 7. yüzyılda ortaya çıkan ve Kufe gibi ikinci derecede önemli taşra kentlerinde vali konağı ile onun çevresindeki yönetim yapılarından oluşan darü'l-imara ile külliye arasında bağlantı kurmak da hatalı olur. Çünkü külliyenin varoluş nedeni ticaret ya da yönetim değil sevabı için iyilik yapmaktır. Kurucusu yaptırdığı külliye maddi kazanç sağlamayı düşünmez. Tersine, külliyenin yapım harcamalarını üstlendiği gibi tesisin bakım, onarım ve işletme giderlerinin karşılanabilmesi için mal ve mülkünün bir bölümünü bağışlar.

Anadolu Selçuklu döneminde sık olmamakla birlikte külliye yapıldığını, Kayseri'de Huand Hatun'un Konya'da Sahibata'nın adını taşıyan külliye bulunduğunu biliyoruz. Ancak Anadolu'da külliyelerin Beylikler döneminde yaygınlaştığı, Osmanlıların Rumeli'de ele geçirdikleri geniş toprakların bir bölümünü vakıflara ayırarak Bursa'da başlattıkları külliye yapım faaliyetini Rumeli'de de sürdürdükleri, Türk kent yaşamının Rumeli'ye yerleşmesinde vakıf kurumunun başlıca etken olduğu ve hayır yapılarından oluşan külliyelerin Osmanlı kentinin gelişmesinde oynadığı önemli rolün araştırmacılarca daima vurgulandığı görülmüştür¹.

Hayır, kişinin aile ve akrabasından başkalarına yardım elini uzatmasıdır. Günümüzde sosyal yardım daha çok devlet eliyle yapıldığı için bu kavram ağırlığını kaybetmiştir. Oysa Osmanlı döneminde toplumun maddi ve manevi bazı ihtiyaçları bedelsiz karşılanarak sosyal gerginlik en alt düzeyde tutulur, vakıf kurumundan biri insanî öbürü siyasal olmak üzere iki yönlü yararlanılırdı².

İslam hukukunun en gelişmiş kurumlarından biri olan vakıf bir mülkün sahibi tarafından belirli bir amaca tahsis ilkesine dayanır. Vakıf koşullarını içeren vakfiyede amaç belirtildikten sonra vakfi kimin nasıl yöneteceği, kurulacak tesisleri kimlerin kullanacağı, bu tesislerde çalışanlara ne ücret ödeneceği, bakım-onarım ve işletme için ne gibi harcamalar yapılacağı gösterilir, sonra da öngörülen işlerin gerçekleştirilebilmesi için vakfedilen mal ve mülkün ne olduğu açıklanır. Vakıf mülkü vakfiyenin kadı tarafından şer'i mahkeme siciline işlenmesiyle devletin güvencesi altına girer, vakfın faaliyetini kurucusunun amacı doğrultusunda sonsuza kadar sürdürmesi sağlanmış olurdu.

Aslında, vakıf, bir taşınmazın belirli bir hayır amacı için kullanılmak üzere vakfedenin mülkiyetinden çıkarılarak Allah'a maledilmesi demektir. Burada gözden kaçırılmaması gereken husus bir taşınmazın Allah'a mal edilmesinin onun devlete devredildiği anlamına gelmediğidir. Başka deyişle, devletin vakıf mülkünü dilediği gibi kullanma yetkisi yoktur. Devletin yetkisi işlerin kurucunun iste-

* Prof. Dr., Boğaziçi Üniversitesi.

¹ Bu konularda ayrıntılı bilgi için bkz. :Fuat Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuk" Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü', *Vakıflar Dergisi* II (Ankara, 1942), s. 1-35; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi* II (Ankara, 1942), s. 279-386; Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri: Tarih" Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gözlemler', *Vakıflar Dergisi* VII (İstanbul, 1968), s. 53-73; Hilmi Ziya Ülken, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", *Vakıflar Dergisi* IX (Ankara, 1971), s. 13-37.

² 'Hayır' konusunda bkz. M. Berger, "Khayr" maddesi, *Encyclopaedia of Islam* IV (Leiden, 1978), s. 1151-53. Ayrıca, Bahaeddin Yediyıldız, 'Hayrat Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler', *Türk Kültürü Araştırmaları: Prof. Dr. İsmail Ercüment Kuran'a Armağan*. XXVII/1-2 (Ankara, 1989), s. 277-84.

ğine uygun şekilde yürütülüp yürütülmediğini denetlemekten öteye geçmez. Bu yüzden de vakfın varlığı ne özel mülkiyet kategorisine ne de kamu mülkiyeti kategorisine girer; ikisinin arasında kendine özgü bir sosyal mülkiyet kategorisi oluşturur³.

Hiç bir maddi karşılık beklemeden sırf, sevabı için iyilik yapma arzusuna dayalı bir yardım yöntemi olan vakfın önemini Osmanlı Beyliği'nin daha XIV. yüzyılda kavradığı ve kent planlamasının başlıca öğelerinden biri olan külliye yapımını özendirdiği görülmektedir. İlk Osmanlı hünkâr külliyesini Bursa'da Orhan Gazi yaptırdı, daha sonra Murad Hüdavendigâr, Yıldırım Beyazıd, Çelebi Sultan Mehmed ve II. Murad Bursa ve Edirne'de, Fatih Sultan Mehmed de İstanbul'da külliyeler kurdular.

Fatih Sultan Mehmed İstanbul'da ikisi surlar içinde biri Eyüp'te olmak üzere üç külliye yaptırdığı gibi 1459 yılında vezir ve paşalarını toplayarak onlardan kentin bir bölgesini seçip orasını imar etmelerini istedi⁴. Kentin çeşitli semtlerinde kısa sürede külliyeler yükseldi. Bunların kimisi tümüyle yeni yapılardan oluşmuş, kimisi ise camiye çevrilen Bizans kiliselerinin çevresinde geliştirilmişti. Bu uygulama külliye binalarının birlikte tasarlanıp kısa sürede yapılmasının gerekli olmadığına işaret eder. Bursa Yıldırım Bayezid ya da Amasya II. Bayezid gibi bir bütün halinde ele alınıp üç-dört yıl içinde tamamlanan külliyeler çoğunlukta olmakla birlikte iki-üç aşamada gerçekleştirilen külliyeler de vardır. Bir kaç aşamada son şeklini alan örneklerin bir bölümünde binaların aynı mimari üslupta olduğu, bir bölümünde ise farklı dönemlere tarihlendiği görülür. Camisi ve imareti 1550'li, medrese ve arastası 1560'lı yıllarda yapılan Şam Süleymaniye Külliyesi aynı mimari dönem içerisinde iki ayrı aşamada gerçekleştirilen külliye örneğidir. Camiye çevrilmiş 6. yüzyıl yapısı bir kilise ile 15. yüzyıla ait zaviye, hamam ve kurucusu Kapağası Hüseyin Ağa'nın türbesini içeren İstanbul Küçük Ayasofya Külliyesi ise iki ayrı mimari döneme ait binaların oluşturduğu külliye türünü temsil eder.

Aslında, külliyelerde bulunan binaları değerlendirirken hayır binaları ile vakfın amacını gerçekleştirmek için yaptırılan akar niteliğindeki binaları aynı kefeye koymamak gerekir. Başka türlü söylersek, kurduğu vakfa gelir sağlamak için kurucusunca yaptırılan han, kapan, dükkan, mahzen, fırın, mumhane, değirmen gibi binalar külliyesinin temel binaları arasında sayılmazlar. Bu tür binaların külliye sınırları içinde yer alması bile olağan değildir. Bunlar daha çok kentin ticaret merkezlerinde bulunurlar. Edirne Selimiye külliyesinin içinde bulunan Tiryak, Bakırcılar ve Dügmeçiler çarşıları istisnalardır ve bu ticari tesislerin külliye topluluğu içinde yerleşme düzeni bakımından ikinci derecede bir rol oynadıkları görülür.

Osmanlı külliyesinin ana işlevleri ve bu işlevleri yerine getiren temel yapıları şunlardır:

1. Din İşlevi	Cami, Mescid, Türbe
2. Tarikat İşlevi	Hankah, Zaviye, Tekke
3. Eğitim-Öğretim İşlevi	Medrese, Darülhadis, Darülkurra, Mekteb
4. Sağlık İşlevi	Şifahane
5. Beslenme-Barınma İşlevi	Aşhane, Darüzzıyafe, Darülit'am, Tabhane, Kervansaray, Sebil
6. Temizlik İşlevi	Hamam, Gusülhane

Kent külliyelerinde daha çok eğitim-öğretim işlevi, menzil külliyelerinde beslenme-barınma işlevi ağırlıklı taşır⁵. Ancak, yukarıda sıralanan altı ana işlevden hepsinin bir arada yer aldığını anıtsal hün-

³ Bu konuda, bkz. İ. Erol Kozak, *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*, (İstanbul, 1985), s. 89.

⁴ Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*. Grekçeden çeviren Charles T. Riggs (Princeton, 1954), bölüm III, s. 140. Halil İnalcık, 'The Rebuilding of Istanbul by Sultan Mehmed', *Cultura Turcica*, no. 4, (Ankara, 1967), s. 12.

⁵ Burada bir açıklama yaparak niçin Beslenme-Barınma işlevi ile ilgili olarak 'imaret' sözcüğünü kullanmadığımı belirtmek isterim. İmaret sözcüğü Erken Osmanlı döneminde şimdikinden farklı bir anlam taşıyor, bugün 'aşhane' karşılığında kullandığımız terim XIV. ve XV. yüzyıllarda 'mamurluk' ifade eden her türlü bina ve tesisi kapsıyordu. Bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'marisinin İlk Devri* (İstanbul, 1966), s. 36. Klasik dönemde anlamı daralmış ve bir kentten ötekine giden konukların yatıp kalkması, yedirilip içirilmesi, hayvanlarının doyurulmasını sağlayan tesislere imaret denilmeye başlanmıştır. Zamanla vakıf gelirleri azalıp konukların ağırlanamaz, hayvanlarına yem

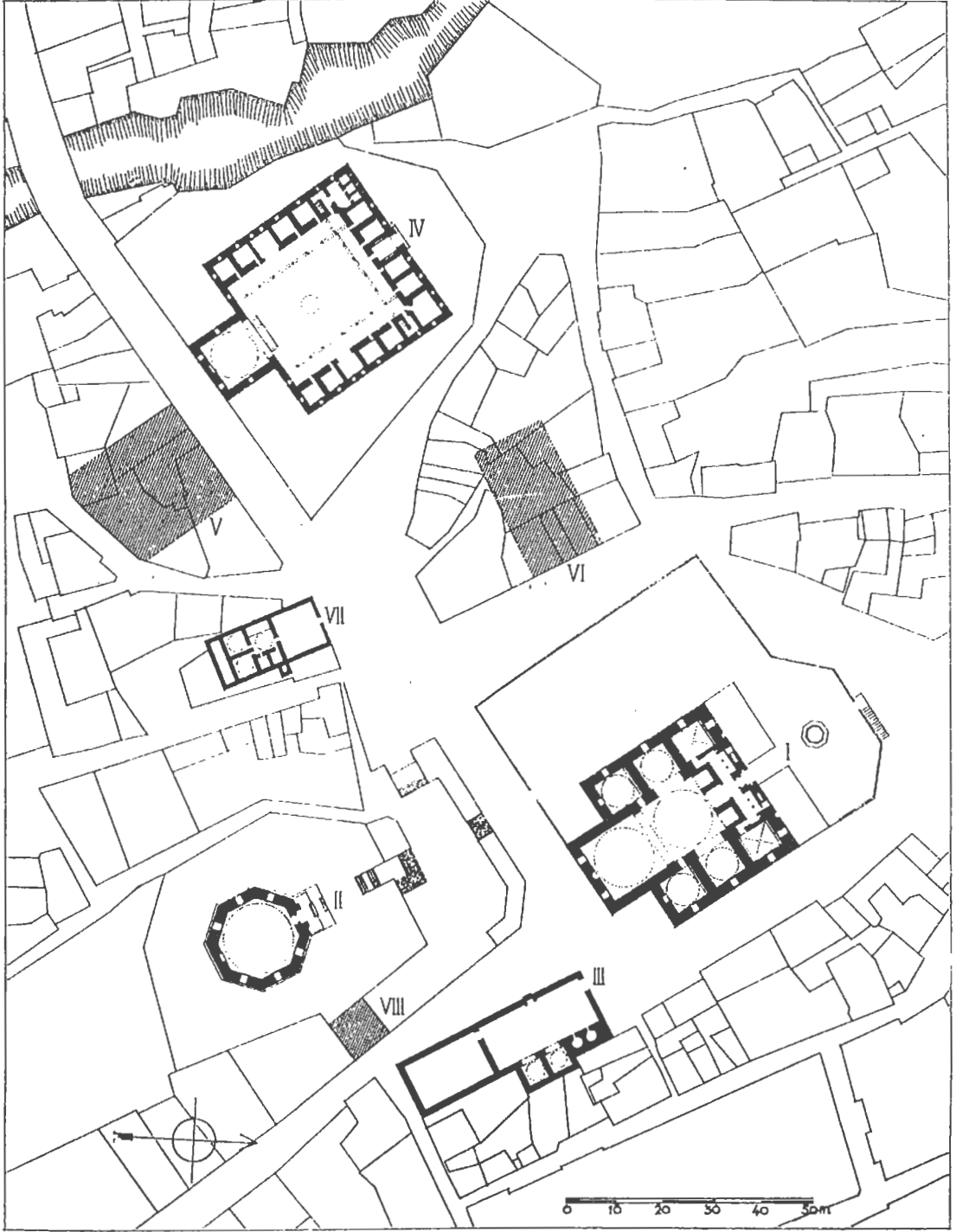
kar külliyyelerinde bile sıkça görmeyiz. Hünkâr külliyyeleri genellikle beş ya da dört işlevli yapı topluluklarından oluşur. Üç ve iki işlevli hünkâr külliyyelerinin sayıları da az değildir.

Osmanlı külliyyelerinin yerleşme düzeni İstanbul'un fethine kadar çizgiseldir. Başka türlü söylersek yapılar caminin sağında ve solunda ya da önünde ve arkasında ya birbirine paralel ya peşpeşe olmak üzere düzenli ya da düzensiz bir biçimde sıralanır. Fetihden sonra ise çizgisel durum planına ek olarak alansal durum planına geçilerek çok sayıda binanın bir dikdörtgen orta alanın çevresinde toplandığı görülür. Ne var ki, İstanbul Fatih Külliyesi'nde ortaya çıkan ve Klasik Dönemde başka külliyyelerde de kullanılan alansal plan uygulamalarının sayısı çok fazla olmayacak, 16. ve 17. yüzyıllarda en önemli hünkâr külliyyeleri bile gerçekleşmesi daha külfetsiz çizgisel yerleşme düzenine göre tasarlanacaktır.

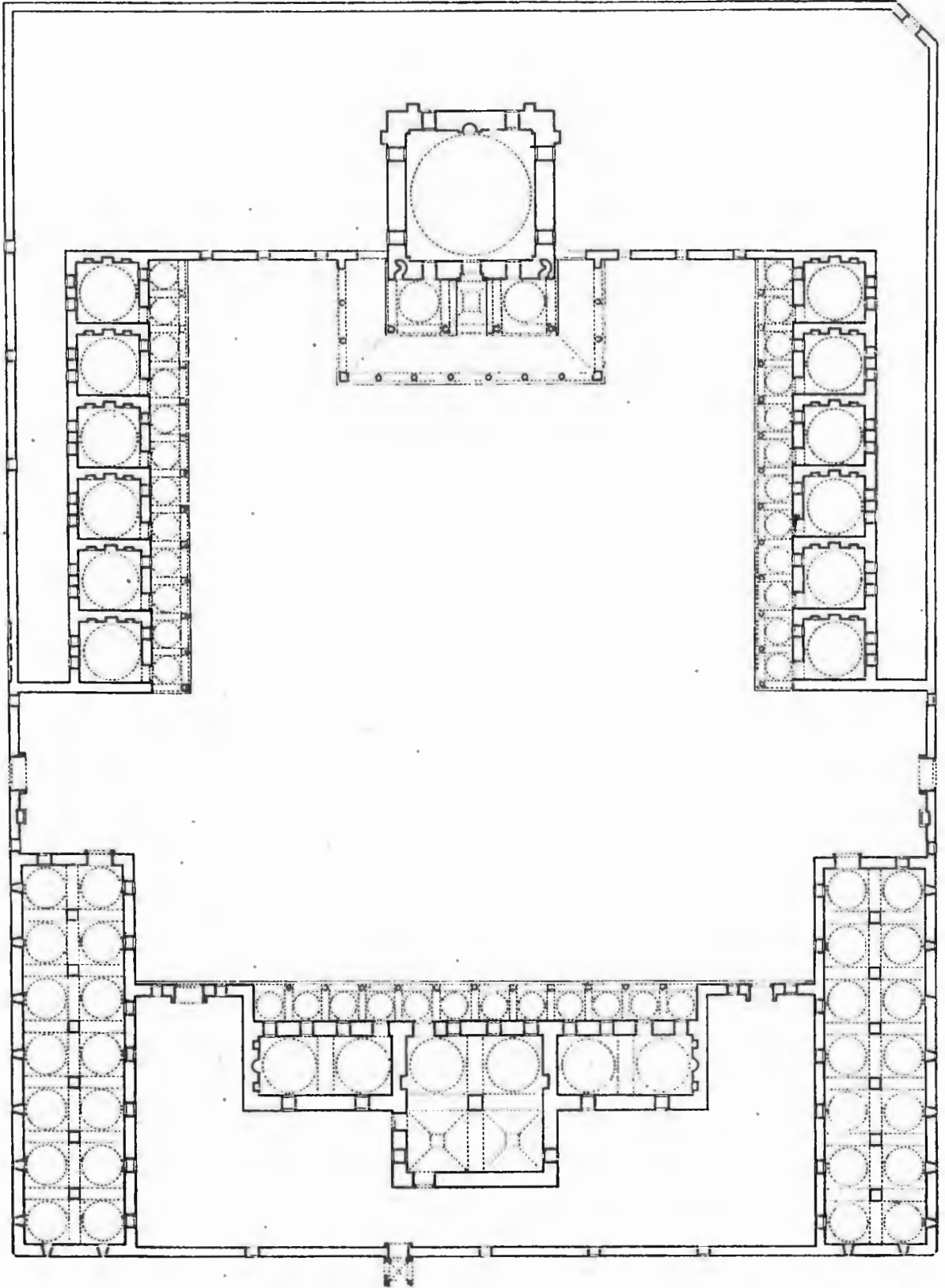

1. II. Bayezid Külliyesi, Edirne. Güneyden görünüş.

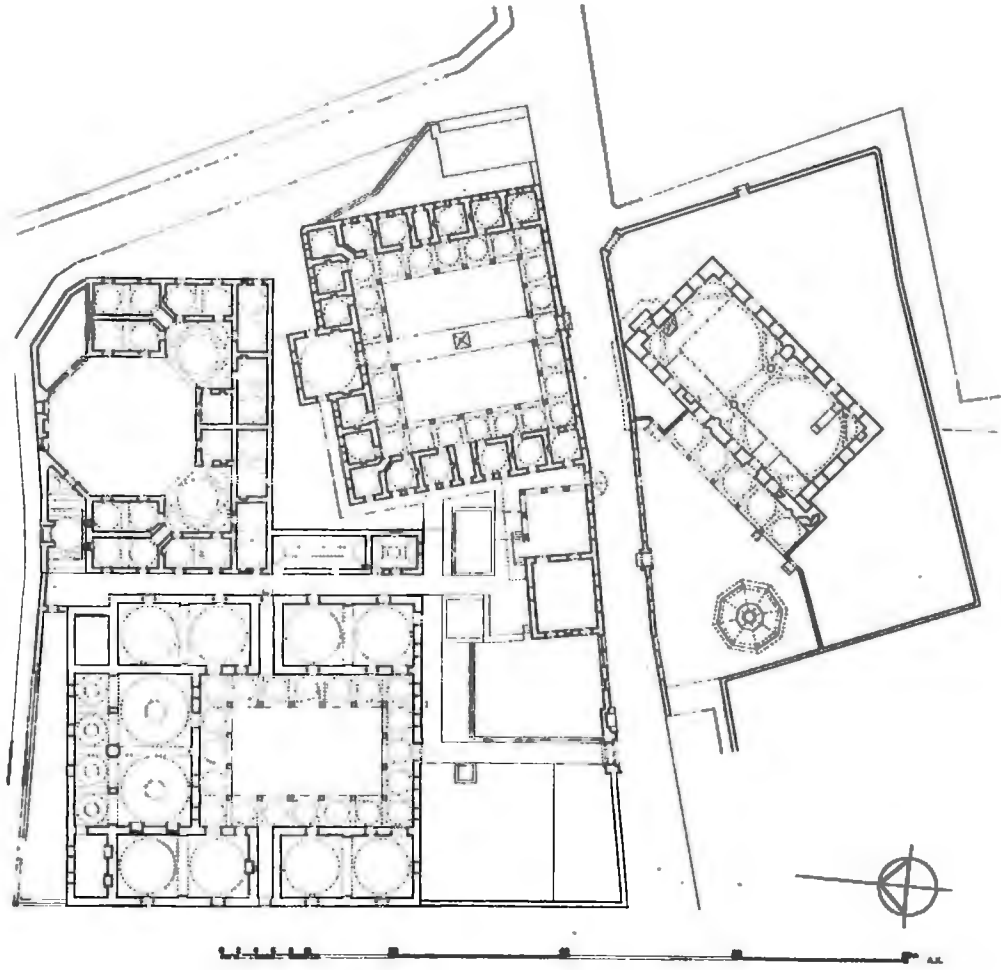
ruma düşülmesi sonucu imaretin sadece medrese talebesi ve mahallenin yoksullarına yemek çıkarmak işlevi kalmıştır ki artık imaret denilince akla gelen de bu işlev olmaktadır. Bu konuda etraflı bilgi için bkz. Osman Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı* (İstanbul, 1936), s. 44.

2. Yeşil Külliyesi, Bursa. Durum planı. (Gabriel'den).

3. Süleymaniye Külliyesi, Şam. Durum planı.

4. Haseki Külliyesi, İstanbul. Durum planı.

18. YY. İSTANBUL'UNDA BASILI KİTAPIN ÖYKÜSÜ VE KÜTÜPHANELER

Deniz MAZLUM*

1453'te İstanbul yeni sahiplerine, Osmanlılar'a teslim olurken, Mainzlı kuyumcu Johann Gutenberg de kurduğu matbaada ilk kitaplarını basıyordu. Eş zamanlı bu olayların ikisi de Dünya tarihi için öylesine önemli dönüm noktalarıydı ki, tarihçilerin Ortaçağ'ı noktalama ve yeni bir çağ açma onurunu öncelikle İstanbul'un fethine mi, matbaanın bulunuşuna mı vermek konusunda görüş ayrılığına düştükleri oldu. Çok önemli bir tarihsel gelişmeye, bir dönüm noktasına işaret eden Gutenberg matbaası bir İncil'in ardından, İstanbul'u almış olan Türkler'e karşı savaşı destekleyen Indulgence'ları ilk ürünleri olarak Batı dünyasına sunarken¹, İstanbul'da Türkçe kitaplar basılması için daha yaklaşık üç yüz yıl geçmesini beklemek gerekecekti. 15. yy. 'da, kısa sürede Avrupa'nın her tarafına yayılan matbaanın Türk dilinde yapıtlar vermesinin neden bu kadar geciktiğini tartışmak bu bildirinin sınırları dışında tutulmuştur. Bildirinin amacı, Macar asıllı Türk aydını İbrahim Müteferrika'nın çabalarıyla Türk kültür yaşamına giren matbaanın ve Türk dilinde basılan ilk kitapların kısa bir öyküsünü anlatmak ve kuşkusuz bu gelişmenin de etkisiyle 18. yy. İstanbul'unda büyük bir sayısal artış gösteren, hatta, biraz abartılı bir deyişle altın çağını yaşayan kütüphanelere genel bir bakış yöneltmektir. Matbaanın, uzun yıllar alan bir hazırlık döneminin ardından faaliyete geçmesiyle birlikte, kitabın Osmanlı kültür yaşamına çok heyecan verici, alt üst edici bir giriş yapmadığı, kitap sayısında toplumsal bir dönüşüm yaratacak bir "patlama" olmadığı bilinse de, bir nesne olarak kitap, imajını değiştirmiş olmalıdır. Artık kitap, yalnız ulemanın ya da bir avuç elitin, biraz da koleksiyon özeniyle edindiği ve sakladığı, büyük emek ve zaman harcanarak hazırlanmış, az bulunur bir "sanat yapıtı" değil, bir çırpıda yüzlerce basılabilen, daha ulaşılabilir bir kültür nesnesi olarak algılanmaktadır. Bu değişimin, kitabın saklanacağı, okurlarıyla buluşacağı mekânları da çoğaltmış ve değiştirmiş olması; kitabı cami, medrese gibi yapıların dolap ve bölmelerinden, Paşa ve Bey konaklarından çıkararak, özel yapılara, kütüphanelere taşınması doğal görünmektedir. 18. yy. başında külliye programlarına katılmaya başlayan kütüphaneler, koleksiyon objeleri olarak değerlendirilen el yazmalarını saklamak için kurulmuşsa da, bir anlamda kütüphane furyası yaşanmasında ve bu yapı türüne, yüzyıl boyunca önceki dönemlerde görülmediği biçimde rağbet edilmesinde, kitabın matbaaya borçlu olduğu bir popülerleşmenin ve sivilleşmenin rolü, sanırım büyük olmuştur. Bu sivilleşme ve popülerleşmeyle elyazmalarının değerinin büsbütün arttığını, koleksiyonlarını zenginleştiren varlıklı kişilerin, bunları korumak için kütüphaneler yaptırdığını düşünmek de akla yatkın görünmektedir. Kısacası, basılı kitabın kültür hayatına katılması, kitapla ilgili yargı ve yaklaşımları değiştirerek, kitabı yaygınlaştırarak, ama bir yandan da elyazmalarını daha da değerli kılp koleksiyon tutkunlarının ilgi odağı haline getirerek, kütüphanelerin artmasında çok yönlü bir etki yaratmış olmalıdır.

Aslında, İstanbul'un basılı kitapla tanışması, çok daha eskiye, 15. yy. 'ın son yıllarına uzanmaktadır. Kaynaklar, İstanbul'da ilk kitabın İspanya'dan göç etmiş Sefarad Yahudileri'nce 1494'te basıldığını, ilk Ermeni matbaasının kitap basma sanatını Venedik'te öğrendiğini ve bu kentten İstanbul'a beraberinde matbaa donanımıyla dönen Sivaslı Apkar tarafından, 1567'de Kumkapı'da kurulduğunu, 17. yy. İstanbul'unda Rumlar'ın da matbaacılıkla uğraştığını bildirmektedir².

İstanbul'da ilk Türk matbaasını kuran İbrahim Müteferrika, yaşadığı döneme göre farklı ve yeni görüşleri olan bir aydındır. Onun matbaacı kimliğinin yanı sıra, yazar, çevirmen ve editör kimliği üzerinde de duran ve yapıtlarını değerlendirerek ilk elden bilgi veren Prof. Niyazi Berkes'in kapsamlı

* Araştırma Görevlisi, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Anabilim Dalı

¹ O. Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara, 1959, s. 22.

² A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1982, s. 167; S. N. Gerçek, *Türk Matbaacılığı I. Müteferrika Matbaası*, İstanbul, 1939, s. 28, 29.

araştırmalarına göre 1674'te (ya da 1670/71'de) Erdel'de doğan ve 1690'da müslüman olan İbrahim Müteferrika'nın en ünlü yapıtı *Usul ül-Hikem fi Nizam il-Ümem*'dir (Toplumların Düzeninde Yönetim Usulu). Bu kitapta Müteferrika, Batı uluslarının tarihlerini, askeri örgütlerini, savaş usullerini ve devlet biçimlerini inceleyerek Türkler'in Batılılar'a karşı gerilemelerinin ve Türk devletinin yapısındaki çarpıklıkların nedenlerini araştırmakta, bunların nasıl düzeltilebileceğini tartışmaktadır. Monarşi, aristokrasi, demokrasi gibi devlet düzenlerini anlatan yapıt, modern devletlerin din ve gelecekle değil, akılla beslenen yönetimlerine dikkati çekmekte, ordunun yenilgilerini de askeri ve sivil örgütlerin iç içe geçmiş olmasına bağlamaktadır. Nizam-ı Cedit tamlamasını ilk kez kullanan kişi olan İbrahim Müteferrika, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme nedenlerini sıralarken, yasaların uygulanmayışını, adaletsizliği, devlet işlerinin ehliyetli ellere düşmesini, bilim adamlarının görüşlerine saygı gösterilmemesini, rüşveti ve devlet servetinin kötüye kullanılmasını öncelikle anmaktadır³.

İbrahim Müteferrika'nın henüz genç yaşta yken basımevini ve taşıdığı önemi yakından bildiği, daha Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi 1720'de elçi olarak Paris'e gitmeden, kendisiyle matbaa açılmasının yararları konusunda görüştüğü anlaşılmaktadır. Çelebi'nin büyük bir içtenlik ve yer yer de naif bir taşralı yaklaşımıyla kaleme aldığı ve gördüğü her türlü yeniliği heyecanlı bir üslupla anlattığı Sefaretnamesi'nde matbaadan ve kitap basımından söz etmemiş olması, kuşkusuz bu tekniği yakından tanıdığı ve kayda değer bulmadığı içindir⁴. Yukarıda da belirtildiği gibi İstanbul, azınlık matbaaları nedeniyle bu tekniğin hiç yabancıları değildir. Mehmet Çelebi'nin ve Fransa gezisinde kendisine eşlik eden oğlu Sait Mehmet Efendi'nin İstanbul'a dönmelerinden sonra, Müteferrika ile Sait Mehmet, adlarına açılacak matbaanın hazırlıklarına başlamış, bu arada Müteferrika, basımcılığın gereği ve önemi üzerinde duran *Vesilet-ül Tıbaa* adlı raporunu hazırlayarak Sadrazam'a, Şeyhülislam'a ve ulemaya sunmuştur. Bu raporunda, kitapların baskı yoluyla çoğaltılmasının okumuş kişiler ve halk için yararlarını anlatmakta, okunaklı ve yanlışsız, üstelik yazma eserler gibi sudan etkilenmeyen kitapların matbaada üretiminin ucuz ve zahmetsiz olacağını belirtmektedir. Değindiği bir başka nokta da, matbaanın kurulması ve seri kitap üretimine geçilmesiyle birlikte şehirlerde büyük kütüphanelerin kurulacağı, kültür hayatının canlanacağı ve cahilliğin önüne geçileceğidir⁵. Bu ikna edici rapor karşısında Padişah III. Ahmed'in ferman çıkarması ve Şeyhülislam Abdullah Efendi'nin fetva vermesi uzun zaman almamış, ancak tefsir, hadis, fıkıh ve kelam kitapları basılmaması bir koşul olarak öne sürülmüştür⁶. Bu koşulu pek çok kişi şeriata bağlasa da, Berkes, devlet sistemine özgü lonca düzeninin bu sınırlamada daha baskın payı olabileceğini öne sürmekte, bu da akla yatkın gelmektedir⁷. Gerçekten de, matbaanın kurulmasıyla işlerinden olacaklarını düşünen hattatların, ilk zamanlarda yazı takımlarını bir tabuta koyarak cenaze alayı düzenledikleri ve gösteriler yaptıkları, ancak daha sonra din kitaplarının yine kendileri tarafından yazılmaya devam edeceğini anlayınca yatıştıkları kaynaklardan öğrenilmektedir⁸. İbrahim Müteferrika ile Sait Mehmed Efendi işte bu koşullarda, Müteferrika'nın Sultanselim'deki konağının alt katında matbaayı fiilen kurarak çalışmaya başlamış, iki yıl süren bir hazırlık döneminin ardından, Darü'ttıbbaat-ül Mamure 31 Ocak 1729'da ilk kitabını çıkarmıştır. Bu kitap, Cevheri El Farabi'nin *Sihah-ı Cevheri* adlı Arapça sözlüğünü Türkçe'ye çeviren Vani Mehmet Efendi'nin, *Vankulu Lugati* adıyla anılan ve toplam 1422 sayfadan oluşan iki ciltlik yapıtıdır. Bir nüsha basılan bu sözlüğe biçilen ilk fiyatın öğrenciler için yüksek olduğu düşünülünce 35 kuruştan satılması uygun bulunmuştur. O günlerde 35 kuruşun yaklaşık 10 altına karşılık geldiği düşünüldüğünde, bu fiyatın nispeten ucuz sayılması, yazmaların değeri ve ulaşılmazlığı hakkında da bir fikir vermektedir⁹.

³ N. Berkes, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği", *TTK Belleten*, Cilt XXVI, Sayı: 104, Ekim 1962, s. 717-718.

⁴ Gerçek, a. g. e., s. 45, 46.

⁵ a. y., s. 50, 51.

⁶ N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978, s. 58.

⁷ a. y., s. 60.

⁸ Gerçek, a. g. e., s. 59.

⁹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 65.

Müteferrika Matbaası'nın ikinci kitabı, dört ay sonra basılan bir Kâtip Çelebi kitabıdır. Bunu altı küçük kitap izlemiş, Müteferrika'nın kendi yapıtı olan ve yukarıda sözü edilen risale, 1732'de 9. kitap olarak basılmıştır. Müteferrika, Kâtip Çelebi'nin ünlü *Cihannüma*'sını 1733'te, *Takvimüttevarih*'i de hemen ardından 1734'de basmış, bunları çeşitli tarih kitapları izlemiştir. 1742'de de bu kez Farsça-Türkçe bir sözlük basılmıştır¹⁰. İbrahim Müteferrika 1743'te sağlık nedenleriyle basım faaliyetine ara vermek zorunda kalmış, geride toplamı 23 cilt tutan 17 yapıt (13 200 adet kitap) ve oldukça yıpranmış bir matbaa donanımı bırakarak 1745'te ölmüştür¹¹. 10 yıl boyunca çalışmayan Müteferrika Matbaası'nın 1755'de yeniden faaliyete geçmesiyle ilk ürünü yine *Vankulu Lugati* olmuş, matbaa 18. yy. 'ın sonuna kadar kesintilerle çalışmasını sürdürmüşse de 1794'te, toplam 45 kitap bastıktan sonra kapanmıştır¹². 18. yy. 'da basılı kitabın serüveni ve şimdi Galata Mevlevihanesi'nin haziresinde yatan İbrahim Müteferrika'ya neler borçlu olduğumuzun öyküsü, işte özetle böyledir.

Bu bölümde, 18. yy. başkent kütüphanelerine¹³ genel olarak bakılacak ve yalnız bu işlev için tasarlanmış ve bugüne ulaşmış binalar göz önüne alınarak üç ana grup altında ele alınacaktır. Tek başına ya da bir yapılar grubunun en önemli ögesi olarak inşa edilmiş kütüphanelerle 18. yy. külliyelelerinin bileşenleri olan kütüphaneler kısaca hatırlatılıp çok ana hatlarıyla tanıtıldıktan sonra, 3. grup, yani eski bir yapıya ya da külliye 18. yy. 'da eklenmiş örnekler, özellikle sonradan gelip eklendikleri külliyeyle kurdukları ilginç ilişkilere değinilerek sunulacaktır.

Sözü edilecek kütüphanelerin tasarımında işlevsel gerekliliklerin ön planda tutulmuş olması ve Batı'dan esinlenmiş üslupların çok rağbette olduğu dönemlerde bile sadelikten ve klasik çizgilerden pek uzaklaşmaması ortak özellikler olarak dikkati çekmektedir. Ancak küçük ayrıntılarda ve iç mekân bezemelerinde kendini gösteren kimi farklılıklar bir yana bırakılırsa, 18. yy. kütüphanesi, kitabın can düşmanı sayılan nemden korunmak için bir bodrum katı üzerinde yükseltilmiş, yalnız gün ışığında yararlanılması nedeniyle, yeterli aydınlığı sağlamak için iki sıra pencereyle donatılmış, doğrudan güneş ışınlarından korunmak amacıyla girişinde bir revak bulunan, sade, kübik bir yapıdır. Duvarları genellikle taş-tuğla almaşık örgü tekniğiyle oluşturulmuştur. Kütüphane tek başına ya da küçük bir külliyein bileşeni olduğunda, geniş bir bahçenin orta kesiminde yer almakta, böylece gü-rültüden uzak, sakin bir ortama kavuşmaktadır.

İstanbul'un bağımsız bir binaya sahip ilk kütüphanesi olan 1660 tarihli Köprülü Kütüphanesi'ni, 55 yıl sonra Şehit Ali Paşa Kütüphanesi izlemiştir. Büyük bir kitapsever olan Sadrazam Ali Paşa'nın ölümünden kısa bir süre önce Vefa'da yaptırdığı bu kütüphane, biraz önce sayılan ortak özellikleri taşımakta, bugün bakımsız ve sahihsiz bir durumda bulunmaktadır.

1741'de İstanbul iki bağımsız kütüphane daha kazanmıştır. Bunlardan biri, bitişiğindeki hanla birlikte Sultanhamam'da yer alan Aşir Efendi Kütüphanesi'dir. I. Mahmud'un reisülküttablarından Mustafa Efendi tarafından kurulmuş, oğlu şeyhülislam Mustafa Aşir Efendi tarafından geliştirildiğinden onun adıyla anılmıştır. Yoğun bir ticaret bölgesinin ortasında, bakımsız bir depo olarak varlığını sürdürmektedir.

¹⁰ Gerçek, a. g. e., s. 62 vd.

¹¹ Berkes, a. y., s. 64.

¹² Gerçek, a. y., s. 99.

¹³ 18. yy. İstanbul kütüphanelerinin kısaca tanıtılmasında ve sınıflandırılmasında yararlanılan başlıca kaynaklar şunlardır: M. Cunbur, "Vakfiyelere Göre Eski Türk Kütüphanelerinin Yönetimi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* (TKDB), Cilt XI, sayı: 1-2, Ankara, 1962, s. 3-21; "Türk Kütüphaneciliğinin Tarihi Kökleri", *TKDB*, Cilt 12, sayı 3-4, Ankara, 1963, s. 105-116. Ş. Emsen, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi", *TKDB*, Cilt IX, sayı 1-2, Ankara, 1960, s. 14-35; "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi II", *TKDB*, Cilt IX, sayı 3-4, s. 119-126. İ. E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II . Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara, 1988. S. Eyice, "Eski Kütüphane Binaları Hakkında", *Türkyurdu Dergisi*, sayı 267, Nisan 1957, s. 728-732. M. Gökman, *Evimizin Kütüphanesi*, İstanbul, 1966. N. M. Öztürkmen, *İstanbul ve Ankara Kütüphaneleri*, Ankara, 1957. B. Ünsal, "Türk-Vakfı İstanbul Kütüphanelerinin Mimari Yöntemi", *Vakıflar Dergisi*, sayı 18, Ankara, 1984, s. 95-123.

1741'in ikinci kütüphanesi de , Defterdar Atıf Mustafa Efendi'nin Vefa'da kurduğu Atıf Efendi Kütüphanesi'dir. Kübik olmayan özgün planıyla yüzyılın öteki örneklerinden ayrılrsa da hava akımlarına açık bir bodrum kat üzerinde yükselmesi ve sokaktan, görevliler için yapılmış meşruta evlerle ayrılan, sakin bir avlu içinde yer alması, alışılmış düzenlemeyi tekrarlamaktadır. Özgün işlevini sürdüren, ancak bakımsızlık nedeniyle, raflarındaki kitaplarla birlikte tehdit altında olan örneklerdendir.

Lâleli'de bulunan 1762 tarihli Ragıp Paşa Kütüphanesi, sokağa cephe veren bir sıbyan mektebi ile yüksek duvarların kuşattığı geniş bir bahçe içinde yer alır. Mimari açıdan çağdaşı yapılardan farklı olmayan yapı, sıbyan mektebiyle birlikte kütüphane olarak hizmet vermeyi sürdürmektedir.

1775 tarihli Murat Molla Kütüphanesi Çarşamba'da yer almakta, 1769'da inşa edilmiş, ancak günümüze ulaşamamış, aynı adlı tekkeyle geniş bir bahçeyi paylaşmaktadır. Kütüphane zeminden yükseltilmiş kübik kütesi, sokağa cephe veren, görevliler için yapılmış meşruta evleri ve sakin bir bahçe içindeki konumuyla, çağdaşı olduğu aynı işlevli yapılarla benzerlik içindedir ve özgün işlevini sürdürmektedir.

Üsküdar'ın bağımsız bir yapıya sahip tek vakıf kütüphanesi, 1781 tarihli Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'dir. Birlikte yapılmış olan sıbyan mektebi günümüze ulaşamamıştır. İşlevini sürdüren bu kütüphane de yüzyıl kütüphanelerinin ortak özelliklerini taşır.

İkinci grubu oluşturan ve bir külliye programının parçası olan kütüphanelerde yapı, önceki örneklerin tersine, avlunun içe dönük ve nispeten ücra bir yerinde konumlanmak yerine, girişe yakın bir kesimde yer almakta ve çoğu kez sokağa cephe vermektedir. Belki de bunda, külliye'nin diğer bölümlerine girilmeden kolayca ulaşılabilen bir kamu binası oluşturma düşüncesi etkili olmuştur. 18. yy.'da inşa edilmiş ve programına bir kütüphane binasını da almış külliyelerin ilginç bir özelliği, çok azının sultanlarca yaptırılmış olmasıdır. Biraz sonra 3. grup ele alınırken de belirtileceği gibi, bu yüzyılda padişahlar kütüphanelerini, önceki yüzyılların saygın ve önemli yapılarına birer ek olarak inşa etmeyi tercih etmiş gibi görünmektedir.

18. yy. külliyeleleriyle birlikte inşa edilmiş kütüphanelere kronolojik sırayla ve genel olarak bakıldığında, öncelikle 1700'de İstanbul'a kazandırılan iki külliye'den, Amcazade Hüseyin Paşa ve Feyzullah Efendi külliyelerinden başlamalıdır. Saraçhanebaşı'nda yer alan Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi'nde kütüphane avlunun kuzeyinde, medresenin kuzey koluna bitişiktir. Yüksek bir altyapı üzerinde yükseltilmiş, avlu duvarının içindeki bir merdivenle çıkılan, tek kubbeli bir yapıdır. Avluya bakan yüzü kesme taş, öteki cepheleri almalı taş-tuğla örgülüdür.

Biraz ötesindeki Feyzullah Efendi Medresesi Kütüphanesi de , kare planlı, sade bir yapıdır. Medrese hücrelerinin oluşturduğu L'nin kuzeydoğusunda, yine kare planlı olan mescit-dershaneyle birlikte avludan yükseltilmiş bir açık sofanın kuzey kenarında yer almaktadır. 1962'den beri, külliye'nin diğer yapılarıyla birlikte Millet Kütüphanesi olarak hizmet vermektedir. Bu yüzyılın külliye kütüphaneleri için yapılan genelleme, yani girişe yakınlık ve sokağa cephe verme burada da söz konusudur.

Çorlulu Ali Paşa Külliyesi Kütüphanesi, Çarşıkapı'da 1708'de inşa edilmiş külliye'nin medrese dershanesinin kuzeyinde yer alır. Bugün turistlerin çok rağbet ettiği bir kahve olarak değerlendirilen külliye'de kütüphane bakımsız ve sahipsiz durumdadır.

Bir darülhadis, çeşme ve sebille birlikte Şehzadebaşı'nda yapılmış ve 1720'de tamamlanmış olan Damat İbrahim Paşa Külliyesi Kütüphanesi, avluya girişi sağlayan kapının kuzeyinde yer almaktadır ve giriş aksına göre dershaneye simetrik olacak biçimde konumlandırılmıştır. İç cepheler boyunca uzanan revakı dikkat çekicidir. Bir derneğin kullanımında olan külliye'de, Kuran kursları verilen bir derslik olarak kullanılmaktadır.

Ahmediye Külliyesi Kütüphanesi (1722), girişlerden birinin hemen yanında yer alan, zeminden yükseltilmiş, kare planlı, tek kubbeli bir yapıdır. Kuran kursları için derslik olarak kullanılmaktadır.

1732 tarihli Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi Kütüphanesi, yüzyılın benzer yapılarından vaziyet planındaki konumuyla ayrılmaktadır. Cami avlusuna girişi sağlayan beşik tonozlu bir geçidin üstünde

inşa edilmiş, revaklı bir hayata açılan bol pencereli bir yapıdır. Nemden korunmanın en belirleyici olduğu işlevsel bir zorunlulukla girişi vurgulama isteği bağdaştırılarak bu ünik düzenleme elde edilmiş, kütüphane girişin ta kendisi olmuştur. Yapı Halk Kütüphanesi olarak hizmet vermektedir.

Eminönü'nde yer alan, 1745 tarihli Hacı Beşir Ağa Külliyesi de, cami, medrese, sıbyan mektebi, tekke, sebil ve iki çeşmenin yanı sıra bir kütüphaneden oluşur. Darüssaade ağası Hacı Beşir Ağa tarafından yaptırılmıştır. Kütüphane, caminin batı duvarında açılmış bir kapıdan ulaşılan, dikdörtgen planlı, sade bir yapıdır. Sokak cephesinin özgün karakteri bozularak, zemin katı ticari bir işleve tahsis edilmiştir.

Nuruosmaniye Külliyesi Kütüphanesi (1755) Türk Barok mimarlık üslubunun özgün bir uygulaması olan külliye'nin genel karakterine uygun olarak inşa edilmiştir ve bu anlamda çağdaşı olduğu kütüphane binalarından, hem üslubu, hem de boyutsal özellikleriyle ayrılır. Bunda kuşkusuz, bir sultan külliyesinin bileşeni olmasının büyük payı bulunmaktadır. Değerli elyazmalarını da barındıran bir kütüphane olarak varlığını sürdürmektedir.

I. Abdülhamid Külliyesi Kütüphanesi ya da Hamidiye Kütüphanesi, Bahçekapı'da, 1780'de inşa edilmiştir. İstanbul'da bir padişah tarafından yaptırılmış son külliye olan bu örnekte de kütüphane genel hatlarıyla, dönemin kütüphaneleri için sıralanan özellikleri taşır. Konum olarak burada da dışa dönüklük söz konusudur. Özellikle zemin katı tümüyle değiştirilmiş olan yapı, satış mağazası ve borsa binasının toplantı salonu olarak kullanılmaktadır.

Eski bir külliye ya da yapıya 18. yy. 'da eklenmiş kütüphane binalarına bakıldığında, dikkati çeken ilk nokta, bu kütüphanelerin neredeyse hepsinin sultanlarca yaptırılmış olmasıdır. Zaten farklı dönemlerde, çeşitli yapıların eklenmesiyle oluştuğu için bir bütünlük arz etmeyen, dolayısıyla tamamlanmış, statik bir bütün olarak değerlendirilemeyecek Topkapı Sarayı kompleksi bir yana bırakılırsa, öteki bütün örneklerde kütüphane ile eklendiği yapı arasında ölçek ya da konum açısından bir tutarsızlık, bir yamanmışlık, bir tür zorlama dikkati çekmektedir. Öyle anlaşıyor ki, bu kütüphaneleri yaptıranlar, görkemi ve saygınlığı, önceki yüzyılların büyük yapıtlarının yanbaşıda bulmaya çalışmış, tamamlanmış ve kendi içinde bir bütünlüğü olan bir tasarım ürününe müdahale etmekte sakinca görmemişlerdir.

III. Ahmed döneminde, 1719'da Topkapı Sarayı yapılar topluluğuna eklenen Enderun-u Hümayun Kütüphanesi ya da III. Ahmed Kütüphanesi Saray'ın 3. avlusunda yer alır. Genel plan özellikleriyle 18. yy. 'da yapılmış benzerlerinden ayrılmamakla birlikte, bir saray kompleksinde yer aldığı için daha özenli bir işçilik ve malzeme seçimi (örneğin cepheleri mermer kaplıdır) dikkati çekmektedir. Yine de ağırbaşlılık ve sadelik en belirgin özellikleridir.

Yeni Cami Külliyesi'ne 1724'de eklenen Valide Turhan Sultan Kütüphanesi, Hatice Turhan Sultan'ın yanı sıra pek çok şehzade ve sultanın mezarlarını da barındıran türbenin (1663) girişi yanına yine III. Ahmed tarafından 1724'de yaptırılmıştır. Türbenin genel mimarisiyle hiç bağdaşmayan bu ekleme- kütüphaneyi yakından incelemek, 1950'lerden beri Mustafa Kemal Demeği'nce kullanılan bu iki yapı sürekli kapalı tutulduğu için mümkün olamamıştır. Yanında yer aldığı türbe tümüyle mermer kaplı olduğu halde, kütüphane, dönemin benzer işlevli yapıları gibi taş-tuğla alması bir duvar örgüsüne sahiptir.

Ayasofya I. Mahmud Kütüphanesi, 1740'da yapının güneyindeki iki payandanın arasına inşa edilmiştir. Şimdiye kadar verilen bütün örneklerde, kütüphanenin nemden korunması için zemin yükseltilmişken, bu örnekte, zemini yükseltmek şöyle dursun, yapı iki payanda arasına sıkıştırılmış, ezici ölçekteki ana yapı Ayasofya'nın yanında minicik bir ekleme-olarak kalmıştır. Yer seçimi açısından, işlevle uyum sağlamayan bir çözüme gidilmiş olduğunu söylemek sanırım isabetsiz sayılmamalıdır. Bu durum belki de caminin iç mekânında yaratılmak istenen etki ön planda tutulduğu için ortaya çıkmış, kütüphane de zengin bezemeleriyle adeta kabuğundan bağımsız salt bir boşluk olarak değerlendirilmiştir.

Yine I. Mahmud'un Fatih Camisi'ne ek olarak yaptırdığı kütüphane de, benzer bir ölçek uyumsuzluğunun, bir tür yama etkisinin izlerini taşımaktadır. Ayasofya Kütüphanesi'nden 2 yıl sonra, 1742'de, henüz Atik Sinan'ın Fatih Camisi ayakta iken hazireye yapılmış olan bu eki anlamlı gerekçelerle açıklamak çok kolay olmamaktadır. Yapının tarihine ilişkin bilgiler de kimi durumlarda inandırıcı görünmemektedir. Kaynaklar, Fatih Camisi'ni neredeyse yerle bir edecek kadar şiddetli olan ve caminin 1767-71 arasında farklı bir plana göre ve belki de kible duvarı güneye doğru ötelenerek yeniden yapılmasına yol açan deprem sırasında bu kütüphanenin çok zarar görmediğini ve bugünkü yapının 1742 tarihli yapı olduğunu bildirmektedir¹⁴. Oysa, böylesine şiddetli bir depremden doğrudan etkilenmediği varsayılsa bile, bir yıkıntıya dönüştüğü bilinen Fatih Camisi'nin yanbaşındaki bulunan kütüphanenin depremi küçük hasarlarla atlattığını düşünmek akla yatkın görünmemektedir. Fatih ve Gülbahar Hatun türbelerinin deprem sonrasında yeniden yapıldıklarında yerlerinin değişip değişmediği konusunda görüş ayrılıkları varken, kütüphane için böyle bir tartışma söz konusu edilmemiş, yapının ilk konumunda günümüze ulaştığı kabul edilegelmiştir. Hatta Ayverdi, kible duvarının 2. Fatih Camisi'nin yapımı sırasında ötelenmediği savını güçlendirmek için bu kütüphanenin varlığını öne sürmektedir. Beden duvarlarındaki ciddi çatlaklar nedeniyle onarım altında olan bu kütüphane ile ilk Fatih Camisi arasındaki ilişkileri, özellikle de kütüphaneye başlangıçta da cami iç mekânından ulaşıp ulaşılmadığını aydınlatacak bir araştırma Fatih Camisi'nin geçirdiği değişiklikleri anlamak bakımından da kuşkusuz yararlı olacaktır.

Son olarak, 16. yy. başı yapısı olan Bayezid Camisi'ne bitişik olarak 1767'de inşa edilen Veliyüddin Efendi Kütüphanesi'nden söz edilecektir. Tek başına ele alındığında dikdörtgen planı ve bir bodrum üzerinde yükseltilmiş yapısıyla 18. yy. 'daki benzerlerinden farklı olmayan bu kütüphane de, eklendiği yapıyla, Bayezid Camisi'yle kurduğu ilişki açısından ilginç bir durum sergilemektedir. Caminin batıdaki tabhanesine birleşerek, yine bütünlüklü bir tasarımı bozmakta, simetrik bir düzenlemeyi asimetrik hale getirmektedir. Tabhane avlusundan ve cami içinden ulaşılabilen ve Kuran kursları için derslik olarak kullanılan bu kütüphanenin yer seçiminde hangi faktörlerin belirleyici olduğunu anlamayı sağlayacak bir arşiv araştırması da kuşkusuz ilginç olacaktır.

18. yy. 'da, İstanbul'da kitap basımının kısa bir öyküsünü sunmayı ve matbaanın kurulmasına bağlı olarak kente kazandırılan kütüphaneleri genel olarak tanıtmayı amaçlayan bu çalışmayı gerçekleştirebilmek için gidilen -ve özgün işlevini sürdüren- kütüphanelerin çoğunda, tasarruf tedbirleri dolayısıyla Kültür Bakanlığı'na yeterli ödenek sağlanmamasıyla açıklanan hazin bir durumla karşılaşmıştır. Eleman bulunmadığı için kapanmaya yüz tutmuş ya da bilgisiz, ehliyetsiz hizmetlilere emanet edilmiş kütüphanelerin; iz bile bırakmadan ortadan kalkmış, bakımsız ve metruk bırakılmış ya da uygunsuz işlevlere tahsis edilmiş örneklerle bakılarak şanslı sayıldığı günler bu gidişle bir süre sonra geride kalacağı benzemektedir.

¹⁴ E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481) III*, İstanbul, 1973, s. 363-407.

ANITSAL MİMARİ VE KONUT ARASINDAKİ İLİŞKİLER YÖNÜNDEN SİNAN YAPILARINA BİR BAKIŞ

Semra ÖGEL*

Mimarlık Tarihimiz üzerine yayınlanmış çalışmalarda çok önemli bir yeri olan 'Osmanlı Dini Mimarisinde İç Mekan Teşekkülü' eseri¹ ile merkezi kubbeli Osmanlı dini mekanının bir analizini yapan ve Ayasofya ile Osmanlı camileri arasındaki ilişkiyi gerçekçi bir yaklaşımla ele alarak 'Ayasofya'ya bağlılık' sorununu çözen Prof. Doğan Kuban için düzenlenen seminere, Osmanlı Mimarisi üzerine yorumlarımızla katılmak uygun görüldü. Yorumumuz, Osmanlı Camii'nin 'evren yapısı' kişiliğini vurgulamaktadır. Alt yapıda yeryüzü, çeşitli görüntüleri ile, örtüde gökyüzü temsil edilmekte, yeryüzü ve gökyüzü tasarımları yapıda bütünleşmektedir. Mekan düzeni, dekor, seçilen Kuran ayetleri, ışık, bu tasarımı oluşturmaktadır. Alt yapıda yeryüzünün temsil edilmesini, konut mimarisi ile bağlantılar güçlendirmektedir. Burada, çeşitli yayınlarımızdan yalnız konut ile ilgili bağları ilk defa bir araya getiriyoruz².

Anıtsal mimari ile geleneksel Türk evi arasındaki bağlantı, şu esaslara göre toplanabilir:

1. Cami iç mekânı ve Osmanlı evinde oda
2. Camilerin dış yan sofaları ve evlerin dış sofa(hayat)ları
3. Ortak bir özellik olarak avlu veya bahçe-avlu
4. Medrese odalarıyla birlikte tasarlanmış avlu revakları ve dış sofa.

Osmanlı Mimarisinin yeterince dikkate alınmamış bir özelliği, dış mekânla ilişkisi, iç mekânla dış mekânın bütünleşmesidir³. Geleneksel Türk evi, daha çok kapalılığı, kendi iç dünyasına çekilmişliği ile görülmek istenir. Bu, dünyadaki her konut için geçerlidir, ancak geleneksel Türk evi, dış mekânla ilişkisi ile de kendine özgü kişiliğini kazanır. Bunu iki özelliğinde bulabiliriz:

1. Bahçe veya avluya, yani özel bir dış mekâna açılan üst kattaki dış sofa (hayat)
 2. Çıkmalarının pencereleri ile üç yandan sokağa, yani dış mekâna açılan baş oda (divan odası). Tabii ki bu açılma, çıkmasız odaların sokağa bakan pencereleri için de geçerlidir.
1. Hayat, dış sofa, bahardan kışa kadar kullanılan üst katta bir yarı açık mekân olup eve hava ve gölgelik sağlar, sıcak yaz günlerinde bile, sıcaktan etkilenmeden oda dışında oturulabilir. Oda sekisine paralel düzenlemelerle, basamaklarla oluşturulan çeşitli oturma ve çalışma köşeleri vardır. Sofada

* Prof. Dr., İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı.

¹ D. Kuban, Osmanlı Dini Mimarisinde İç Mekân Teşekkülü. Rönesans ile bir Mukayese. İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1958.

² Evren yapısı yorumu şu çalışmalarımızda sıralanmaktadır:

I. *Der Kuppelraum in der Türkischen Architektur*. Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, XXX, 1972. II. "Die Innenfläche der Osmanischen Kuppel", *Anatolica* V, 1973-1976, s. 217-233. III. "Die Beziehung zwischen Innenraum und Aussenraum in der Osmanischen Architektur". *Anatolica* IX, 1982, s. 123-132. IV. "Sinan Eserlerinde Süsleme ve Mimari'nin Bütünlüğü", *VI. Vakıf Haftası Kitabı*, 1989, s. 347-360. V. "Şehzade Mehmet Camii'nin Dış Yan Sofaları", *Vakıflar Dergisi* IX, 1990, s. 151-164. Sinan sonrası ve geç devir Osmanlı Mimarisinde yorumun devamı için bkz. "Sinan Sonrası", *II. Uluslararası Türk İslam Bilim ve Teknoloji Kongresi Bildirileri*, İstanbul, 1989, 65-70. "Sinan'ın Mirası", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 1988, s. 559-580. "18. ve 19. Yüzyılların Osmanlı Camilerinde Geleneksel Anlama Katkıları", *Semavi Eyice Armağanı*, İstanbul, 1992, s. 57-64. "Abdölmecit Devrinin Mimari Resimli iki Kubbe Yüzeyi", *Milli Saraylar Dergisi* I, 1987, s. 116-123.

³ Bu kısımlar III olarak numaraladığımız yayından alınmıştır. Yazı ayrıca Münih'teki VI. Uluslararası Türk Sanatı Kongresi bildirileri arasında yayımlandığından resimlerini burada tekrar kullanmadık.

yer aldığı zaman sofa köşkü de, çıkıntısı ile bahçeye ve onun ötesinde manzaraya yönelmiş bir oturma köşesi, bir seyir ve keyif yeridir.

2. Oturma odasında, pencereler, odayı çevirerek dolaşan sedirde oturan kişinin dışarı bakışını sağlayacak seviye ve yüksekliğe sahiptir. Böylece bir sokağı seyir ve dışta olup biteni görebilme yeri oluşmaktadır. Alt pencereler gün ışığı iletirken, küçük boydaki üst pencere dizisi, renkli camları ile doğal ışık değil, özel ışık kaynağıdır.

Saray odasından en basit odaya kadar bu düzenin aynı kaldığı görülür⁴.

Osmanlı camii, aynı özellikte bir iç ve dış mekân bağlantısı gösterir.

1. Pencerelerin konumu, aynen ev odasındaki gibi, oturan kişinin dışarıya bakışına göredir. Pencere önünde seki dahi mevcuttur, Zemin tek basamakla yükseltilmiştir. Bu dışa yönelik, ibadetin gerektirdiği içe dönüşe aykırı görünür, ibadet esnasında dış dünya ile ilgilenilmez. Oda ile benzerliğin belirgin olduğu yan mahfillerde genellikle rahleler durur, Kuran okunur. Pencerelerin başlama seviyesi ise, okuma için gerekli ışık girişi ile ilişkili değildir. Asıl ibadet mekânının, merkezi kubbe altına gelen büyük alanın pencere sekilerinden daha alçakta kalması da dikkat çekicidir⁵.

Osmanlı Camii, Selçuklu Camiinden farklı olarak, zamanla giderek daha aydınlık olur. Merkezi kubbenin dış duvarlardan ayrılarak payeler üstüne oturması ile, yükten kurtulan duvarlar, pencere dizileri ile ışık kaynağı mekân sınırlarıdır. Değindiğimiz gibi, Osmanlı Camiinde pencereler, oturan kişinin dışarı bakışına ayarlı olarak, zemine çok yakın başlar. Üst mahfillerde bile buna dikkat edilmiştir. Bu aslında bir yenilik değildir, daha ilk Anadolu camilerinde de pencereler zeminden başlar. Ancak Selçuklu yapıları, ışıklarını daha çok örtü açıklığından aldıklarından, pencereler az ve çok defa dar yanıklar biçimindedir. İlk Osmanlı devri camileri (ve diğer yapı türlerinde) pencereler zemine yakın olup çoğalmıştır (örn. Hacı Özbek Camii, İznik 1333).

Klasik devir Osmanlı Camii içinde ışık, yoğun bir gün ışığıdır. İnsanın pencerelerde göz seviyesi ve ışık ile dış mekânla bağlı kalışı, mekânın oranları bakımından da bir esas verir. Caminin alt kısmı, ibadet alanı, insan ölçülerine uyar, insan dış dünya ile bağlantı içindedir. Böylece ev ile bir uyum görülür, çünkü ev odasında da oturan insana göre bir ayarlama vardır. Işık kaynağı bakımından başka bir ortaklık, ikinci pencere dizisinde renkli ışığın başlamasıdır. Bu özellik, dış sofaların oturma köşeleri için de geçerlidir, nasıl ki bu köşelerde de pencere seviyesi aynen odadaki gibidir.

İç mekânda ev odasını hatırlatan başka unsurlar da vardır: iç yan mahfillerdeki duvar dolapları ve nişleri, sekilerin orta mekândan ev sekisi gibi ahşap direklikle sınırlanması gibi. Duvar nişleri, ilk Osmanlı devri camilerinde de bulunur. Bursa tipi, Zaviyeli cami v. b. adlarla anılan 14. yüzyıl cami tipinin, ibadetten başka ikinci bir görevi olduğuna kanıt gösterilmişlerdir. Klasik Osmanlı camilerindeki örnekler, ölçü ve biçimleri ile, ev odalarının şerbetlik, lambalık, kavukluk gibi adları olan duvar nişlerine benzemektedir⁶.

2. Anıtsal Osmanlı camilerinde evle ortak diğer özellik, dış yan sofalardır.

İstanbul'daki Şehzade Mehmet Camiinden (1543-1548) itibaren Sinan yapılarında bulduğumuz ve ondan sonra da devamı olan dış sofalar, sadece kütlelerin hafifletilmesi ve hareketlendirilmesi olarak görülemez. İç mekânla ilişkileri, evdekinin aynısı değilse de, bahçe veya avluya açılan ev sofası düzenine sahiptirler. Rüstem Paşa Camii (1561) ve Üsküdar Atik Valide Camii (1579)'nin derin mekânlar olan son cemaat yerleri de, gölgeli, havadar dış sofalar ile akrabadır.

⁴ III, res. 1. Birgi'deki Çakırağa Konağı Hayat'ı, res. 2. Kula'da bir dış sofanın oturma köşesi. Saraydan örnek olarak Topkapı Sarayı, Sünnet odası, ev odasına örnek Bitlis'ten Müftügil Evi. res. 3, res 4.

⁵ Camiden örnek, III'te res. 5 ve 6, Rüstem Paşa Camii yan mahfilleri res. 7 Kadırga Sokollu Camii üst yan mahfili, res. 8 Edirne Selimiye Camii iç yan mahfili.

⁶ Semavi Eyice, "İlk osmanlı Devrinin Dini-ıctimai Bir Müessesesi: Zaviyeler ve Zaviyeli-Camiler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 21, Nr. 1-4, s. 8. Üsküdar Atik Valide Camii iç yan mahfili, direklik ve nişler, III, res. 12.

Sinan, dış yan sofaları Osmanlı dini mimarisine Şehzade Camiinde katmıştır. Dış yan mahfiller, yan revaklar, yan galeriler gibi çeşitli adlarla tanınan mekânlardır. Doğu ve Batı kenarlarda yer alan Şehzade Camii dış yan sofaları, ikişer kemer gözle açılan, her biri kubbe ile örtülen bölmelerdir. Kalın duvar parçaları ile ayrılırlar, aralarında alçak ve dar bir kemer geçit verir. Her biri kendi başına bir küçük mekândır. Bu derin kemer gözlerin Anadolu Türk Mimarisindeki öncüleri, İtalyan loggia'sı ile benzerlikleri üzerinde "Şehzade Mehmet Camii'nin Dış Yan Sofaları" yazısında durmuş ve anıtsal mimaride olduğu kadar konutta da önemli yerini yüzyıllar boyu korumuş olan eyvan ile benzerliğini de tartışmıştık. Sinan'ın burada dış sofa, loggia, eyvan özelliklerini yeni bir yorumla birleştirdiğinden söz etmiştik⁷.

Şehzade Camiinde caminin yan kapıları sofalara açılmaktadır. Ayrıca caminin iç yan mekânlarında her kemer göze bakan büyük bir pencere vardır. Doğu ve Batı'da kullanımı ile Sinan sofaları çoğaltmıştır. Her biri ayrı bir bölme olan kemer gözler, arkalarındaki cami iç yan mekânları ile birlikte, sanki birer oda+dış sofa niteliğindedir⁸.

Süleymaniye Camiinde (1557) dış yan sofalar, artık evin dış sofasına, hayat'a, çok daha yakındır. Sofalar alt ve üst kemer dizileri ile iki katlıdır. Ev dış sofası gibi zeminden yükseltilmişlerdir. Altlarına abdest muslukları yerleştirilmiştir. Eyvan nitelikli kapalı bölmelerin yerini, revak gibi kesintisiz kemer dizisi almıştır. Ev odalarından sofaya çıkış gibi, iç mekânın yan mahfillerinden buralara açılan kapılardan bağlantı sağlanır. Gerek bu kapıların dış yan sofalara ait olması, gerek iç yan mahfil sekileri ile kesintisiz bağ, gerekse dış görünümde, ev dış sofası kişiliği ağırlık kazanmıştır. Bölünme kalkınca, örtü de artık kubbe değil, ev görünümüne daha da yaklaştıran saçaktır.

Sinan'dan sonra, onun ekolüne bağlı Sultan Ahmet Camii ve Yeni Cami 17. yüzyılda, Fatih Camii 18. yüzyılda, Süleymaniye'nin dış yan sofa düzenini devam ettirir. Yeni Cami'de dış yan sofalara açılan kapılar, yalnız sofadan değil, iç yan sekilerden de denize doğru görkemli bir manzaraya bakışı sağlamaktadır, sofalar 'manzara loggiası' olmuştur.

Sinan Süleymaniye'den sonra Edirne'deki Selimiye'sinde (1577) Şehzade Camii'nin dış yan sofalarını yeniden ele almıştır. Ayrı ayrı bölmeler yoluna giderek bu sefer üçlü kemer göz kullanmıştır. Ancak bölmeleri kapalı birimler olmaktan çıkarmış, iç mekânla ilişkilerini, iç mekânın buralardan dışa doğru ilerlemesi şeklinde yakın bir bağlantıya getirmiştir. Sofaları mihrap duvarı boyunca da devam ettirmesi buluşu ise, yapıyı yeni bir bütünlük vermektedir.

3. Avlu veya bahçe-avlu, anıtsal yapı ile ev arasında, dış yan sofalarla birlikte ele alınması gereken bir ortak özelliktir. Dış yan sofalar, devrinde genellikle bahçe olan cami dış avlusu ile yakın bir ilişki, bir kaynaşma içindedir. Anıtsal camide ev sofasının mekân dolaşımını organize eden rolü bahis konusu değildir ama, odaların önünde iç bahçe veya bahçe-avluya açılışı sağlayan bir görev, ev sofası gibi yerine getirilmektedir.

Geleneksel Türk evinin dış sofasına en yakın bulduğumuz bu önü açık yan mekânlar, iç ve dış mekân arasında ilişki kuran, havadar ve gölgeli oturma ve dinlenme yerleridir. Evin hayat'ı gibi, yapılış devrinde bahçe olan avlu ile yakın bir bağları vardır. Evliya Çelebi, Şehzade Camii'ni anlatırken, avlunun bahçe niteliğini dile getirmektedir:

"caminin üç tarafında bir at menzili büyük meydan avlusu içinde çok çeşitli ağaçlarla süslü bir avlu vardır ki sol tarafında büyük bir çınar bulunur. Mihrap önünde cennet bahçelerine benzer bir bağ içinde yüksek bir kubbe altında Şehzade Mehmet gömülüdür. . "ve başka bir yerde aynı avlu için" ve daha dış avlusu, bir geniş sahranın içinde nice yüz cins meyve ağaçları ile süslüdür."⁹.

Sinan'ın dış yan sofaları, evin hayat'ı anlamında, ibadet öncesi ve sonrası oturulabilen, bahçe ve dış avlu seyredilip keyfi çıkarılabilen, insanların karşılaşp görüşebileceği, sohbet edebileceği yerler

⁷ Bu kısımlar kısaltılarak not 2'deki V no. lu yayından alınmıştır. Bahsedilen yapıların dış yan sofa resim ve planları orada bulunabilir.

⁸ V, plan 2, Günkut Akın tarafından Şehzade Camii dış yan sofalarının planı.

⁹ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Zuhuri Danişman ed. 2. baskı, İstanbul, 1971. Cilt I, s. 169, 170, Cilt II, s. 7.

olarak, caminin insan ve çevre ile kurulan bağının bir ifadesi olup, zemin hizasında (Şehzade, Selimiye) yapıyı kapalı ve davet edici olmayan bir kütle durumundan çıkararak insan boyutunda ilk karşılaşmayı hazırlamaktadır. Şehzade Camii'ne kadar Osmanlı Mimarisinde son cemaat yeri ve revaklı avlu bu karşılaşmayı sağlarken, şimdi Sinan yapının üç yanını da bu anlamda kullanmakta, ayrıca çevresine de açmış bulunmaktadır. Bu dış yan sofalar Sinan'ın anıtsal mimariyi erişilmezlikten insancıl bir kullanıma nasıl dönüştürdüğünün bir örneğidir, ev ve anıt bağlantısının Sinan'ca yorumudur. Bugünkü terk edilmiş durumları, sofaların bu anlamını unutturmamalıdır.

4. Yukardaki bağlantılara burada bir ilâvemiz olacaktır: Osmanlı Medresesinde odalar ve önlerindeki revaklar ile ev dış sofası. İlk örneklerinden itibaren Osmanlı Medresesi, kubbeli hücreler önünde orta avlu veya bahçe-avluya açılan revaklardan oluşur. Giriş karşısında büyük ve kubbeli bir mekân, dershanedir. Ana mekânlar bunlardır. Kubbeli hücreler, birbirine geçit vermez, yalnız revaklara açılırlar. Şu halde bu revaklar, doğrudan doğruya evdeki dış sofa gibi bir dolaşım organizasyonu üstlenmişlerdir. Evlerde de odalar birbirine değil, sofaya açılırlar. Ayrıca medrese revakları, dış sofa gibi hava ve gölge sağlayan yarı açık mekânlardır. Zemin katında yer alışları bir farklılık yaratır, fakat örneğin Konya bölgesinde 'tahtaboş' denen zemin kat dış sofası gibi çeşitlemeler göz önüne alınırsa, esastaki benzerlik geçerli görünmektedir¹⁰. Medreselerin oda+revak düzenlerinde, ev düzenine benzeyen mekânsal organizasyon, camilerin dış yan sofalarına göre daha ağırlık kazanmaktadır denilebilir. Medresenin de bir konut işlevinin bulunması yakınlığı desteklemektedir. Aynı düzene sahip Osmanlı Hanlarını da belki bu bağlantıda görmek mümkündür.

Bahçe-avlu ile revakların ilişkisi ise, ev dış sofası ile olandan daha da yakındır ve bu özellik, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, örneğin Üsküdar'daki Atik Valide Camii son cemaat yerinde de aynı niteliği göstermektedir.

Sinan yapılarında günlük yaşam çevresinin yaşama adetlerine bağlı alışılmış ev mekânlarının ibadet mekânı ile bütünleşmesi, caminin yalnız ibadet zamanlarında değil, her zaman kullanılabilen, özel olmayan bir yer olarak günlük yaşama yerleştirilmesini sağlamaktadır. Burada en geniş anlamda, caminin ilk İslam devri örneklerinden beri sadece bir ibadet yeri olarak görülmemesi kadar, Osmanlı devrinin baştan beri mevcut iki işlevli dini yapılarının da devamını bulmak mümkün olabilir.

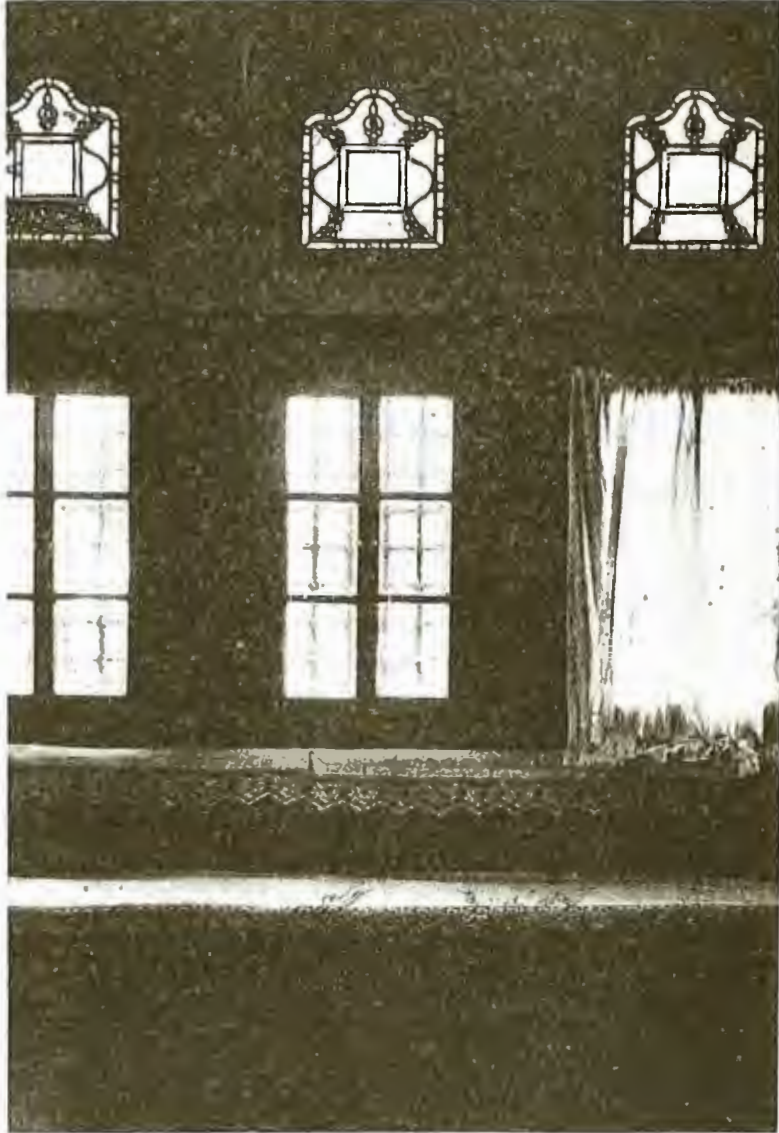
¹⁰ Bkz. Celile Berk, *Konya Evleri*. İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1951.

1. Kadırğa, Sokullu Mehmet Paşa Camii, iç yan mahfil.

2. Kadırğa, Sokullu Mehmet Paşa Camii, iç yan mahfil.

3. Safranbolu'dan ev odası.

KLASİK DÖNEM OSMANLI METROPOLÜNDE KONUTUN "REEL" TARİHİ: BİR STANDART SAPTAMA DENEMESİ

Uğur TANYELİ*

Osmanlı konut mimarisine ve barınma kültürüne ilişkin araştırmalar ağırlıklı olarak tipolojik ve morfogenetik irdellemeler, ender olarak da anlamsal analizler biçiminde gerçekleştirilmiştir. Bu tür analitik yaklaşımlar yalnız Osmanlı geleneğini değil, kuşkusuz her mimari üretim bölgesinin tarihsel sorunlarını kavramak için hayati önemdedirler. Ancak, bizim kültür coğrafyamıza uygulanmaya kalkışıldıklarında, her iki yaklaşımda da özellikle 19.yüzyıldan öncelere doğru gidildikçe, ciddi bir zorluk, hatta açmaz araştırmacının elini kolunu bağlamaktadır: Türkiye'de bu tür araştırmalar için kullanılıp değerlendirilebilecek iki veri grubu yetersiz düzeyde mevcuttur. Birincisi, saray ölçeğinin dışına çıkılırsa, 18.yüzyıl öncesine ait konut yapısı bulmak hemen hemen olanaksız hale gelmektedir. İkincisi ise, Klasik Osmanlı barınma kültürünü ve ev içi yaşamını çağdaşı olarak betimleyen yerli anlatılar ve görsel belgeler çok enderdir. Dolayısıyla, herhangi bir halk konutunun nasıl kullanıldığı, gündelik yaşam pratiğinin konut içinde nasıl gerçekleştiği pek az biliniyor. Bu konuda kimi Avrupalı gezginlerin verdiği bilgilerse, ancak dönemin bir yabancıları için ilginç olabilen ve genellikle de hep aynı olgular çevresinde kalan ayrıntılarda yoğunlaştıklarından, bugün pek az aydınlatıcıdır.

Böyle bir kısıtlılıkla yüzyüze kalınınca, bilinenlerin bilinmeyen, bugünün dünü belirlemek için işlevlendirildiği her durumda ne olursa o olmakta, idealizasyon ve anakronizmalar gündeme gelmektedir. Türk konutu, Anadolu-Türk konutu, Osmanlı konutu gibi terimlerle etiketlenen bu mimari ürünler grubunun bugün historiyoğrafik olarak, büyük oranda bu tür idealizasyon ve anakronizmalar çerçevesinde kavranmaya çalışıldığı söylenebilir. Oysa, idealize edilmeye hiç de uygun olmayan sayısız Osmanlı belgesi konutun gizli tarihini aydınlatmak için kullanılmayı beklemektedir. Örneğin, vakfiyeler, vakıf tahrir defterleri, vakıf muhasebe kayıtları ve Divan-ı Hümayun yazışmaları bu açıdan özellikle yararlıdır. Üstelik, amaçlarının sistematik durum belirlemeleri yapmayı gerektirmesi nedeniyle, bunlar en azından bizim konumuz bağlamında, her tür duygusal, edebi ve ideolojik çarpıtmadan da uzaktırlar.

Sözkonusu belgelerin gelecekte Osmanlı Türkiye'sinde konutun tarihine ilişkin pek çok araştırmada veri deposu olarak kullanılmasını bekleyebiliriz. Bu çalışmada ise amaç çok daha kısıtlı bir ölçektir. Aydınlığa kavuşturulması hedeflenen sorun, 16. ve 17.yüzyıllarda metropol diye nitelenebilecek boyuttaki iki Osmanlı kenti olan Edirne ve İstanbul'daki barınma standartlarını belirlemektir. Başka bir deyişle, farklı toplumsal grupların hangi fiziksel nitelikteki konutlarda barındıkları sorgulanmıştır. Toplumsal katmanlaşmanın barınma bağlamında iki büyük grubu içerdiği gerçeğinden hareket edilmektedir. Birinci grup mahalle organizasyonu çerçevesinde yaşayan ve bürokratik üst sınıfın dışında kalan aileleri içeren geniş kentli topluluğudur. İkinci grupsa sistem içinde "ötekiler" ya da "marjinaler" olarak tanımlanabilen bekarlardan oluşur. Sözkonusu gruplar için yapılacak bir standart saptama denemesinin Osmanlı büyük kent konutunun "reel" tarihine bir giriş oluşturacağı da düşünülebilir. Buradaki "reel" sıfatıysa, doğrudan doğruya uygulanan historiyoğrafik yöntemle ilişkili bir tercihin sonucudur. Amaç, Osmanlı konutunun morfolojisine kökenlerini sorgulayan "klasik" bir mimarlık tarihi bakışı yöneltmek değil, mülksüz marjinalden varlıklıya uzanan alanın barınma kültürü bağlamında bir panoramasını çizmektir. Ve daha da önemlisi, eldeki belge kompilasyonları genellikle kantitatif analizler yapmaya uygun olduğundan, sorun, olanaklar elverdiğince, istatistiki bir temellenme içinde tanımlanmaya ve çözümlenmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla, ortaya konan bu değerlendirme

* Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi. Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi

dirmede mimari gerçekliğin ölçülemez, hesaba gelmez nitelikte olan belki de asli içeriği tartışma ve yorum-dışı kalmaktadır. Kaldı ki, 16. ve 17. yüzyıllar üzerinde odaklanan bir Osmanlı konutu araştırmasının burada gündem dışı tutulan sorunları hiçbir zaman tatmin edici düzeyde aydınlatamayacağı da -restitüsyon yapmak için elde yeterli veri olmadığından- kesindir.

Bu araştırma için 17.yüzyıl sonunun sınır olarak çizilişi, Osmanlı barınma kültürünün ve mimarisinin 18.yüzyıldan başlayarak çok belirgin bir atılım ve değişim yaşayışıyla ilintilidir. Sözgelimi, Lale Devri'ni bitiren ayaklanmada üst sınıfların yeni yeni geliştirmekte olduğu "lüks" standartlarının en azından bir motif olarak dışavuruluşu bir rastlantı değildir. Bunun toplumsal yaşam alışkanlıklarındaki değişimin ve alt grupların ona yönelttikleri tepkilerin amblematic bir somutlaşması olduğu bile söylenebilir. Doğal olarak bu sonuçsuz kalmaya mahkum bir tepkidir ve değişim, toplumsal katmanlaşmada zirveyi oluşturan bürokratik yönetici gruplardan aşağıya doğru yayılarak sürüp gidecektir. Osmanlı konutu bu eşiği atladıktan sonra, bizim için artık sadece metinlerde yaşayan bir gerçeklik olmaktan çıkar ve hızlı bir tempoyla fiziksel varlık kazanır. Dahası, barınma kültürü alanında belirgin bir standart yükselişinin yanı sıra, en az bir yüzyıllık bir süre boyunca henüz Batılılaşma ile bağlantısız olan bir içerik farklılaşması da görülecektir. Böylelikle, önceki yüzyıllarda hakkındaki bilgileri resmi metinlerin satır aralarından zorla kazıdığımız "orta sınıf" büyük kentli, birden bire üzerinde mimari, edebi, sanatsal her anlatım aracının odaklandığı bir varlığa dönüşür¹. Bugüne kadar da bu niteliğini pekiştirerek sürdürecektir.

Belki de bundan ötürü, 18.yüzyıldan bu yana konuta ilişkin herşey fazla yabancılık çekmeden her çağdaş gözlemcinin anlayabileceği, hala kullanmakta olduğumuz kavramlarla ve alışık olduğumuz bağlamlarda ortaya konmuştur. Terminolojik düzeyde bile, 18.yüzyıl metinlerinden kapsamlı bir deşifre etme çabasına girişmeden yararlanılabilir. Onlarda oda, sofa vs. gibi sözcüklerin bugünkü anlamlarında kullanıldıklarını farketmek kolaydır². Oysa, önceki dönemde en bildik sözcükler bile çoktan unutulmuş gerçekliklere referans verdiklerini hissettirirler. Kaldı ki, ortada artık hiç kullanılmayan ve eskiden de özgün köken dilleri olan Arapça ve Farsça'daki anlamlarında kullanılmamış olan pek çok terim vardır. Dolayısıyla, 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı metropolünde konut standartlarından söz etmek bir kavramlar arkeolojisine girişmeyi de zorunlu kılar. Bu çalışmada ortaya konan kantitatif analizlerin kavranabilmesi için sık sık böylesi denemelerde bulunmak gerekli olmuştur. Sözkonusu etimolojik/semiotik araştırmanın nesnesi olan terimlerin listesi oldukça uzundur. En ekonomik bir liste bile, hane, ev, menzil, beyt, zulle, sofa, hayat, cüneyne, gurfe, hücre, oda, serdab, muhavvata, muhavvata-i hariciye, muhavvata-i dahiliye, mahtaba, tabaka, mutabbaka, tahtani-i ahar, çardak, çatma ev, dökme ev, içli ve dışlı ev gibi geniş bir kapsama sahip³. Yeri geldikçe bunların ne olduklarına değinilecektir.

Ailenin Barınma Sorunu

16.yüzyıl sonu ile 17.yüzyıl başlarının titiz gözlemcilerinden biri olan Gelibolulu Ali, "Mevidü'n-Nefais fi Kavaidi'l-Mecalis" adlı davranış kuralları kitabında çağının barınma kültüründeki alt ve üst sınırları şöyle saptıyor⁴:

"Ne bir fakire münasip saray-ı sultani
Ne hücre-i fukara şah-ı dehre erzani
Efendi, her kişinin layıkınca mesken olur"

¹ 18. yüzyılın Osmanlı kentlisine getirdikleri ve "burjuvazi"nin kültürel varlık kazanışına ilişkin bir çalışma olarak bkz. T.Artan, "Mahremiyet: Mahrumiyet'in Resmi", *Defter*, 20, 1993, s. 91-115.

² Örneğin, 1708 tarihli şu vakıf kayıtlarında betimlenen evler: M.M. Aktepe, "Kapudan-ı Derya Moralı Aşçı Hacı İbrahim Paşa ve Vakfiyeleri", *İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi*, 6, 1975, s. 178-203.

³ Bu liste benim belgelerden yaptığım bir taramayı yansıtır. Onunla her zaman çakışmayan, ama çakıştığında yer yer aydınlatıcı olabilen bir 17. yüzyıl dökümü için: H. Crane (çev. ve notlar), *Risale-i Mi'mariyye: An Early-Seventeenth-Century Ottoman Treatise on Architecture*, E.J. Brill, Leiden. New York, Kopenhag, Köln, 1987, s. 86 vd.

⁴ Gelibolulu Mustafa Ali, *Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyafet Sofraları (Mevidü'n-Nefais fi Kavaidi'l-Mecalis)*, 1, O.Ş. Gökyay (ed.), İstanbul, 1978, s. 199.

Gelibolulu'nun ve benzerlerinin edebi söylemini kullanmayan metinlerden de, Osmanlı barınma standartlarının sarayla hücre arasında uzanan bir yelpazeyi tanımladığı anlaşıyor. En azından özgün metinler çerçevesinde yelpazenin en iyi bilinen kesimini kuşkusuz saraylar oluşturmaktadır. Bu terimle hanedana ve üst düzey yöneticilere ait olan ve sahibinin resmi işyeri olarak da kullanılan, ve onun ailesinin yanısıra, hem resmi, hem de yarı-resmi kimlikli "kapı halkı"nın içinde barındığı bir yapı ya da kompleks tanımlanıyor. Ancak, barınma kültürüyle olduğundan çok, yönetim pratikleriyle ilintili bir gerçeklik olduğundan ötürü, sarayın konut standartlarını belirlemeye yönelik bu araştırmada ele alınmasının anlamlı olduğu söylenemez. Başka bir deyişle, saray ister sultanın, istese de yüksek bürokratin olsun, büyük bir konut değil, aile yaşamıyla olsa olsa kısmen bağlantılı bir Osmanlı örgütüdür ve o bağlamda araştırılmalıdır.

Tümüyle farklı bir kategori oluşturan ve öyle olduğundan ötürü de, bu çalışmada kullanılan resmi belgelerde izine hiç değilse bile seyrek rastlanan saraylar dışında, tüm kentsel konut stoğu özgün Osmanlı metinlerinde aynı parametreler çerçevesinde kaydedilmiştir. Bu durum, araştırmacının sağlığını olumlu yönde etkilemektedir. Ne var ki, Modern öncesi çağda dünyanın hiçbir ülkesinde olmadığı gibi Osmanlı Türkiye'sinde de bir kentin tüm yapılarını kapsayan bir kadastral döküm mevcut değil. Dolayısıyla, söylenen her söz, verilen her yargı sonuçta bir örneklemeyle yaslanmak zorundadır. Örnekleme sayısal olarak ne kadar büyük bir gruba yaslanıyor ve ilgili alan üzerinde ne kadar homojen bir yayılım gösteriyorsa, o kadar güvenilir bir sonuçlar dizisi elde edilecektir. Vakıf tahrir defterleri böyle bir amaç için bulunmaz kalitede bir malzeme yığını oluşturuyorlar. Bunlar belirli bir kentte defterin düzenlenme tarihine kadar yapılmış ve geçerliliğini korumakta olan tüm vakıfların malvarlığı dökümlerini içerirler. Ancak, Osmanlı dünyasında vakıf kurumu sadece bugünkü anlamında olmadığı ve evlatlık vakıf sistemi aracılığıyla bir tür vasiyet mekanizması olarak da işleyebildiği için, sadece en varlıklıların değil, her gelir grubunun başvurduğu bir hukuki pratik haline gelmiştir. Bir anlamda evlatlık vakıf sistemi serveti miras bırakmanın yasal yolu olarak işlevlendirilmiştir. Bundan ötürü, vakıf tahrir defterleri, yine aynı defterler aracılığıyla hiç de azımsanmayacak bir oranda oldukları anlaşılan kentli mülksüzler dışında, tüm grupların malvarlığına ilişkin bir örneklemeyle yansıtırlar. Batı dünyasındaki noter kayıtlarına benzer bir bilgi kaynağı olarak kullanılmaları da olanaklıdır.

İstanbul'un 16. yüzyıldaki konut stoğunun durumunu saptamak için önce böyle bir kaynak olan 953/1546-47 tarihli vakıf tahrir defteri⁵ değerlendirilerek, sadece tarihsel yarımada özelinde bir ön-saptama yapılmıştır. Ne yazık ki, 2500 kadar kaydı içeren bu kompilasyonun yaklaşık 900 künyesi taranabildi ve sözkonusu 900 künyeden içeriğinde vakfedilmiş konut yapısı bulunanlardaki bilgiler fiziksel niteliklerine göre kategoriler halinde düzenlendi. Bu kategorilerin belirlenmesi sırasında vakfiyenin sunduğu tüm bilgiler değil, onların içinden konut standartlarına ilişkin fikir verici olanlar ayıklandı. Ancak, çok daha karmaşık ve zahmetli bir çaba göze alınırsa, vakfedilen konutların parasal değerleri ve kira getirileri gibi başlıklarda da döküm ve oran saptamaları yapmak olanaklıdır. Bunlar da Klasik Dönem Osmanlı metropolündeki barınma koşullarına ilişkin önemli bilgi boşluklarını dolduracaktır.

Vakfiyelerin içeriği sınıflanırken, öncelikle ikili bir sınıflamaya gidilerek, evler ve özgün kaynakların titiz bir biçimde onlardan ayrı belirttiği "hücreler" kategorize edildi. Biraz sonra da belirtileceği gibi, bu iki grup en azından 15. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve varlığını 19. yüzyıla dek sürdürecektir ikili bir konut standardını ortaya koymaktadır. Ancak, bu düzenin gerçeklerini kavramak için ev ve hücre terimleriyle neyin tanımladığı ortaya konmalıdır. Birinci olarak şu belirtilmeli ki, tahrir defterinde "ev, beyt ve hane" sözcükleri neredeyse istisnasız olarak bugünkü dilde "oda" sözcüğüyle ifade edilen kavramı niteliyorlar. Ondan çok daha anlamlı olan bir diğer kullanım biçimiye, bu odaları içeren konut ünitesine bir genel ad vermeye hemen hemen hiç gerek duyulmayışdır. Sadece birkaç vakfiyede, o da ancak büyük konut yapıları betimlenirken "menzil" (ev) terimi kullanılıyor. Kaldı ki o tür kullanımlarda da amacın bir karışıklığı önlemek olduğu hemen görülüyor. Sözelimi, "va-

⁵ Ö. L. Barkan ve E. H. Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 953 (1546) Tarihli*, İstanbul, 1970.

kife-i mezbure mahalle-i mezburede müteaddid evleri müştemil bir menzil vakfeylemiş ki..." biçimindeki kayıt⁶, sözkonusu odaların aynı mahalle içindeki farklı konut yapılarının içinde konumlanmadığını, tek bir yapının bileşenleri olduğunu belirtmek için düşünülmüş istisnai bir formül gibi gözüküyor. Genel bir ada gerek duyulmadığını akla getiren bu tutumunsa tesadüfi olmadığı açık. Herşeyden önce, konutun fiziksel bütünlüğünden kuşku duymayı gerektiriyor. Kimi zaman vakfiye sahipleri bu beyt ya da hane denilen konut altbirimlerini mirasçıları arasında öylesine paylaştırabiliyorlar ki, bugünkü terminolojimizle evin bir fiziksel bütünlüğü olduğunu pek düşünmediklerini kolayca farketmek olanaklı hale geliyor. Örneğin, bir kayıt şöyle: "beyt-i kebiri oğlu Mahmud'a ve ana muttasıl olan evi ve gurfei oğlu Hasan'a ve ana muttasıl olan evi ümmü veledi Ferruhşad'a (...) ve havlı yanında olan hücrei ümmü veledi olan Hasna'ya..."⁷ vakfetti. Öyle gözüküyor ki, "üç odalı bir ev" biçiminde tanıdık bir formülasyonla karşılaşmak için erken 18.yüzyılı beklemek zorundayız. Kuşkusuz, bu yargı genel durum için geçerlidir ve ihmal edilebilir istisnalar her dönemde vardır.

Kayıtların "hücre", çoğul biçimiyle "hücerat" ve ender olarak da "oda" diye andığı konut türüysse Osmanlı metropollerinin en şaşırtıcı ögesi ve en alt basamağı olarak nitelenebilir. Kaynaklardan ve eldeki çok az sayıdaki örnekten, "hücerat" ya da "odalar" denen bu konutların kiralanmak amacıyla, genellikle tek katlı olarak ve eşboyutlu, eşbiçimli tekil elemanları içeren diziler halinde inşa ettirilmiş oldukları sonucuna varılıyor. Bunların ne nitelikte bir barınma standardı tanımladıkları ise, vakfiyelerde açıkça görülen ortak tuvalet kullanımından da anlaşılmaktadır. Eldeki örnekler veri alınırsa, bir evle bütünleşik ya da tekil örneklerin dışında, hücrelerin genel olarak tek katlı bir küçük kargir odalar dizisi oldukları söylenebilir⁸ (Bkz. Resim 1). Fakat, salt metinsel verilere yaslanarak iki katlı ve karşılıklı iki dizi oluşturan komplekslerin varolduğu da farkedilebiliyor. Öte yandan, hüceratın hangi kentli grubuna hizmet ettiği yüzde yüz bir kesinlikle saptanamıyor. Ancak, bunların yalnızca küçük bir kesiminin bekar barınağı olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür bekar odalarının, Osmanlı yerleşim sisteminin zorunlu bir sonucu olarak, aile yaşamının egemen olduğu mahalle içlerinde konumlanmadığı biliniyor. Zaten onlar örgütsel olarak da odabaşı denilen özel görevlilerin yönetiminde, olağan mahalle örgütlenmesinin dışında tutulmuşlardır. O halde, hüceratın kollektif bir aile barınağı olduğunu⁹ ve Osmanlı standartları çerçevesinde bir toplu konut türü olarak nitelenebileceğini kabul etmek gerekecektir. Kimi Osmanlı belgeleri açık biçimde aileler için inşa edilmiş oda dizilerinden söz ederek bu iddiayı doğrularlar. Örneğin, bir 18. yüzyıl belgesi aileler için yapıldığı halde sonradan bekarların barınmaya başladığı bir oda dizisinden söz ediyor¹⁰. Çeşitli başka belgeler de oradakine benzer veriler sağlıyor. Örneğin, Rebiülahir 909/ Eylül-Ekim 1503 tarihli bir vakıf senedi "hücerat (...) der nezd-i hücerat-ı mezbure birinde imam birinde müezzın sakın olalar" diyerek açık biçimde bir aile konutuyla yüzyüze olunduğunu gösteriyor¹¹. Evasıt-ı Receb 943/ Ocak 1537 tarihli bir başka vakfiye ise 19 hücrelik bir dizinin bir hücrelerinde vakıf sahibinin oğlu İskender ile zevcesi Ayşe'nin sakın olmasını şart koşuyor¹². Ancak, böylesi bir dizinin iki, hatta üç odasının birden tek bir kişinin kullanımına tahsis edildiği örnekler de yok değil¹³. Kuşkusuz bu tür bir kullanımda da hüceratta oturma- nın kollektif bir barınma biçimi olduğu gerçeği değişmiyor.

Belgeler hücrenin yanında, niteliği biraz daha belirsiz bir "gurfe" sözcüğünü de sık sık kullanıyorlar. Gurfe konutun bir bileşeni olabildiği gibi, Fatih vakfiyesinde görüldüğü biçimde bağımsız nitelikte de olabiliyor. Tek mekanlı bir mimari birim olduğunu kavramak da zor değil.

⁶ a.e., s. 14'te vakıf no. 101.

⁷ a.e., s. 48'de vakıf no. 290.

⁸ Bu tür bir oda dizisini şurada ayrıntılı biçimde tanımlamıştım: U. Tanyeli, "Süleymaniye Külliyesi Konusunda Bilinenlere Bir Katkı", *Tarih ve Toplum*, 87, 1991, s. 28-34.

⁹ Örneğin, Beyazıt'ta Eski Saray yanında Kapudan-ı Derya İbrahim Paşa Camisi'ne bitişik "Ekmekçizade Ahmed Paşa vakfı odalar ve Kubad Çavuş vakfı odalar" vardı (M.M. Aktepe, a.g.e., s. 187) ve bu mahallenin gözde olarak nitelenebilecek bir aile yerleşmesi olduğu bilinir.

¹⁰ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 7019/332, Takrirler sıra no. 20144 (3. Mustafa dönemi).

¹¹ Ö.L. Barkan ve E.H. Ayverdi, a.g.e., s. 15'te vakıf no. 105.

¹² a.e., s. 63'te vakıf no. 387.

¹³ Örneğin, a.e., s. 84'te vakıf no. 452'de iki hücre müezzine, ikisi imama tahsis edilmiştir.

Ancak, Arapça kökenli bu sözcüğün "çardak, cumba, cihannüma, tonoz" gibi çelişkili birkaç anlamı var ve belgenin hangi anlamı kastettiğini ilk bakışta anlamak zor¹⁴. Fakat, gurfenin tek kişiye miras bırakılabilen bir barınma birimi olduğu görüldüğü için, "çardak" ve "cumba" gibi anlamları bir yana bırakılarak, tonoz örtülü, dükkan benzeri, ama konut olarak kullanılan bir kargir yapı ünitesine işaret ettiği sonucuna varılabiliyor.

Türkiye'de hücrenin temsil ettiği kolektif-kentsel barınma normunun İslam dünyası içinde sadece İstanbul ve Edirne gibi büyük Osmanlı kentlerine özgü olmadığı kesin. Hemen her zaman çağının ölçütleriyle bir metropol kimliği taşıyan Kahire'de de "rab" denilen vakıf "apartmanlar" Osmanlı döneminde yaygın bir konut tipiydi. Hala da aynı amaçlı kullanımları sürüp gidiyor. Ancak, "rab" biraz daha yüksek bir konfor standardını içermektedir¹⁵. Oda formatının eşdeğerinin başka İslam metropollerindeki varlığını sorgulayan bir araştırmadansa habersizim.

Bu aşamada akla vakıfların hücreat yaptırıp kiralayışının insani gerekçesini sormak geliyor. Yanıt her çağda olduğu gibi 16. ve 17. yüzyıllarda da en karlı yatırımın varlıklılara değil, yoksullara konut kiralamak olduğu biçiminde verilebilir. Vakfiyeler hücreat konusunda yüksek gelir beklentilerinin kanıtlarıyla doludur¹⁶. Ancak, tek odada barınmanın döneminin insanlarına hiç yadırganası gelmediğini, hatta, belki bir sefalet göstergesi de olmadığını düşünmek gerekir. Kuşkusuz, vakıf sahipleri yoksulları sömürdüklerini değil, çağlarının olağan konut alışkanlıkları çerçevesinde yararlı bir davranışta bulunduklarını düşünmekteydiler. Tek "oda"da barınma formatı, olsa olsa tüm gruplar için bugünkünden çok farklı ve mütevazı tanımlanmış bir yaşam standardının bileşeni olarak anlamlıdır.

1546-47 tarihli vakıf tahrir defterinde yapılan taramada İstanbul'un Ayasofya, Mahmud Paşa, Atik Ali Paşa, İbrahim Paşa ve Sultan Bayezid nahiyelerinde, yani tarihsel yarımadanın doğu ucunda, toplam 1026 birim konut yapısının kayıtlı olduğu belirlendi. Bunlardan 769'unun bağımsız ev, 257 tanesinin hücreat ya da başka bir deyişle kolektif barınma birimi olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, toplam vakfedilmiş konut stoğunun %75'inin bağımsız ev, %25'inin hücreat olduğu biçiminde bir yargıya ulaşılabılır. Ne var ki, hücreat sayısının bu hesaplamada sözkonusu hücreler grubunun içerdiği altbirim sayısı gözönüne alınmadan verildiğine dikkat edilmelidir. Her grubun içerdiği hücrelerin sayısı baz alınarak başka bir sınıflama yapılırsa, bu kez 769 bağımsız eve karşılık, 2701 adet hücrenin bulunduğu görülmektedir. Yukarıda gösterildiği gibi, hücrelerin çoğunda birer aile oturduğu varsayılırsa, sonuç daha da çarpıcı oluyor. O zaman stoğun barınma birimi bazında %77'sinin hücre ve ancak %23'ünün ev olduğu farkedilmektedir. Kuşkusuz bu tek başına alındığında yanıltıcı bir sonuçtur. Çünkü, hücreatın neredeyse tümünün vakfedilmiş olduğu, dolayısıyla vakıf tahrir defterine geçmiş bulunduğu, oysa evlerin yalnızca -oranını hiçbir biçimde bilmemiz mümkün olmayan- bir kesiminin vakfedilmiş olabileceği açıktır. Yine de evlatlık vakıf kurumunun Klasik Osmanlı'da neredeyse bir özel mülkiyet biçimi olduğu düşünülünce, ev vakfetmenin en azından istisna değil, belki genelgeçer bir durum olduğu sonucuna varılır ki, bu durumda hücre türünden konutlarda barınan kitlenin kentliler içinde büyük bir oran oluşturduğu gerçeği kesinlik kazanır. Bu kitle herhalde tüm nüfusun %77'si değildir, ama ihmal edilebilir nicelikte olmadığı da rahatça savlanabilir.

Hücrelerin tanımladığı konut standartının hiç de istisnai olmadığını, tam aksine olağan bir durum sayılması gerektiğini, bağımsız evlerin fiziksel koşullarına ilişkin hesaplamalar da ortaya koymakta-

¹⁴ Örneğin, Risale-i Mimariyye "ghurfa-i 'ulliyya"nın anlamını "fevkani çardak" ve "şahnişin" biçiminde veriyor. H. Crane, *a.g.e.*, s. 86, yazmada 73 r.

¹⁵ Bu yapı tipi için: L. Ali İbrahim, "Middle Class Living Units in Mamluk Cairo: Architecture and Terminology", *AARP*, December 1978, s. 24-31. Ayrıca: A. Raymond, "The Rab': A Type of Collective Housing in Cairo During the Ottoman Period", *Architecture as Symbol and Self-Identity*, The Aga Khan Award for Architecture, Philadelphia, 1980, s. 55-62.

¹⁶ Ö.L. Barkan ve E.H. Ayverdi, *a. g. e.*, s. 24'te vakıf no. 156: Sultanahmet'te Firuz Ağa Camisi vakfı içinde "Hüccerat-ı gureba 33 bab der kurb-ı darbhane" var. Yoksullar için olduğu adından anlaşılın bu oda dizisinin yıllık kira getirisi 4773 akçe gibi dönemi için büyük bir meblağ tutuyor. Örnekler çoğaltılabilir.

dır. Örneğin, yine aynı tahrir defterindeki veriler, niteliği bilinen bağımsız evlerin oda sayısına ilişkin oldukça şaşırtıcı sonuçlara varmayı sağlıyor. Buna göre, hücerat dışında kalan konut stoğunun %38'i tek odalı yapılardan oluşmaktadır. Daha da şaşırtıcı olanı, sözkonusu tek odalı evlerin %56'sının defterin "zulle" diye adlandırdığı hayat gibi bir elemandan da yoksun oluşudur. İki odalı bağımsız konut yapılarının bütün içindeki oranı ise, %37 olarak saptanmıştır. Bunların da %60'ı yine zulesiz ve sofasızdır. Ve nihayet ikiden fazla sayıda odası bulunan evlerin bütüne oranı sadece % 25 çıkmaktadır. Sözkonusu grubun içinden dört ve dörtten fazla sayıda odası olan konutlar ayrılırsa, onların da bütün içinde ancak %15 gibi bir oran oluşturdukları anlaşılmaktadır.

Ne var ki, bu oda sayısı oranları defterden derlenen işlenmemiş verilerdir ve sadece niteliği kesin olarak bilinen bağımsız evlerin sayısı esas alınarak hesaplanmışlardır. Oysa, aynı kaynak, niteliği belirsiz olan, ama oda sayılarının birden fazla olduğu bilinen çok büyük bir grubu da içerir. Bu grup için de niteliği bilinenler için geçerli olan oda sayısı yüzdeleri baz alınarak yeni bir hesaplama yapılmış ve toplam bağımsız ev stoğunun gerçek oda sayısı oranları şöyle saptanmıştır: Tek odalılar %23, iki odalılar %42, üç odalılar %15, dört odalılar %12 ve dörtten fazla sayıda odası olan evler ise %8. Oranlar çarpıcıdır: O sıralarda dünyanın en kalabalık metropolü olan İstanbul'da bağımsız konutlarda barınanların neredeyse dörtte birinin tek odalı evlerde yaşadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Gerçi, iki odalı konutların oranı %42 değerine ulaşmaktadır; ama hücrelerde yaşayan nüfusun da tek odalılara ekleneceği düşünülürse, birinci grubun oranının daha da tırmanacağı kesinlikle söylenebilir.

16. yüzyıl ortalarına ait olan bu kestirimler 15. yüzyılın sonlarına ait bir veri grubuyla karşılaştırılırsa, geçen süredeki değişime ilişkin ihtiyatlı yorumlar yapmaya olanak veriyorlar. Şöyle ki, Fatih Sultan Mehmet'in bir vakfiyesi¹⁷ kapsadığı konut stoğu açısından İstanbul'un geç 15. yüzyıldaki barınma koşullarına ilişkin sağlıklı bir örneklemeyi yansıttığı izlenimini veriyor. Adıgeçen belgede kentin hemen hemen her semtinde her tür konut vakfedildiği kayıtlı. Bunların dökümü ise oran olarak şu biçimde: Niteliği belirlenebilen toplam 262 vakıf konut yapısı içinde yapı sayısı olarak oda ve hücre dizileri %7, tek odalı bağımsız evler %66, iki odalılar %24, üç odalılar % 1 ve dörtle dörtten fazla sayıda odası olanlar %3 kadar bir oranla temsil ediliyorlar. Her hücre dizisinin içerdiği konut birimi sayısı hesaba katılırsa, toplam konut stoğunun içerdiği farklı standart katmanlarının oranları şöyle oluyor: Hücreler bütünü %47'sini oluştururken, tek odalı bağımsız evler %37, iki odalılar %13, üç ve daha fazla sayıda odalıları sadece %3. Bu değerlere bakarak, 15. yüzyıldan 16. yüzyıl ortalarına dek İstanbul'da belirgin bir standart yükselmesi yaşandığı söylenebilir.

Ancak, böyle bir standart yükselişinin sürekli ve her kent için aynı oranda geçerli olduğuna emin olunamıyor. Örneğin, Edirne'de 16. yüzyıla oranla 17. yüzyıl başında oda (hücre) dizilerinin sayıca (yaklaşık üç katı) arttığını gösteren veriler var¹⁸. Belki de Celali isyanlarının kente yığıldığı kitleler barınma normlarında belirli bir düşüşe yol açmışlardır. Bunu aydınlatmak için iki dönem arasında bir karşılaştırma yapmak amacıyla daha titiz bir kantitatif döküme girişmek gereklidir.

Gerek 15., gerekse de 16. ve 17. yüzyıllarda konut stoğunun -deyim yerindeyse- bu "rank-size" analizinin başkentin etnik kompozisyonuyla nasıl bir korelasyon içinde olduğunu bilemiyoruz. Olsa olsa, Musevi nüfusun önemlice bir kesiminin hücerat denilen vakıf oda dizilerinde oturduğu ileri sürülebilir¹⁹. Kuşkusuz bu yaygınlık nedeniyle, Türkçe bu barınma formatının kalıntıları hala koruyor: "Yahudihane" terimi yakın zamana dek kolektif kullanılan kalabalık bir konut tipini –gerçek ve mecaz boyutlarıyla– nitelemiştir. Yalnız metropolde değil, Manisa gibi orta boy bir Osmanlı ken-

¹⁷ Anon., *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, Vakıflar Umum Müd. Neş., Ankara, 1938.

¹⁸ Bunun için bkz. M.T. Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul, 1952, s. 37-64'te sunulan Edirne mahalleleri listesindeki verilere dayanarak yapılan hesaplamanın sonucu şöyle: Kentte, 935/1529'da içinde odalar bulunan toplam 16 mahalle ve sadece "odalar"dan oluşan 9 yerleşim birimi varken, bu sayılar 1018/1609'da sırasıyla 51 ve 8 olmuştur.

¹⁹ Vakıf tahrir defteri bunun kanıtlarıyla dolu. Ö.L. Barkan ve E.H. Ayverdi, a.g.e., örneğin, s. 16'da vakıf no. 116'da "höcerat-ı yahudiyan"; s. 61'de vakıf no. 362'de "Haneha-i tahtani 18 bab ve fevkaani 13 bab ve (...) der mahalle-i Han-ı Mevlana Gürani" (bu yapı Edirneli Yahudiler Mahallesi'ndeydi); s. 82'de vakıf no. 450'de "Haneha 13 bab (...) der mahalle-i Yahudiyan".

tinde bile, Museviler'in barınma standardının bu olduğunu düşünmemize yol açan bir belge var. 1 Receb 985/14 Eylül 1577 tarihli bir hüküm, adıgeçen kentte Museviler'in cami yakınındaki vakıf odalarında oturduklarını ve çok gürültü yaptıkları için oradan çıkarılmalarını buyuruyor²⁰. Bu etnik grubun sözkonusu barınma tercihinin nedenlerini bilmek ilginç olabilir. Avrupa'da olduğunun aksine, getto yaşamına zorlanmadıkları kesin. Dolayısıyla, nedenlerden birinin gerçekten de yoksulluk olduğu düşünülmelidir. Diğer nedense, hiç kuşkusuz kolektif yaşamının sağladığı güvenlik avantajından yararlanmak olabilir. Ancak, konunun daha ayrıntılı bir araştırmayı beklediği açıktır.

Konut standartlarını oda sayısı bazında olduğu gibi kat sayısı, hijyen koşulları, su sağlama olanakları ve mutfakın varolup olmayışı gibi ölçütlerle de belirlemek olanaklı. Kat sayısı bunların içinde en kolay saptananı oluyor; çünkü, her tür belge konutları öncelikle bu açıdan tanımlamakta. Bu sayede tüm stok içinde yapı sayısı olarak hesaplandığında, hemen hepsi tek katlı olan hüccerat da dahil olmak üzere konutların %75'inin tek katlı olduğu, iki katlı oranının %25'i bulunduğu görülüyor. Vakfiyelerde "fevkani-i mutabbaka" diye anılan ikiden fazla katlı konutlar sadece Galata'da bulunuyorlar ve çok az sayıdalar. Yüksek konut yapımına yönetimin hiç de iyi gözle bakmadığını gösteren veriler de eksik değil. Örneğin, Museviler'in bu tür yapılar yaptıklarını ve engellenmesi gerektiğini belirten bir hüküm var. Tüm bu bilgiler ışığında yoğun, sıkışık, ama tek katlı olarak kentleşmiş bir İstanbul imgesi kurgulamak zor olmuyor. Yabancı gezginlerin anlattıkları da bunu doğruluyor²¹.

Hijyen standartları konusunda, yine 1546-47 tarihli tahrir defteri sayesinde %90'ları aşan bir oranda neredeyse tüm bağımsız evlerin birer tuvalete sahip oldukları anlaşıyor. Hatta, birkaç evde iki tuvalet bulunduğu bile görülüyor. Ancak, bu durumun ne oranda parlak bir hijyen standardı belirlediği tartışılabilir nitelikte. Çünkü, yine aynı kaynağa göre, neredeyse tüm evlerde su kuyudan sağlanıyor ve bu ikisi arasındaki bağlantının o günün koşullarında kesilemeyeceği de bilinen bir gerçek. İlginç olan şey, evlerin %90 kadarının mutfaksız oluşu. Ancak, avlusunda fırını olan ev miktarı %50'ye yakın. Kuşkusuz, hücrelerde barınanlar yemeklerini ya aynı zamanda da ısınma için kullandıkları ocaklarda ya da ortak avluda pişiriyorlar. Bağımsız evlerde oturanların çoğunluğunun da öyle yaptığı açık bir gerçek. İmaretlerin de ağırlıklı olarak bu gruplara hizmet verdiği, yani bedava yemek sağladığı düşünülebilir.

Osmanlı konutu için sürekli vurgulanan mahremiyet standartları konusuna gelindiğinde, belgeler bir kez daha genelleşmiş inanç kalıplarını yıkıcı sonuç veriyorlar. Herşeyden önce, her yerde ve her çağda olduğu gibi mahremiyetin ancak yüksek parasal bedelini ödeyebilen bir küçük azınlık için sözkonusu olduğu görülüyor. Hesaplanan konut standartları ve ilintili başka belgeler kentli çoğunluğunun hiç de mahrem sayılamayacak, hatta tam aksine fazlasıyla kamusal ve gözönünde bir yaşam sürdürdüğünü düşündürüyor. Hele hele son dönem büyük Osmanlı konaklarında rastlanan ailenin yaşama bölümü ile dışa açık bölümü arasındaki ayrımın pek bir izi görülüyor. Böyle bir ayrımın varlığını düşündürebilecek "selamlık" terimi, taranan 900 kadar vakfiye kaydından yalnızca birinde geçiyor. Neye referans verdiği tam anlaşılamayan "içli dışlı ev" teriminin²² böyle bir ayrıma işaret edip etmediği belli değil.

Tüm bu konut kalite standartlarının kent mekanında konuma bağlı olarak nasıl bir dağılım gösterdiğini de belirlemek olanaklı. Sonuçta böyle bir korelasyonun bulunmadığını söylemek yanlış olmaz. Osmanlı kentinde belirli gelir gruplarının belirli noktalarda yoğunlaşmak yerine, kent genelinde homojen bir yayılım gösterdiği daha önceleri de başka araştırmacılar tarafından öne sürülmüştür. Vakfedilen konutların İstanbul'un beş nahiyesi, Ayasofya, Atik Ali Paşa, İbrahim Paşa, Mahmud Paşa ve Beyazıt'ta aynı "rank-size" skalasını korudukları görülüyor. Başka bir anlatımla, belirli fiziksel standart gruplaşmaları her semtte birbirlerinden oran olarak ancak ihmal edilebilir düzeyde farklılaşıyorlar.

²⁰ Başbakanlık Arşivi, *Mühimme*, 31, sıranos. 561, s. 254, 1 Receb 985/14 Eylül 1577.

²¹ Örneğin, H. Derschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev.: Y. Önen, Kültür ve Turizm Bak., Ankara, 1987, s. 57.

²² Başbakanlık Arşivi, *Mühimme*, 61, sıra no. 113, s. 42, 26 Receb 994/13 Temmuz 1586.

Görülüyor ki, 16.-17. yüzyıllarda Osmanlı büyük kentinin konut stoğu için geçerli olan standartlar, özellikle de alt gelir grupları sözkonusuysa, eldeki geç 19.yüzyıl örneklerine dayanan bugünkü konut idealizasyonlarından büyük oranda farklıdır. Giderek, Osmanlı evi ve tarihi konusundaki kimi inançların gözden geçirilmesi gerektiği de ileri sürülebilir.

Marjinallerin Barınma Sorunu

Metropol her çağda ve her kültürde adeta tanımı gereği olarak homojenlikten uzak bir nüfusu barındırır. Bunun öncelikli nedeni, Modern öncesi dünyanın yarattığı artık nüfusa metropole sığınmak ve yasadışı kırsal kesim insanı olmak dışında seçenek bırakmayışıdır. Dolayısıyla, geleneksel toplumun kırsal ve kentsel marjinalleri vardır. Kırsal marjinal tüm toplumlarda hemen hemen daima folklorik bir kimlik de edinebilen, tekil veya çoğunlukla grup halinde yaşayan haydut, harami ya da şakidir. Metropolün marjinalleri ise çok daha karmaşık bir grup oluştururlar. Kuşkusuz, Modern öncesi kentsel marjinaller içinde de oranını ve yaşam koşullarını hiçbir zaman bilemeyeceğimiz miktarda yasadışı insan vardır. Ancak, asıl kentsel marjinaller, statüsü yasadışı olmayan, ama toplum geneline karışması titizlikle engellenen bir grup oluştururlar. Bunlar Osmanlı sisteminin olağan statü tanımlarının dışında kalırlar. "Reaya", kırdı ve kentte bir üretim, denetim ve vergilendirme birimi olan aile bazlı "hane" kavramı esas alınarak örgütlenmiş ve tanımlanmıştır. Kentte "mahalle" örgütlenmesi ona üst aşamada ikinci bir tanım ve denetim getirir. Bu örgütlenme içinde kendilerine yer bulamayanlarsa marjinal grupları oluştururlar. Bürokratik yönetici sınıf dışında kalıyorsa, ailesiz ve mahallesiz insan, yani tüm bekar erkekler Osmanlı sistemi için bir anlamda marjinaldir.

Marjinaller kendi içlerinde homojen bir grup değiller. Statülerinin sistem içinde ne oranda "meşru" olduğuna bağlı olarak değişen bir "marjinalite" konumunu işgal ederler. Hepsı toplum bütününden yalıtılmış, aile ve mahalle yaşamına katılmaları engellenmiştir; ama, aşağıdan yukarıya büyük ölçüde değişen farklı saygınlık aşamalarında bulunurlar. Ona bağlı olarak da farklı barınma standartları içinde yaşarlar.

"Ötekiler" içinde en üst katmanı saray görevlileri olarak kabaca adlandırılabilir grup işgal eder. Bunların Topkapı Sarayı'nın üçüncü avlusunu kuşatan koğuş düzenindeki barınma ortamları ("oda"ları) hakkında oldukça ayrıntılı bilgi vardır²³. Sözkonusu koğuşlar 19. yüzyılın ikinci yarısında Fatih döneminden beri anahatlar düzeyinde korudukları özgün yapılarını yitirmişlerdir. Ancak, yerli ve yabancı kimi tanıkların anlatımları aydınlatıcıdır. Örneğin, Abdullah Üsküdarî'nin betimlemesiyle, yaklaşık 10 zira (7.80 m) genişliğinde, uzun kenarları boyunca iki yanında yerden yarım zira (35-40 cm) yükseklikte sekileri bulunan mekanlar oldukları anlaşılıyor²⁴. "Sofa" denilen bu sekilerin üzerlerine kişi başına 120 cm kadar bir yer bırakan yataklar duvara dik konumda yerleştirilmektedir. Bobovi'nin anlatımına göre, "Büyük Oda" denilen en kalabalık mekandaki sekilerde Enderun öğrencilerinin onarlı gruplar halinde yattıklarını ve her iki grup arasında yüksekçe bir "kerevet" üzerinde iki akağanın onları gözetim altında tutacak biçimde kaldığını ortaya koyar²⁵ (Bkz. Resim 2). Asıl ilginç olanı, bu mekanların yalnızca yatma işlevine hizmet etmeyip, gündüzleri de eğitim dahil pek çok işlev için kullanılmalarıdır. Her "oda"nın helası ve küçük bir hamamı bulunduğu da bilinmektedir. Sözkonusu koğuş formatı 19. yüzyılın sonuna dek askeri tesislerde geçerli kalmıştır. İstanbul Selimiye Kışlası'nda koğuşun pencereci duvarı boyunca uzanan bu tür yatak sekileri 1960'lardaki onarımlara dek bazı yerlerde korunmuştu.

Kuşkusuz, bu barınma düzeni Topkapı Sarayı ile sınırlı değildir. Diğer saraylardaki eşdeğer bekar erkek grupları da böyle mekanları kullanmış olmalıdırlar. Ancak, sözkonusu gruplar içinde en önemlisi olan yeniçerilerin barınma standartları hakkında bilinenlerin son derece kısıtlı olduğu da bir

²³ G. Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth Century*, The Architectural History Foundation, Inc., MIT Press, Cambridge, Mass. ve Londra, 1991, s. 114-120.

²⁴ Abdullah bin İbrahim Üsküdarî, *Vaka'at-ı Sultan Süleyman-ı Sani*, 1. cilt, yazma, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, R 1224, v. 258r-v; aktaran G. Necipoğlu, a.g.e., s. 119.

²⁵ G. Necipoğlu, a.g.e., s. 115.

gerçekdir²⁶. "Yeniçeri odaları" bu askeri grubun "orta" adlı örgütlenme birimlerine koşut bir yapılaşma göstermektedir. Her ortamın özerk denebilecek nitelikte, mutfak, hela, koğuş içeren kendi barınma nüvesinin bulunduğu ve bunların İstanbul'un içinde Eski ve Yeni Odalar olarak anılan iki ana yerleşme grubu oluşturduğu da bilinenler arasındadır. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde korunan ve muhtemelen 18. yüzyıla ya da 19. yüzyılın başına tarihlenebilecek bir planda betimlenen kompleksin Eski Odalar'ın yeniden yapımı için hazırlanmış, ancak çizimi tamamlanmamış bir proje olduğu düşünülmelidir²⁷. Bunda tek katlı olarak düzenlenmiş, her biri küçük avlulu, helalı ve önü sundurmalı birimler, sokak benzeri açık koridorların iki tarafına yerleştirilmiştir (Bkz. Resim 3). Yazılı anlatımlardan Yeniçeri Odaları'nın böyle bir mekan organizasyonuna sahip olduğu kabaca kestirilebiliyor. Yazık ki, II. Mahmud döneminde yeniçerileri yoketmekle sonlanan büyük kıyım, Eski ve Yeni Odalar'ın da ortadan kaldırılmasına yol açmıştır. Bundan ötürü, elde sözkonusu planın aidiyetini sorgulamaya yardımcı olabilecek bir yapısal kanıt bulunmuyor. Ancak, yine Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki bir defter, yanan Yeniçeri Eski Odaları'nın 1756'da yeniden yapıldığına ilişkindir ki, eldeki planla bağlantılı olduğu düşünülebilir²⁸. Bilindiği gibi, sözkonusu arşiv onyıllar önce düzenlenirken birbirleriyle ilişkili yazılı ve çizili belgeler anlaşılmasa da bir biçimde birbirlerinden ayrılmışlardır. Yine de planın tarihlenmesi için bir ikinci seçeneğin bulunduğunu da gözden uzak tutmamakta yarar var. Başbakanlık Arşivi'ndeki bir tamir defteri²⁹ 1818 yılında Şehzadebaşı'ndaki Eski Odalar'da gerçekleştirilen, yeniden yapım düzeyindeki son onarımı haber verir ki, plan belki de bu girişimle ilintilidir.

Bir diğer marjinal grubu, sivil bekarlar oluşturur. Dönemin ölçüleriyle dev bir metropolün gereksindiği işgücünü sağlayan bekarların kendi "odalar"ında topluca ve böylesi durumlarda Osmanlı bürokrasisinin yeğlediği bir biçimde birbirlerine kefil kılınarak yaşadıkları anlaşılmaktadır. Herkesi kendi ait olduğu cemaat ya da topluluk içinde denetlemeyi öngören sistem, bekar zanaatçılar konusunda da grubun ve yerleşme nüvesinin dışına çıkışı ciddi biçimde kısıtlamıştır. Öyle ki, aileler için inşa edilmiş bir oda dizisinin zamanla bekar konutuna dönüşmesi bile hoşgörülle karşılanmayabilmektedir. Örneğin, 3. Mustafa zamanına ait bir takrir, Kasımpaşa'da evliler için yaptırılmış odalarda bekar kalyoncuların kalmaya başladığını belirterek, kapatılmasını buyurur³⁰.

Bekarların kollektif konutu olan "odalar" kent içinde belirli noktalarda, doğal olarak da, bu grupların çalışma alanı olan ticaret merkezi ve yakın çevresinde yoğunlaşmaktadır. Örneğin, Tersane ve donanma ile ilgili bekarların, örneğin, kalıncu neferlerinin H.1198/1782-3'te Kalyoncular Kışlası inşa edilene dek Galata ve Kasımpaşa'daki bekar odalarında barındıkları bilinir³¹. 17. yüzyıl İstanbul'undaki bekar odalarına ilişkin bilgilerse Evliya Çelebi'den ediniliyor³². Şunları yazıyor: "Bunların (...) oda başlıları, hakim ve zabıtları vardır. (...) En büyük odalar 'Yol Geçen Odaları' dört yüz hücredir. Ama hin-i lüzumunda bin aded eli silahlı yarar yiğit çıkarır. 'Mercan Odaları' sekiz aded odalardır. Bunun da başka hakimleri vardır. (...) 'Cebe Hane Odaları' Mahmud Paşa kurbunda, 'Pertev Paşa ve Helalci Odaları' Süleymaniye canibinde. Kırk bekar hane de At Pazarı'nda vardır. Kırk da Büyük Karaman'da bulunur. 'Bekar-hane-i Gedikpaşa', ve yedi aded 'Bekar-hane-i Azebler' Un kapısı kurbundadırlar. Daha bir çok bekar-haneler vardır. Ama bunların her birinde birer, ikişer yüz adam vardır (...)" Bu odaların standart bir mimari kimliklerinin olmadığı düşünülebilir.

²⁶ Bilinenler için: İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları, I Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, TTK Yay., Ankara, 1988, s. 283 vd.

²⁷ TSMA, E. 9495; han olarak yanlış tanımlanması için: B. Ünsal, "Topkapı Sarayı Arşivinde Bulunan Mimari Planlar Üzerine", *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, 1, 1963, s. 170-1.

²⁸ TSMA, D. 4247, 19 Şevval 1169/17 Temmuz 1756, Baş Muhasebe kayıt sureti. Eski Odalar'ın yeniden yapımı için bina emini tayin edilen Seyyid İshak Ağa'ya tediye edilen 50.000 kuruşun kaydı.

²⁹ Başbakanlık Arşivi, Maliyeden Müdevver, 21 Rebiülahir 1233/29 Şubat 1818 tarihli *Yeniçeri Kışlaları Tamir Defteri*, sıra no. 13629, defter no. 18648.

³⁰ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 7019/332, Takrirler sıra no. 20144 (3. Mustafa dönemi).

³¹ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara, 1948, s. 470.

³² *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 1, ed.: A. Cevdet, İstanbul, 1314, s. 326-7.

Örneğin, Süleymaniye Vakfiyesi'nde adı geçen odalardan Darüşşifa'nın altındakiler³³ bugün de ayakta duruyorlar. Bunlar tonoz örtülü, koğuş benzeri mekanlardır. Ancak, kimi örneklerin onların aksine, medrese odaları biçiminde daha küçük birimlerden oluştuğu düşünülebilir. 400 adet olduğuna ve bin adam çıkardığına bakılırsa, Yolgeçen Odaları'nın bu nitelikte olması daha akla yakındır.

Bekarların kendileri için özel olarak inşa edilmiş "odalar"da barınmalarının kesin bir kural olmadığı da anlaşılıyor. Üretimle meşgul olan bekar kitlenin bir kesimi de çalışma yerleri olan hanlarda tekil olarak barınmıştır. Bunların iş ve çalışma mekanları aynı han odasından ibarettir. Dernschwam Edirne'ye geldiğinde böyle bir handa kalmıştı. Burada pabuççu esnafının hem üretip, hem de barındığını yazıyor³⁴.

Dinsel kimlikli marjinaler olarak adlandırılabilir geniş bir derviş grubunun da Osmanlı metropollerinde ağırlıklı bir yer tuttuğu kestirilebilmektedir. Yazık ki, sözkonusu grubun niceliğinin genele oranı hakkında yeterli araştırma yapılmış değil. Bunların kuruluş döneminde kentlerden çok, kırsal alanda bir tür kolonizatör işlevi gördükleri, Balkanlar ve Anadolu'da yeni köylerin kurulmasına önayak oldukları bilinir³⁵. Kentlerde ise derviş böyle bir rol oynamaktan uzaktır; daha çok, Osmanlı metropolünün her tür üretim dışı kişiye sunduğu yaşam olanağından yararlanmış gibi gözüktür. Yine de dinsel marjinalerin homojen bir topluluk olmadıkları ve dolayısıyla, hem barınma koşulları, hem de başka açılardan genellemeye en az fırsat veren grup sayılmaları gerektiği açıktır. Özellikle erken dönemin heterodoks dervişleri barınmayı hiç sorun edinmemiş olmalıdırlar. Bunlardan tipik biri olan Otman Baba'yı İnalçık yorumlar³⁶. Bu sadakayla yaşayan, ağırlıklı biçimde kırsal alanda etkinlik gösteren ve kentlere zaman zaman gelen bir Fatih dönemi kişiliğidir. Sonraki dönemde daha örgütlü bir görüntü edinecek olan zaviye gibi mekanlara gereksinme duymaz. Yine de sultan ona ve yoldaşlarına Silivrikapı'da Kılıç Manastırı denilen, muhtemelen eski bir Bizans yapısını ihsan edecektir³⁷. Tüm dünyadaki mistikler gibi Osmanlı mistikleri de barınmanın konfor boyutunu bilinçli biçimde yadsımışlardır. Sonraki yüzyıllarda da yaşam koşulları hep minimalin sınırında kalacaktır.

Osmanlı ülkesinin çeşitli kesimlerinden gelip medreselerde okuyan "suhte"lerin de, titizlikle "evliler cemaati"nin dışında tutuluşları açısından marjinaler kapsamında ele alınması yanlış olmaz. Bunlar doğal olarak medreselerdeki odalarda barınmakta, yemeklerini Klasik Dönem metropolünde devasa bir üretim gösterdiği anlaşılan imaretlerden ücretsiz olarak temin etmektedirler. Medreseleri yeni bitiren, ama bir göreve atanmayanların, yani mülazimlerin de barınma sorunlarının benzer biçimde çözüldüğü anlaşılıyor. Sözelimi, Süleymaniye Vakfiyesi'ne göre, külliye'nin en doğusunda kalan ve topluca bir ünite oluşturan 18 hücre, "mü'minin ü salihin ve alimin ü mülazimin için" barınma mekanı olarak ayrılmıştır³⁸. Burada geçerli olan standart medreselerdeki'nin aynıdır ve dönemin koşullarında, diğer bekarların barınma normlarına oranla belirgin biçimde yüksektir (Bkz. Resim 4).

Genel olarak, Osmanlı marjinalerinin barınma ve yaşam koşullarının vakıflar eliyle düzenlendiği görülüyor. "Odalar"ı hemen daima vakıf yapısıdır ve vakıf imaretlerin yemek dağıtım servisleriyle beslenirler. Vakıflar da hemen hemen daima yönetici sınıf tarafından kurulduğuna göre, bu yaşamsal destek mekanizmasının marjinaleri denetlemeye yönelik bir içeriğinin olması da akla geliyor. En

³³ K. E. Kürkçüoğlu, *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara, 1962, s. 27, özgün yazmada s. 59.

³⁴ H. Dernschwam, *a.g.e.*, s. 45-6.

³⁵ Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, 1, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, 2, 1942, s. 279-304.

³⁶ H. İnalçık, "Dervish and Sultan: An Analysis of Otman Baba Vilayetnamesi", H. İnalçık, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington, 1993, s. 19-36.

³⁷ *a.e.*, s. 31.

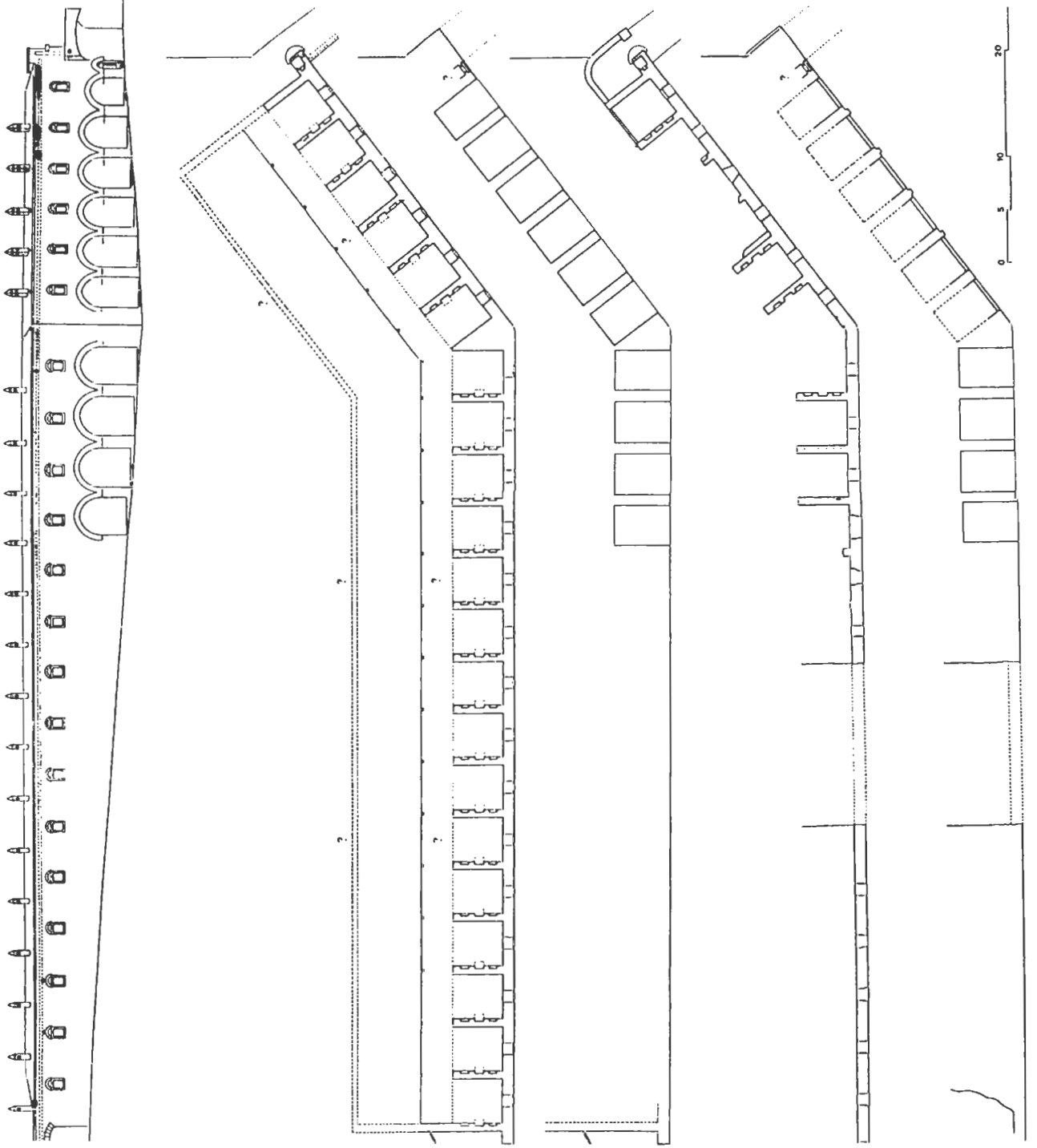
³⁸ K. E. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 26, özgün yazmada s. 54. "Mülazımlar Medresesi" diye anılan bu oda dizisinin asli işlevi ilk olarak şu çalışmada saptanmıştır: A. Z. Nayır (Ahunbay), *İstanbul Medreseleri: Koruma ve Çağdaş Kullanım Açısından bir Değerlendirme*, (basılmamış doçentlik tezi), İstanbul, 1980, s. 43. Ayrıca: Aynı yazar, "The Contribution of the Historical Sources to the Cognizance of Süleymaniye Complex in Istanbul", *1. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, 14-18 Eylül 1981, 3, İstanbul, 1981, s. 322.

azından metropol ölçeğinde ve en azından Batılılaşma dönemine dek, marjinalin yaşamı adeta bir devlet sorunu gibidir. Yapıları gereği çok kolay denetimden çıkabilen bu gruplar (özellikle 17. yüzyılda sayısız örneği görüleceği üzere suhteler) barınma standartları açısından da sıkı bir disiplin altında tutulmaya çalışılmışlardır. Bir 16. yüzyıl hükmü, yönetimin marjinallere bakışının amblematic ve sık sık yinelenen örneğini oluşturur³⁹: Süleymaniye Camisi yakınında birkaç odada oturan "bazı ergenlerin fisk ü fesaddan hali" olmadıkları bildirildiğinden ötürü, Mimarbaşı'ndan onları çıkartıp bu mekanı cami vaizinin barınması için "içlü ve dışlu ev"e dönüştürmesi istenmektedir.

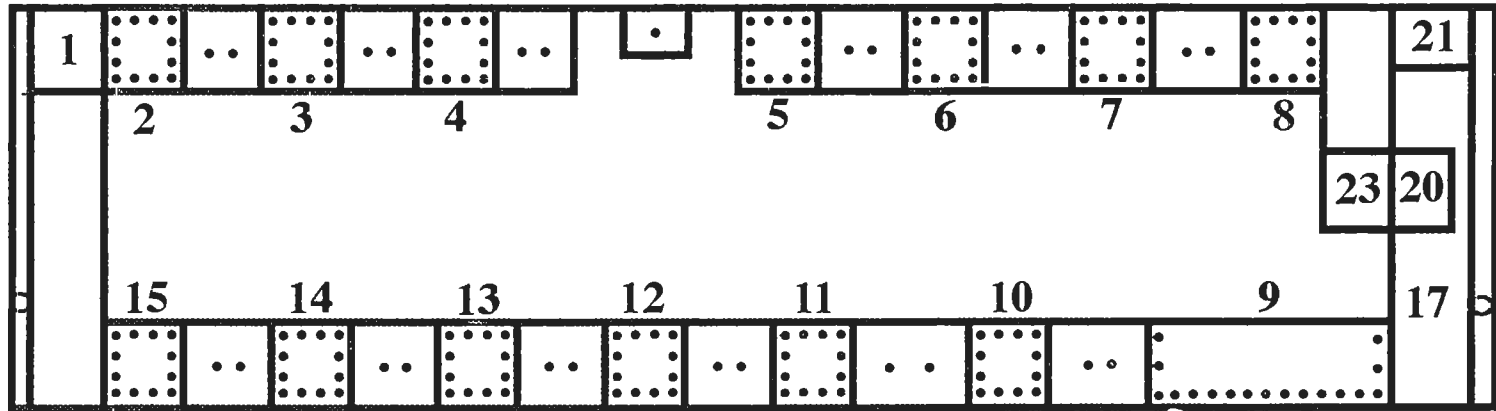
Konut Standardı Neyi Tanımlar?

Konut standartlarına ilişkin bir ön-saptama niteliğinde olan bu denemeden çıkarılabilecek bazı ihtiyatlı sonuçlar kuşkusuz vardır. Herşeyden önce, örneğin, Fransa ve başka Avrupa ülkeleri için yapılan kimi standart saptama denemelerine benzer bir kalite düşüklüğü Türkiye için de geçerli gibi gözüküyor. Ancak, asıl şaşırtıcı olan şey, Klasik Osmanlı metropolünde hücrenin temsil ettiği en alt katmandır. Bu tür "konut"larda barınan çok geniş bir kentli mülksüz kitlenin bulunduğunu düşünmek yanlış olmaz. Edirne örneğinde bu tür bazı odalarda barınanların vergiden muaf ("avarızdan ve tekalif-i örfiyeden muaf") oldukları da görülüyor. Demek ki, vergi bile veremeyecek düzeyde bir gelir durumuyla yüzyüzeyiz. Bunlar için böyle bir adlandırmanın sakıncalarını bile bile "lumpen" denmesi yanıltıcı olmayacak. Üstelik, böylesine minimal koşullarda barınan bir mülksüz kitlenin varlığının bizi fazlaca irkiltmemesi de gerekiyor. Her gün düzenli olarak binlerce kişiye bedava yemek dağıtan imaretlerle dolu dev bir kentte bu yemekleri kimlerin yediğini sormak nedense akla gelmemiştir. Ortada bir hayırseverlik edimi vardır; ama onun varolduğu her yerde bir de hayra muhtaç kitlenin varolduğu düşünülmemiştir. Osmanlı imaretinin kuşkusuz insani nitelikte olan içeriği, ardında minimal koşullarda yaşayan bir kitlenin varlığıyla birlikte yorumlanmalıdır. Ortaçağ ve sonrasında Avrupa kenti kendi lumpenlerinden kurtulmak isteyen bir kenttir: Braudel'in deyişiyle, "burjuva vahşeti", beslenecek ekstra boğazlara tahammül etmemiştir. Klasik Osmanlı sistemi tam aksine, Antik Roma'dakine benzer biçimde, onları barındırıp beslemektedir. Özellikle en büyük kent olan İstanbul'da devasa boyutlarda olduğunu kestirebildiğimiz bir "artık nüfus" görünürde hayır sahipleri, gerçekteyse kamu kaynakları aracılığıyla düpedüz "iaşe ve ibade" edilmektedir. Bu kitlenin barınma gerçeğini de kapsayan bir Osmanlı konut normları dizgesini oluşturmak istiyorsak, önce sokaktaki insanın "reel" tarihini yazmak zorundayız. "Reel" konuta ilişkin standartların bizi şaşırtması bu insanın tarihini yazmaya Türkiye'de henüz yeni yeni niyet edilmiş oluşundan kaynaklanıyor.

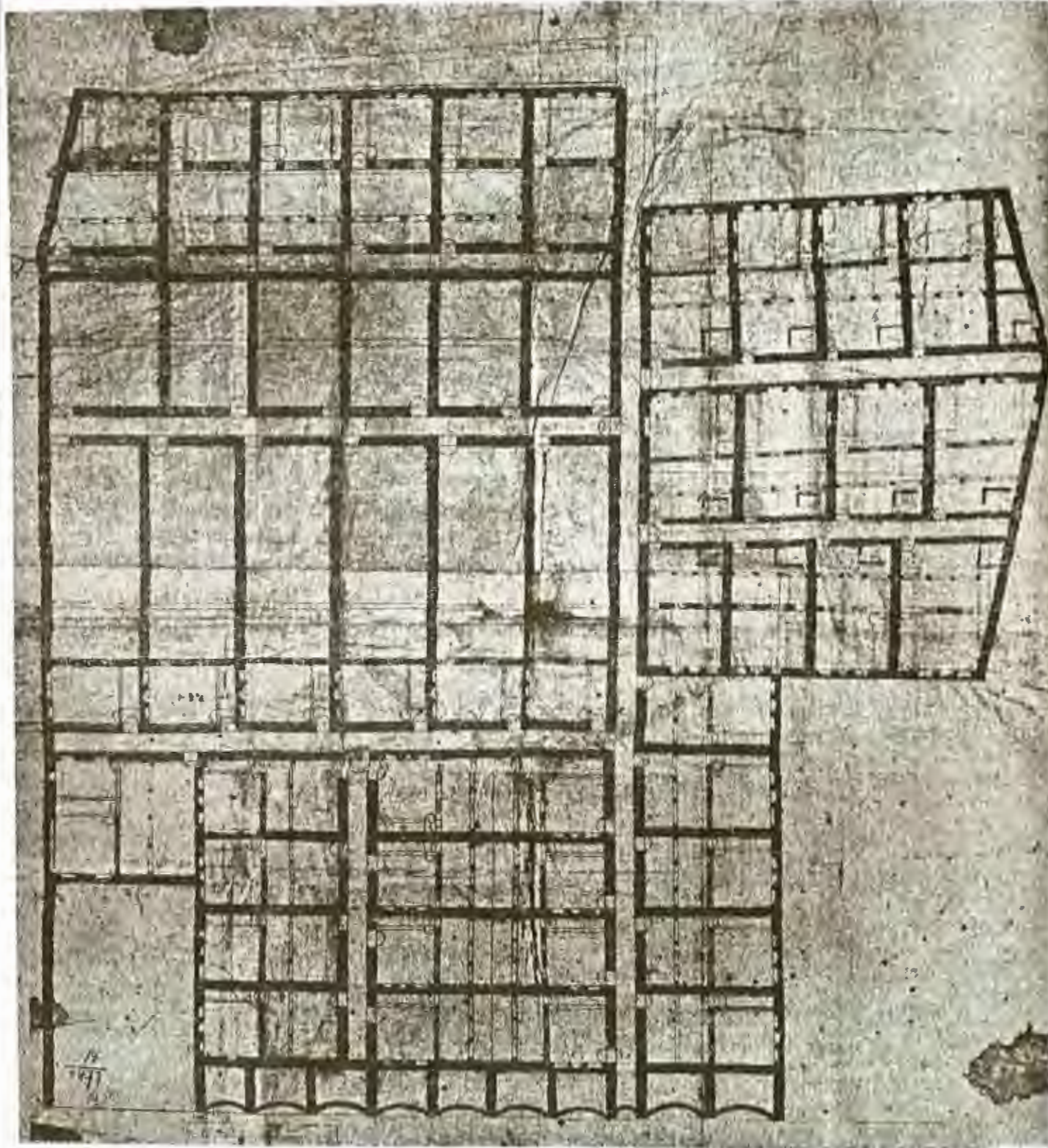
³⁹ Başbakanlık Arşivi, *Mühimme*, 61, sıra no. 113, s. 42, 26 Receb 994/13 Temmuz 1586.

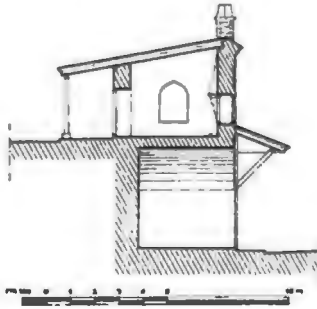
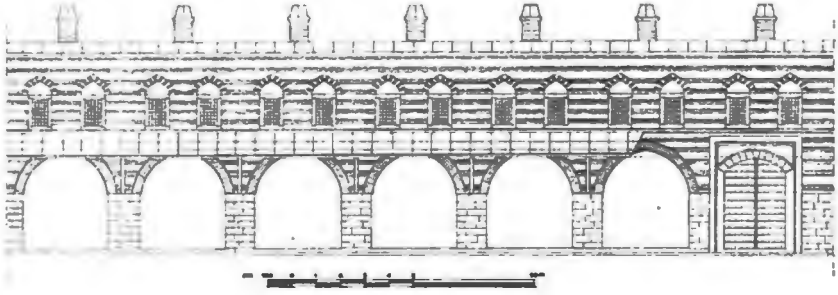
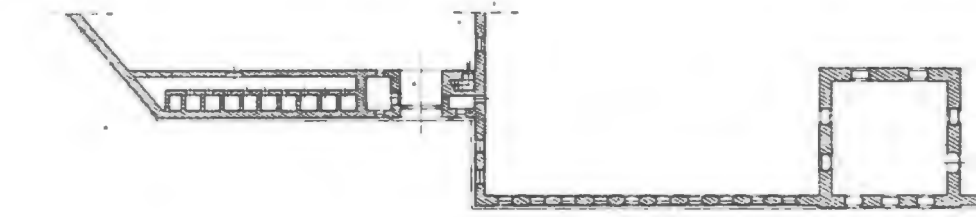
1. Süleymaniye vakfiyesinde kayıtlı olan oda dizisinin rölöve (1991 yılındaki durum) ve restitüsyon denemesi (Kaynak: Uğur Tanyeli).

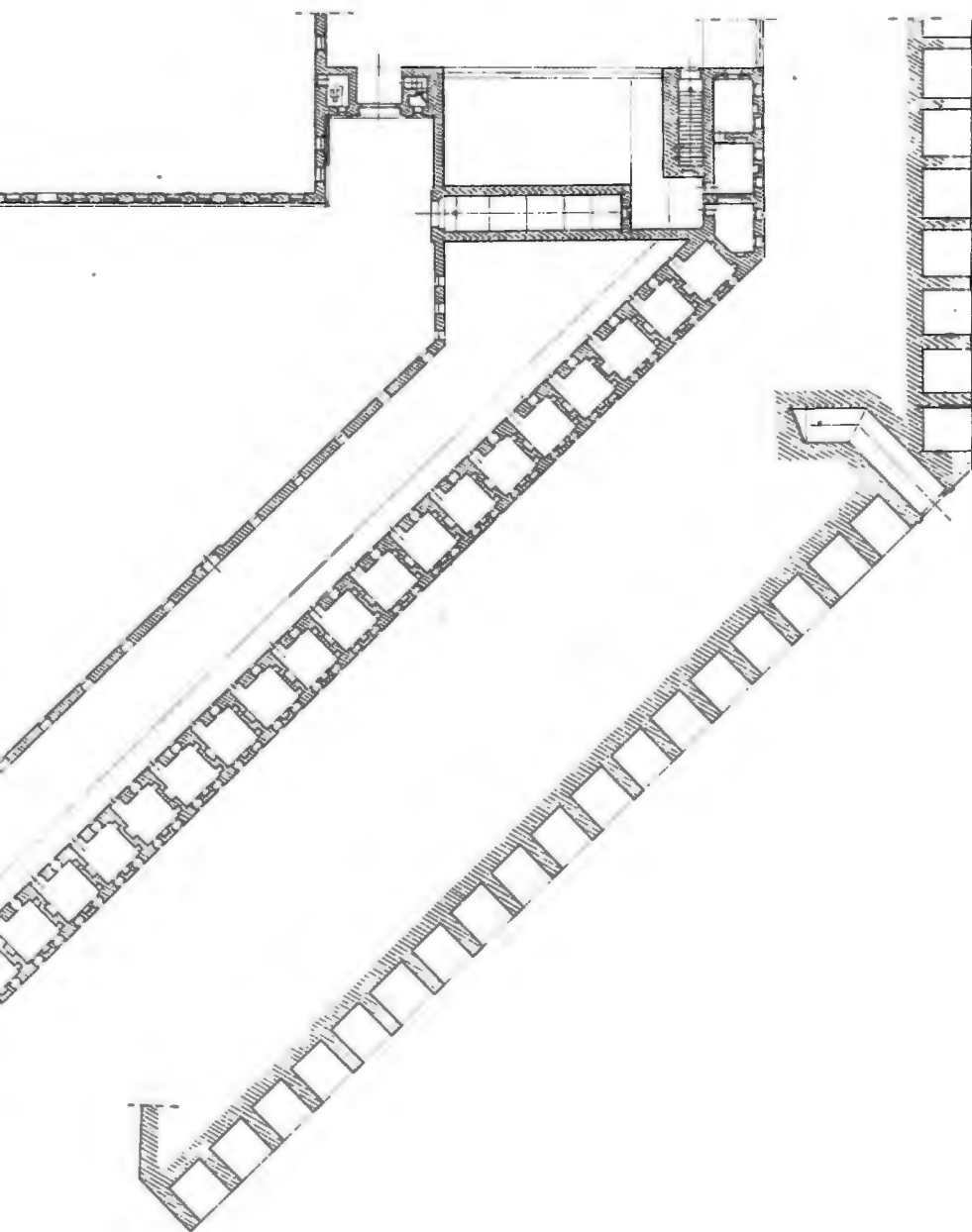
2. Bobovi'ye göre Topkapı Sarayı'nda "Büyük Oda" (Kaynak: G. Necipoğlu, a.g.e., s. 115'te resim 69).

3. Muhtemelen Yeniceri Eski Odaları'nın yeniden yapımı için 1756'da hazırlanmış, ancak çizimi tamamlanmamış plan (Kaynak: Topkapı Sarayı Arşivi, E. 9495).

4. Süleymaniye Külliyesi içinde mülazimlerin barınması için yapılmış oda dizisi.
(Kaynak: A.S. Ülgen, *Mimar Sinan Yapıları*, TTK Yay., Ankara, 1989, Levha 49;
Katalog'da bu oda dizisi "Darülkurra-Plan, Cephe" olarak yanlış tanımlanıyor, s.15).

ONBEŞİNCİ YÜZYIL ANITSAL YAPILARINDA ÜST ÖRTÜ-GEÇİT ALANI İLİŞKİSİ

İlter BÜYÜKDİĞAN*

Bu araştırmanın amacı anıtsal yapılardaki üst örtü ile geçit alanı arasındaki ilişkiyi irdelemektir. Strüktürel öğeler yapıyı ayakta tutmalarının ve onu dış mekandan sınırlandırma görevi görmelerinin yanısıra, aynı zamanda görsel etkiye katkıda bulunan hatta bazen tek başına bu etkiyi yaratan birer unsur olurlar. Bu biçimleniş, boyutsal büyümenin henüz sınırları zorlamadığı özellikle onbeşinci yüzyılın ilk yarısında en olgun ürünlerini vermiştir, denilebilir. Onaltıncı yüzyıldan itibaren, özellikle Sinan çağında, boyutsal büyümeye ve strüktürel endişenin kendisinin önem kazanmasına koşut olarak, örtü öğelerinin strüktürel yapıyla sıkı sıkıya bağlantılı bu üç boyutlu plastik etkisi giderek azalmakta, yerini daha çok yüzeysel bezemelere terketmektedir.

Konu sözü edilen dönem içinde incelendiğinde, işlevsel yapılara göre, çeşitliliğin ve biçimsel zenginliğin hamam yapılarında yoğunlaştığı, bununla beraber cami, medrese, türbe. . . vb. gibi yapılarda ise, bazı mekanlarla sınırlı kaldığı gözlenmektedir. Araştırma konusu olan dönem çeşitliliğin bol olduğu bir çağdır. İlginç olan, benzer temel ilkeler ve modüllerden yola çıkarak yaratılan örneklerin çoğunlukla tek oluşu, başka bir mekan ya da yapıda tam aynı biçimiyle tekrarlanmamasıdır. Gözlenen başka bir özellik de, çağın önemli merkezlerinde, yalnızca o yöre ile sınırlı kalan uygulamalardır. Deneyimlerin bir yöreden diğerine aktarılması olgusu yadsınamaz bir gerçek ise de, yörelerle ilgili sınırlı uygulamalar, o yöre için karakteristikleri oluşturmakta, bazı örnekler ise yöreler arası kültürel etkileşimin ne denli kuvvetli olduğu ve hangi noktalarda yoğunlaştığı konusunda somut veriler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mekanların geometrik biçimleri üst örtü ve geçit alanlarını da etkilemekte, aynı zamanda onların yapı bütünü içindeki önemi ve işlevi de üst örtü ve geçit alanlarının belirlenmesinde etken bir rol oynamaktadır. Kare ya da dikdörtgen alanı kubbenin oturabileceği çokgen, yıldız biçimli ya da dairesel kasnağa çevirebilmek amacıyla gereksinim duyulan geçit alanları genelde, tarih boyunca gelişen klasik biçimler göstermekle birlikte, üç boyutlu bezemenin katkısıyla zenginleşmekte, bazen kasnağı çevreleyen üç boyutlu bezemelerle de birleşerek bütünsel bir anlam kazanmaktadır. Üst örtünün biçimlenişi ile geçit alanlarının seçiminde genel yargılara götürebilecek bazı ilişkiler kurulabilmektedir. Daha somut sonuçlara ulaşılabilmesi için, örneklerle dayanılarak konu; kubbe gövdesi-geçit alanı, açıklık-örtü öğeleri, mekan biçimi ve işlevi ile örtü öğelerinin ilişkileri gibi açılardan irdelenmektedir.

Araştırma konusu olan onbeşinci yüzyıla ait cami, türbe, medrese ve hamam yapılarının bugüne ulaşabilen örneklerinde, üst örtüde mekanı sınırlandıran öğeler olarak kubbe, yarım kubbe ve tonozlar kullanılmıştır. Genelde işlevsel açıdan önemli ana mekanların üst örtüsü, bazen çeşitli plastik biçimler de alan küresel kubbelerdir. Bazı hamam yapılarının ana mekanlara bağlı eyvan, niş gibi dikdörtgen planlı hacimlerinde tam kubbeler kadar özenle ele alınmış yarım kubbeler kullanılmıştır. Biçimsel çeşitliliğe ve zenginliğe sahip portal ve mihrap yarım kubbeleri dışında, ters T planlı, başka bir deyimle çok fonksiyonlu camilerin mihrap önündeki açıklığını örten özel uygulamalar birkaç örnek sınırlıdır. Tonoz, daha çok beşik tonoz biçiminde, hamam yapılarının geçitler, hela ve külhan gibi servis hacimlerinin üst örtüsü olarak kullanılmıştır. Bazen aynalı da olabilen çapraz tonozun, camilerin son cemaat mahallerinin yan açıklıkları ile medreselerin revaklarında yaygın bir kullanımı vardır. Ancak çapraz tonozun bezemesel açıdan üstün örneklerine, bir cami yapısı dışında (Üsküp Alca-İshak Bey Camisi), eyvanlar ve küçük boyutlu hacimler gibi, ana mekanlara bağlı ve onları zenginleştiren öğeler olarak, hamam yapılarında rastlanmaktadır. Başlıbaşına bir araştırma konusu olma-

* Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi.

ları ve çalışmanın sınırları nedeniyle tonoz ve yarım kubbeler, bu makalede ayrıntılı bir biçimde ele alınmamışlardır.

Kubbe gövdesinin biçimlenişine göre, alçı mukarnas bezemenin de katkısıyla zenginleşen, değişik geçit alanlarıyla birlikte kullanılabilen onbeşinci yüzyıl kubbelerini beş ana grupta toplamak mümkündür: Düz (yalın), dilimli (parçalı), yivli, helezoni yivli ve mukarnaslı kubbeler.

Düz kubbeler, cami ve türbelerin ana kubbeleri, medreselerin dersane kubbeleri ile hamam yapılarının soyunmalık (camekan), ılıklik ve sıcaklik gibi bölümlerinin büyük açıklıklı orta hacimlerinde kullanıldığı gibi, daha küçük açıklıklı kubbelerde de yeğlenen bir örtü biçimidir. Bazı cami ve türbelerdeki yüzeysel bezemeler ve hamam yapılarındaki aydınlatma öğeleri hariç tutulursa, kubbe gövdesinin yalın bırakıldığı bu örnekler, geçit alanı çeşitliliği açısından sayısal anlamda en zengin grubu oluşturmaktadırlar (Tablo 1). Kubbe gövdesinin tek tuğla dizisi ile yüzeysel ağ örgüsü biçiminde bezendiği tek örnek, Edirne Gazimihal Bey Hamamı kadınlar bölümünün ılıklik kubbesidir. Bu örnekte olduğu gibi, düz kubbenin Türk üçgeni geçit alanı ile birlikte kullanıldığı, tüm yapı tiplerinde bulunan, çok sayıda örnek vardır. En yoğun kullanımı tek kubbeli camilerle türbelerdedir. Az sayıda bazı tek kubbeli camide, kubbe eteğini çepeçevre saran prizmatik üçgen kuşak yerine, yalnızca köşelerde köşe bingisi kullanılmıştır. Bu geçiş biçiminin hamamlardaki önemli bir örneği, Edirne Tahtakale Hamamı kadınlar bölümü soyunmalık kubbesine aittir. Ters T planlı camilerden Bursa Hamza Bey Camisi'nin yalnızca mihrap önündeki kubbesinde kullanılmış olmasına rağmen, Bursa Yeşil Camisi, Edirne Muradiye Camisi ve İnegöl İshakpaşa Camisi'nin mihrap aksındaki eşit boyutlu her iki kubbeleri de Türk üçgeni geçit alanlarına sahiptir. Son cemaat mahalli orta kubbelerindeki kullanımı, yan açıklıklara göre daha yaygındır. Özellikle İkinci Murad çağında çok sayıda sıcaklik halvetinde kullanılmış olmasına karşın, ılıklik halvetlerinde daha az sayıda örneği vardır. Eyvanlardaki kullanımı çok sınırlıdır. Saptanabildiği kadarıyla, yalnızca Ankara Karacabey Hamamının erkekler bölümü sıcaklığına ait dikkörtgen planlı dört eyvanında düz kubbelerle geçiş, dikkörtgenin dar kenarlarında yer alan Türk üçgenleriyle gerçekleşmiştir (Tablo 1a). Düz kubbelerle kullanılan bir diğer geçit alanı tipi, Türk üçgeni geçit alanı üzerinde mukarnaslı kubbe eteğidir. Bu tipin az sayıda örneği yalnızca hamam yapılarında kullanılmıştır ve bir örnek dışında genelde sıcaklik halvetlerinde görülmektedir. (Üsküp Davudpaşa Hamamı kadınlar bölümünde yanyana iki halvet, Edirne Tahtakale Hamamı ve Yeniçeri Hamamında birer halvet), (Tablo 1b). Üçüncü geçit alanı tonozbingi (tromp)'dur. Sayısal açıdan en çok örneği, tek kubbeli camilerin ana mekan örtülerinde, hamamların oldukça büyük açıklıklı soyunmalık hacimlerinde ve sıcaklik halvetlerindedir. Tüm bu yapı tiplerinde İkinci Murad çağında da kullanılmış olmakla beraber; Fatih çağında kullanımının daha da yaygınlaştığı görülmektedir. Tonoz-binginin içinin dilimlendiği örnekler olduğu gibi, İstanbul Davudpaşa Camisi ana kubbesindeki kadar görkemli olmasa da mukarnaslı örnekleri de vardır. Daha çok hamam yapılarının sıcaklik halvetlerinde görülen mukarnaslı örneklerin yanı sıra, tek kubbeli camilerdeki başka bir uygulama da, tonoz-binginin eteğinde birkaç mukarnas dizisi kullanımı ya da köşelerde yer alan mukarnaslı takozlardır. Bu örtü türünün büyük açıklıklı sıcaklik orta mekanında kullanılmış en önemli örneği, Edirne Saray Hamamı erkekler bölümüne aittir (Tablo 1c). Saptanabildiği kadarıyla tonoz-bingi üzerinde yer alan Türk üçgeni geçiş kuşağının tek bir örneği vardır: Amasya Mustafa Bey Hamamı'nın soyunmalık kubbesi (Tablo 1d). Onbeşinci yüzyılda, çoğunlukla alçı mukarnas bezeme ile oluşturulmuş düz-bingi, küresel-bingi ve kubbe eteğini saran geçiş kuşaklarıyla bütünleşmiş bileşik bingiler (pandantif), düz kubbelerle kullanılan geçit alanlarının görsel açıdan en etkili gruplarını oluştururlar. Mukarnaslı da olsa yalnızca düz-binginin kullanıldığı örneklerde, kubbe yuvarlağına geçebilmek için gerekli olan çokgen kasnağın çok belirgin olarak yansıması kaçınılmazdır. Bu yalın örneklerin yanı sıra düz-bingilerde, geçit alanı ile düz kubbe arasında daha organik bir geçiş sağlamak amacıyla iki çözüm geliştirilmiştir: Türk üçgeni kubbe eteği ve mukarnaslı kubbe eteği. Ters T planlı camilerin mihrap-giriş aksındaki ana kubbelerinde yalnızca düz-binginin kullanıldığı kayda değer en önemli yapı, Amasya Bayezid Paşa Camisi'dir. Edirne Şah Melek Camisi'nin ana kubbesinin yanı sıra, hamamların ılıklik-tan çok sıcaklik orta kubbelerinde yeğlenmiş olması dikkat çekicidir. Hem kadınlar, hem de erkekler bölümünde ılıklik ve sıcaklik orta kubbelerinde düz-bingi kullanılan tek yapı Üsküp İsa Bey Çifte

Hamamı'dır. Edirne Tahtakale Hamamı erkekler bölümünün onaltı metre açıklığa sahip soyunmalık kubbesi, bu grup içinde, gerek açıklığın büyüklüğü, gerekse mekan çeşidi açısından tek örnektir (Tablo 1e). Düz-bingi üzerinde Türk üçgeni kubbe eteğinin hamamlarda hiç örneği bulunmazken, Bursa'dakiler başta olmak üzere cami, türbe ve medreselerde, sayıca az fakat önemli uygulamaları vardır. Tek kubbeli camilerden yalnızca, Bursa Çakır Ağa Mescidi ana mekan örtüsünde kullanılmış olmasına rağmen, bu birleşik geçit alanının ters T planlı camilerin mihrap aksındaki her iki ana kubbesinde de uygulanmış örnekleri mevcuttur (Bursa Muradiye Camisi, Yunanistan'da Karacabey Camisi, Üsküp İsa Bey Camisi). Ayrıca, Edirne Gazi Mihal Bey Camisi ile Tire Yeşil İmaret Camisi'nin girişteki ana kubbeleri ve Filibe Şihabüddin Paşa Camisi'nin mihrap önü kubbesi diğer kayda değer örnekleri oluştururlar. Bursa Hacı Sevinç Mescidi ile yukarıda sözü edilen Edirne ve Tire'deki camilerin son cemaat mahalli orta kubbelerinde de bu düzen görülmektedir. Türbelerdeki tek kullanımı, Ankara Hacı Bayram Türbesi'nin tek kubbesindedir. Medreselere ait iki örnekten biri, Bursa Yeşil Medresesi'nin derslane mekanında, diğeri de Bursa Muradiye Medresesi'nin daha küçük açıklıklı giriş mekanındadır (Tablo 1f). Mukarnaslı düz-bingi üzerinde yine mukarnas dizileriyle oluşturulan kubbe eteğinin son cemaat mahalli orta kubbesindeki tek uygulaması, Amasya Yörgüç Paşa Camisi'ndedir. Ters T planlı camilerin mihrap aksındaki ana kubbelerinde kullanımı iki örnekle sınırlıdır: Edirne Beylerbeyi Camisi girişteki kubbe ve İstanbul Murad Paşa Camisi mihrap önü kubbesi. Tek kubbeli camilerden yalnızca İstanbul Yavuz Er Sinan Mescidinde çok görkemli bir örneği vardır. Medreselerdeki tek örneği ise, Bursa Muradiye Medresesi derslane örtüsüne aittir. Bursa Tavukpazarı Hamamı kadınlar bölümü ılıklik orta kubbesi hariç tutulursa, alçı mukarnas bezemenin de katkısıyla zenginleşen bu düz kubbe tipi Fatih döneminin hamamlarında daha fazla yeğlenen bir örtü biçimi olmuştur: Bursa Nasuhpaşa Hamamı (ılıklik ve sıcaklik), İstanbul Mahmudpaşa Hamamı (ılıklik), Üsküp Davudpaşa Hamamı (erkekler ve kadınlar bölümü ılıklik ile erkekler bölümü sıcaklik). Bu merkezi konumlu orta hacimlerin haricinde, yalnızca iki hamamda, kare planlı birer sıcaklik eyvanında da örnekleri vardır (Bursa Nasuhpaşa Hamamı ve Üsküp İsa Bey Çifte Hamamı) (Tablo 1g). Düz kubbelere geçit alanı oluşturan birleşik ya da küresel-bingilerin mukarnaslı örnekleri olduğu gibi, üzerine bazen kalemişi yapılmış yalın örnekleri de vardır. Türbelerde hiç kullanılmamış olmalarına karşın, ters T planlı camilerin ana kubbelerinde önemli uygulamaları vardır: Amasya Yörgüç Paşa Camisi, Kütahya İmaret Mescidi, Afyon Gedik Ahmet Paşa Camisi, İstanbul Mahmudpaşa Camisi ve Rum Mehmedpaşa Camisi. Edirne Üç Şerefeli Cami'nin, altıgen plan üzerine oturan yirmi-dört metre açıklıklı orta kubbesine geçiş de, yine kemerler arasında yer alan mukarnaslı küresel bingilerle sağlanmış ve diğer pekçok örnekte olduğu gibi, son mukarnas dizileri kubbe eteğini de çepeçevre sarmıştır. Ters T planlı camilerin yan kanat hücre ve eyvanlarında kullanımı daha sınırlıdır: Kütahya İmaret Mescidi ve İstanbul Muradpaşa Camisi. Tek kubbeli camilerin ana mekan örtüsü olarak, oldukça yaygın bir kullanımı vardır. Hamamlardaki en önemli örnekleri ise sıcaklik orta kubbelerine aittir (Edirne Yeniçeri Hamamı, Edirne Tahtakale Hamamı erkekler bölümü ılıklik ve sıcaklik). İstanbul Tahtakale Hamamı, Üsküp Şengül Hamamı ve İstanbul Mahmudpaşa Hamamı'nda, pahlı köşelerden başlayan küresel-bingiler yalın bırakılmış, ilk iki yapıda yalnızca kubbe eteğini çevreleyen kuşakta mukarnas dizilerine yer verilmiştir (Tablo 1h).

Dilimli ya da başka bir deyişle parçalı kubbe, hamam dışındaki anıtsal yapılarda çok yeğlenen bir kubbe türü değildir. Özellikle tek kubbeli camiler, türbeler ve medreselerde hiç örneğine rastlanamamıştır. Hamamların soyunmalık bölümlerinde kullanılmamasına karşın, ılıklik ve özellikle sıcaklik orta hacimlerinde düz kubbelerden sonra en çok kullanılan kubbe biçimidir. Dilimli kubbeler, dilimlerle bağdaşabilecek, kenar sayısı dilim sayısına eşit, çokgen bir kasnağa gereksinim duyduklarından küresel-bingiler dışında, bütün geçit alanlarıyla birlikte kullanılmışlardır. Altı, on ve oniki de olabilen dilim sayısının en yaygın olanı sekizdir (Tablo 2). Türk üçgeni geçit alanına sahip dilimli kubbenin ters T planlı camilerde saptanabilen tek örneği İstanbul Muradpaşa Camisi'nin girişteki ana kubbesidir. Bu kubbedeki dilim sayısı onaltıdır. Diğer örnekler sekiz dilimli olup, ikisi Edirne'de Beylerbeyi Hamamı ile Topkapı Hamamı kadınlar bölümünde, diğeri İznik İsmail Bey Hamamı'nda sıcaklik halvetlerinin örtüsü olarak kullanılmıştır (Tablo 2a). Türk üçgeni geçit alanının mukarnaslı

kubbe eteği ile birleştirilerek daha zenginleştirildiği özel örneklerden ikisi, Edirne Gazimihal Bey Hamamı erkekler bölümü sıcaklığının birbirine bitişik iki halvetinde bulunmaktadır. Erken bir örneği de ondördüncü yüzyıla tarihlenen Mudurnu Yıldırım Hamamı'nın aynı işlevli mekan örtüsüdür (Tablo 2b). Bu hamam, Edirne'ye ve diğer yörelere başka bir örtü düzeni yönünden de öncülük etmiştir: Diyagonal olmayan düz köşe bingileri ve duvar konsolları üzerine oturan sekiz ya da altı dilimli kubbelerin ilk örnekleri Mudurnu Yıldırım Hamamı'nda bulunmaktadır. Bu geçit alanı biçimi, genelde orta hacimlere açılan eyvanlar gibi dikdörtgen planlı mekanlar kubbe ile örtülmek istendiğinde yeğlenmiştir. Camilerdeki kullanımı iki yapı ile sınırlıdır: Edirne Beylerbeyi Camisi (mihrap-giriş aksındaki orta kubbe) ve Filibe Şihabüddin Paşa Camisi (son cemaat mahalli, sol ve sağdaki yan açıklık örtüleri). Hamam yapılarında ise, ılıklikteki sınırlı kullanıma karşın, sıcaklık eyvanlarında çok kullanılmıştır. Bu geçit alanı ve kubbe biçiminin başka bir uygulaması da, kasnağın sekiz köşeli yıldız biçimli olanlarıdır. Daha estetik bir özellik ve strüktürel açıdan daha zor bir çözüm gösteren bu örnekler, az sayıda hamam yapısının sıcaklık eyvanlarından yalnızca birinde kullanılmıştır (Edirne Beylerbeyi Hamamı, İstanbul Eyüp Çifte Hamamı, İstanbul İshak bin İbrahim Hamamı) (Tablo 2d). Kare planlı hacimlerde, diyagonal köşe bingisi ve üçgen duvar konsolları ile elde edilen kasnak, çokgen (genelde sekizgen) olabildiği gibi, dikdörtgen planlı hacimlerdeki benzer şekilde sekiz köşeli yıldız da olabilmektedir. Yıldız biçimli kasnağa sahip örneklerin ikisi de Makedonya'dadır (Üsküp Şengül Hamamı, sıcaklık halvetleri ve Kratovo'daki hamam kalıntısının yine sıcaklık halveti olması gereken mekanı). Sekizgen kasnağa sahip olanlar da yine hamam yapılarına aittir (Bursa Kaygan Hamamı, ılıklik halveti ve Edirne Yeniçeri Hamamı, ılıklik orta kubbesi)(Tablo 2e). Tonoz-bingi geçit alanı, düz kubbelerde olduğu gibi, dilimli kubbe'erde de çok fazla kullanılmamıştır. Yüzyılın başına tarihlenen Edirne Eski Cami'nin girişteki fenerli kubbesi, bunun camilerdeki tek örneği gibi görünüyor. Dilim sayısının yine sekiz olduğu diğer iki örnek de Edirne Topkapı Hamamı erkekler bölümü sıcaklık halvetlerine aittir (Tablo 2f). Düz-binginin genelde sekizgen kasnak üzerine yine sekiz dilimli kubbe ile birlikte kullanıldığı örtü düzenleri, bir cami ve yedi hamam yapısının önemli orta mekanları ile sınırlıdır. Mudurnu Yıldırım Hamamı bu açıdan da öncü bir özellik göstermektedir. Camilerdeki tek örneği Edirne Mezid Bey Camisi'nin girişteki örtüsüdür. Bursa Tavukpazarı Hamamı erkekler bölümü ılıklığı hariç tutulursa, diğer örneklerin tümü Edirne'dedir ve kemerler üzerine oturan sıcaklık orta kubbelerinin örtüsü olarak kullanılmıştır (Saray, Topkapı, Beylerbeyi, Gazimihal Bey ve Tahtakale Hamamları) (Tablo 2g).

Üçüncü grubu oluşturan yivli kubbelerde örtü, dilimli kubbelerde olduğu gibi düz yüzeyler halinde olmayıp, içbükey parçalardan oluşmakta, bu biçimleniş, zorunlu olarak kasnağın biçimini de etkilemekte ve onu dilimli yapmaktadır. Kasnaktaki bu dilimlenme geçit alanı seçimini de doğrudan etkilemektedir. Dilimli kubbelerle bir diğer farkı da kubbeyi oluşturan parça sayısındadır. Onlarda genelde altı ve çoğunlukla sekiz olan dilim sayısı, yivli kubbelerde artmakta, sekizin yanısıra oniki, onaltı, yirmidört, otuziki ve hatta kırka kadar çıkmaktadır. Dilimleri ayrıtlar boyunca yivlenen bu kubbe biçimi, türbe ve medrese yapılarında hiç kullanılmamıştır. Geçit alanı olarak genelde Türk üçgeni ya da pandantif yeğlenmiş, birkaç örnekte de pandantifle yetinmeyip, Türk üçgeni geçiş kuşağı ya da yine kubbe eteğini çevreleyen mukarnas dizileriyle daha organik bir geçiş sağlanmıştır (Tablo 3). Saptanabildiği kadarıyla, yivli kubbe ile Türk üçgeni geçit alanının birlikte kullanıldığı erken tarihli küçük bir örnek, İznik Yeşil Camisi'nin girişteki kubbesidir. Edirne Gazimihal Bey Camisi sol yan kanattaki sekiz dilimli düzenin bir başka örneği Edirne Saray Hamamı kadınlar bölümü sıcaklık halvetinde bulunmaktadır. Bergama Küplü Hamamı'nın sıcaklık halvetinde ise, dilim sayısı onikiye çıkmaktadır (Tablo 3a). Yivli kubbenin küresel ya da bileşik bingilerle birlikte kullanıldığı örtü biçimleri, kendi çağı içinde öncü niteliği olan camilerde ve hamam yapılarında kullanılmıştır. (Bursa Yeşil Cami'nin mihrap duvarına bitişik sol ve sağ yan kanat mekanları, Edirne Üç Şerefeli Cami'nin sağ yan kanat açıklığı). İlkinde dilim sayıları otuziki iken, ikinci örnekte yirmidörttür. Dilim sayısının yine yirmidört olduğu daha küçük iki örtü, İstanbul Mahmudpaşa Camisi'nin iç mekandaki giriş kısmında, girişin sol ve sağında bulunmaktadır. Tek kubbeli camilerden yalnızca Kütahya İshak Fakih Mescidi'nin son cemaat mahalli orta ve yan kubbelerinde kullanılmıştır. Edirne Beylerbeyi

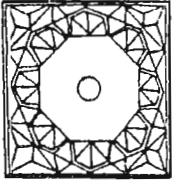
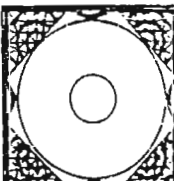
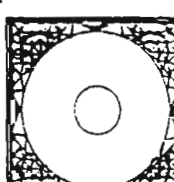
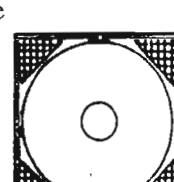
Hamamı'nın oldukça büyük açıklıklı ılık orta kubbesi, Bergama Debbağlar Hamamı sıcaklık halveti ve Fatih çağının İstanbul Mahmudpaşa ve Tahtakale hamamlarının ilkinde iki, diğerinde bir olmak üzere, eyvan kubbeleri bu grubun hamamlardaki örneklerini oluşturmaktadır. Selçuk İsa Bey Camisi karşısındaki hamamın sıcaklık kubbesi, bu örtü biçiminin onbeşinci yüzyıldan önceki uygulamalarını gösteren bir belge niteliğindedir (Tablo 3b). Düzbingi üzerinde Türk üçgeni geçiş kuşağının yine erken tarihli bir örneği İznik Yeşil Cami son cemaat mahalli orta kubbesinde bulunmaktadır. Bu örnekte açıklığın geometrik biçimi dikdörtgen olduğu için, ilk önce alan, diyagonal olmayan köşe bingileri ve duvar konsollarıyla kareye çevrilmekte, geçit alanı profilli bir kornişten başlamaktadır. Bu gruba giren Bursa Yeşil Cami'nin sağ ve sol yan eyvanlarında kullanılan kubbeler yirmidört dilimlidir ve İznik örneğine göre daha büyük açıklıkları örtmektedir. Hamamlardaki tek uygulaması ise, Bursa Tavukpazarı Hamamı erkekler bölümü ılık orta mekanının onaltı dilimli kubbesidir (Tablo 3c). Düz-bingi üzerinde mukarnaslı kubbe eteğinin kırk dilimli yivli kubbe ile bütünleştiği örtü düzeninin tek örneği Üsküp Alaca-İshak Bey Camisi'nin ana kubbesidir (Tablo 3d).

Onbeşinci yüzyılın kubbe strüktürleri arasında özel bir yeri olan **Helezoni Yivli Kubbeler**'in, sözü edilen dönem içinde sayıca az, ancak çok görkemli uygulamaları olmuştur. Bu özel örtü biçimi ile en çok kullanılan geçit alanı Türk üçgenidir. Onu küresel bingi izler. Yalnızca bir örnekte ise, geçit alanı açısından tek defaya mahsus daha özel bir biçimlenme yeğlenmiştir (Tablo 4). Türk üçgeni geçit alanına sahip örneklerden ikisi Amasya Bayezidpaşa Camisi son cemaat mahalli sağ ve soldaki en dış açıklıklarda bulunmaktadır. Sağdaki kubbenin gövde biçimlenmesi diğer bütün örneklerden farklı bir şekilde volüt biçimindedir. İkinci Murad çağına ait bir tek türbede, Bursa Devlet Hatun Türbesi'nde ana mekan örtüsü olarak otuziki dilimli bir örneği vardır. Eldeki belgelere göre Milet Delfinyon yolu üzerindeki hamamın sıcaklık örtüsü onbeşinci yüzyıl örnekleri için öncü bir nitelik taşımaktadır. Bu yüzyılda da yine, Edirne Yeniçeri Hamamı sıcaklık halvetinin dışında, Edirne Gazimihal Bey, Bursa Emir Sultan ve Kaygan Hamamlarında erkekler bölümü ılık orta mekanının, Bergama Küplü Hamamda ise sıcaklık orta mekanının, yani önemli ve oldukça büyük açıklıklı hacimlerin örtüsü olmuştur (Tablo 4a). Helezoni yivli kubbenin küresel-bingi geçit alanı ile birlikte kullanılmış bir örneği Edirne Sarayı'na ait Kumkasrı Hamamı'nın sıcaklığında, diğeri ise yine Edirne'de İkinci Bayezid Camisi son cemaat mahalli orta kubbenin solundaki ilk açıklıktadır. Sağdaki ilk açıklıkta ise, aynı geçit alanı üzerinde yivli kubbe kullanılmıştır. Şüphesiz ki helezoni yivli kubbe söz konusu olduğunda, zengin mukarnaslı geçit alanı ile birlikte kullanılmış, İznik İsmailbey Hamamı sıcaklığının kubbesi ilk akla gelen örnek olmaktadır. Bursa Tavukpazarı Hamamı erkekler bölümü ılık eyvanında, biraz daha farklı, fakat oldukça görkemli bir uygulama yapılmıştır: Eyvanın dikdörtgen planlı alanı, önce dar kenarlarda yer alan zengin mukarnas dizileriyle kareye çevrilmekte, onun üzerindeki prizmatik üçgen kuşak helezoni yivli kubbenin yivleriyle birleşmektedir (Tablo 4b).

Mekana kazandırdığı plastik etki açısından en görkemli olanlar **Mukarnaslı Kubbeler**'dir. Bu kubbelerde genelde, duvarların üst seviyelerinden başlayan prizmatik ögeli diziler, gitgide daralarak kubbe tepesine ulaşmakta, böylece gövde ile geçit alanı organik bir düzenleme ile birleştirilerek sürekli bezeme yüzeyi göz hizasına kadar indirilmektedir (Tablo 5). Genelde küçük açıklıklı mekanlara ait olan mukarnaslı kubbelerin ilk grubunun daha çok örneği vardır: Bu örtü biçiminde mukarnas dizileri, duvarların üst seviyelerindeki silme hattından başlamakta ve başkaca bir geçit alanı bulunmamaktadır. En yoğun hamam yapılarının erkekler bölümünde görülmekle beraber, türbeler haricindeki bütün yapı tiplerinde, sınırlı da olsa kullanılan mukarnaslı kubbelerin, genelde camilerin son cemaat mahalli orta kubbelerinde yeğlendiği göze çarpmaktadır: Ankara Karacabey Camisi, Bursa Tuzpazarı Mescidi, Edirne İkinci Bayezid Camisi. İlk örnekte kubbe gövdesi, diğerlerinden farklı olarak mukarnas dizileri yerine, prizmatik üçgenlerle oluşturulmuştur. Ayrıca Bursa Yeşil Camisi'nin girişinde ve Edirne İkinci Bayezid Camisi tabhane orta kubbelerinde mukarnaslı kubbenin ilginç uygulamaları vardır. Onbeşinci yüzyıl medreselerindeki saptanabilen tek örneği Edirne Saatli Medrese'nin giriş kubbesidir. Edirne Saray Hamamı'nın dikdörtgen planlı ılık orta mekanında alanı kareye çevirebilmek için, silme hattının altında ayrıca mukarnas dizileri kullanılmıştır. Mukarnaslı kubbenin en yoğun kullanıldığı mekanlar erkekler bölümünün birer ılık halvetidir ki, onun da usturalık gibi

özel bir işlevi olduğu kaynaklardan kolaylıkla belirlenebilmektedir (Bursa Tavukpazarı Hamamı, Edirne Mezitbey Hamamı, Edirne Gazimihal Bey Hamamı, Edirne Tahtakale Hamamı, İstanbul Mahmudpaşa Hamamı, Üsküp Davudpaşa Hamamı). Ilıklık eyvanındaki kullanımı tek bir örnekle sınırlıdır: Bursa Nasuhpaşa Hamamı. İstanbul Mahmudpaşa Hamamı ılıklıktaki iki örneğin yanısıra sıcaklık halvetlerinden ikisinde de mukarnaslı kubbelerle sahiptir. Sıcaklık halvetlerindeki daha erken uygulamaları, birer örnekle, Bursa Mahkeme Hamamı, Edirne Topkapı Hamamı ve Bursa İbrahimpaşa Hamamı'nda bulunmaktadır. Topkapı Hamamı'nın kadınlar bölümüne ait örneğinde değişik bir düzen göze çarpar; burada kubbenin üst seviyelerine kadar ulaşan mukarnas dizileri, sekiz dilimli yivli küçük bir kubbe ile birleşmektedir (Tablo 5a). Fatih çağında inşa edilen Edirne Peykler Medresesi'nin kare planlı giriş mekanının örtüsünde mukarnaslı kubbeye, kemerler arasından başlayan mukarnaslı pendentiflerle geçilmektedir. Bunun hamamlardaki tek uygulaması, yine aynı dönemde yapılmış olan Bursa İbrahimpaşa Hamamı ılıklık orta mekan örtüsündedir (Tablo 5b). Pendentif geçit alanı ile yetinilmeyip, mukarnaslı kubbenin eteğini çepeçevre saran Türk üçgeni geçiş kuşağı ile daha da zenginleşen üçüncü grup örneklerin sayısı yalnızca iki olup, her ikisi de ters T planlı camilerin son cemaat mahalli orta kubbelerine aittir (Amasya Bayezid Paşa Camisi ve Bursa Muradiye Camisi) (Tablo 5c).

TABLO: ÜST ÖRTÜ-GEÇİT ALANI İLİŞKİSİ

1	DÜZ KUBBE	yapı tipi	CAMİ			T	MEDRESE			HAMAM		
			R	A	Y	A	G	D	O	C	I	S
TÜRK ÜÇGENİ	1a 	Tek Kubbeli Cami		●								
		Ters T Planlı Cami	●	●	▲							
		Türbe	△	○	△							
		Medrese			●				●	●		
		Hamam / erkekler									■	■
		Hamam / kadınlar									■	■
TÜRK ÜÇGENİ ve muk. kubbe eteği	1b 	Hamam / erkekler										■
		Hamam / kadınlar										■
TONOZ-BİNGİ	1c 	Tek Kubbeli Cami		●								
		Ters T Planlı Cami		●	▲							
		Türbe				●						
		Medrese							●			
		Hamam / erkekler									■	■
		Hamam / kadınlar									■	■
TONOZ-BİNGİ ve Türk üçgeni kub. et.	1d 	Hamam									■	
DÜZ-BİNGİ	1e 	Tek Kubbeli Cami	●	●								
		Ters T Planlı Cami	▲	●	▲							
		Türbe	△	○	△							
					●							
		Hamam / erkekler									■	■
		Hamam / kadınlar									■	■

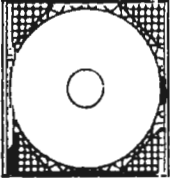
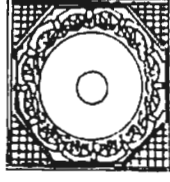
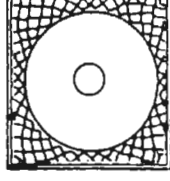
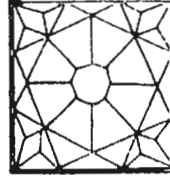
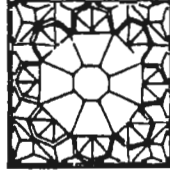
R: son cemaat m. D: derslane S : sıcaklık ○ :mihrap önü kubbesi

A: ana mekan O: odalar ▲ : yan kanat-giriş ■ : orta hacim

Y: yan kanat C: soyunmalık △ : yan kanat-mihrap ▨ : halvet

G: giriş mekanı I: ılıklik ● : giriş-orta kubbe □ : eyvan

TABLO: ÜST ÖRTÜ-GEÇİT ALANI İLİŞKİSİ

1	DÜZ KUBBE	yapı tipi	CAMİ			T	MEDRESE			HAMAM		
			R	A	Y	A	G	D	O	C	I	S
DÜZ-BİNGİ ve Türk üçgeni kub. et.	1f 	Tek Kubbeli Cami	●	●								
		Ters T Planlı Cami	●	●	▲							
		Türbe		○		●						
		Medrese					●	●				
DÜZ-BİNGİ ve muk. kubbe eteği	1g 	Tek Kubbeli Cami		●								
		Ters T Planlı Cami		●								
		Medrese	●	○								
		Hamam / erkekler						●			■	■
KÜRESEL-BİNGİ	1h 	Tek Kubbeli Cami	●	●								
		Ters T Planlı Cami	●	●	▲							
		Medrese	△	○	△							
		Hamam / erkekler						●	●		■	■
2	DİLİMLİ KUBBE	Hamam / kadınlar								■	■	■
										■	■	■
										■	■	■
										■	■	■
TÜRK ÜÇGENİ	2a 	Ters T Planlı Cami		●								
		Hamam / erkekler										■
		Hamam / kadınlar										■
												■
TÜRK ÜÇGENİ ve muk. kubbe eteği.	2b 	Hamam / erkekler										■
												■
												■
												■

R: son cemaat m.

A: ana mekan

Y: yan kanat

G: giriş mekanı

D: dersane

O: odalar

C: soyunmalık

I: ılıklik

S : sıcaklık

▲ : yan kanat-giriş

△ : yan kanat-mihrap

● : giriş-orta kubbe

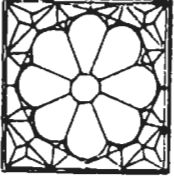
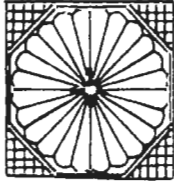
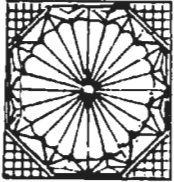
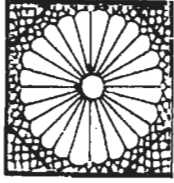
○ : mihrap önü kubbesi

■ : orta hacim

◻ : halvet

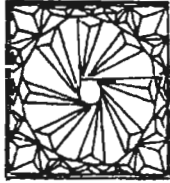
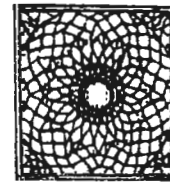
□ : eyvan

TABLO: ÜST ÖRTÜ-GEÇİT ALANI İLİŞKİSİ

3	YİVLİ KUBBE	yapı tipi	CAMİ			T	MEDRESE			HAMAM		
			R	A	Y	A	G	D	O	C	I	S
TÜRK ÜÇGENİ	3a				▲							
		Ters T Planlı Cami Hamam / erkekler Hamam / kadınlar										☑ ☑
DÜZ ve KÜRESEL BİNGİ	3b		●	▲		△						
		Tek Kubbeli Cami Ters T Planlı Cami Hamam									■	☑ □
DÜZ-BİNGİ ve Türk üçgeni kub.et.	3c				▲							
		Ters T Planlı Cami Hamam / erkekler									■	
DÜZ-BİNGİ ve muk. kubbe eteği	3d				●							
		Ters T Planlı Cami										

R: son cemaat m.
A: ana mekan
Y: yan kanat
G: giriş mekanı
D: derslane
O: odalar
C: soyunmalık
I: ılıkık
S : sıcaklık
▲ : yan kanat-giriş
△ : yan kanat-mihrap
● : giriş-orta kubbe
○ : mihrap önü kubbesi
■ : orta hacim
☑ : halvet
□ : eyvan

TABLO: ÜST ÖRTÜ-GEÇİT ALANI İLİŞKİSİ

4	HELEZONİ YİVLİ KUBBE	yapı tipi	CAMİ			T	MEDRESE			HAMAM			
			R	A	Y	A	G	D	O	C	I	S	
TÜRK ÜÇGENİ ya da KÜRESEL-BİNGİ	4a 	Tek Kubbeli Cami	▲										
		Ters T Planlı Cami	△										
		Türbe						●					
		Hamam / erkekler										■	■
mukarnas ve Türk üçgeni kub. et.	4b 	Hamam / erkekler										□	
5	MUKARNASLI KUBBE												
MUKARNASLI ÖRTÜ	5a 	Tek Kubbeli Cami	●										
		Ters T Planlı Cami	●										
		Medrese							●				
		Hamam / erkekler										■	■
KÜRESEL-BİNGİ	5b 	Hamam / kadınlar										□	□
		Medrese							●				
DÜZ-BİNGİ ve Türk üçgeni kub. et.	5c 	Hamam										■	
		Ters T Planlı Cami	●										
R: son cemaat m.			A: ana mekan			Y: yan kanat			G: giriş mekanı			D: derslane	
												O: odalar	
												C: soyunmalık	
												I: ılıkılık	
												S : sıcaklık	
												▲ : yan kanat-giriş	
												△ : yan kanat-mihrap	
												● : giriş-orta kubbe	
												○ : mihrap önü kubbesi	
												■ : orta hacim	
												□ : halvet	
												□ : eyvan	

BİR OSMANLI KALE-KENTİNİN YAPIMI: ANAVARİN ÖRNEĞİ

Gülsün TANYELİ*

16.yüzyılın ikinci yarısının ünlü tarihçisi Selaniki, kitabında Anavarin kalesinin yapımına Edirne Selimiye Camisi'nin inşa edilmesi ve Ayasofya'da gerçekleştirilen büyük boyutlu Sinan onarımları gibi girişimlerin yanında yer veriyor ve "Sultan Selim Han zamanlarındaki asardır"¹ başlığı altında dönemin sekiz büyük askeri, siyasi ve inşai başarısını sıralarken Anavarin'in yapımını yedinci sırada konumlandırıyor. Söz konusu kaleye ilişkin nihai yargısı ise şöyle: "Kapudan Kılıç Ali Paşa ... eliyle liman-ı mezbur ağzına bir kal'a-i muhkem bina olunup topar, merdan ve dizdar-ı kal'a konulup memalik-i mahruse hıfz u hiraset olundu ki el-an numune-i devran olmuştur"².

Bugün adı yalnızca Yunan Bağımsızlık Savaşı sırasında, Osmanlı donanmasının savaş ilan edilmeksizin İngiliz-Fransız-Rus birleşik donanması tarafından baskına uğratılıp yok edildiği yer olarak anımsanan Anavarin (Navarin), Mora Yarımadası'nın güneybatı ucunda konumlanan geniş bir doğal limandır (Resim 1). 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı-Venedik ve genel olarak da Osmanlı-Avrupa deniz rekabetinin kritik bir noktaya gelişi ve bundan kaynaklanan stratejik konumu nedeniyle, bu liman büyük bir önem kazanmıştı. Bundan ötürü, söz konusu limanın çağının en gelişmiş teknikleriyle tahkim edilmesi amacıyla, geniş ölçekli bir girişimler dizisi başlatılmış, yörenin daha yoğun biçimde iskan edilmesi ve kentleştirilmesi hedeflenmişti. Konuya ilişkin olan ve büyük bir kesimi henüz yayınlanmamış çok sayıda Osmanlı belgesi bu kapsamlı yapım etkinliğini aydınlatmaktadır. Başka büyük inşaat girişimlerine ve "şenlendirme" denemelerine ait bilgilerin de yardımıyla, Anavarin örneği Klasik Dönem Osmanlı mimarlık ve kentleşme politikalarının kapsamlı bir çözümlemesini yapma olanağını vermektedir. Ayrıca, bu bilgi ve değerlendirmelerin ışığında, konuya ilişkin Osmanlı pratiğinin geleneksel İslam ya da Doğu Akdeniz kent kurma pratiklerinin ne denli dışında biçimlendiğini gözlemlene olanağı da doğmaktadır.

Osmanlılar Anavarin'i önce 1500, ardından da kısa bir geri alma denemesi sonrasında 1501 yılında Venedikliler'den fethetmişlerdir³. Bu fethedilen kale Selaniki'nin yapımından sözetttiği yapı değildir. Anavarin Körfezi'nin kuzeyinde bulunan ve hala Osman Ağa Lagünü olarak bilinen sığ gölle körfezin birleşme noktasında, açık denize (batıya) bakan ikiyüz metre yüksekliğindeki bir tepe üzerinde konumlanan küçük tahkimattır⁴. Daha 13. yüzyılda, yani ateşli silahların icadı öncesinde inşa edilmiş olan bu kale, bir zamanlar körfeze ve dönemin küçük gemilerinin asıl körfezden daha yararlı bir liman olarak kullandıkları lagüne açılan dar bir girişi denetlemekteydi. Fethedilen her yerde olduğu gibi burada da Osmanlı yöneticilerinin sağladığı finansal kaynaklarla kimi kamusal tesisler yaptırıldığını biliyoruz⁵.

Ancak, 1571 yılına dek Anavarin'in yüzlerce benzerinden çok daha önemli bir nokta olarak değerlendirilmediği açıktır. 7 Ekim 1571'de Osmanlı donanmasının İnebahtı savaşında hemen hemen tümüyle imha edilircesine yenilişinin ardından durum değişecektir. Kıyıları İtalyan ve İspanyol donanmalarına açık hale gelmiş, Doğu ve Batı Akdeniz'deki Osmanlı toprakları arasındaki ulaşım ciddi bi-

* Yrd. Doç. Dr., İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Anabilim Dalı.

¹ Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki (971-1003/1563-1595)*, Ed.: M. İpşirli. İstanbul, 1989, s. 94 vd.

² a.e., s. 96.

³ M. Tayyip Gökbilgin, "Navarin". *İslam Ansiklopedisi*, 9, s. 129-30.

⁴ Navarin Körfezi ve yakın çevresinin topoğrafik durumu için bkz. Admiralty Charts and Publications, "Ports in South-Western Greece", No. 2404, ayrıca M.T. Gökbilgin, a.g.e., s. 130.

⁵ Örneğin, Bkz. M. Tayyip Gökbilgin, *XV.- XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar- Mülkler- Mukataalar*, İstanbul, 1952, s. 398.

çimde tehlikeli olmaya başlamıştır. O çağın koşulları gereği az hareketli geçen kışın ardından 1572 yaz mevsimi geldiğinde, durumun iyice korkutucu bir nitelik kazandığı anlaşılıyor. 2 Safer 980/14 Haziran 1572 tarihinde Mora Beyi'ne yazılmış bir hükümde, kale dizdarının başkente başvurarak "muhatara yerde" bulunan kale için daha fazla asker ve topçu istediği ve bu talebinin yerine getirilmesi gerektiği belirtilmiştir⁶. Bir süre bu tür geçici önlemlerle yetinildiği söylenebilir. Çünkü, o sıralarda Osmanlı merkezi yönetimi o çağa dek görülmedik boyutta bir etkinlikle donanmayı yeniden inşa etmekte ve imparatorluğun tüm gücünü bu alanda yoğunlaştırmaktadır. Mühimme defterlerini dolduran yüzlerce belge tüm Osmanlı dünyasının neredeyse sadece bu işle uğraştığını kanıtlamaktadır. Uzun bir süredir önem verilmemiş olan eski Anavarin kalesinin tamirine bile ancak 1573'te olanak bulunduğunda 21 Zilkade 980 tarihli bir hükümden anlaşılmaktadır⁷.

Ancak, 1573 yazı içinde onarımın sorunu çözmeyeceği anlaşılmış olmalıdır ki, 15 Cemaziyevvel 981/12 Eylül 1573'te yeni kalenin inşasının kesinlik kazandığını gösteren ilk yazışma yapılır⁸. Bu hükümle, Mora Beyi gerekli parayı mukataat nazırından almakla ve önceden gönderilen "resm (proje) mucebince" yapımı gerçekleştirmekle görevli kılınmıştır. Aynı belgede orada Şaban adlı bir mimarın halen çalışmakta olduğu belirtilip, Kapudan Paşa'nın yanında bulunan mimarın da onunla birlikte kalarak çalışması buyuruluyor. Hemen ertesi gün Kapudan-Derya Kılıç Ali Paşa'ya yazılan bir diğer hüküm söz konusu mimarın kimliğini aydınlatmaktadır⁹. Belge Anavarin kalesini Frenk üslubunca "resm eyleyen" bir yabancı mimardan söz ediyor ve yukarıdaki buyruğu tekrarlıyor.

Bildiğimiz kadarıyla, Osmanlı mimarlığında belirli bir Avrupa bağlantısını projelendirme bazında tam bir kesinlikle dile getiren ilk resmi metnin bu belge olduğu ileri sürülebilir. Daha da önemlisi, gerçekleştirilen kalenin tasarımı hiçbir kuşkuyla yer vermeyecek biçimde, dönemin en yeni Avrupa tahkimat planlama anlayışlarıyla ilintili olduğunu da kanıtlıyor. Kuşkusuz, Osmanlı tahkimat mimarisi en azından 15. yüzyılın ortalarından başlayarak Batı'da, özellikle de İtalya'da geliştirilen yaklaşımlarla sürekli biçimde bağlantılı olmuştur¹⁰. Ancak, böylesine doğrudan bir bağlantının hem bir resmi belgede, hem de yapının tasarımında bu denli tavizsiz biçimde somutlaşmasına ilk kez rastlanıyor (Resim 2, 3, 4).

Bu belgelerde sözü edilen kale asıl körfezin güney ağzını denetim altına almaktadır ve körfezin doğu kıyısında ana kara üzerinde yüksekçe bir sırtta konumlanır. Limanı daha korunaklı hale getirmek için Türkler körfezin kuzeybatısındaki eski sığ ağzı da muhtemelen aynı yıllarda moloz doldurarak kapatmışlar ve yeni kalenin işlevini pekiştirmişlerdir. İlk aşamada bugün içkale niteliğini taşıyan çokgen yapı ve kıyıya yakın olan dörtgen planlı tabya gerçekleştirilmiştir. Kaleyi bir kale-kente dönüştüren "hisar-piçe" 1576'dan başlayarak inşa edilecektir. Selaniki'nin övgüyle andığı kale ise ilk dönem yapım etkinliğinin ürünü olan parçadır. Anavarin'de söz konusu iki birim dışında kalan inşaat etkinlikleri, ileride gösterileceği gibi, ancak 3. Murad döneminde, yani 2. Selim'in 22 Aralık 1574'teki ölümünden sonra tamamlanmışlardır.

Yeni Anavarin kalesinin Osmanlı tarihçilerini heyecanlandıran tasarımı gerçekten de ilginçtir. Yapının ilginçlik ve önemi herşeyden önce, bizim kültür coğrafyamız için geleneksel modellerden kesin bir kopuşu örneklemesinden kaynaklanıyor. Batı ile ilişkili önceki örneklerde görülen yerliyle yabancıyı uzlaştırma çabasının burada izi görülmez. 16.yüzyılın ikinci yarısında İtalya'da gelişen tahkimat anlayışının doğrudan bir uygulaması olan yapı, geleneksel anlayıştağının aksine, burçlarla onların arasını kapatan bedenlerden oluşmaz. Çokgen planlı (altıgen) tam simetrik bir ana kitleye köşelerinden eklemlenen yine çokgen planlı (beşgen) tabyaları içerir. Tüm kitle top atışlarından olabilir-

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA), *Mühimme*, 19, sıra no: 246, s. 113.

⁷ BOA, *Mühimme*, 21, sıra no: 492, s. 206, 25 Mart 1573.

⁸ BOA, *Mühimme*, 22, sıra no: 641, s. 323.

⁹ *Mühimme*, 22, sıra no: 642, s. 323, 16 Cemaziyevvel 981 / 13 Eylül 1573.

¹⁰ U. Tanyeli, "Batılılaşma Dönemi Öncesi'nin Türk Mimarlığında Batı Etkileri (14.-17. Yüzyıl)", *Türk Kültüründe Sanat ve Mimari, Klasik Dönem Sanatı ve Mimarlığı Üzerine Denemeler*, Ed.: M. Sağlıoğlu ve G. Tanyeli, İstanbul, 1993, s. 157-188.

diğince az etkilenmesi için yayvan ve eşyükseklikli tutulmuş, buna karşılık duvarlar kalınlaştırılmış ve şevli olarak inşa edilmiştir. Üzerinde geleneksel dendan yerine, tabyalar üzerindeki geniş platformlara yerleştirilmiş topların ateş etmesi için bırakılmış az sayıda mazgal bulunur. Kale duvarının en üst kesimdeki bitişiyse, mazgallar dışında, yine top atışlarını sektirecek nitelikte belirgin bir şevli kesit verilerek gerçekleştirilmiştir¹¹.

Bu tür bir tasarımın en yakın ve en erken tarihli benzerlerini Pietro Cataneo'nun ilk baskısı Venedik'te 1554 yılında yapılmış "Quattro Libri di Architettura"sında buluyoruz¹². Anavarin'le onun arasında sadece çeyrek yüzyıllık bir ara var.

Yüzyüze olduğumuz yapı Batı'da mimari Modernite'nin başlangıcını haber veren bir rasyonalite ürünüdür¹³. Salt ussal bir çerçevede tanımlanmış bir soruna, salt ussal bir yanıt vermek için biçimlendirilmiştir ve önceki dönemi karakterize eden mitik, simgesel ve kalıp-inanç örüntülerine yaslanan yaklaşımlarla ilintili olmadığı da açıktır. Yepyeni bir sorunun, ateşli silahların seri ve kitlesel kullanımını gerçeğinin Osmanlı mimarlığını da tıpkı Avrupa'da olduğu gibi rasyonel önlemler almaya ve çözümler geliştirmeye ittiği anlaşılıyor. Sonuçta, Osmanlı intelligentsiasının rasyonalite paradigmasını geliştirmedeğini ya da 18. yüzyıla dek yeniden üretmediğini biliyoruz¹⁴. Ancak, rasyonalite merkezli bir düşünce sistematığı yaratılmamışsa da, en azından mimari etkinlikler bazında Osmanlı üst sınıf kültürü içinde rasyonel davranış örüntüleri geliştirilmediği söylenemez. Anavarin gibi örnekler bunu yeterince kanıtlamaktadır.

Bu kale ve çevresindeki yapım etkinliklerinde ve onunla ilintili yönetim pratiklerinde de aynı rasyonalitenin egemen olduğu farkedilmektedir. Sayısız yazışma, ne işgücü, ne malzeme, ne de diğer kaynaklar açısından yeterli olmayan bu ücra köşede Osmanlı merkezi yönetiminin nasıl bir rasyonel bakış açısıyla sorun çözmeye yöneldiğini gösteriyor. Yapımdan bölgenin yeniden iskanına, "şenlendirilme"sine dek her konu titizlikle planlanmış ve olanakların kısıtlılığı örgütsel araçlarla aşılmaya çalışılmıştır.

Örneğin, 15 Cemaziyelevvel 981/12 Eylül 1573 tarihinde Mora Beyi'ne yazılan hükümle¹⁵ şantiyedeki ödemelerin ve para akışının düzenlenmesi için buyruk verilmektedir. Yeni Anavarin Kalesi'nin inşaatında istihdam edilen amele, cerahor ve taşçılarla, üstadların büyük programlı diğer yapım etkinliklerinden de bilindiği üzere, birbirlerinden farklı koşullar çerçevesinde çalıştırıldığı görülmektedir. Yukarıda sözü edilen hüküm cerahorların imece yoluyla birkaç gün çalıştırılmasını önerirken, taşçı ve öteki üstadların ücretlerinin ödenmesini belirtir. Cerahor belirli bir kalenin onarımıyla görevli olan yine o belirli bölge halkından derlenmiş zorunlu işçi demek olduğuna göre, bu doğaldır. Ardından, inşaat için gerekli paranın aksatılmadan verilmesi ve bahaneler ileri sürülmemesi için Mora'da Nazır-ül-emval olan Mehmet Çavuş'a aynı tarihte bir hüküm yazılır, ve 23 Kasım 1573'te de Mora Beyi Mehmed Bey'e havale olan paranın, tahsil olunan miri paradan mutlak verilmesine dair pekiştirici bir hüküm daha gönderilir¹⁶.

¹¹ Yeni Anavarin kalesinin mimarisi konusunda fikir veren eski çizim ve gravürler için en yararlı kaynak: K. Andrews, *Castles of the Morea, The American School of Classical Studies at Athens*, Gennadeion Monographs IV, Princeton, 1953, Plate XI-XIII.

¹² P. Cataneo, *I Quattro Primi Libri di Pietro Cataneo Senese*, Venedik, 1567 (1. Baskı 1554), fol 22r'den aktaran: H.A. Millon ve V.M. Lampugnani (Ed.), *The Renaissance from Brunelleschi to Michelangelo: The Representation of Architecture*, Bompiani, Milano, 1994, s. 543 (Cat. no. 186). Batı'da gelişen yeni tahkimat anlayışı ve Osmanlılar'ın ilişkili olduğu İtalyan pratiği konusunda özellikle yararlı bir makaleler toplamı için Bkz. *L'architettura militare veneta del Cinquecento*, Centro Internazionale di Studi di Architettura "Andrea Palladio" di Vicenza. Electa, Milano, 1988.

¹³ Modernite ile yeni tahkimat teknolojisinin ilişkisi için bir öncü çalışma olarak: A. Perez-Gomez, *Architecture and the Crisis of Modern Science*. MIT Press, Cambridge, Mass. ve Londra, 1983, s. 205 vd.

¹⁴ Batılı askeri mimarlık teknolojisinin Modernite ile ilişkisi ve Osmanlılar'ın problematik konumu için: U.Tanyeli, "Türkiye'de Moderleşmenin Unutulmuş Tanıkları: Askeri Mimarlık Elkitapları", *Mimarlık*, 263, 1995, s. 38-42.

¹⁵ *Mühimme*, 22, sıra no: 643, s. 324.

¹⁶ *Mühimme*, 22, sıra no: 644, s. 324; BOA, *Mühimme*, 23, sıra no: 273, s. 134, 28 Receb 981.

Kış aylarının yaklaşmasına karşın, kalenin ılıman bir bölgede konumlanması nedeniyle, işin tatil edilmesi gerekmemiştir. İnşaatın sürdürülmesini ve işçilerin nöbetleşe kullanılmasını isteyen 28 Receb 981/23 Kasım 1573 tarihli hükümleyse, gerektiği kadar işçinin ilkbaharda Selanik yörüklerinden tayin ve sevk olunacağı bildirilir¹⁷. Bu durum açık biçimde yöre halkından atanan cerahorların böyle bir yapım için yeterli olamayacağının merkezi yönetim tarafından bilindiğini gösteriyor. Ancak, yakın çevrede yalnızca yeterli işgücü değil, bir ekstra nüfus oluşturacak olan angarya yükümlüsü grubu besleyecek yeterli kaynak da yoktur. Bu son eksikliğin henüz işin başlangıç aşamasında bile çalışanları oldukça güç durumda bıraktığı ve kale binasının yapımını tehlikeye düşüreceği endişesiyle merkezi yönetimin bir dizi önlem daha aldığı yine belgelerden izlenmektedir. İşçilerin zahire gereksiniminin karşılanması için Ağriboz livasındaki kazaların kadılarına yazılan 8 Cemaziyelahir 981/4 Ekim 1573 tarihli hüküm paranın peşin ödeneceğini vurgular¹⁸. Temin edilen iaşe kısıtlı miktarda olmalı ki, üç ay sonra 5 Ocak 1574'te Ağriboz'dan yine peşin parayla üç gemi buğday ve iki gemi arpa satın alınması için Mora ve Ağriboz Beyleri'ne hükümler yazılır¹⁹. Aynı tarihli bir başka hüküm, kale inşaatında zorunlu işgücü olarak çevre halkının istihdam edilmesi ve anlaşıldığı kadarıyla, bundan kaynaklanan kıtlık nedeniyle, Mora ve Yanya'nın Klasik Osmanlı dünyasında bitip tükenmez angaryalardan bir diğeri olan kürekçi vermekten muaf tutuldukları bildirilir²⁰. Ayrıca, Yanya haslarının öşürünün birkaç sene süreyle alınmaması ve köylerden firar eden ahalinin himaye edilmesi de Yanya Kadısı'ndan istenir²¹.

Kale inşaatında çalışacak işçi ve usta gereksinimi, yakın ve uzak çevrenin tüm olanakları seferber edildiğinde bile zor karşılanabilmektedir. Dolayısıyla da, cerahor getirilmesi için oldukça geniş bir bölgeden, daha önceki taleplerle birlikte yaklaşık olarak bugünkü tüm Yunanistan topraklarından istekte bulunulmuştur. Örneğin, 4 Ekim 1573'te İnebahtı Sancağı ve Tırhala Livası kazalarının kadılarından, köylerden uygun miktarlarda cerahor göndermeleri istenir²². İlginç olan şu ki, zorunlu işgücü talepleri merkezi yönetimin atadığı görevlilerinin de kayıtsız kalamayacağı kadar aşırı hale gelmiştir. En azından bu talepler o günkü Yunanistan'ın cılız nüfus yapısı ve ekonomisinin kaldıramayacağı kadar yüksek olmalıdır. Üstelik, hala donanmanın yeniden inşası sürmektedir ve onunla ilintili talepler de sözkonusudur. Sonuçta, Korentos Kadısı'nın halka zulüm edildiği yolundaki uyarısı dikkate alınarak, 21 Zilkade 981/14 Mart 1574 tarihli hükümle Mora Beyi'nin dikkati çekilmek zorunda kalmıştır²³. Yine de 1574'ün Mart ve Nisan aylarında kalenin yapımında çalışanların örgütlenmesinin ve yiyecek ihtiyacının karşılanması için yazışmaların sürdüğü görülür. Dahası, kadılardan, ihraç ettikleri cerahorları zahireleri ile birlikte teslim etmeleri istenir²⁴. Yani, merkezi yönetim hem o yörenin tarımsal işgücünü azaltarak üretim olanaklarını kısıtlamakta, hem de onların stok yiyecek maddelerini çekerek bu sorunu katmerleştirmektedir. İstanbul bunun olanaksızlığını biliyor olmalıdır ki, Mora Beyi'nden servet sahibi birkaç kişiye Ağriboz'dan arpa, buğday aldtarak Anavarin'de isteyenlere satmalarını sağlaması gibi ekstra bir buyruk verilmiştir²⁵. Zorunlu işgücü, zorunlu alım gibi tipik Klasik Osmanlı angaryalarına yine tipik bir başka zorlama olan mecburi tüccar da eklenmektedir. İstanbul'un et gereksinmesini bile zorunlu celep yazımıyla karşılamaya çalışan yönetim, Anavarin'dekileri besleme işini de sonunda ona "ihale etmiş" gibi gözüküyor.

Angarya üstüne angarya sistemi artık çalışamayacak kadar zorladığı için, 6 Nisan 1574 tarihli hükümlerle yeni kale inşaatını sekteye uğratmama zorunluluğu gerekçe gösterilerek, Mora reayasının

¹⁷ *Mühimme*, 23, sıra no: 297, s. 146.

¹⁸ *Mühimme*, 23, sıra no: 98, s. 48.

¹⁹ *Mühimme*, 23, sıra no: 476, 477, s. 225, 12 Ramazan 981.

²⁰ *Mühimme*, 23, sıra no: 474, s. 224.

²¹ *Mühimme*, 23, sıra no: 475, s. 224.

²² *Mühimme*, 23, sıra no: 97, s. 48, 8 Cemaziyelahir 981.

²³ BOA, *Mühimme*, 24, sıra no: 79, s. 26.

²⁴ *Mühimme*, 24, sıra no: 149, s. 52, 29 Za 981/22 Mart 1574.

²⁵ *Mühimme*, 24, sıra no: 153, s. 54, 29 Za 981/22 Mart 1574; *Mühimme*, 24, sıra no: 440, s. 164, 3 Muharrem 982/25 Nisan 1574.

kürekçi yazımından muafiyetine ek olarak, buradan acemi oğlan devşirilmesinden de vazgeçildiği belirtilir²⁶. Oldukça güç koşullarla gerçekleştirilen kalenin demir ve kurşun gibi malzeme gereksiniminin eski kalenin ambarlarından ve çatlak topraklarının yeniden ergitilmesiyle sağlanmasını bildiren 25 Nisan 1574 tarihli hükümden²⁷ sonraki belgeler yapının ilk aşamasının tamamlandığını kanıtlamaktadır. Çünkü, Yeni Anavarin Kalesi'nin artık askeri örgütlenmesine başlanmıştır. Örneğin, Eski Anavarin Kalesi'nden Emanyey(?) Kalesi'ne gönderilmesi emrolunan neferler yerlerinde bırakılarak, yeni kalede görevlendirilirler ve ayrıca muhataralı olmayan yerlerden gerektiği kadar nefer alınması²⁸, örneğin Muton Kalesi'nden 70 nefer azeb alınıp kaleye yerleştirilmesi bildirilir²⁹.

Kalede sürekli oturacak bir nüfusun yaşam koşullarını düzenleme çabaları da aynı tarihlerde başlamaktadır. 25 Mayıs 1574 tarihinde Mora Beyi'ne yazılmış bir hüküm, yeni yapılan kalenin haricinde top menziline uzakta ve kimsenin tapulu ve "nizalusı" ya da mera olmayan yerlerin hisar erlerine tapulandırılarak bağ ve bağçe yapmalarına izin verilmesi hakkındadır³⁰. Bu arada, bir yıl gibi oldukça kısa sayılabilecek bir sürede yapımı tamamlanan yeni kalenin inşaatında gereği gibi hizmet ettiği Vezir Sinan Paşa tarafından bildirilen Mora Sancağı Beyi Mehmed Bey de 14 Kasım 1574 tarihinde 30.000 akçe ile ödüllendirilir³¹.

İlk aşamada tamamlanan çokgen yapı ve kıyıya yakın olan dörtgen planlı tabyayı içine alarak kaleyi bir kale-kente dönüştüren "hisar-piçe"nin yapımını başlatan 22 Ocak 1576 tarihli belge yine Mora Beyi'ne yazılmıştır³². Bu hükümle, inşa edilmekte olan Anavarin kalesinin "yukarı kuleden aşağı kuleye kadar olan mahalline bir hisar-piçe yaptırılması ve bunun yüksekliği 10 arşun ve kalınlığı 3 arşun olması ve iç tarafından iki arşun kalınlığında ayaklar yapılması ve her 400 arşun mahalle birer kule bina edilmesi" istenmektedir. Mevcut beden gerçekten de bu betimlemeye aynen uyuyor. Bundan çıkarılan sonuç, Osmanlı merkezi yönetiminin bu denli uzak bir kaleyi bile uzaktan kumandayla tanımladığı tasarım çerçevesinde yaptırtmayı başardığıdır. Elleriindeki olanakların kısıtlılığıyla oranlanırsa, merkezi bürokrasinin bu becerisine şaşmamak elden gelmiyor.

Ancak, aynı becerinin yerel halkın biraz daha zorlanması gerçeğiyle koşut gittiği de gözden uzak tutulmamalıdır. Sözgelimi, bir kez daha yapımda çalıştırılmak için Selanik yörüklerinin memur edildikleri bildirilmekte³³, İnebahtı Sancağı kazalarından kalede çalışmak üzere amele ve usta gönderilmesi³⁴, Mora kadılarının da cerahor ve zahire ihracında yardımları istenmektedir³⁵.

Kalenin 1576 yılında bitirilmesi istenmekle birlikte, uygulamada bunun gerçekleştirilemediği 22 Aralık 1576 tarihli yazışmadan anlaşılmaktadır. Bu belgede Selanik yörüklerinin Anavarin'de inşa edilmekte olan kaleye hizmet vermesi için ikinci nöbetli olan 595 kişiyi götürmesi Subaşı Ferhad'ten istenir³⁶. Görevlendirilen kişi sayısının yüksekliği ve bunların düz işçi olarak kullanıldıkları dikkate alınırsa, kale inşaatında hala büyük eksikler olduğu ileri sürülebilir. Diğer yandan, kalenin bir savunma yapısı olmanın ötesinde kentleşmesi için sürdürülen çabalar da aynı hızla sürmektedir. 16 Aralık 1576 tarihli iki hükümden biri, Anavarin kalesi tamamlandığında içinde oturacak azeblerin hayvanları için çayıra ihtiyaç duyulduğunun bildirilmesi üzerine, o civardaki miri çayırın adaletli bir şekilde azeblere dağıtımının yapılması hakkındadır³⁷. İkinci hüküm kalede görevli olanların dışında kentsel yaşamı canlandıracak başka insanlara da gereksinim olduğunu kanıtlar. Böylesine تنها bir

²⁶ *Mühimme*, 24, sıra no: 237, 238, s. 89, 14 Z 981.

²⁷ *Mühimme*, 24, sıra no: 438, s. 163, 3 Muharrem 982.

²⁸ *Mühimme*, 24, sıra no: 517, s. 194, 11 Muharrem 982/3 Mayıs 1574.

²⁹ *Mühimme*, 24, sıra no: 790, s. 290, 3 Safer 982/ 25 Mayıs 1574.

³⁰ *Mühimme*, 24, sıra no: 735, s. 274, 3 Safer 982.

³¹ BOA, *Mühimme*, 25, sıra no: 2957, s. 321, 29 Receb 982.

³² BOA, *Mühimme*, 27, sıra no: 491, s. 214, 20 Şevval 983.

³³ *Mühimme*, 27, sıra no: 833, s. 346, 8 Zilhicce 983/9 Mart 1576.

³⁴ BOA, *Mühimme*, 28, sıra no: 939, s. 363, 3 Ramazan 984/24 Kasım 1576.

³⁵ BOA, *Mühimme*, 29, sıra no: 28, s. 12, Evail-i Ramazan 984/22 Kasım-2 Aralık 1576.

³⁶ *Mühimme*, 29, sıra no: 87, s. 38, Gurre-i Şevval 984.

³⁷ *Mühimme*, 29, sıra no: 58, 25 Ramazan 984.

yörede konumlanan bir kalenin kentsel yaşamla desteklenmedikçe ayakta tutulamayacağı bilinmektedir. Dolayısıyla, Mora Beyi'nden kaleyi "şenletmek" için Balyebarda ve İnebahtı ve sair yerlerden Yahudiler getirip iskan ettirmesi istenir³⁸. Yahudiler'in gerçek bir kentsel üretim grubu olarak şenlendirmede aktif rol oynayabildikleri Osmanlı yönetiminin iyi bildiği bir gerçek olmalıdır. Ne var ki, ekonomik olanakları kısıtlı olan bu yöreye Yahudiler ya hiç gelmemeyi, ya da geldikten hemen sonra başka yörelere gebilmeyi başarabilmislerdir. Çünkü, bir yüzyıl sonra buraya gelip kentin ve çevrenin yetkin bir betimlemesini yapan Evliya elebi burada Yahudi'ye rastlamayacaktır³⁹.

Zorunlu iskan buyruğundan yaklaşık 4 ay sonra, 25 Muharrem 985/14 Nisan 1577'de yapımın sürdüğü Atina ve Kenga(?) Kadıları'ndan kirei göndermeleri istenmekte oluşundan anlařılıyordır⁴⁰. Bu arada kaleye yeni neferler tayin olmakta, görevli kadro tamamlanmaktadır⁴¹.

Kale-kentin iskanına ilişkin en önemli belge 1577 yılının sonbaharında Mora Beyi'ne yazılan hkmdr. Bunda kendisinin kale içinde 700 hane yapılmasının mümkün olduğu biçimindeki bildirimine dayanılarak, yerleşmeye talip olanlara mimar vasıtasıyla arsalar tevzi ettirilmesi ve üzerlerine de binalar inşa ettirilip defterinin gönderilmesi istenir⁴². Bu arsa dağıtım etkinliğinin nasıl bir plan çerçevesinde gerçekleştirildiği meçhuldür. Anavarin kenti Yunan Bağımsızlık Savaşı sırasında Fransız donanması tarafından alındığında, özel olarak yakıtırlımış ve donanmada görevli bir mimar kale-kentin hemen kuzeyinde ortogonal planlı yeni küçük Pylos kentini tasarlamıřtır⁴³. Bugün suriçi alan bir cami dışında tümüyle boştur.

İskan etkinlikleri çerçevesinde, eski Muton kadısı ikalede bir mescit ve dış kalede de bir cami yapılmasını talep ettiğinden, bir hükümle o taraf mukataalarından padişah adına bir cami yapılması istenir⁴⁴. Aynı tarihlerdeki bir başka belgeyse, yaklaşık bir yıl önceki istek üzerine kaleyi şenlendirmek için Liva, Balyebarda ve İnebahtı taraflarından ne kadar Yahudi'nin ihraç edilerek iskan edildiklerini sormaktadır⁴⁵. Dizdar, kethda, blkbaşılar, muhafızlar ve neferler için bağ, bahçe ve bostan yeri olarak arazi dağıtımına izin veren hkmlerin⁴⁶ arkasından 12 Kasım 1577 tarihli iki belge iskan ve onunla bağlantılı yapım sürecine ilişkin bilgiler veriyor. İlkinde iki yıldır konutsuz kalan kale muhafızlarına barınacak mahaller yapılması için Arkadya kazasından dülger ve keresteci gönderilmesi istenirken, diğerinde birkaç yıldır yapımı bitmeyen kalede artık yerel reayanın çalışacak kudreti kalmadığından, ilkbaharda Selanik yörüklerinin hizmete gelecekleri ve her kazadan cerahor sevkı gerekliliği ilgililere bir kez daha duyurulmaktadır⁴⁷. Ne var ki, bu belgeden iki yıl sonra bile yapımın hala bitirilemediği anlaşılıyor. Örneğin, 21 Mart 1579'da Mora Beyi'ne yazılan hükümde Kaptan-ı Derya Ali Paşa'nın noksan kalan kale inşaatının tamamlanması isteği dile getirilmekte ve bunun için Mizistre Beyi Kubat Bey ile birlikte o tarafların muhafazasına kalıp kalenin noksan kalan yerlerini tamamlaması buyurulmaktadır⁴⁸.

Anavarin'i bir yüzyıl sonra gören Evliya elebi hisarın içinde 600 ev bulunduğunu belirttiğine göre, belgelerdekine yakın sayıda konut biriminin gerçekleştirildiği anlařılmaktadır⁴⁹. III. Murad Camisi'nin de 1016 yılında tamamlanabildiğini de yine Evliya'dan đreniyoruz⁵⁰. Daha da önemlisi, kentin en önemli gereksinmesi olan su ancak 4. Murad döneminde, Kapudan Çelebi Hasan Paşa tara-

³⁸ *Mühimme*, 29, sıra no: 61, s. 26, 25 Ramazan 984.

³⁹ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, VIII, İstanbul, 1928, s. 309 vd.

⁴⁰ BOA, *Mühimme*, 30, sıra no: 59, s. 24.

⁴¹ *Mühimme*, 30, sıra no: 60, 222, 223.

⁴² BOA, *Mühimme*, 31, sıra no: 636, s. 287, 8 Receb 985/21 Eylül 1577.

⁴³ K. Andrews, *a.g.e.*, s. 57.

⁴⁴ *Mühimme*, 31, sıra no: 637, s. 287, 8 Receb 985/21 Eylül 1577.

⁴⁵ *Mühimme*, 31, sıra no: 638, a.s..

⁴⁶ BOA, *Mühimme*, 33, sıra no: 77, 78, s. 36,37, 28 şaban/10 Kasım 1577.

⁴⁷ *Mühimme*, 33, sıra no: 129, 130, s. 63, Gurre-i Ramazan 985.

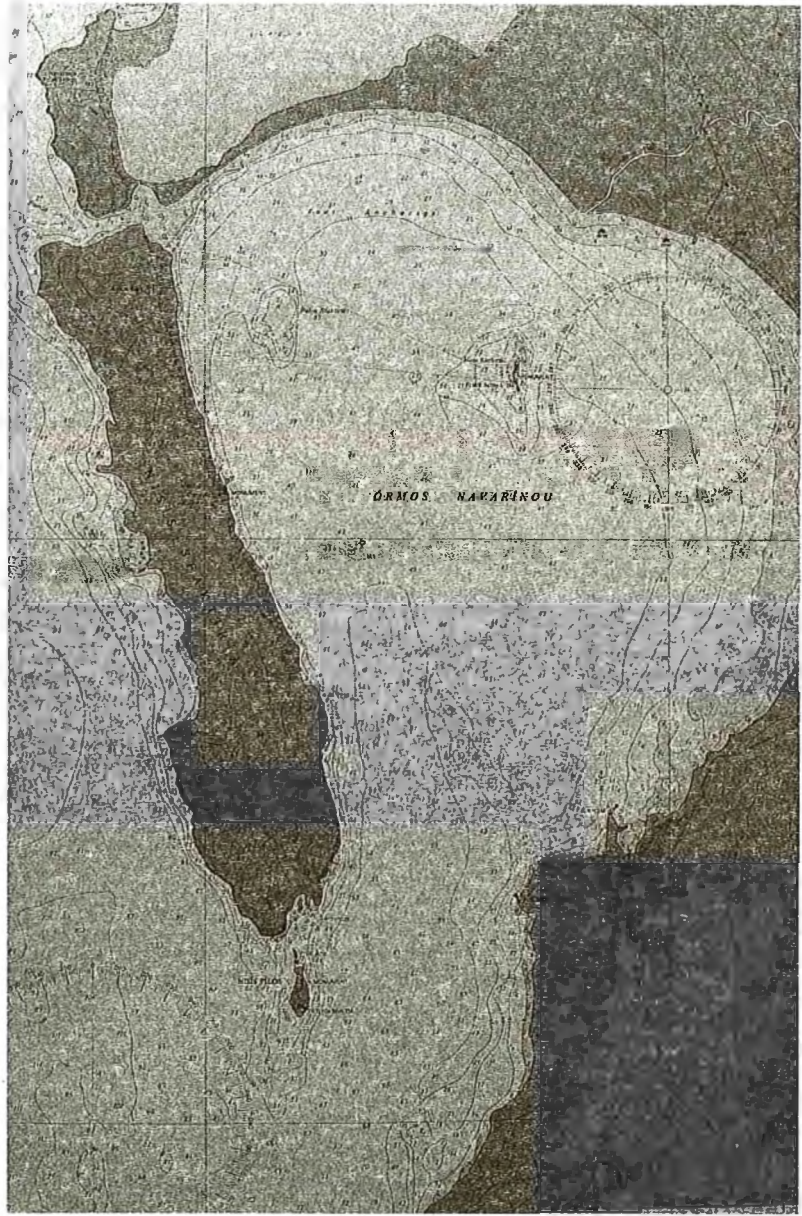
⁴⁸ *Mühimme*, 32, sıra no: 650, s. 357, 22 Muharrem 987.

⁴⁹ Evliya elebi, *a.g.e.*, s. 313.

⁵⁰ a.e., a.y.

findan "yüzbin kuruş nispetle harc idüb bir konak yerden kayaları (...) Ferhad gibi kestirüb" getirilmiştir⁵¹. Sözkonusu sukmerinin yapımıyla Anavarin'deki Osmanlı kale ve kentinin yapımı da tamamlanmış olmaktadır (Resim 5).

Dikkat edilirse, bu yapım başta da belirtildiği gibi, tasarımdan yapım sürecine dek rasyonel araçlarla yürütülmüş bir merkezi planlama etkinliği olarak özellikle ilginçtir. Tasarıma, yapıma ve onun örgütlenmesine ilişkin her konuda Osmanlı yönetiminin "uzaktan kumanda" pratiklerini ne denli yetkin bir biçimde kullanabildiği de görülmektedir. Aynı pratiklerin içerdikleri rasyonelite açısından ne denli acımasız bir kararlılıkla işletildikleri de farkedilebilmektedir. Belki de Osmanlı üst sınıf kültürünün ana sorunu, bu rasyonalist tutumunun üzerinde yükseleceği toplumsal ve ekonomik bir altyapıdan yoksun oluşudur. Ve belki de bu rasyonelite kendi kendisini olağanüstü geniş bir coğrafyanın bu gibi eksikliklerini örgütsel araçlarla telafi etmek uğruna heba etmiştir.

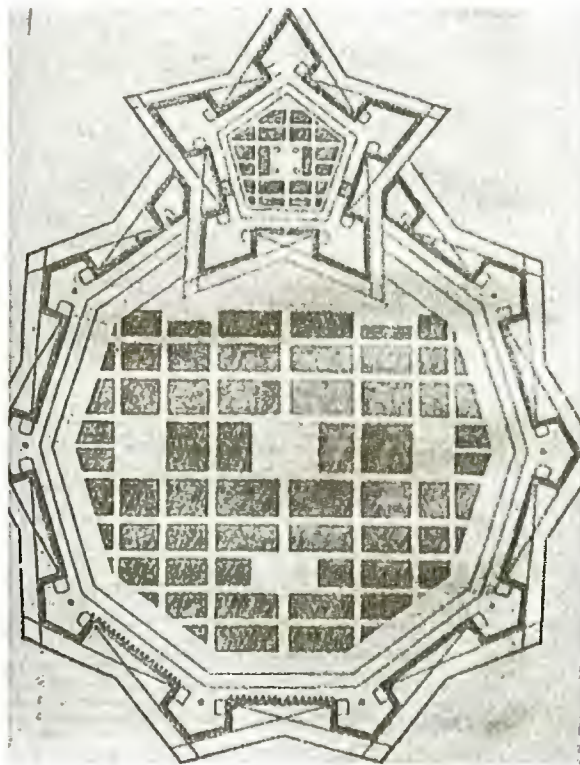

1. Britanya Amirallik haritasında Anavarin Körfezi ve Kuzeyde Osman Ağa Lagünü. Eski Anavarin Kalesi doğudaki yarımada'nın kuzeyinde konumlanmaktadır (Kaynak: Admiralty Charts and Publications, "Ports in South-Western Greece", No. 2404).

⁵¹ a.e., s. 315.

2. Yeni Anavarin Kalesi'nin genel kuşbakışı görünüşü (Kaynak: K. Andrews, a.g.e., s. 50, Fig. 48).

3. Dönemin Anavarin'le aynı tasarım ilkelerini paylaşıyan İtalyan istihkam tasarımlarından biri: Pietro Cataneo'nun bir kale planı (Kaynak: P. Cataneo, a.g.e., s. 22r).

4. Kentin 17. yüzyılda bir süre Venedik egemenliğine girdiği sırada kalenin çevresi için hazırlanan yeni dış metrisler planı (Kaynak: K. Andrews, a.g.e., Plate XII).

5. Kentin 18. yüzyılda kara yönünden görünüşü. Ön planda sukemerleri (Kaynak: F.C. Pouqueville, Travels in the Morea, Albania and Other Parts of the Ottoman Empire, Çev.: A. Plumptre, Londra, 1813, numarasız plan: "View of the Town of Navarin, with its port ...").

SÜLEYMANİYE CAMİSİ İNŞAATI İLE İLGİLİ BİR BELGE ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

İlknur Aktuğ KOLAY*

Osmanlı döneminde devlet ve devlet adamları tarafından yaptırılan veya onarılan binaların yapım harcamalarının kayıt edildiği inşaat ve keşif defterleri, o dönemde kullanılan yapı malzemeleri ve ücretleriyle, bazen de bu malzemelerin kullandığı yerler, kullanım biçimleri ve temin edildikleri yerlere ilişkin bilgilerle mimarlık tarihi açısından önemli ipuçları vermektedir. Bu belgelerde adı geçen bazı malzemeler günümüzde kullanılmadıkları gibi ne oldukları da tamamen unutulmuş terimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu malzemelerin tanımlarına açıklık getirmek için yapım faaliyetleri ile ilgili çeşitli belgelere dayanan geniş kapsamlı bir çalışma gerekmektedir. Bu anlamda yürüttüğümüz bir araştırma kapsamında belgelerde "köprü taşı", "köprilik taşı" olarak yapıda kullanıldığı belirtilen taş hakkında açıklayıcı bilgilere Ö. L. Barkan'ın Süleymaniye Cami ve İmaret-i İnşaatı adlı eserinin II. cildinde yer alan 42 numaralı vesikada¹ rastlamaktayız. Bu vesikada yapıdaki yeri ve boyutları tanımlanan "köprü" taşının bugün arşitrav olarak tanımladığımız yapı ögesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu vesika aynı eserde yer alan 27 Ra. s. 960 (28 Mart 1553) tarihli Süleymaniye Camisi hareminde kullanılmak üzere Selanik'te bulunan mermerlerin incelenerek, uygun olanlarının cinslerinin ve boyutlarının belirlenip, her birinden örnek parçalar alınarak İstanbul'a gönderilip bina eminine teslim edilmesi konusundaki 41 numaralı vesikaya² cevap olarak yazılmıştır. 42 numaralı vesikada Selanik'te bulunan mermer parçaları ve yapı elemanları altı grupta toplanarak verilmiştir. Bunların ilk beşinde yalnız tek tek elemanların cinsleri, sayıları ve renkleri belirtilmiş, fakat altıncı maddede bir yıkıntının cephesinde yer alan mermer elemanlar yapıda bulundukları yerleri de tanımlanarak verilmiştir. Oldukça detaylı olan bu tanıma dayanarak kalıntının bir restitüsyon denemesinin yapılması, özellikle "köprü" taşının anlamının anlaşılması açısından aydınlatıcı olacaktır. Bu anlamda açıklayıcı bilgilere sahip bazı belgelerdeki anlatıma ve verilen ölçülere dayanarak günümüzde mevcut olmayan bazı yapıların plan³ ve yapım tekniği⁴ ile ilgili restitüsyon denemeleri de yapılmıştır.

Ö. L. Barkan tarafından yayınlanan Süleymaniye Külliyesi inşaatı ile ilgili emir ve fermanlar arasında yer alan 42 numaralı belgenin 6. maddesinde yer alan bilgiler şöyledir:

"Ve Abdülmelik nâm kimesne vakfında beş kıt'a beyaz sütun vardır, tûli altışar zira⁵ (4,548 m) ve 'arızı birer zira'dır (0,758m). Ammâ ateş dokunub ba'zı yeri yanımdır. Ve zıkr olan sütunların üzerinde birer zira' yanıklar olub, anun üzerinde tûli dörder buçuk zira' (3,411 m) ve 'arızı ondört barmak (0,441 m) ve kalını ondört barmak dört kıt'a köprü olub;

Mezkûr köprü üzerinde tûli dörder buçuk zira' (3,411 m), 'arızı birer zira' (0,758 m), kalını onsekiz barmak (0,567 m) dört kıt'a mermer olub;

Üzerinde tûli dörder buçuk zira' (3,411 m), 'arızı ikişer zira' (1,516 m) ve kalını onsekiz barmak (0,567 m) dört kıt'a kafatahta olub;

Anun üzerinde birer zira'(0,758 m), kalını buçuk zira'(0,379 m) dört kıt'a çarşû-i kürsi olub;

Üzerinde tûli iki buçuk zira'(1,895 m), 'arızı bir zira'(0,758 m), kalını on iki barmak (0,378 m) dört kıt'a kalını.....musavver direk olub;

Anun üzerinde tûli dörder buçuk zira'(3,411 m), 'arızı on sekiz barmak (0,567 m) üç kıt'a köprü vardır. "

* Doç. Dr.; İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı.

¹ Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmaret-i İnşaatı*, cilt 2, TTK, Ankara, 1978, s. 23, vesika no: 42.

² a. g. e., s. 22, vesika no:41.

³ Edirne Sarayı, E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, cilt III, İstanbul, 1973, s. 240-257; Fatih Camisi, a. e., s. 371- 372; I. Sa'dabad Köşkü. S. H. Eldem, *Sa'dabad*, Kültür Bakanlığı yayınları: 292, İstanbul, 1977, s. 6-77; Çeşitli köşk ve kasırlar, S. H. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, cilt I, İstanbul, 1969.

⁴ Nuruosmaniye Camisi, D. Kuban, "Notes on Building Technology of the 18th Century. The Building of the Mosque of Nuruosmaniye at Istanbul, According to 'Tarih-i Cami-i Şerif-i Nur-u Osmani", *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi 14- 18 Eylül 1981*, cilt V, İTÜ Bilim ve Teknoloji Tarihi Enstitüsü yayını, İstanbul, 1981, s. 271-293.

⁵ Bir mimari zira' 0,758 m, bir parmak 1/24 zira' 3,15 cm'dir.

Bu belgelerden anlaşıldığına göre Abdülmelik isimli kişiye ait vakıf arazisi içinde boyu 4,55 m ve çapı 0,76 m olan beş tane sütun vardır. Sütunların üzerinde uzunluğu 3,41 m, eni 0,44 m ve kalınlığı 0,44 m olan dört tane "köpri" (arşitrav) bulunur. Arşitravların üzerinde uzunluğu 3,41 m, eni 0,76 m ve kalınlığı 0,57 m olan dört tane mermer blok yer alır. Bunların üzerinde de uzunluğu 3,41 m, eni 1,52 m ve kalınlığı 0,57 m olan dört tane kafatahta⁶ (profilli korniş) vardır. Kornişin üzerinde ise yüksekliği 0,38 m olan 0,76 x 0,76 m boyutunda kare planlı dört adet "kürsi"(kaide) yer alır. Kaidelerin üzerinde de boyu 1,90 m, eni 0,76 m ve kalınlığı 0,38 m olan dikdörtgen kesitli ve ön yüzleri.....resimli⁷ dört tane dikme bulunur. Dikmelerin üzerinde de uzunluğu 3,41 m, eni 0,57 m olan üç tane "köpri"(arşitrav) vardır. Yangın geçirmiş bir yapının cephesinin tanımlandığı bu metindeki verilere göre bir restitüsyon yaptığımızda (şekil 1), beş sütun ve üzerinde bunları birbirine bağlayan dört arşitravın yer aldığı görülür. Burada dikkati çeken nokta sütunların kaideleri ile başlıklarının varlığı hakkında bilgi bulunmamasıdır. Belgeyi hazırlayan kişinin asıl amacının, yapı cephesi tasviri olmayıp, sadece kullanılabilecek mermer parçalarını tespit etmek olduğu göz önüne alınarak buradaki kaide ve sütun başlıklarının kullanılabilecek durumda olmadıkları düşünülerek belgede belirtilmediği varsayılabılır. Hatta yangından etkilenecek kullanılamaz durumda olduklarına dikkat çekilebilir. Fakat belgede sütunlar üzerindeki izleri "sütunların üzerinde birer zira'(0,758m) yanıklar olub" şeklinde ifade edilen bir yangında en azından ya başlıkların ya da kaidelerin çok fazla etkilenmemiş olması gerekir. Ayrıca yanık izlerinden bahsedildiği halde sütunların yeniden kullanımı düşünüldüğüne göre bu yangın sütunları da fazla etkilememiştir. Belgede sütunların dışındaki diğer mermer elemanların yangından etkilendiğine dair bilgi bulunmaması da yangının kaide ve başlıkları harap edecek derecede olmadığını işaret etmektedir. Ayrıca üst kısımda yer alan daha küçük boyuttaki dikmelerin kaidelerinin belgede boyutları ile belirtildiği göz önüne alındığında alt sırada daha büyük boyutta olması gereken kaidelerin belirtilmemesi, burada kaide bulunmadığını düşündürmektedir. Belgede hem sütun sırası hem de dikme sırasında başlık yer aldığına ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat benzer şekildeki, mevcut yapılardan ve harabelerden getirtilen taşlarla ilgili üzerinde çalışılan diğer belgelerde de⁸ sütun başlığı getirilmesine ilişkin herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu da, genelde sütun, büyük boyutta mermer parçaları ve tekrar kullanılabilecek boyut ve biçimdeki kaide vb. taşların uzak yerlerden İstanbul'a taşındığını, başlık gibi işlenmesi zaman alan ve yeniden işlendiğinde küçük boyutta taş parçaları oluşturacak elemanların getirtilmediğini göstermektedir. Bu nedenle söz konusu olan yapı kalıntısında sütun başlıkları bulunduğu halde yeniden kullanımları düşünülmendiğinden belgede başlıkların isimleri geçmemektedir (şekil 2). Sütunların üzerinde yer alan "köpri" taşları boyutu, sayısı ve üzerindeki diğer elemanların, özellikle de "kafatahta"nın (profilli korniş) tanımları doğrultusunda arşitrav taşları olmalıdır. Arşitravların üzerinde yer alan parçalar bir friz dizisini düşündürmekte ise de üst sıradaki dikmelerin üzerindeki bezemeden bahsedildiği halde burada bezemeden bahsedilmemesi, bu taşların yüzeyinin bezemesiz, düz olduğunu gösterir. Bu mermerlerin üzerinde ise "kafatahta" yani üzeri profilli korniş taşı yer alır. Belgede bunların üzerinde de kare planlı dört kaidenin bulunduğu belirtilmektedir. Kaidelerin üzerindeki dikmeleri birbirine bağlayan arşitravlar ile alt sıra sütunların arşitravlarının aynı uzunluğa sahip olması, üst sıradaki kaideler ve dikmelerle alt sıra sütunlarının aynı aksta yer aldığını gösterir. Alt sırada beş sütun olduğu halde üst sırada dört dikmenin bulunmasından da yapının bu bölümünün yıkılmış veya yeniden kullanılamayacak durumda olduğu anlaşılmaktadır. Kaidelerin üzerindeki dikdörtgen kesitli dikmeler bezemeli olan dar yüzleri cepheye bakacak şekilde yerleştirilmişlerdir. Belgede dikmelerin üzerinde yer alan arşitravların boyu ve eni verilmiş, fakat kalınlığı belirtilmemiştir. Bu sıradaki arşitravların da alt

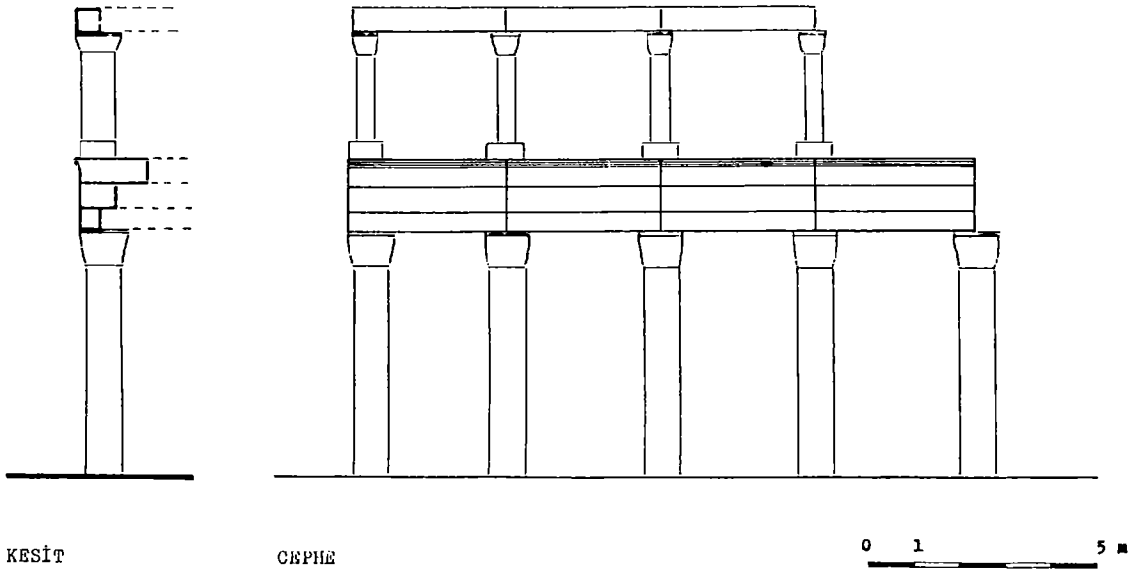
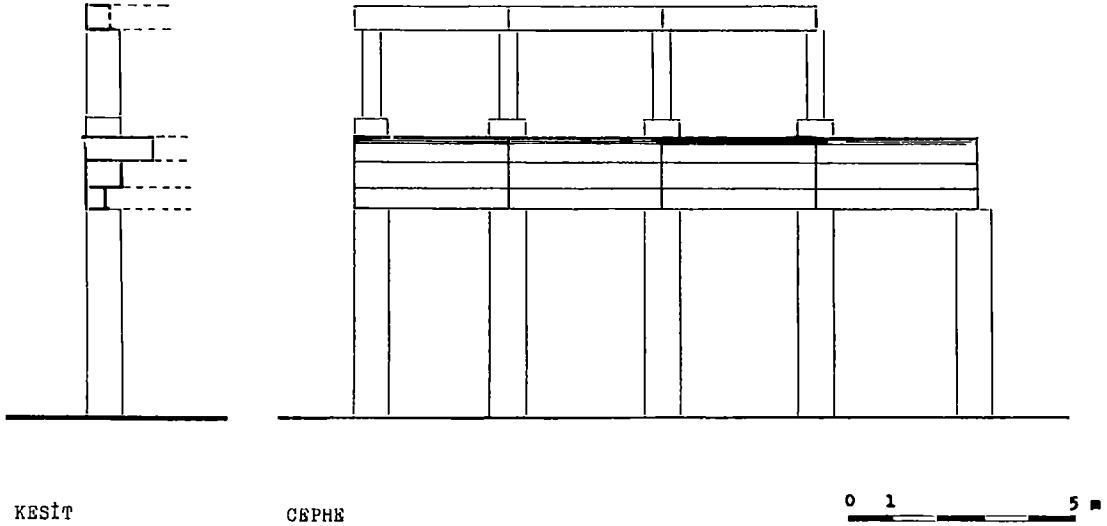
⁶ "Kafatahtası" profilli saçak silmesi veya korniş, E. H. Ayverdi, *Osmanlı Minarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, cilt II, İstanbul, 1972, s. 427, Dipnot 1.

⁷ Burada musevver kelimesi kullanılmıştır. Tasvirli, resimli anlamına gelen bu kelimeden önce yer alan ve resim türünü anlatan sözcük vesikada okunamamıştır.

⁸ Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaret-i İnşaatı*, cilt 2, TTK, Ankara, 1979; Ahmet Refik, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı*, ikinci baskı, İstanbul, 1935; Ahmet Refik, *Hicri Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1931; Ahmet Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı* İstanbul, 1930; P. Hochhut, *Die Moschee Nuruosmaniye in İstanbul*, Berlin, 1986.

sıradakiler gibi kare kesitli olduğu varsayılp, kalınlıkları kesit restitüsyonunda kesik çizgilerle gösterilmiştir.

Ele aldığımız belge, Osmanlı Dönemine ait inşaat ve keşif defterlerinde "köpri" veya "köprilik" taşı olarak adı geçen yapı elemanına, yapıdaki yerini ve boyutunu vererek açık bir tanım getirip bugün arşitrav olarak adlandırılan yapı elemanı olduğunu göstermektedir. Belgedeki tanıma açıklık getirmek amacıyla da verilen bilgiler ve ölçüler doğrultusunda bir restitüsyon denemesi yapılmıştır. Restitüsyon çalışması, hazırlanış amacı kullanılabilir yapı taşlarının belirlenmesi olan belgedeki bilgilerin oldukça detaylı ve doğru olduğunu göstermektedir.

Süleymaniye Camisi İnşaat defterindeki belgede tanımlanan yapının cephe restitüsyonu önerisi.

CİHANNÜMA KASRI VE ERKEN OSMANLI SARAYLARINDA KULE YAPILARI HAKKINDA

Ayda AREL*

Bugüne kadar, Cihannüma kasrını konu alan incelemeler gözden geçirilecek olursa, bunların iki temel konuya ağırlık verdikleri gözlemlenir:

- a) kasrın ilk yapılış yıllarında, bugünkünden farklı bir morfolojiye sahip olup olmadığı, ve
- b) kule tarzında inşa edilen kasırların Osmanlı saray mimarisi içindeki yerinin ne olduğu...

Biz bu yazıda, daha önce genelde tartışma fırsatını bulduğumuz bu konulara biraz daha dikkatle eğilmeye çalışacağız.

Edirne'deki Cihannüma Kasrı, kitabesine göre, H. 855-56/1451-52 yılında Sultan II. Mehmet tarafından yaptırılmıştı. Bugünkü adıyla anılmadan önce **Hane-i Hassa, Kasr-ı Padişâhi, Taht-ı Hümayûn Kasrı, Kasr-ı Âli**, ya da **Hasoda Köşkü** olarak adlandırılan bu kasrın, Fatih zamanında **Taht-ı Hümayûn Dairesi**'ni, **Hasoda**'yı ve **Kütüphaneye**'yi içerdiği, Yavuz Sultan Selim zamanında ise **Sancak-ı Şerif** ve **Sancak-ı Şerif Şeyhi Odaları**'yla genişletildiği biliniyor. Kasırdan söz eden en eski yazmalardan olan **Abdurrahman Hıbrî Efendi**'nin H. 1046 /1636-7 tarihli "*Emin-ül Müsamirin*" adlı eseri ise, yapının H. 1104/1692 yılında, yani II. Ahmet'in padişahlığı yıllarında onarıldığını ve bazı değişikliklere uğradığını öğretiyorsa da, çoğu bu tarihten sonraya ait olan keşif ve onarım belgeleri, yapının 19. yüzyılın başlarına kadar onarılmaya devam edildiğini ve bazı eklentilerle genişletildiğini ortaya koyarlar.

Kasrı gösteren en eski resim, bilebildiğimiz kadar, Edirne Saray-ı Âmire'sini 15 Mayıs 1741'de ziyaret eden **Baron Gudenus**'un gezi notlarının ekinde yer almaktadır¹ (Res. 2). Bu resimde kulenin ön cephesinin önünde üç merdiven kanadıyla çıkılan ve ahşap payandalara bindirilmiş geniş bir saçakla örttüğü bir sahanlık yer almaktadır. Bu betimlemede, saçaklığı taşıyan ahşap direklik bina yan kanatlarının üç katı yüksekliğindedir ve iki pencere sırası yüksekliğinde bir taban kısmının üzerine oturur. Saçaklığın gerisinde ise, kule cihannümasının kafesleri görünür. Bu binaya, avluyu kuşattığı anlaşılan tek katlı bir revak gelip dayanmaktadır. Ne var ki, resimdeki bu oranlar, Gudenus'un sunduğu kesitle tanıtımına uyuşmamaktadır (Res. 1). Kesitte, saçaklığı taşıyan direklik tek kat yüksekliğindedir, buna karşılık saçaklığın çatı kısmı, -zemin kattan daha alçak olan- üçüncü ve dördüncü katların hizasındadır ve dördüncü kat penceresinin altında kesilmektedir. Baron Gudenus'un kasırla ilgili plan ve kesit resminin yanında "*Edirne Sarayında bulunan kule ve onun çevresinde inşa edilmiş köşk*" şeklinde bir açıklama yazısı vardır. Bu açıklamayı kasrın özgün tasarımını ilgilendiren ve aşağıda değineceğimiz bazı tartışmalar nedeniyle kayda değer buluyoruz.

Kasrın 19. yüzyıl başlarındaki görünümünü çok daha gerçekçi ayrıntı ve oranlarla veren daha sonraki bir tasvir ise, 1829 tarihli **Sayger ve Desarnod** albümündeki bir gravürdür (Res. 3)². Bu gravürde, kulenin önündeki teras şeklindeki sahanlık ile onu örten yüksek saçaklık gösterilmemiştir. Buna karşılık, ön ve yan cephelere sonradan eklenmiş olması gereken, çıkıntı şeklinde ve daha alçak talî kanatlar dikkati çeker. Bu tarihten sonra Cihannüma Kasrı'nı gösteren en önemli resimler

* Prof. Dr.

¹ Baron'un saray hakkındaki gözlemleri için, bkz. : Philipp Franz Reichsfreiherr Gudenus, *Türkische Reise 1740/1741*, (Yay. Gordian, Erwein ve Ernst Gudenus), Weiz 1957, S.134. Bu yayını sağlayan ve Sedat Hakkı Eldem terekesindeki Gudenus desenleri fotoğraflarından yararlanmama izin veren Ethem Eldem'e büyük teşekkür borçluyum.

² Bkz: *Album d'Un Voyage Fait en Turquie par Ordre de sa Majesté l'Empereur Nicolas I en 1828-1830*, par C. Sayger et A. Desarnod, Paris, Lev. 33.

fotoğraflardır ve bunların da belgesel açıdan en önemlileri Hacı İzzet Paşa tarafından H. 1290/1873 tarihinde yaptırılan onarımdan önceki durumu gösteren iki fotoğraftır³. Ayverdi'nin, Leipzig'de bulunduğu bir albümden aldığı bu fotoğraflar, yapının geçirdiği değişiklikleri anlamaya yardımcı oldukları gibi, bugün büyük kısmı yıkık olan kasrın yapısıyla ilgili gözlemlere olanak sağladılar: bilindiği gibi, kasır, H. 1220/1805'den başlayarak Topçubaşı Dairesi ve cephanelik olarak kullanılmış, H. 1245/1830 tarihinde Edirne'ye giren Rusların ordugâhı haline getirilmiş, H. 1293/1876-77 savaşında ise, **Vali Cemil Paşa** tarafından, içindeki cephaneyle birlikte havaya uçurulmuştur. Dolayısıyla, bu tarihten sonra yerinde yapılan incelemeler, mecburen yıkımdan sonra ayakta kalabilmiş kısımlar olan orta yapının bodrum ve zemin katları üzerindeki gözlemlerle sınırlı kalmıştır (Res. 4 ve 5).

Baron Gudenus, kulenin giriş katının planı ile kesitini vermiş, bu çizimleri bazı açıklamalarla anlaşırlı kılmaya çalışmıştır. Böylece, içinde bodrum katındaki bir sistemle basılan suyu kullanan fışkıyeli bir havuzun yer aldığı giriş sofasının, sadece kapıdan gelen ışıqla aydınlandığını, bunun iki yanında sofalı odaların bulunduğunu, arkada ise, arka cephe merdivenlerinin ulaştığı bir ikinci sahanlığın durduğunu, bu sahanlığın iki yanında, yazarın giremediği başka odaların bulunduğunu öğreniyoruz. Daha sonra, Dr. Rifat Osman, kasrın restitüsyonunu, ilk elden gözlemlere değil ama eline geçen H. 1224 tarihli keşif defterinin verilerine göre yapmayı denemiştir. Bu restitüsyona göre, toplam yüksekliği ise otuz metre kadar olan kule, yedi kattan oluşur⁴ (Şek. 1, 1a).

1956 yılında, Topkapı Sarayı müdürlerinden Tahsin Öz, yerinde yaptığı kazılar sırasında, kaburgalı bir tonozun örttüğü bodrum boşluğunun üstünde kule gibi yükselen orta kısmın, ona yanlardan bitişen kanatlarla uyummadığını farketmiş ve bu durumu şöyle aktarmıştır: "*İşbu araştırmalar neticesi meydana çıkan Cihannüma kasrının nervörlü tonozlu bodrum katının duvarlarının 3,40 kalınlığında olması ve duvar içinden muntazam geniş merdivenlerin yukarıya kadar devamı, bu binanın ilk bünyesinin Edirne ve İstanbul âli köşkleri gibi bir kule şeklinde olduğunu belirtmektedir. Zaten bu binanın bu kadar kalın ve kuvvetli olup da dış duvarlarının bu kadar zayıf bulunması konstrüksiyon yönünden ayrı bir delildir.*"⁵ E. H. Ayverdi ise, Tahsin Öz'ün görüşlerini paylaşmamakta, orta ve yan kısımlar arasındaki duvar kalınlığı farkını, orta kısma binen ek yükün varlığı ile bu kısımda merdivenlerin duvar içinde olmasına bağlar. Ayrıca, orta kısımdaki düzgün yonu taş işçiliğinin yan kanat duvarlarına doğru kesintisiz devam etmesinin, yapının alt katlar düzeninde bir bütün olarak inşa edildiğinin kanıtı sayar. E. H. Ayverdi, R. Osman'ın yaptığı restitüsyonda hatalı gördüğü hususları düzeltme yoluna gitmiştir: söz gelimi, yan divanhanelerin iki katlı olmadığını, orta kulenin iki katına divanhanelerin bir katının isabet ettiğini öne sürmüştür ki, bu sav, Gudenus'un kesitindeki durumla uyusmamaktadır⁶ Ayverdi'nin açıklamaları, yan kanatlarla donatılmış bir yapıda merdivenlerin neden orta kısım cidarlarının içine alındığı ve bu merdivenli duvarlara neden ayrıca dıştan, yani yan hacimler yönünden ek merdivenlerin dayandırıldığı sorularına doyurucu bir yanıt getirmemektedir. Kaldı ki, Ayverdi'nin bizzat yaptığı restitüsyonda (Şek. 1b, 2b) bile, yan kanatlardaki tek kata orta kısmın iki katının tekabül etmesi, bu iki kısım arasındaki bir uyumsuzluğa dikkati çeker. Orta kısmın yan kanatlara geçit vermemesi de üzerinde ayrıca durmayı gerektiriyor. Şunu da belirtmek gerekir ki, yan kanatların içinde kalan, yani dışa cephe vermeyen orta kısmın duvarları düzgün kesilmiş yonu taştan inşa edilmişken, bu kısmın yan kanat çatılarının üzerinde yükselen ve dolayısıyla, açıkta kalan üst kat duvarları, yüzey hatlarının kullandığı moloz taştan bir doku sergilemektedir. Bu ise, yapıyla ilgili sorunsalı daha da çetrefil duruma getiriyor.

S. H. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar* adlı eserinde, kasrın kendine göre yeni bir restitüsyonunu yapmıştır (Şek. 1c, 2c). Yazar, bu yayınında, kasrın orta kısmı ile kanatları arasındaki bağlantı üzerinde

³ E. H. Ayverdi, *a. e.*, R. 416.

⁴ Rifat Osman, sarayı 1761 yılında ziyaret eden Ermeni keşiş İgnatius'un kasrı beş katlı olarak betimlemiş olmasını bir yanlış saymaktadır: *Edirne Sarayı*, s. 35.

⁵ Tahsin Öz, Edirne Sarayında Kazı ve Araştırmalar, *Edirne Fethinin 600. Yıldönümü Armağanı*, İstanbul, 1965, s. 217-222.

⁶ Ayverdi'nin restitüsyonları için bkz: *a. e.*, R. 406-408

durmamış, buna karşılık, kaide ile kule kısımları arasındaki ilişkinin mimari açıdan bir zaaf olduğuna işaret etmeyi gerekli saymıştır: "*kule, bu kitlenin üzerine hazırlıksız oturtulmuştur. . . kulenin esas bina kitlesi üzerine oturtuluş şekli direkt ve vasıtasızdır*"⁷. Bu uyumsuzluk, daha önce de belirttiğimiz gibi, kasrın tasarım biçimi için "*tarzı garip*" deyimini kullanan R. Osman ile Ayverdi'nin gözünden kaçmamıştır. Ne var ki, Eldem'in restitüsyonlarındaki kusurları vurgulamakla yetinen Ayverdi, bu garipliğin nedenlerini kurcalamamıştır.

Kasrı konu alan incelemelerin ortaya koyduğu bir başka belirsizlik, birinci kata açılan giriş kapısının dışarı ile olan bağlantısıyla ilgilidir. Sayger ve Desarnod'un gravürlerinde, kapının önünde iki kanatlı bir merdivenle çıkılan ufak bir sahanlık durur, ve ayrıca, ön ve yan cephelere eklenmiş bulunan hacimler vardır ki, bunlar sonradan kaldırılınca girişin önüne bir teras yapılmıştır. Bütün bunlar, Leipzig fotoğraflarından anlaşılabilmektedir. Buna karşılık, Gudenus'un görünümünde dikkati çeken saçaklıklı sahanlık, 1829 öncesindeki duruma ait ise de bu husus durumun özgünlüğünü kanıtlamaya yetmiyor. Gerçekten de, Gudenus'un plan ve kesit resmine koyduğu başlık önceden varolan kule şeklindeki yapının sonradan eklentilerle bir köşk haline getirildiği izlenimini veriyor.

1989 yazında yaptığımız bir inceleme gezisi sırasında yeniden incelemeye fırsat bulduğumuz Cihannüma Kasrında, orta kısmın yan kanatlarla özgün bir bağlantısının olup olmadığını kesinle-meye yetecek ipuçlarını saptayamadık. Söz gelimi, dış kanat duvarlarının orta kısımla bitişme yerlerindeki yırtılma izlerinin, yan kanat duvarlarının muhdes olduğu izlenimini vermediğini kaydettik⁸ (Res. 6). Buna rağmen, yapının birinci kat planını gösteren çizimlerde dikkati çeken durum, gözlemciyi ister istemez Tahsin Öz'ün kaygularını paylaşmaya götürmektedir. Kasrda orta çekirdeğin masif geometrisi ve bunun yan kanatlarla irtibatının zayıf olması, ona plan üzerinde görece özerk bir konum kazandırıyor. Ayrıca, bu kısmın duvarlarının içinde merdivenlerin bulunmasına karşın, yan kanat merdivenlerinin de gelip bu duvarlara dayanması, buna karşılık iç merdivenlerle birleşmemesi gibi hususlar yekten dışlanacak gibi değildir. Bu yüzden, Cihannüma Kasrının yapısını ilgilendiren gözlemleri bir süre saklı tutup, sorularımızın yanıtını, kasrın yapım tarihçesini ilgilendiren kaynaklarda aramakta yarar görüyoruz:

Bilindiği gibi, kasrın yer aldığı **Edirne Saray-ı Cedid-i Âmire**'nin yapımı, H. 854/1450 yılında II. Murat tarafından başlatılmış, ölümünden sonra da, bu sarayda doğmuş olan oğlu II. Mehmet tarafından sürdürülmüştür. **Cihannüma Kasrı** ya da, daha doğru bir adlandırma ile, **Kasr-ı Hümayûn**'un II. Mehmet tarafından yaptırılışının öyküsünü, Karamanoğlu İbrahim Bey'in hekimi Beşir Çelebi, "*Risale-i Beşir Çelebi, Menakıb-ı Medine-i Edirne*" adlı yazma eserinde oldukça renkli bir üslûpla aktarmıştır⁹. Buna göre, II. Mehmet, Çelebi'yi babasının Tunca kenarında yaptırdığı bir köşkte ağırlamıştır. Görüşmeleri sırasında üşüyerek ürperen yaşlı hekim, oturduğu yerin altında bir pınarın varolduğunu farkeder ve Sultan'a köşkünün -sonradan "*Ayn-ül Hayat*" adı verilecek olan- bu pınarın bulunduğu yere yaptırmasını öğütler¹⁰. Bu öğüde uyan Sultan, belirtilen yerde bir köşkün yapılması için babasının Edirne'deki Üç Şerefeli Camii'ni yapan mimara emir verir. Risalede yazılanlara bakılırsa, felçli olan bu mimar "*bu köşk tasnif ve çepeçevre müştak için demirden bentlerle cevanib-i erbasını bağlayıp üstünü kurşun ile örtüp ve ab-ı hayatı içine aldı*"¹¹.

⁷ S. H. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, c. 1, İstanbul (tarihsiz), s. 21-55, res. 18-34

⁸ A. Arel, Lüleburgaz'da "Zindan Baba Türbesi" Olarak Anılan Yapı ve Edirne Yeni Sarayı'nın Cihannüma Kasrı Hakkında, *T. A. Ç. Vakfı Yıllığı*, I, İstanbul, 1991, s. 11-14.

⁹ İstanbul Üniversitesi Kitaplığı, 844 nolu mecmuada (s. 35-47) ve İstanbul Belediye Kitaplığı, K. 144 nolu mecmuada (v. 202b-209a) yer alan "*Risale-i Beşir Çelebi - Menakıb-ı Medine-i Edirne*" başlıklı eserin, çevrimyazarıyla birlikte ilk tanıtımı, kendisine R. Osman tarafından verilen bir nüshadan yararlanan S. Ünver tarafından yapılmıştır. Bkz. S. Ünver, *İlim ve Sanat bakımından Fatih Devri Notları*, İstanbul 1947, fas. 1, s. 13-15.

¹⁰ Dr. Süheyl Ünver, "*Rehber-i Seyyahîn Becânib-i Edirne*"den naklen, Cihannüma Kasrına girildikten sonra, kapının sağ tarafında "Ayn-ül Hayat" denen bir kuyunun durduğunu bildirmiştir.

¹¹ A. g. e., s. 14; a. g. e., s. 5, not 5.

Yukarıdaki alıntıyı değerlendirecek olursak, "*müştak için...cevanib-i erbaası*" demirden bentlerle bağlanmayı gerektiren yapının, yan kanatlarla genişletilmiş sağlam bir tabanı olduğu bilinen Cihannüma kasrı tarzında bir yapı olamayacağı kanısına varmak zorunda kalırız. Çünkü bu şekilde bir pekitmeyi gerektiren bir yapı, tabanı yüksekliğine oranla az olan bir yapı, yani olasılıkla kulevari bir yapı olmalıdır. Kaldı ki, pekitme için kullanılan demir çemberlerin, ne eski resimlerin gösterebildiği kadarıyla yan kanat duvarlarında, ne de, kasrın yıkımından sonra ortaya çıkan orta kısım duvarlarında gözükmemesi anlamlıdır. Gerçekten de, yan kanatların sonradan eklenmiş olması durumunda, önceleri demir çemberlerle elde edilen pekitme, bu defa daha sağlam ve -deyim yerinde ise- daha oturaklı bir stabilizasyon formülüne kavuşturulmuş oluyordu. Bu savı kesin verilerle doğrulayacak kaynaklara ulaşamamışsak da, tersini kanıtlayan betimlemelere de rastlamış değiliz. Nitekim, Edirne Saray-ı Âmir'e'sini anlatan en eski kaynaklardan biri olan, Fâtih'in çağdaşı vakanüvis **Kritovulos**, II. Mehmet'in "Hebron" ırmağı kenarında kendine sultani bir ikametgâh yaptırttığını, bunun değerli taşlar ve saydam mermer levhalarla süslü olduğunu, içinin de dışının da taş oymalar ve nakışlarla doldurulduğunu, sarayın bahçelerle çevrildiğini ve çevresine, sarayın ileri gelenleri için "*kale benzeri*" on tane kadar yapının eklendiğini anlatır¹². 1740 yılında Sultan I. Mahmud'a gönderilen bir heyetle Edirne'ye gelen **J. A. Kampelen** ise, latince yazdığı gezi raporunda, Edirne Sarayı'nın içinde bulunan *çok yüksek ve dört köşe taşlardan inşa edilmiş kule*'ye değinir. İçinin mermerlerle kaplı olduğunu belirttiği bu kasra "**Palatium Sinicum**", yani **Çinili Köşk** dendiğini belirten yazar, kulenin ahşap çıkmasının Çin yapılarını, bizzat kulenin ise Roma'daki San Angelo kulesini anımsattığını yazmıştır. Yazara göre, kasrın kapı, pencere gibi ayrıntıları ise Rum mimarisi tarzındadır¹³.

Sarayı 18. yüzyılda görme fırsatını bulan bir başka gezgin olan **Schad** ise, kasrı oldukça ayrıntılı bir biçimde şöyle anlatır: "... sarayın büyük avlusunda, devasa büyüklükte eski bir kule durur. Zemin katı kare şeklindedir, içi ise divanhaneler, mutfaklar ve hizmetkârlar için birkaç odaya ayrılmıştır. Birinci katına, yapının dışında duran, üstü açık iki büyük merdivenle çıkılır. Giriş kapısı ile önündeki küçük sahanlık Türk tarzında mermerlerle kaplıdır. Sahanlığın üstü kurşun kaplı geniş bir damla örtülüdür. Bunu, labirente benzer çok büyük bir ahşap çatki taşır. Girişten sonra büyük ve kare planlı bir hole geçilir. Bunun sağında geçmiş yüzyılların küçük, karanlık ve hiçbir süslemesi olmayan arzodası yer alır. Ahşaptan yapılmış taht yalındır ve kaba bir işçilik sergiler ve onda Osmanlıların kuruluş dönemini görebiliyoruz. Ama konumu daha yeni Arzodalarında olduğu gibidir. Solda yer alan iyi aydınlatılmamış birkaç kötü oda, Avrupa'da ikamet etmiş olan ilk sultanların dairelerini oluşturur. Kulenin geri kalan kısmı yuvarlak olduğundan, buraya duvar içindeki çok dar ve dik bir merdivenle çıkılır. Bu merdiven eskiden Hareme çıkarmış. Bu dairenin ortası bir yuvarlaktır ve çevresinde eşit büyüklükte ve merkeze yönelmiş küçük odalar sıralanır. Her birinin kapısı ortadaki yuvarlak alana açılır ve bütün bunlarda hiçbir süsleme yoktur. Bu odalar, kuleyi çevreleyen ve konsollara binen genişçe bir galeriyle çevrilidir. Konsolların ucuna, dirsek yüksekliğinde bir duvar binner, onun üstünde ise çatıya kadar yükselen ahşap kafesler bulunur"¹⁴. Bu metni aktarırken özellikle vurguladığımız cümleler, giriş katı hakkında bilgi veren anlatımlardır. Bu anlatımlardan, girişten sonraki küçük sofanın iki yanında küçük odaların bulunduğu anlaşılıyor, ancak bunların da, kule kısmının merdiven içeren duvarlarının içinde mi yoksa ötesinde mi durdukları kestirilemiyor. Bununla birlikte, biri eski Arzodası olan bu mekânların yan kanatların içinde durduklarını varsaysak bile, bu kanatların sonraki restitüsyonlarında çizilenlerden daha küçük olamayacaklarını düşünmek gerekir.

Bütün bunlardan çıkartılabilecek ilk genel sonuç, II. Mehmet zamanında Edirne Yeni Sarayı'ndaki başat binanın bir kule olduğudur. Bu ise, 15. yüzyıl için olağan sayılabilir. Nitekim, II.

¹² *Das Geschichtswerk des Kritobulos von Imbros*, (Yay. D. R. Reinsch), Köln 1986, s. 51

¹³ Johann Andreas Kempelen (1716-52), "*Descriptio itineris legatorum Caroli VI a 1740 ad Mahmud Turcarum Imperatorem missorum*" (Öst. Nat. Bibl. Wien, ms. 8640) için bakz: Klaus Kreiser, Zwei unbekannte Beschreibung des Serails von Edirne aus den Jahren 1740/1, *Osmanlı Araştırmaları*, 3, 1982, s. 131-2.

¹⁴ Schad, "*Récit du voyage au Levant à la suite de l'ambassade impériale*", (Öst. Nat. Bibl. Wien, Ms. 8606, f. 117a) için Kreiser, a. e., s. 141.

Murad'ın, tahtı oğluna bıraktıktan sonra çekildiği **Manisa Saray-ı Âmire**'sindeki köşkü de bir kuledir¹⁵ (Res. 7, Şek. 3). Çağatay Uluçay'ın Manisa Saray-ı Âmire'si hakkındaki monografisinde Murad dönemindeki asıl saray olarak tanıttığı bu kule, daha sonraları Fatih Kütüphanesi olarak anılagelmiş, günümüzde ise kamusal bir işleve tahsis edilerek tanınmayacak bir şekilde hâlâ ayakta durmaktadır¹⁶. İşte bu yüzden, II. Murad tarafından Edirne'de yaptırılan köşkün de büyük olasılıkla bir kule olduğunu düşünüyoruz. Bunun ötesinde, II. Murad'ın yaptırmış olduğu köşkün döşemesinin altında kaynadığı rivayet edilen pınarın yeni kasrın içine alındığı savı, ister istemez II. Mehmet zamanında yaptırılan binanın, II. Murad köşkünden yararlanılarak, ya da onun değiştirilmesi suretiyle, inşa edildiği sonucuna götürüyor. Ne var ki, Beşir Çelebi'nin "*muhtasar*" diye nitelediği bu kulenin bir ikametgâh yapısı olmanın yanında, hazinenin korunduğu ve sırası geldikçe bir divanhane olarak hizmet veren bir bina olması gerekir. Nitekim, II. Murad'la görüşme fırsatını bulmuş olan İspanyol gezgin **Pero Tafur**, sultanın ailesi ve maiyetiyle çadırlarda yaşadığını, biraz da şaşırarak anlatmıştır¹⁷. Rûm Selçuk Sultanlarının da saray olarak inşa ettirdikleri komplekslerin içindeki köşk ve kasırları çevresinde çadırlarda yaşamaktan vazgeçmemiş olmalarını bilmemiz¹⁸, aşiret yaşamı geleneklerinin erken Osmanlı döneminde canlı tutulduğunu gösteriyor. Bu geleneğin II. Mehmet zamanında sürmemesi için bir neden yoktur.

İşte bu yüzden, ilk dönem saraylarının ayrılmaz ögesi gibi gözüken kulelerin, *öncelikle* birer hazine ve has eşyanın saklandığı yerler olarak değerlendirilmeleri gerektiği görüşündeyiz. Nitekim, Edirne Sarayı'na Kanuni Sultan Süleyman zamanında dikilen "**Terazi**" (1554) ve "**Adalet**" (1561) kasrılarından ikincisinin bir hazine binası olarak kullanıldığını biliyoruz¹⁹ (Res. 9). Dahası, 15. yüzyılda İstanbul'daki Topkapı sarayına girebilmiş yabancılardan biri olan **Angiolello**, ikinci avluda bulunan demir kapılı ve kurşun örtülü bir kulenin "*toresin*"- sultanın günlük nakit gelirinin toplandığı ve sonra da Yedikule'deki Hazine-i Amire'ye sevkedilmek üzere bekletildiği yer olduğunu yazmıştır²⁰ (Res. 11). Buna karşılık, üçüncü avluda bulunan ve Ayverdi'nin bir tarassut kulesi olarak yapıldığını iddia ettiği "**Hekimbaşı kulesi**"nin²¹ (Res. 12), Angiolello tarafından bir güvercinlik, "*una bella colombara*" diye tanımlanması dikkat çekici, ancak aykırı değildir. Çünkü Lüleburgaz'da bulunan, ve bir ikamet kulesi olduğunu açıklamak fırsatını bulduğumuz "**Zindan Baba Türbesi**"nde üst katın kubbe kasnağında görülen deliklerin, bu kısmın olasılıkla bir güvercinlik olarak kullanılmasıyla ileri geldiği anlaşılmıştır²² (Res. 13). Ayverdi, Topkapı Sarayı'nda, Has Oda ile Sünnet Odası altındaki tonozlu mahzen kısmının bir Cihannüma olarak başlatıldığını, Fatih'in ölümü yüzünden bitirilemediğini yazıyor²³. Gerçi bu görüşe Uğur Tanyeli karşı çıkıyorsa da²⁴ günümüze

¹⁵ J James Dallaway, *Constantinople Ancient and Modern, with Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad*, London, 1797, c. 1, s. 311.

¹⁶ M. Çağatay Uluçay, *Manisa'daki Saray-ı Âmire ve Şehzadeler Türbesi*, İstanbul 1941, s. 10: "yukarıda adı geçen bina doğrudan doğruya sarayın (köşk) kendisidir". Kulenin yapım tarihinin H. 849/1445 olduğu, Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesinden Dr. Rifat Özdemir tarafından Manisa Şer'iyye Sicilleri üzerinde yaptığı bir araştırma sırasında ortaya çıkmıştır. *Man. Şer. Sic. Defter 1*, s. 9, belge 2'de geçen "*Tarih-i bina kasr-ı Sultan Murad Han fi Mağnisa Yeni Saray-ı Âli binasının tarihidir*" şeklindeki ibareyi bildiren Sayın Rifat Özdenir'e teşekkür borçluyum. Manisa Tapu memurluğunda (Anafartalar Mah. Belediye Cad., pafta 55, ada 401, parsel 1) olarak kayıtlı olan binanın eski saray kulesi olduğu Manisa Müzesi görevlilerinden Sn. İlhami ve Ülkü Bilgin tarafından saptanmış, ancak yapının eski kimliğine iade edilmesi için yapılan girişimlere Belediye olumlu yanıt vermemektedir.

¹⁷ Pero Tafur, *Travels and Adventures (1435-1439)*, (Yay. ve çev. Malcolm Letts), Londra, 1926, s. 127-8.

¹⁸ Scott Redford, "Thirteenth-Century Rum Seljuq Palaces and Palace Imagery", *Ars Orientalis XXIII*, 1993, s. 220.

¹⁹ O. Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri*, İstanbul, 1949, s. 163.

²⁰ Bkz: Jean Reinhard, *Édition de J. M. Angiolello, I: Ses manuscrits inédits*, Paris, 1913, s. 51.

²¹ Bkz: E. H. Ayverdi, *Fatih Devri IV*, s. 727 vd, R. 1053 a-d.

²² Bu deliklerin işlev ve anlamı konusundaki tereddütlerimiz, Topkapı Sarayında 1990 yılında düzenlenen bir seminer toplantısı sırasında rahmetli Yılmaz Önge tarafından giderilmiştir. Ne var ki, bu görüşü, daha önce bina ile ilgili olarak yayınladığımız makaleye aktarmamıştık. Bkz. *supra* not 7.

²³ E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri, IV*, İstanbul, 1974, s. 682 ve R. 1054 a.b ve d.

²⁴ Uğur Tanyeli, *Anadolu-Türk Saray Mimarlığının Evrimi Üzerine Gözlemler (12. -16. yüzyıl)*, *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı 3*, İstanbul, 1988, s. 194 vd, Res. 10.

ulaşmış eski resimlerinde, İstanbul'daki Eski Saray'ın, masif bir kasır görünümünde olduğunu sezmek olasıdır (Res. 8). Bu da, Yeni Saray içinde aynı anlayışta bir benzer yapının başlatılmış olabileceğini düşündürüyor.

Bununla birlikte, yukarıdakilerin gösterdiği gibi, ilk Osmanlı sarayları hakkındaki bilgilerimiz oldukça kısıtlı ve kule yapısının başlangıcına bir tarih koymakta zorlanıyoruz. Söz gelimi, Bursa'da Orhan Bey'in kurduğu sarayın eski **Kastron**'un içinde olduğu biliniyorsa da, içerdiği yapılar hakkındaki bilgiler azdır, çoğu da daha geç dönemlere aittir. 1432 yılında Bursa'ya uğrayan **Bertrandon de la Broquière**, sarayın bulunduğu kalenin içinde, *çok güzel bir ev ile sultanın kayıkla dolaştığı bir gölet* görmüştür. 16. yüzyılda ise Alman gezgini **Lubenau**, sadece *çok harap bir saray ile onun fiskiyeli havuzunu* görebilmiştir. 1675'te, **Spon ve Wheeler**, saray içinde, IV. Mehmed'in gelişi dolayısıyla yaptırılan sıradan bir konutun yerinde önceleri durmakta olan sarayın çok küçük olduğunu duymuşlardır ama Thévenot, 17. yüzyılda aynı yerde, "*şahane*" bir yapının harabesini görmüştür. Tournefort ise, eski sarayın I. Murat tarafından yaptırıldığını bildirmiştir²⁵ ki bu da, IV. Mehmet'in konutu için yıktırılan sarayın, Orhan dönemine ait binaların Karamanoğulları'nın saldırısı sırasında yanmasından sonra yaptırılmış olacağını gösteriyor.

I. Murad'ın oturduğu **Dimetoka** sarayı, kalenin içinde idi. Abdurrahman Hıbrî, sultanın buradaki "*kal'esi içinde bir müferrah ve dil-küşâ saray binâ etmiştir ki hâlâ ma'mûrdur*" demişe de, yapılanlar bir kulenin Musa Çelebi tarafından genişletilmesinden ibaret olmalıdır²⁶. 1441'de Bertrandon de la Broquière bu sarayda Sultan'ın hazinesini sakladığı bir kule (ung dongon) görmüştür²⁷. Buna karşılık, Evliya Çelebi "*kalın duvarlı bölme hisar*"dan söz etmekle yetinir²⁸. Aslında, saray, **Dimetoka**'nın, sarp bir tepenin üzerinde kurulu bulunan ve Evliya Çelebi'nin, yüz kuleli olduğunu ve iç kalesinin ikiye ayrıldığını yazdığı muhkem kalesidir²⁹. I. Murat'ın Edirne'deki **Eski Saray**'ına gelince, De la Broquière bunu köşelerinde birer yuvarlak burcu olan bir kale olarak betimler³⁰, ama içindeki sultan konutundan söz etmez. Evliya Çelebi de H. 767'ye tarihlendirdiği bu sarayı : "*Kal'a misâl burc u bârûsunu bir sûr-i 'azim gibi bina ettirdi. . . şekli murabba'dan tûlânice bir mihman serây-ı sultânidir*"³¹ olarak betimlemiş, ama o da özel bir sultan köşkünden söz etmemiştir.

16. yüzyılda, **Dernschwam**'ın gezisi sırasında şehzadenin Amasya'da, ikamet ettiği yer, "**Beyler Sarayı**"dır. Alt ve üst saraylar olarak ikiye ayrılan bu kompleksteki binaların çoğu şehirdeki öbür binalardan farksızdır. Dernschwam, "**Aşağı Saray**"ın orta yerinde duran büyük bir ev görmüştür: toprağa gömülü ya da kayaya oyulmuş gibi olan bu binaya çıkılıp aşağıya bakılabilir ve etraf seyredilebilirmiş. Kurşun kaplı olan binanın, kalın tahtadan yapılmış ve bodrumlarda yapılanlara benzer adam boyunda parmaklıkları mevcutmuş. Bina dört köşeliymiş ve "*içinde kıvrıla kıvrıla*" dolaşılabilirmiş. Bu binanın içinde, pencereleri tepede olan pek çok oda bulunuyormuş. *Bu binada ayrıca, padişahın çadırı dururmuş*³². Bütün bu betimlemeler, Amasya sarayının içinde, Otağ-ı Hümayûn'un durduğu bir başka deyişle, egemenlik simgesi olan eşyaların saklandığı bir hazine işlevindeki bu binanın kuleye benzer olduğunu düşündürüyor. Gerçekten de dört köşe olduğu vurgulanan, içinde kıvrıla kıvrıla-yani muhtemelen duvar içlerindeki bir merdivenden çıkılarak- dolaşılan ve tepesine çıkıldığında geniş bir manzaraya bakılabilen bu yapı, bir çeşit Cihannüma Kasrı olarak tasarlanmış olmalıydı.

²⁵ Bu kaynaklar için bkz: Albert Gabriel, *Une capitale turque, Brousse, c. I*, Paris 1958, s. 28-30. Ayrıca bkz: E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri, 630-805 (1230-1402), c. I*, İstanbul, 1966, s. 117 vd.

²⁶ Hıbrî, *Emin-ül Müsamirin*, (v. 60 b) 'den alıntı için bkz: Ayverdi, a. e., s. 482 vd.

²⁷ *Le voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière*, (publié et annoté par Ch. Schefer), Paris, 1892, s. 172

²⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname VIII*, s. 73. . Bu konuda bkz. ayrıca: Fr. Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14. -15. Jhdt)*, Berlin, 1944, s. 48 vd.

²⁹ Bkz. H. J. Kising, *Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17 Jahrhundert*, Wiebaden, 1956, s. 81 vd. ve Evliya Çelebi, *VIII*, s. 73.

³⁰ Bkz. Schefer (Yay.), a. e., s. 172, n. 3

³¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname III*, s. 465-6

³² Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (Çev. Yaşar Önen), Kül. Bak. Yay., Ankara, 1992, s. 294 vd. Bkz. ayrıca: Petra Kappert, *Die Osmanischen Prinzen und ihre Residenz Amasya im 15. und 16. Jahrhundert*, (Ned. arch. Inst. İstanbul, XLII), İstanbul, 1976, s. 79.

Bununla birlikte, bu örneklerde somutlaşan “Cihannüma tipi kule-kasr”, U. Tanyeli'nin de belirttiği gibi, Selçuk döneminin Konya Alâettin Köşkü ile öteki kasır ve köşklere oldukça farklıdır³³; ni-tekim, burc şeklinde bir kaidenin üzerinde yükseltilmiş bir seyirlik eyvan olan Alâettin Köşkü gerçek anlamda bir cihannüma iken, yukarıda sözünü ettiğimiz Osmanlı kasırları, herşeyden önce birer sultanî ikametgâh ve birer hazine olarak düşünülmüşlerdir. Selçuk döneminin bilinen öteki köşklere ise, birer Hazine olma niteliğini taşımadıkları gibi, iktidar ve egemenlik “alâmeti” olmak gibi bir rolü *sarahatle* yüklenmiş değillerdi. Buna karşılık Osmanlı mimarisinde durum biraz farklı olmalıydı: Bu konuya ilk defa parmak basan Sedat Hakkı Eldem “Osmanlı saraylarında, Asya'daki Türk saraylarından bilebildiğimiz kadar farklı olmak üzere, batı anlayışında bir kule vardır...Belki bizdeki kulelerin başka bir kaynağı vardır...” diye yazmıştır³⁴.

II. Murad'ın saltanatından itibaren daha iyi tanımaya başladığımız erken dönem saraylarındaki “kule/kasır”ların, Dimetoka kalesindeki *donjon*'dan mülhem olduklarını düşünmek eğilimindeyiz ama, bu aşamada kesinlemeye izin verecek kanıtlardan yoksunuz. Bununla birlikte, donjon tarzındaki yüksek ve muhkem yapıların bu tarihten itibaren Osmanlı saraylarında yer almaya başladığını ve bu eğilimin 16. yüzyıl ortalarına kadar sürdüğünü söyleyebiliriz³⁵. Bu tip kule/kasırların sonuncularından biri, Üsküdar'daki **Kavak Sarayı**'nın içinde yer alan ve **Maurand**'ın, 1544'te, “kule şeklinde büyük bir saray” diye tanımladığı yapıdır³⁶ (Res. 12). Birçok gezginin kitabında resmi bulunan, ancak en güvenilir tasvirleri İstanbul'a 18. yüzyıl sonunda gelen Fransız mimarı **Lepère**'in albümünde olan bu kulenin, giriş cephesiyle yan cephelerin bir revakla çevrili olması dikkati çeker. Bu revağın muhdes olduğunu ve yapının arkaik karakterini yumuşatmak, onu öteki binalar ölçeğine getirmek için başvurulmuş bir eklenti olduğu düşünülebilir. O takdirde, Edirne kasrının -genişletilmiş?- yan kanatlarının da benzer bir amaçla, ve olasılıkla, yapının mekânsal ve işlevsel açılımına olanak sağlamak için eklendiği varsayımına gelinir. Bu konu, şimdilik açık bir sorundur.

Yeniden, Fatih'in Edirne'deki **Kasr-ı Hümayûn**'una dönecek olursak, Dr Rifat Osman'ın yedi katlı olduğunu düşündüğü bu yapının yüksekliği hakkında Beşir Çelebi risalesinde herhangi bir açıklama getirilmemiş olması kayda değer³⁷. Kasrın yapıldığı dönem düşünülecek olursa, 30 metreye ulaşan yedi katlı bir yapının çağdaşları tarafından sıradışı sayılması beklenir. Oysa, yapının yüksekliği bu yapıyı anlatan 15. yüzyıl risalesinde zikredilmemiştir. Kanımızca, Fatih zamanındaki kasır, bodrum üzerinde iki ya da üç katlı olan bir yapıydı. En üst katlar ise, yan kanatların eklenmesi/ya da büyütülmesi sırasında, yapının saltanat ve iktidar simgeleyen yüksek kule karakterini korumak ve vurgulamak için yükseltilmiş olmalıdır. Ve zaten, daha yukarıda değinildiği gibi, kulenin, yan kanatların içinde kalan ve gözükmeyen iç kısımlarının düzgün kesme taştan inşa edilmiş olmasına karşılık, çatıdan yükselen duvarlarının ahşap hatıllı moloz taşından olması, bu iki kısmın yapım tarihlerinin ardışık olmasından başka bir gerekçeyle açıklanamıyor.

Manisa'daki **II. Murad Köşkü**'nün Çağatay Uluçay tarafından çizilen şematik planı, duvarları 0,80 ile 1,20 m. arasında değişen, düz döşemelerle ayrılan katları birbirine bir iç merdivenle bağlanan bir yapıyı göstermektedir (Şek. 3). Kule bu özellikleriyle, daha yukarıda incelenen Rumeli'deki kulelerden çok, Ege Denizi çevresinde dağılmış bulunan “**pyrgos**” tarzı kulelerden mülhem olduğu izlenimini vermektedir³⁸. Buna karşılık, Edirne sarayındaki kuleler, daha çok Marmara ve Trakya bölgesine ait olduğu anlaşılan, farklı ve muhtemelen bölgeye *Latinler ve Haçlılar*'la gelen bir kule ti-

³³ Scott Redford, *a. e.*, s. 219-236.

³⁴ S. H. Eldem - Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı - Bir Mimari Araştırma*, İstanbul, 1983, s. 71

³⁵ Bkz. U. Tanyeli, *a. g. e.*, s. 199 vd. ile A. Arel, *a. g. e.*, s. 14.

³⁶ J. Dorez, *Itinéraire de Jérôme Maurand d'Antibes à Constantinople* (1544). Paris, 1901, s. 225. : “un grand palais en forme de tour”. Saray hakkında ayrıntılı bilgi için: W. Müller-Wiener, *Das Kavak-Serail - Ein verlorene Baudenkmal Istanbul*, *Ist. Mitt.* 38, 1988, s. 372 vd. ve Lev. 51-55.

³⁷ Dr. Rifat Osman, 1761 yılında, rahip Ignatius'un bu yapıyı beş katlı olarak betimlediğini yazmış ancak, kendi değerlendirmesine göre onun yedi katlı olması gerektiğini ortaya koymuş ve restitüsyonunu ona göre gerçekleştirmişti. Bkz. R. Osman, *a. e.*, s. 35.

³⁸ A. Arel, Foça Bağ Evleri ve Kule-Ev Geleneği, *Kültür Bakanlığı Araştırma Sonuçları Toplantısı VII*, Ankara 1989, s. 43-71

polojisini temsil etmektedir. Edirne ve İstanbul saraylarındaki Adalet Kasrıları'nı da kapsayan bu tipolojiyi, Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar süregelen batıya yönelik fetih hareketi sırasında karşılaşılan ve özellikle 4. Haçlı Seferi sonrasında Trakya ve Balkanların tanımayla başladığı Avrupa feodalitesinin mirası saymak yanlış olmayabilir. Söz gelimi, kaburgalı tonozların örttüğü ve merdivenleri duvar içine alınmış bir kuleyi, Bizans hanedanıyla hısımlar bir Cenevizli aile olan **Gattilusio**'ların egemenlik alanına giren, Çandarlı açıklarındaki **Corci Adası**'nda görmüştük³⁹. Erken Osmanlı şehirlerinin kozmopolit niteliği bilinince şaşırtmaması gereken bu tipolojik aktarım olgusu, Tursun Beg'in, Fatih'in Topkapı sarayına çektiği surlardan söz ederken, onlara "*firengi vü türki...burgazlar*" yaptırıldığına ilişkin tümcesinin ne anlama geldiğini kavramamıza da yarar⁴⁰. Ayrıca, Osmanlı döneminden kalma bu tip ikamet kulelerinin sık rastlandığı Balkanlarda, örneğin Bulgaristan'da, 15. yüzyıldan kaldığı sanılan "**Saran (Saruhan) Bey Kulesi**" (Res. 14) gibi yapılar, bu mirası somutlaştıran örneklerdendir⁴¹.

Kule şeklindeki müstahkem konutun Osmanlı Saray kasrılarıyla sınırlı kalmadığını gösteren örneklerin bir başkası, Lüleburgaz'da bulunan ve sonradan bir türbe olarak kullanılageldiği için, yanlış olarak "**Zindan Baba Türbesi**" olarak anılan kuledir: yaklaşık 11 m. yüksekliğindeki bu yapının halen türbe olarak kullanılan bodrum katının üzerinde iki kat yükselmektedir (Res. 13). Kulenin merdiveni, tıpkı Edirne'de olduğu gibi, dış duvarların içine alınmıştır. Bodrumun beşik tonozlu olmasına karşılık, orta katın örtüsü, iki çapraz kaburganın üstüne binen kubbemsi bir takkedir. Bu örtü şekli, Cihannüma Kasrı'nın bodrum örtüsünün hemen hemen benzeridir. Her katı tek bir hacimden oluşan kulede, orta kat odasında bir ocak bulunması, bunun bir ikametgâh olarak kullanıldığını düşündürüyor. En üst katta ise, kubbeyi taşıyan yüksekçe yuvarlak karnak, önceleri anlam veremediğimiz, ancak sonradan bir güvercinliğe ait olduğunu anladığımız düzensiz biçimde yerleştirilmiş delikler sergiler. Kule, kapı kemeri hâlâ yerinde duran küçük bir avlunun içinde duruyordu ve yan cephelerinden birine, şimdi ortadan kalkmış bulunan ek bir bina bitişiyordu. Genel kuruluş düzeni ve tasarımıyla İstanbul'daki "**Kız Kulesi**"ni çağırıştıran bu küçük yapı grubunu kesin olarak tarihlendiremiyorsak da, yakınında durduğu Sokollu Külliyesi'nden daha eski olduğunu sandığımız küçük bir muhkem ikametgâha, bir **kasıra** ait olmalıydı⁴².

Burada ister istemez başka bir konuya -kısaca da olsa- değinmemiz gerekir: Gerçekten de, Osmanlı Saraylarında kule/kasrıların yapımından vazgeçildikten sonra dahi, Osmanlı yönetiminde olan bazı yörelerde, kule tarzındaki yapıların taşradaki devlet görevlileri ve, daha sonra, yerel iktidar sahipleri tarafından kullanılageldiği bilinmektedir. Söz gelimi, İstanbul'un, padişah sarayları dışındaki en büyük ikametgâhlardan biri olan **İbrahim Paşa Sarayı**'nda bir kulenin varlığı bilindiği gibi, bunun sarayın en eski kısımlarından biri olduğu yönünde bir görüş geliştirilmiştir⁴³. 18. yüzyılda, Cezayirli Hasan Paşa'nın Trova yakınlarındaki çiftliğinin avlu duvarına bitişik, kasır şeklinde geniş bir kule durmaktaydı⁴⁴. Bu tür kulelere aynı dönemin büyük toprak sahiplerinin konak ya da çiftliklerinde de yer verildiğini biliyoruz⁴⁵ (Res. 15) Bütün bu veriler, erken dönem Osmanlı saraylarında, başat ve temsili nitelikte bir yapı olduğu anlaşılan ve Uğur Tanyeli'nin "**köşk/kule**" diye adlandırdığı kule tarzındaki kasrın mimarlık tarihimizdeki anlam ve rolünün daha iyi anlaşılmasına yarar.

³⁹ A. Arel, "Corci Adası ve Daha Başka Öyküler", *Toplumsal Tarih* 13, Ocak 1995, s. 18-23

⁴⁰ Tursun Beg, *Târih-i Ebû'l Felh*, (Yay. Dr. Mertol Tulum), İstanbul, 1977, s. 73.

⁴¹ Bulgaristan'daki ikamet kuleleri için bkz: *Kratka İstoria na Bulgarskata Arhitektura*, (Bulgar Bilimler Akademisi, Şehir Planlama ve Mimarlık Tarihi Kuramı Bölümü Yayını) Sofia, 1965, s. 155 vd.

⁴² A. Arel, *a.e.*, supra not 7.

⁴³ Bkz. Nurhan Atasoy, *İbrahim Paşa Sarayı*, (İ. Ü. Ed. F. Yay. 1725), İstanbul, 1972, s. 146-162. İ. H. Konyalı ise, "*İşte bundan anlıyoruz ki, bu bina hapisane ve mehterhane kasrından evvel varmış... İnşa tarzından yapı malzemesinden öğreniyoruz ki bu bir Bizans eseridir.*" demektedir. İ. H. Konyalı, *İstanbul Abidelerimizden İstanbul Sarayları*, İstanbul, 1943, s. 278-9'dan aktaran, N. Atasoy, *a.e.*, s. 155.

⁴⁴ A. Arel, About the "Hasan Paşa Tower" at Yerkesiği, on the Plain of Troia, *Studia Troica*, 3, 1993, s. 173-189

⁴⁵ A. Arel, Gothic Towers and Baroque Mihrabs: the Post-Classical Architecture of Aegean Anatolia in the Eighteenth and Nineteenth Centuries, *Muqarnas* 10, 1993, s. 212-218.

Gerçekten de, kökeni ve/veya türediği arketip ne olursa olsun, kule şeklinde inşa edilmiş kasrın, sultanın korunaklı konutu olmanın yanı sıra, Has Odayı, Hazineyi ve daha sonra da Kutsal Emanetleri barındırmak ve saklamak gibi bir başka işlevi olduğu anlaşıyor. Barındırdığı eşyalar, maddi değerlerinin ötesinde sultanın egemenliğinin ve erkinin güvencesi ve göstergesi olan kutsal ve simgesel eşyalardır. İşte, *miri egemenlik ve miri erk "timsal "lerinin bir cesit muhafazası olarak anlaşılması gereken bu muhkem ve müstahkem vapılar. aynı zamanda devletin ve miri olanın da simgesidirler.* Ve gene bu yüzdendir ki, gerek Edirne Kasrı'nın, gerekse öteki **kule/kasır**'ların mutlak bakışımı, yani her açıdan ve her yöne aynı şekilde bakabilme özelliğini taşıyan bir cihannümayla taçlandırılmış olmalarının, sultanların manzara ve doğa düşkünlüğüyle açıklanmaya çalışılması yanıltıcı olabilir. Bu tipolojiye giren daha küçük yapıların, taşrada ehl-i örfün, maden eminlerinin ve, 18. yüzyıldan itibaren, görece bir özerklik edinerek "*hanedanlar*" kuran yerel a'yân ve derebeylerinin konutları durumuna gelmesi, hattâ, daha konforlu ve daha geniş konaklarda yaşamaya başladığında bile, konak avlusunun bir köşesine bir kulenin oturtulmaya devam edilmesi, bu tür yapıların taşıdığı işlevsel, ama aynı zamanda da simgesel içerikle bağlantılı olmalıdır. Bir başka deyişle, zaman zaman kule, zaman zaman da kasır diye adlandırılan bu binaların, savunma ve koruma öncelikli ortaçağ yapıları oldukları ve bu açıdan feodal senyör **donjon**'larına akrabalıkları göz önüne alınmalıdır. Ne var ki, feodal Avrupa'da olsun, feodaliteyle tanışmış Ege ve Balkanlar ortamında olsun, bir donjon/kasır sahibi olmak herkese vergi değildir ve bir ayrıcalığı ifade eder. Daha açık söylemek gerekirse, donjon, bir yandan "**domaine**" benzeri bir toprak üzerinde tasarrufu, beri yandan mutlak otorite ile bir çeşit ortaklığı ya da karşılıklı anlaşmayı ifade eder. Georges Duby, bu konuda şunları yazmıştır: "*Güç, egemenlik, askeri ve hukuki erk simgesi olarak görülen kuleyi düşünüyorum. Kule, başlarda hükümdar ve onun temsilcileri olan kontlar, piskoposlar ve hizmetkârları tasarrufunda tutulan bir kraliyet imtiyazı idi. Bin yılları dolayında, daha sıradan bir kullanıma aktarılmış ve henüz az sayıda olan birkaç hanedanın eline geçmiştir. Nihayet, 12. yüzyıl dolaylarında, kulelerin sayısında bir çoğalma görülür; bazıları büyük egemen hanedanlarının yan kollarının malı olur; 1200 yıllarına doğru ise, sıradan şövalyelerin bile küçük kuleler dikmeye, konutlarının çevresine hendekler açmaya, soylarının beşiği olan kırsal kesimdeki evlerini birer müstahkem-ev'e çevirmeye, yani onu prenslerin büyük kalelerine benzetmeye başladıkları görülür.*" ⁴⁶ Gerçi, bir kuramsal ön yargı adına Osmanlı toprakları üzerinde feodal olan bir düzenin göstergelerini aramak, ya da çok daha çapraşık kültürel süreçlerin sonucunda Osmanlı dünyasınca özümseyen kimi tipolojileri, teke tek tekabüliyet mantığı içinde, başka kültürlerdeki rol ve anlamlarıyla yorumlamaya çalışmanın tehlikesi ortadadır. Bununla birlikte, bu tipolojilere ait morfolojilerin Osmanlı kültürüne hangi yoldan girdiklerinin ve hangi gerekçelerle benimsendiklerinin anlaşılması önemlidir, çünkü bu çabanın kazandıracığı bilgiler, aynı zamanda Osmanlı kültürünün kendine bakışının anahtarı olabilir.

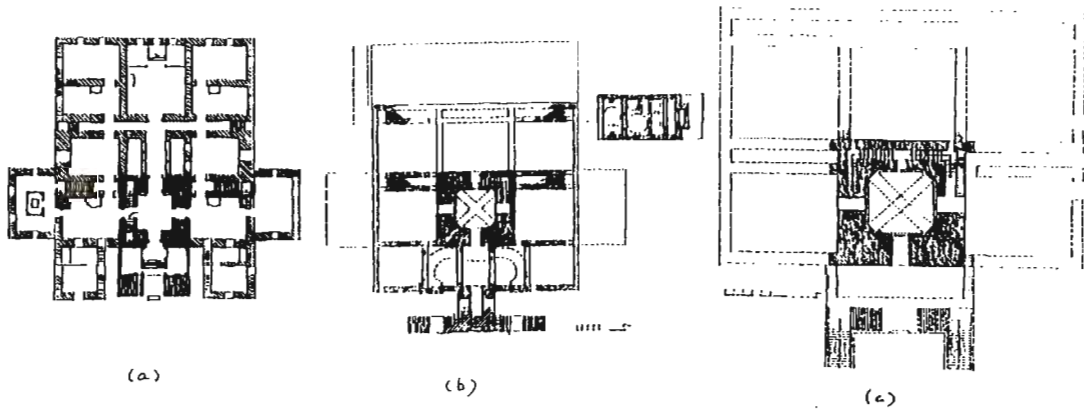
İşte bu yüzdendir ki, erken Osmanlı döneminde kullanılan bazı mimarlık terimlerinin etimolojisinin araştırılmasının önemini vurgulamak isteriz. Nitekim, eski kaynaklarda, savunma mimarisindeki kuleler, "**pirgos, burgas, burgaz**" ya da "**burc**" gibi terimlerle anlatıldığı halde, kule şeklindeki müstahkem konutlar için kullanılan deyimler ya "**kulle**" ya da "**kasır**"dır. Daha yukarıda, Tursun Bey'in Topkapı Sarayı surlarındaki kuleler için kullandığı "*firenci ve türki burgazlar*" terimlerine değinmiştik. Burada kullanılan "**burgaz**" sözcüğünün "**pyrgos**" sözcüğünden türediğine kuşku yoktur. Buna karşılık, bilindiği gibi, arapça olan "**burc**" sözcüğü Germen dillerine "**burg**" olarak geçen Latinlerin "**burgus**"undan türemiştir. Buna karşılık, kule ya da döneminde daha yaygın olan "**kulla**" şeklindeki terimin, bugünkü anlamında bir kuleden çok, "**donjon**" özelliğinde, yüksek ve müstahkem bir konutu ifade etmek için kullanıldığını sanıyoruz⁴⁷. Nitekim, Naima'nın, İstanbul'daki bir yangından söz ettiği bir metinde "*Çıktı yaktı İbrahim Paşa kulesini belli*" derken, kastettiği İbrahim Paşa'nın *konağı*

⁴⁶ Georges Duby, *La société chevaleresque*, Paris, 1988, s. 200.

⁴⁷ Avrupada, "**donjon**"ların gelişimine ışık tutabilecek kısa bir özet için bkz: Werner Meyer, *Entwicklung der Burgen in Deutschland-Versuch einer Typologie*, *Institut international des châteaux historiques, VIII. Réunion scientifique*, Atina, 1968, s. 168-178. Bkz. Ayrıca: Otto Piper, *Burgenkunde- Bauwerk und Geschichte der Burgen*, Frankfurt, 1967, s. 236-247.

olmalıdır⁴⁸. İlk defa Fatih Kanûnname'si'nde zikredilen ve sarayın nöbetçileri olarak hizmet görmek üzere kurulan kapıcı taifesine verilen ad, "**Bevvâbân-ı Sûfiyân-i Kulle**", yani Harem-i Hümayûn'u bekleyen "**kule sofuları**"dır⁴⁹. Burada "**harem**" terimiyle kastedilen, bugünkü anlamından çok farklı olarak, saray kadınlarının dairesi değil ama sarayın sultanın ikametine mahsus olan mahrem kısmı olduğu anlaşılıyor Nitekim, U. Tanyeli'nin haklı olarak vurguladığı gibi, bugünkü anlamıyla harem, Osmanlı padişahlarının kendileriyle soy denkliği içinde olan kadınlarla siyasi evlilikler yapmaktan vazgeçerek kölelerle evlenmeyi bir devlet kuralı haline getirdikleri Fatih'den sonraki dönem için geçerlidir⁵⁰. Bunu kanıtlayan verilerden biri de, Fatih'den sonra ve özellikle bu tür saray kulelerinin son örneklerini veren Kanuni Süleyman dönemindeki saray kulelerin ikamet işlevlerini yitirmelerine karşılık, her taraftan görülebilen minareler gibi, birer mimari simgeye dönüşmüş olmalarıdır. "**Kulle**"lerden vazgeçilmesi ise, yerli yerine oturmaya başlayan saray düzeninde, önceleri tek bir binada bir araya gelen –hazine dahil– birçok ayrı işlevin farklı ve farklılaşmış binalara dağılması, sultanın ise, bir *Harem Dairesi* örgütüne kavuşan, mekânsal düzeni, gitgide daha fazla gelişme gösteren bir iç örgütlenmeden etkilenen saraylarda, artık tümüyle ve münhasıran ikametine ayrılan köşk ve dairelerde yaşamaya başlayabilmesinden olmalıdır.

ŞEKİLLER VE RESİMLER

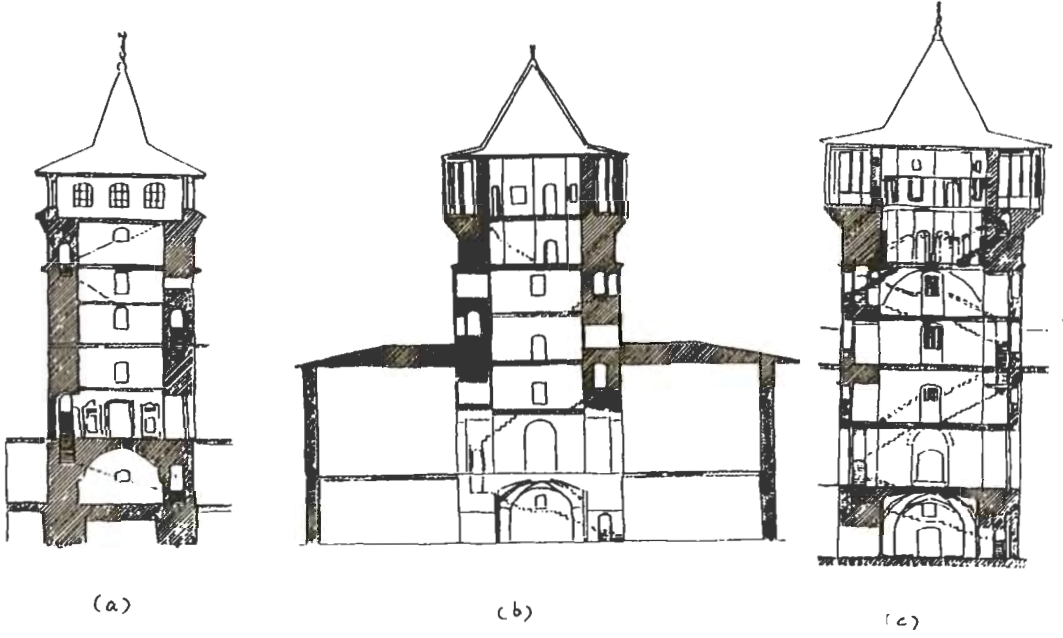

Şek. 1 - Zemin kat plan restitüsyonu: (a) R. Osman'a göre, (b) Ayverdi'ye göre, (c) Eldem'e göre

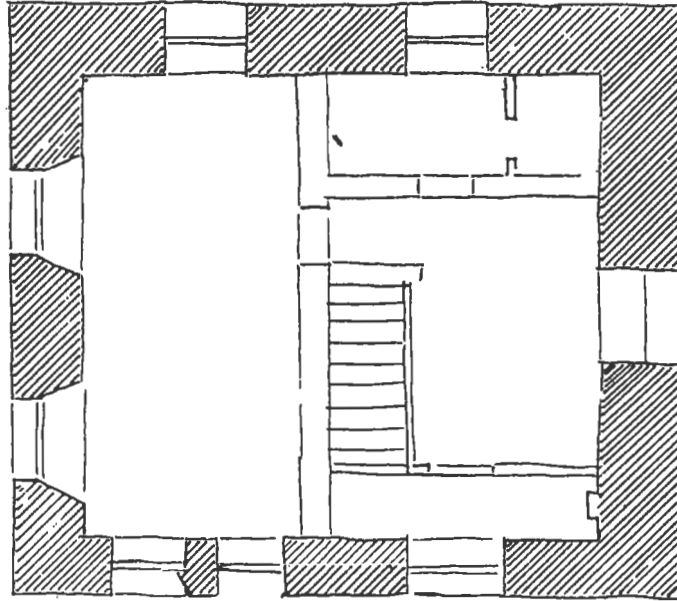
⁴⁸ Naima IV, 1711'dan alıntı için bkz : Tülây Artan, The Kadırga Palace shrouded by the mists of time, *Turcica*, XXVI, 1994, s. 105.

⁴⁹ İ. H. Uzunçarşılı, "Kapıcı" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, c. VI, s. 201 vd.

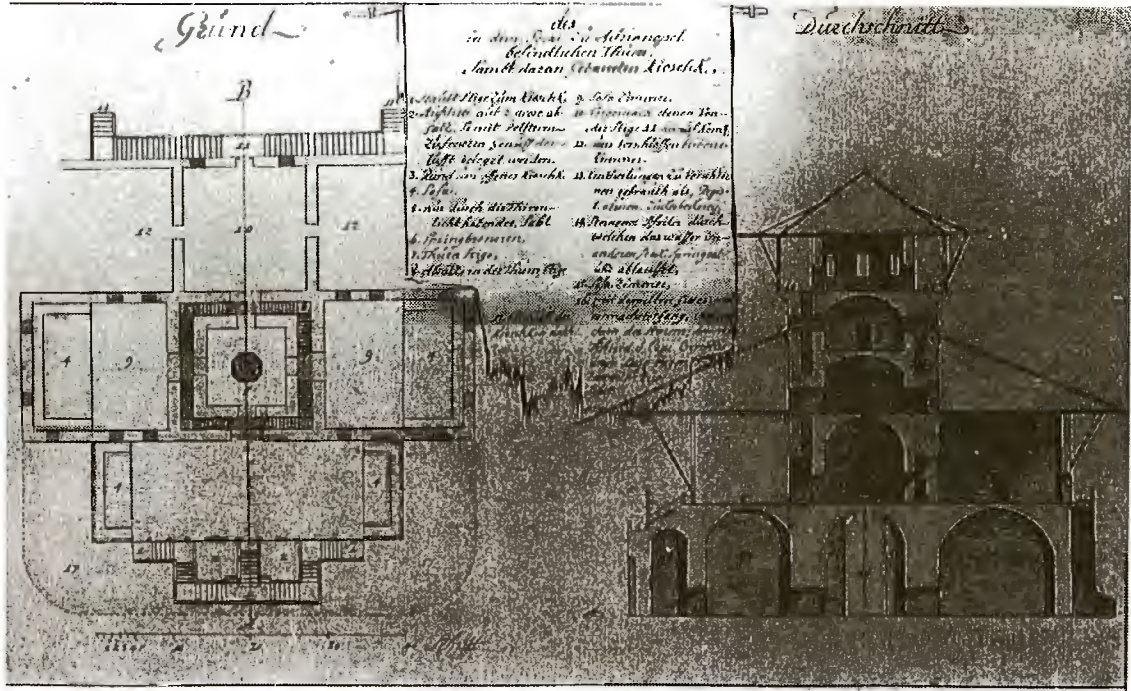
⁵⁰ U. Tanyeli, *a. e.*, s.192

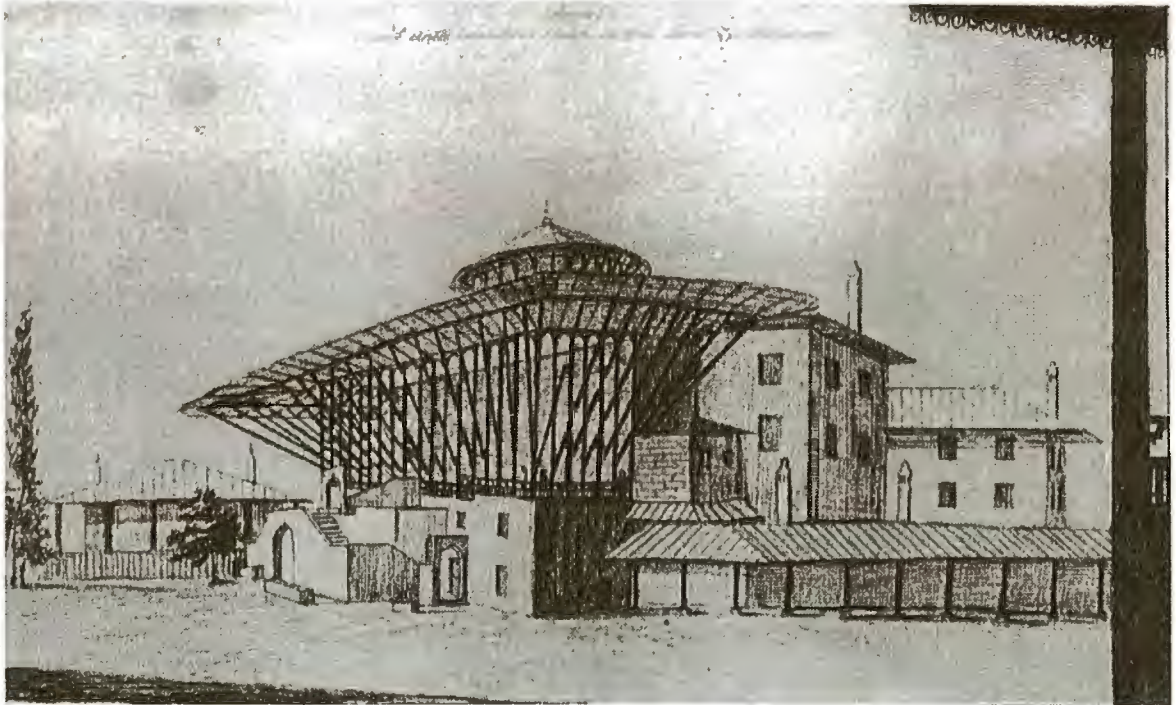
Şek. 2 - Kesit restitüsyonu: (a) R. Osman'a göre, (b) Ayverdi'ye göre, (c) Eldem'e göre.

Şek. 3 - Manisa'da II. Murat Köşkü'nün şematik planı (Çağatay Uluçay'dan).

Resim 1 -Baron Gudenus albümünden , 1741 durumuyla Cihannüma Kasrının giriş katı planı ve kesidi.

Resim 2 -Baron Gudenus albümündeki Cihannüma Kasrı genel görünümü (1741)

Resim 3 - Sayger ve Desarnod albümünden Cihannüma Kasrının 1829 yılındaki durumu.

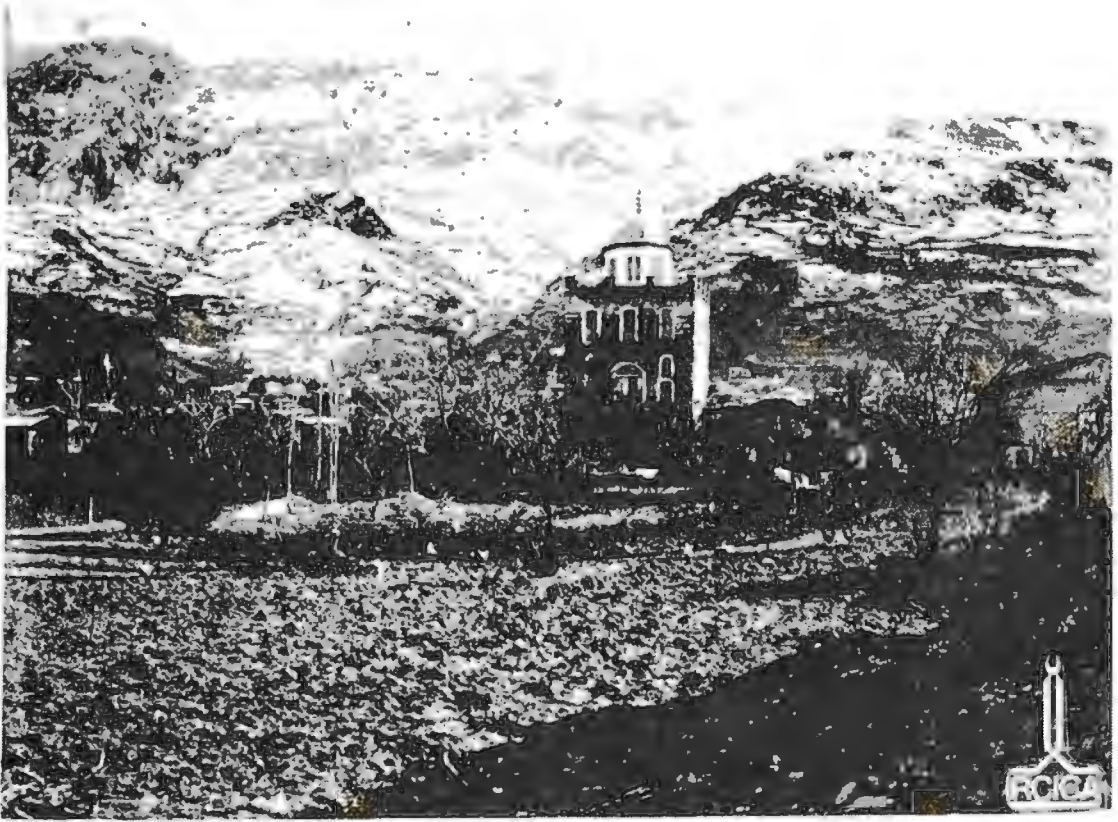
Resim 4 - Cihannüma Kasrının kuzeybatıdan görünümü ve mahzen girişi.

Resim 5- Cihannüma Kasrının giriş cephesi (1989 durumu).

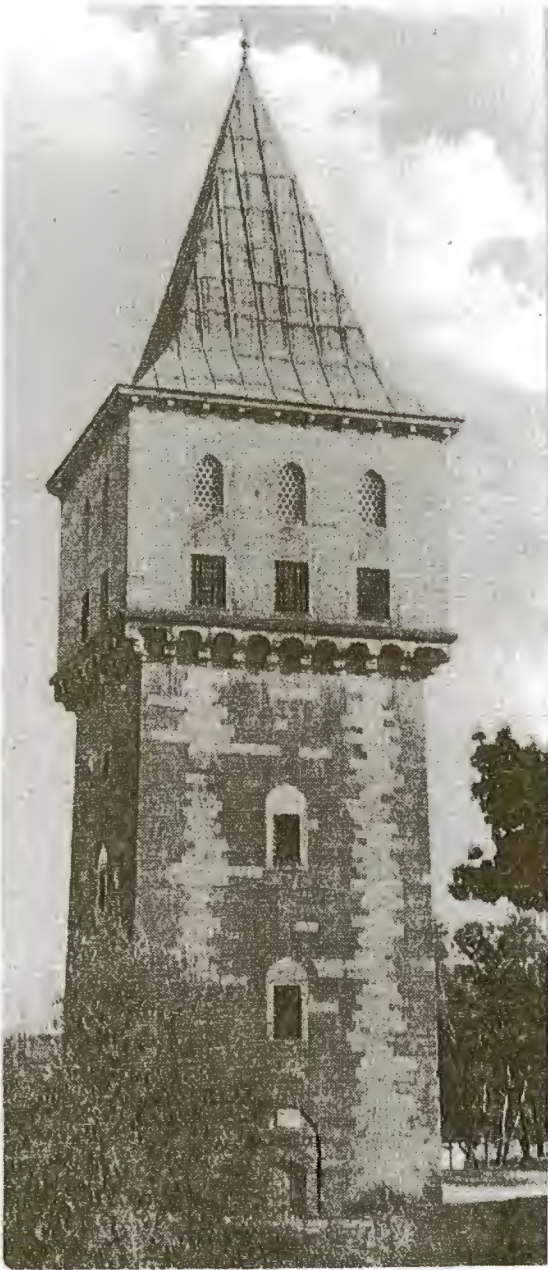
Resim 6 - Cihannüma Kasrında yan kanat duvarlarına ait yırtılma izleri.

Resim 7 - Manisa Saray-ı Âmire'sinde "Fatih Kütüphanesi" olarak bilinen II. Murat Kasrı'nın 19. yüzyıldaki durumu. (Yıldız Albümleri Koleksiyonundan -IRCICA Arşivi 90561-17)

8 - İstanbul'da II. Mehmet'in Eski Sarayı. (Vavassore haritasından ayrıntı). 16 yy. ortaları.

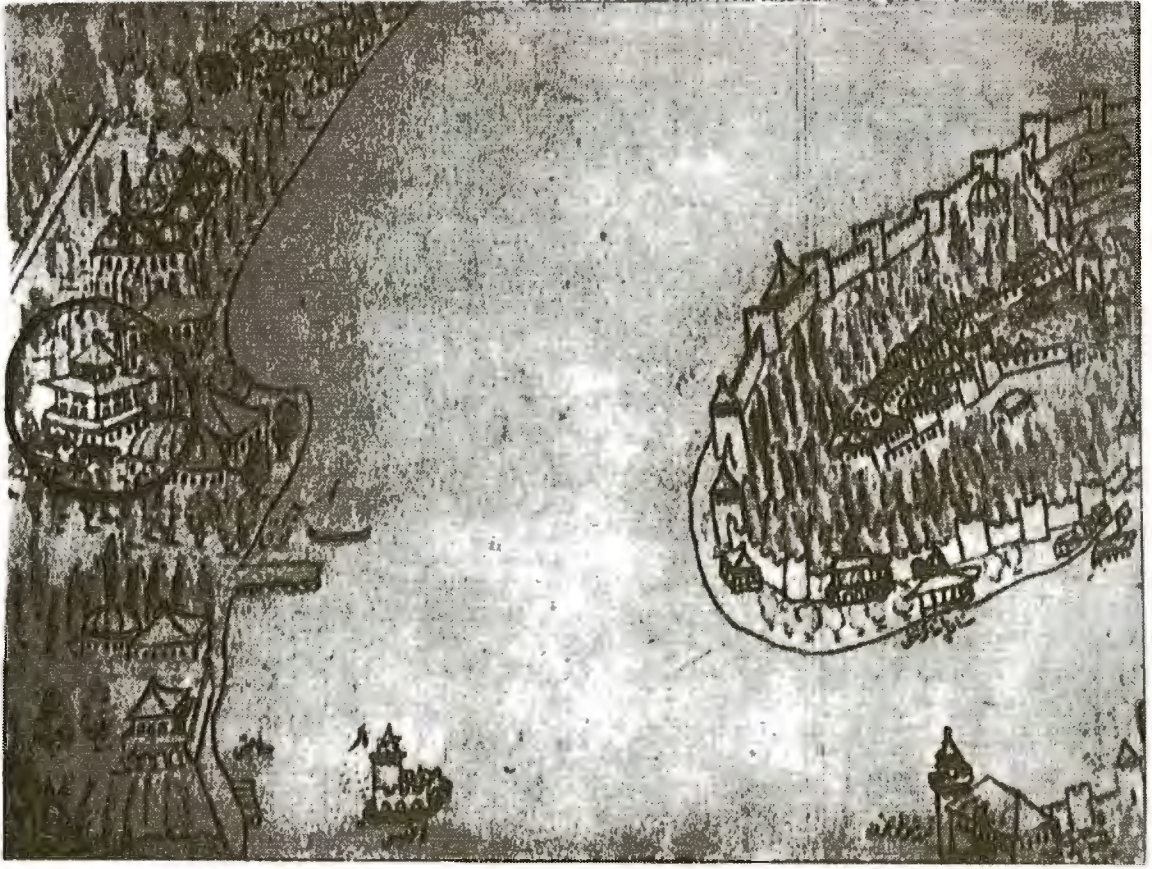
9 - Edirne Sarayı'nda Adalet Kasrının
onarım sonrası görünümü.

10 - Topkapı Sarayı'nda Adalet Kasrı.

11 - Topkapı Sarayı'nda "Hekimbaşı Kulesi"
diye bilinen eski güvercinlik (?).

12 -Pirî Reis haritasında Kavak Sarayı kulesi.

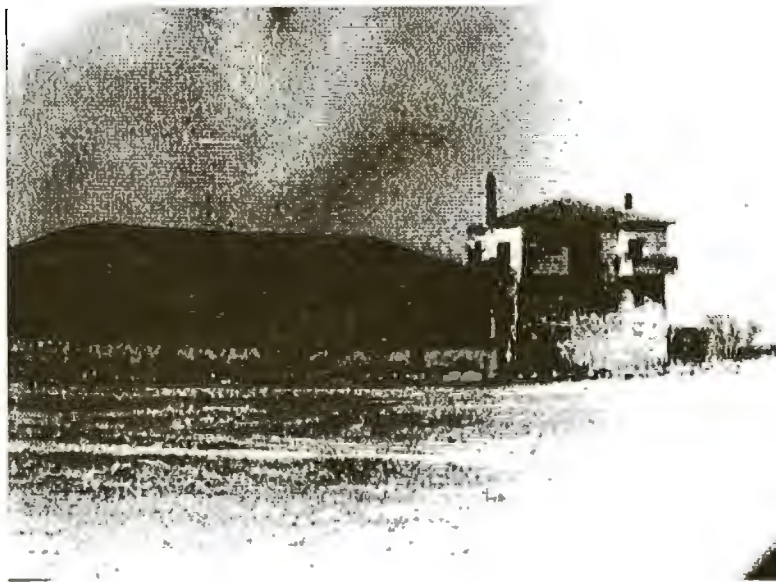
13 - Lüleburgaz'da "Zindanbaba Türbesi"
diye bilinen eski ikamet kulesi.

14 - Bulgaristan, Saran -Saruhan- Bey
kulesi (15 yy.).

15 - Trakya, Pınarhisar'da Ağa kulesi -(Sayger ve Desarnod'dan).

16 - İstanbul'da Silivri civarındaki Altınoluk ailesinin çiftlik kulesi (yıkılmıştır).

TAŞKIŞLA İÇİN KÜÇÜK BİR TARİH¹

Afife BATUR*

Binaların da canlılar gibi bir yaşamı vardır. Değişmez donup kalmış nesneler değildir onlar. Anlamak ve okumak gereken bir gizli tarihleri vardır. Bu, kimi zaman Taşkişla'nınki gibi yükseliş veya yıkımlarla yaşanan bir serüven de olabilir.

Galatasaray'daki ahşap binada bulunan Mekteb-i Fünun-u Tıbbiye'nin çağdaş donanımına sahip ve yangın tehlikesinden uzak kagir olarak inşa edilmiş bir binada eğitimi sürdürmesine gerek duyulmuş ve Sultan Abdülmecid, yeni bir Mekteb-i Tıbbiye binasının yapımı için bir irade-i seniye yayınlamıştır.

Taşkişla'nın günümüze kadar sürecektir serüveni 1846 tarihli bu iradeyle başladı.

Üçyüz öğrenciye eğitim verebilecek bir okul ile ikiyüz hasta kapasiteli bir eğitim kliniği, ayrıca eczane, fizik, kimya ve botanik laboratuvarları, dissection salonu, morg, çeşitli servis bölümleri ile orta yerinde iki minareli bir cami, saat kulesi, iki havuz ve bir Daire-i Hümayun yapım programını oluşturmaktaydı. 'Kemali metanet ve resanetle' ve içerde ve dışarda 'Saltanat-ı Seniyyeye muvafık bir resm ve hey'et gözetilmek şartıyla'...hekimbaşı efendi nezaretinde devlet binaları kalfalarından İstefan kalfaya yaptırılması' kararlaştırılmış ve '...Avrupa mimarlarından fenn-i mimaride mehareti kamile sahibi M. İsmi'tin' katılımı ile başlayan çalışmalar sonunda 15 Ocak 1847'de (H. 1263, Muharrem 27, Cuma günü) hafriyata başlanmış, ilk taşı koyma töreni, 24 Şubat 1847'de (H. 1263, Rebiülevvel 8, Çarşamba günü) Padişah Abdülmecid'in de katılımıyla yapılmıştır.

Çalışmalar hızla sürdürülmüş ve yapı büyük ölçüde bitirilmişken 1849 yılında ani bir değişiklikle okulun kışlaya dönüştürülmesine karar verilmiştir.

Yapım çalışmaları sürdürülürken yapıyı gezen *Journal de Constantinople* gazetesinin bir yazarı, gazetenin 14 Eylül 1848 tarihli nüshasında Hükümet'in bir buçuk yıl kadar önce planlarının hazırlanmasını saygın bir mimar olan M. Smith'ten istediğini kaydederek bu ilk yapıyı ayrıntılı bir biçimde betimlemektedir:

'Yeni Tıp Okulu, büyük bir iç avlusu olan paralelogram biçiminde bir yapıdır ve iki katlıdır. Ana girişte iyonik ve korentiyen üslupta iki kolon sırası olan güzel bir portik yükselir. Üzerinde büyük boyutlu bir kubbe yer alır.

Köşelerde yapı, üç katlı görünür; yani bu bölümlerde üç pencere sırası vardır. Bu köşelere iki pencere sırasıyla aydınlanan dört büyük salon yerleştirilmiştir. Salonlardan biri açık sınavlara tahsis edilmiştir. Yanında Daire-i Hümayun bulunmaktadır. Öteki üç salon çeşitli kurlar için düzenlenmiş olan amfilerdir.

Ana cephenin ortasında ve girişin üstünde geniş kubbesinden ve iki sıra penceresinden aydınlatılan kolonlu, daire biçimli bir salon vardır. Bu büyük mekan, kitaplıktır; mekanı çevreleyen dairesel galeriler çeşitli yükseklikteki kitapları almaya olanak verir.

Kitaplığın sağında ve solunda, galeri biçiminde müze ve doğa tarihi koleksiyonlarına tahsis edilmiş bir dizi salon vardır.

Yan cephelerden birinin ortasında Daire-i Hümayuna çıkan büyük bir merdiveni olan özel bir giriş bulunmaktadır. Aynı kanatta, imparatorluk baş doktoru ve memurlarının lojmanları olacak. Öteki yan

* Prof. Dr., İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı.

¹ Taşkişla üzerine araştırmalarımı sürdürmekteyim. Tüm bilgi ve belgeleri daha geniş bir yayında toplamayı düşünüyorum.

kanat bir klinik hastanesi olarak ayrılmıştır. Eğitim amacıyla öğrencilerin çeşitli hastalık türleri üzerine gözlem yapmaları sağlanacaktır.

Girişin karşıt tarafı, Boğaza bakan büyük kanatta sayısı 300 olarak düşünülen öğrenci için çok sayıda daire ve yatakhaneler, yemek salonları yer alıyor. Bütün bu mekanlara binayı çepeçevre dolağan ve iç avluya bakan geniş ve güzel koridorlarla ulaşılmaktadır.

Okula kuruluşun gereksinimleri, banyolar ve bahçeler için büyük miktarda su tahsis edilmiştir. Botanik bahçesi için yalnız iç avludan değil Okul'un çevresindeki geniş araziden de yararlanılacaktır.

Binanın konstrüksiyonu kesme taş ve tuğladandır; plastrlar, kornişler, arşitrav ve korkuluklar ve kolonlar taştandır. Okul, çok geniş bir araziye kaplamaktadır ve yalnızca yapılar 14. 000 pîcs (arşın) karelik bir alana yerleşmiştir.

Bütün ayrıntılarında yetkin bir beğeniye yansıtan bu mimarlık yapıtının ayırdediciliğine saygımızı ifade etmekten mutluyuz. S. M. I. Le Sultan, takdirlerini bir çok kez tanık olunduğu gibi eksik etmemiştir. . . . hijyen kurallarına gösterilen özen, imparatorluk başhekimî S. E. İsmail Efendi'nin bilimsel anlayışına tanıklık etmektedir. '

Gerek bu betimlemeden gerekse Başbakanlık Arşivi'ndeki belgelerden kaba inşaatın tamamen bittiği gibi olasılıkla ikinci kat düzeyinde tüm çalışmaların da gerçekleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Sayın Prof. Kazım Çeçen'in lûtfedip ilettiği kitabe metni:

İşte ezcümle bu zîba mevkîe mekteb için
Bed idüp terk eylemişti dader-i Şah-ı Cihan

Yanılmıyorsam bu Tıbbiye binasının bitişini işaret ediyor.

1849 yılındaki karar değişikliğinin gerekçelerini bilmiyoruz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde değişikliğe ilişkin çok sayıda belge vardır. Karar değişikliğinin gerekçeleri bunlarda açıklanamamakta yalnızca 'hasb'el icab' terimi (görülen lüzum üzerine karşılığı) kullanılmaktadır: 'Mekteb-i mezburun hasb'el icap Kışla-yı Hümayuna tahvili cihetiyle' denilerek yapılacak program ve proje değişiklikleri açıklanmaktadır. 21 Mayıs 1849 (H. 1265, Cemaziyelahir 28) tarihini taşıyan bu karar ve diğerleri hem ilk yapının özellikleri hakkında *Journal de Constantinople*'daki betimlemeyi doğrulamakta hem de karar değişikliği sonrasındaki durum hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Değişiklik kararı ile birlikte 'hey'eti asliyesi ve resm-i atiki fesih ve tağyir olunarak müceddeden bir resim tersim bir de mukaddem yapılmış olan duvarları ve bölmeleri ve ihdas olunan daire-i hümayun ile eski yapının içinde alt katta olarak yapılan su hazineleri ve matbah ve hamam vs. nin külliyyen hedmolunup. . . ' çevirirsek 'mevcut özgün yapının ve projesinin yürürlükten kaldırılması, değiştirilmesi ve yeni bir proje yapılması' istenmektedir. Eskiden yapılmış olan duvarlarla bölmelerin ve eski Daire-i Hümayun ile alt kattaki ' . . su hazineleri ve matbah ve hamam ve saire. . . ' tümüyle yıkılıp binanın içi yeniden tesviye edilmiştir. Yeni pencereler açılarak bir zemin kat oluşturulmuş ve çağdaş üslupla oluşturulmuş yeni projesine uygun olarak yapıma başlanmıştır.

Yapının denize bakan kanadında yeni bir Daire-i Hümayun ve dört köşesinde ' . . fevkani zabitan daireleri. . ' yapılarak eskiden iki kat olan bu kanat dört kat yüksekliğe çıkarılmıştır. Bu değişikliğe bağlı olarak tüm kanatlar birer kat yükselmektedir.

Bu değişikliğin binanın maliyetini önemli ölçüde artırdığı yazışmalardan anlaşılmaktadır.

Bu ikinci yapının bitimi ve kullanıma başlanması hakkında henüz bir arşiv belgesine ulaşılamamıştır. Prof. Çeçen 1852 tarihini vermekte ama hangi belgeye dayandığını belirtmemektedir.

Kırım Savaşı sırasında 1855-56'da Fransız askerlerine hastane olarak tahsis edilen Mecidiye Kışlası, herhalde hayli yıpranmış olarak teslim edilmişti. Çünkü, Savaş sonrasında bir süre boş kalmış; bakım ve onarıma alınması gerekmiştir. Padişah Abdülmecid'in ölümü (26 Haziran 1861) üzerine yerine geçen Abdülaziz tarafından başlatılan onarım aynı yıl tamamlanmıştır. Abdülaziz, kışla'nın adının yine 'Mecidiye' olarak kalmasını istemiştir. Onarım kitabesi halen Taşkışla'dadır.

Taşkışla, 10 Temmuz 1894 depreminde hasar görmüş ve tanınmış mimar R. D'Aronco tarafından onarılmıştır. Belgelerden bu onarımda önemli bir değişiklik yapılmadığı, yalnızca yıkılan noktalarda rekonstrüksiyon ve sağlamlaştırma yapıldığı anlaşılmaktadır.

Taşkışla, 31 Mart Vak'ası olarak bilinen ümmetçi ayaklanma sırasında bu güçlerin üslerinden biri olmuş ve isyanı bastırmak üzere gelen ve Hareket Ordusu olarak bilinen Makedonya ordusu'nun kışlayı ele geçirme operasyonu sırasında önemli ölçüde zarar görmüştür. Çünkü Taşkışla isyanın en güçlü üslerinden biriydi. 3. ve 4. Avcı taburları ile bir Nizam ve bir öğrenci taburu tarafından korunuyordu. 24 Nisan günü 4. 30'da başlayan çarpışmalar akşama kadar sürmüş; topçu ateşinin etkisiyle binanın kuzeybatı ve kuzeydoğu kanatları büyük hasar görmüştü.

Taşkışla olayların ardından elbet yine onarıldı; ama bu onarıma ilişkin arşiv belgelerine de henüz ulaşamamıştır.

Bina, Balkan Savaşı sırasında yine hastane olarak kullanılmıştır.

Savaştan sonra bir süre kapalı ve terkedilmiş olarak duran Taşkışla, 1944 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi'ne tahsis edilmiş; mimarlar Prof. P. Bonatz ve Prof. E. Onat tarafından hazırlanan onarım ve yeniden kullanım projesine göre Mimarlık ve İnşaat Fakülteleri ile Rektörlük Merkez Binası olarak onarılıp düzenlenmiştir.

Ne yazık ki bu operasyona ilişkin belgeler yok denecek kadar azdır. Onarım öncesi durumu gösteren bir röleve bulunmadığı gibi, gerekli ve yeterli fotografik dokümantasyon da yapılmamış görülmektedir. İTÜ kaynaklarında hiçbir belge bulunamamıştır. Bu nedenle 1848 ve 1849 yıllarına ilişkin bir restitüsyon yapmak ve 1861 ve 1894 onarımlarının düzeyini saptamak için önemli ve güvenilir çıkış noktaları kaybedilmiş görülmektedir.

Başbakanlık Osmanlı arşivinde bulunan belgelere ve dönemin gazetelerinden elde edilen yayın notlarına dayanarak ve bunları karşılaştırıp kontrol ederek Taşkışla'nın tasarım ve dönüşüm öyküsü için aşağıdaki gibi bir restitüsyon senaryosu taslağı düşünülebilir:

BOA'ndeki İngiltere Devlet-i Aliyyesi Sermimarı M. W. J. Smith'e ait olan ve projenin zemin katını gösteren plan, *Journal de Constantinople*'deki betimlemeye tamamen uymaktadır. Buna göre binanın üst katının aynı betimlemeye dayanarak bir restitüsyonu yapılabilir.

1849 yılındaki operasyonda belirtildiği ölçüde büyük bir değişiklik yapılmamıştır. Yıkıldığı söylenen duvar ve bölmeler, strüktürel aksları değiştirmeyen ikincil öğelerdir. Çünkü değil 1849 projesindekiler, bugünkü akslar ve dış cephe bölümlenmesi bile Smith planı ile çakışmaktadır.

1849 operasyonunda en önemli değişiklik Daire-i Hümayun'un deniz cephesine getirilmesidir. Bunun Smith'in planına hiç aykırı düşmeyen-hatta daha doğru-bir aksiyalite getirdiği bellidir.

Kitaplık olarak kullanılmak üzere tasarlanmış olan kubbeli mekanın 1849 operasyonunda yıkıldığı özel olarak belirtilmemişse de korunduğu da söylenmemektedir. Özel bir işlevden söz edilmediği için bunun kaldırılmış olduğu düşünülebilir.

1849 operasyonunda yıkıldığı söylenen matbah, hamam ve su haznelerinin yıkılmasının rasyonel bir nedeni olmamalıdır. Çünkü Mekteb-i Tıbbiye için gerekli görülen bu gereksinmelerin kışla için de geçerli olduğu bellidir. Bu nedenle 1849 operasyonunun gerçek bir gereksinmeye değil, içeriğini şu anda bilmediğimiz bir siyasi gerekçeye oturduğu farkedilmektedir.

Smith tasarımının planda da çok değişmediği bellidir. Planın temelini oluşturan avlu çevresindeki koridor sistemi, restorasyon öncesini bilenlerin verdiği bilgilere göre Bonatz restorasyonuna kadar değişmemiştir.

Düşey sirkülasyon aksları, restitüsyon senaryomuzun en zayıf noktasıdır. Smith projesinin 1849 operasyonunda asıl değiştirilen motifi, kanımca merdivenler olmuştu. 1944 Restorasyonu öncesi rölevelerine sahip olmadığımız için bugünkü düşey sirkülasyon sisteminin ve özellikle anıtsal merdivenlerin hangi operasyona ait olduğu kestirilememektedir.

Köşelerdeki anfiler de, daireysel planlı ve kubbeli kitaplık motifi gibi çok kısa süre varolabilmiş gibi görünmektedir.

1944'teki onarım ve yeniden işlevlendirme projesinin, binanın kitle ve ölçülerinde ve cephelerinde önemli bir değişiklik öngörmediği söylenebilir, ancak mevcut olduğu kesinlikle bilinen Daire-i Hümayun'un ve Beşiktaş tarafındaki dış merdivenin değiştirilmiş olduğu, daha doğrusu ortadan kaldırıldığı kesindir ama gerekçesi bilinmemektedir.

1944 operasyonu, doğu ve batı kanatlarında ortaya alınan koridorla plan kurgusunda önemli bir değişiklik gerçekleştirmiştir.

1944 restorasyonunda yalnızca bir tek fotoğrafta görülen ve hangi mekana ait olduğu kesinleştirilemeyen 19. Yüzyıl sonunun sepet kulpu biçimli kemerleri ortadan kaldırılmıştır. Bu kemerin, R. D'Aronco'nun başka yapılarında da rastlanan bir uygulama olduğu varsayımıyla bu motifin 1894 onarımına bağlanabileceği söylenebilir.

Günümüzde, İTÜ Mimarlık Fakültesi'nin kullanımında olan ve Bonatz restorasyonu ile elde edilmiş Taşkıışla binası, 70m x 40m boyutunda bir orta avluyu çevreleyen dikdörtgen planlı bir yapıdır. 132m x 94m büyüklüğünde bir alan üzerinde kurulmuştur. Uzun kanatları kuzey/güney doğrultusunda yerleştirilmiş olan binanın genişliği her kanatta 22m'dir. Yalnızca Boğaz manzarasına açılan ve eskiden Daire-i Hümayun'un bulunduğu doğu kanadında genişlik 25m'dir. Yapının dört köşesi, uzun kenarlar tarafında 4m, diğerinde 8m genişletilerek belirgin köşe kitleleri oluşturulmuş, ayrıca üç kat yüksekliğinde düzenlenerek iki katlı olan ana kitleden ayrılıp vurgulanmıştır. Köşelere verilen vurgu, yapıya net ve açıklıkla okunan bir kurgu sağlamaktadır.

Kitle ve cephelerde okunan açıklık plan düzeyinde de görülür. Yapının yalın bir şeması vardır: uzun kanatlar boyunca geniş bir orta koridor, dar kanatlarda da bir tarafı orta avluya bakan koridorlar uzanır. Katlar, kulelerin birer yanında yer alan geniş ve görkemli mermer merdivenlerle bağlanırlar. Kulelerin karşı köşelerinde de servis merdivenleri bulunmaktadır.

Cephelerde ve mimari öğelerde Neo-Klasik bir çizgi egemendir. Kat aralarını belirleyen kornişlerin ve saçak kornişinin yatay çizgisi, kesintisiz bir süreklilikle yapıya kararlı bir bütünlük ve dingin bir sadelik kazandırır.

Yapıya batı cephesinin ekseninde bulunan bir portikten girilir. Yüksek ve yivli gövdeli, iyonik başlıklı kolonların taşıdığı geniş portik, ikinci katta bir balkon olarak biçimlenmiştir. Portik ekseninde pencerelerde yarım daire kemerli Neo-Rönesans üslubunda pencereler kullanılmıştır.

Tüm cephelerde giriş katının dikdörtgen pencereleri altta konsollu denizlikler, üstte küçük arşitrav ögesiyle belirlenmiştir. İkinci katın yüksek pencereleri altta basık bir korkulukla üstte öne doğru çıkan birer küçük alınlık ögesiyle biçimlendirilmiştir.

Kuzey ve güney cephelerinde aynı pencere biçimleri ve öğeleri kullanılmış, ancak yapının strüktürel akslarına plastr çiftleri yerleştirilmiştir. Neo-Rönesans bir yaklaşımla giriş katı plastrlarında iyonik, üst katta kompozit üçüncü katta ise son derece sade bir toskan düzeni seçilmiştir. Plastr çiftlerinin düşey çizgisi ve ritmi bu cepheleri ve kuleleri diğer cephelerin kesintisiz yataylığından ayırır ve arazinin eğimine uyarlar.

Tüm pencerelerde bugün mevcut olmayan fakat eski resimlerinde görülen daire biçimli halkalardan oluşan şeritlerin çevrelediği demir parmaklıklar vardı.

Orta avluyu çevreleyen bina yüzeyleri de dikkatle tasarlanmıştır. Burada, dış cephelerden farklı olarak yarım daire kemerli pencereler kullanılmıştır. Ölçülendirilmesinde ve cephelerinin tasarımında gösterilen özen, orta avluyu yapının yaşayan bir mekanı haline getirmiştir. Anıtsal bir görünümü olan büyük ıhlamur ağaçlarıyla ve ortasındaki oval havuzuyla bu orta avlu, Taşkıışla'nın günümüzde de en canlı mekanlarından biridir.

Taşkıışla'nın kendi ilginç yapısal tarihinin dışında Osmanlı İmparatorluğunun ve İstanbul'un tarihinde de önemli bir yeri olmuştur.

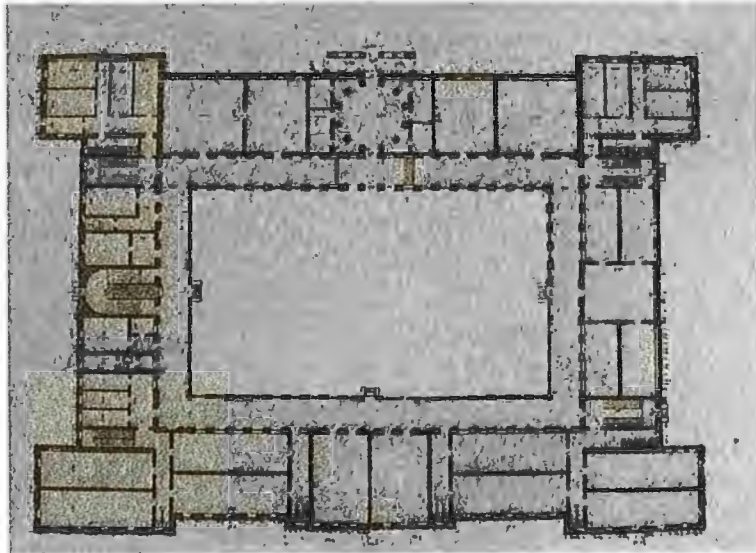
Taşkışla, Padişah II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında rejim karşıtlarının, en çok da Harbiye ve Tıbbiye öğrencilerinin sorgulanıp yargılandığı Divan-ı Harb kurulunun ürkütücü adı ve kararlarıyla birlikte anılmaktadır.

'..., sürgün devresi, Bekirağa Bölüğü devresi, Hasan Paşa Karakolu devresi, Taşkışla devresi, damatlar devresi, eski edebiyat devresi, yeni edebiyat devresi,. . .' diye İstanbul tarihinin dönemlerini sayan yazarlar veya tarihçiler vardır. Bir başkası örneğin Sadri Sema, Eski İstanbul'dan Hatıralar başlıklı kitabında 'Esasen o yıllar, memlekette kendilerine hiçbir zaman sual sorulmamış, eline, ayağına, ağzına, kalemine zincir vurulmamış, Hasan Paşa Karakolu'na, Bekirağa Bölüğüne, Taşkışla Bastiline sürülmemiş bir zümre varsa o da yalnız bu sokak köpekleri değil miydi?' diye Taşkışla'daki terörist ortamı vurgulamaktadır.

Bu yazılardan yaklaşık kırk yıl sonra 1950 yılında P. Bonatz, Baumeister'de yayınlanan ve restorasyonu tanıtan yazısına 'Mutlu Bir Mimarlık Fakültesi' başlığını uygun görmüş. Mutluluğun yalnız Fakülteye ve binaya ait olmadığını, Bastil sıfatından kurtulmanın ve bir bilim ve sanat ortamını barındırmanın da herkese mutluluk verdiğini bilmeden.

KAYNAKLAR

- Takvim-i Vekayi*, 6 Safer 1263 (24 Ocak 1847), sayı: 318, s. 2.; 11 Rebiülevvel 1263 (27 Şubat 1847), sayı: 323, s. 2.; 23 Şaban 1267 (23 Haziran 1851).
Journal de Constantinople, 14 Septembre 1848 Jeudi (14 Eylül 1848 Perşembe) 3. e annee no: 1115; 17 Août 1861 (17 Ağustos 1861).
 BOA, M. V. I. / 28 Cemaziyelahir 1265 (21 Mayıs 1849).
 BOA, M. V. I. /4519 7 Safer 1266 (23 Aralık 1849).
 BOA, YE, gen. 726 (264) özel:55, 12 Safer 1312 (15 Ağustos 1894).
 BOA, YT/Mtv/V, 102-120, 7 Ağustos 1310 (19 Ağustos 1894).
Moniteur Oriental, 19 Juillet 1899 (19 Temmuz 1899).
 Paul Bonatz, *Baumeister*, Ağustos 1950, sayı: 8.
 Sadri Sema, *Eski İstanbul'dan Hatıralar*, İletişim yay. 1991 (2. Baskı), s. 60 ve 71.
 BOA, Plan-Proje K. no. 698.

1 - Mekteb-i Tıbbiye, plan "İngiltere Devlet-i Aliyesi Ser mimarı W. J. Smith" Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

2 - Taşkışla doğu cephesinden görünüş, kartpostal: Galerî Alfa koleksiyonu.

3 - Taşkışla, 1987. Fot. E. Emiroğlu.

4 - 1945 restorasyonu'ndan bir görüntü. 1894 restorasyonunda değiştirilmiş kemerler.

5 - Prof. P. Bonatz, Taşkışla şantiyesinde.

KORUMA POLİTİKALARINA TEMEL YAKLAŞIM VE KORUMADA ESTETİK DÜZEYLİLİK SORUNU

Ahmet ERSEN*

Pevsner Avrupa Mimarisinin Anahatları adlı yapıtının önsözünde konuyu ele alış yöntemlerini açıklarken malzeme/mimarlık ilişkisini şu cümleyle tanımlamaktadır:

"Mimari toplumsal koşullar yoluyla bile olsa, malzemelerin yahut amaçların ürünü değildir, mimari değişen çağların değişen esprisidir. " (Pevsner,1970) Mekansal ifadelerin ve bunların arkasındaki anlamın incelenmesi restoratörler veya "koruma mimarları" için gerekliyse de yeterli değildir. Çünkü restoratör için yapı mimarlık tarihinde belirli bir konumu olan bir obje olmasının yanısıra belirli malzemelerin belirli yapım teknikleriyle bir araya gelerek biçimleri oluşturduğu bir bütündür. Yani mimari korumada form-strüktür-malzeme ayrılmaz ve parçalanamaz bir üçgeni kurmaktadır. (Feilden,1982)

Çalışma alanı bu denli geniş olduğundan ve disiplinler arası çalışmayı gerektirdiğinden, günümüzde mimari korumacının kimlik bunalımı sorunu vardır. Öte yandan nitelikleri de tam tanımlanamamıştır, eski yapılarla ilgilenen restorasyon projesi çizen ve bürokratik engelleri aşan mimar olarak görülmektedir. Restoratör geçmiş de bugün de değildir, yine sanatçı da bilim adamı da olamamaktadır.

Öte yandan geçmişe ve onun fiziksel çevredeki izlerine aşırı bağlılık, günümüz ortamında yaratıcılığı öldüren ve çağdaşlığın "dilemma"sından kaçan bir davranış olarak eleştirilmektedir.

Kuşkusuz bu yapılan yorumlar Türkiye koşulları içinde sınırlıdır, korumada mimarın estetik baskısı düzeyini ele alabilmek için batı toplumlarıyla, Türkiye'de tarihi çevreye yaklaşımın tarihsel kökenlerini anlamak ve karşılaştırmak gerekmektedir.

Restorasyon kuramları konusunda 19. yüzyılda batıda başlayan tartışmalar, stilistik rökompozisyon ve romantik korumacılığın zıtlığından doğan bilimsel restorasyon ilkelerinin benimsenmesiyle durulmuştur. 1964'deki Venedik Tüzüğü koruma ve yenilemenin temel ilkelerini belirlemiş ancak bu konudaki tartışmalar halen son bulmamıştır. İnsanların farklı zaman ve bölgelerde tarihi yapılara karşı tutumları farklıdır. Ancak her zaman objenin tarihi belge değeri veya estetik değerinin önem sırası tartışma konusu olmuştur. Gayrimenkul eski eserlerin korunması olgusu yalnızca konservasyon ve restorasyon düzeylerindeki teknik olaylar değildir ve farklı düzeylerdeki yorumları da gerektirir. (Erder, 1975) Ancak 1964'deki temel ilkelerden geri adım atarak, eski tartışmaları gündeme getirmek gerekmektedir.

Geleneksel olarak, arkeologlar için tarihi objenin "tarihi belge" değeri, sanat tarihçisi için "estetik bütünlük" ağır basmaktadır. Venedik tüzüğü'nün 3. maddesi "Tarihi yapının sanat eseri olduğu kadar tarihi belge olarak da korunmasını" dileyerek bu konuda bir denge kurmaktadır. (Erder 1968, Kuban 1969) Mimar genelde ekonomik ölçütün ilk sıraya yükseltildiği durumlarla karşı karşıyadır ve işlevlendirilen bir yapıyı onardığından, "estetik bütünlük" kavramından etkilenmektedir. Toplumsal kalkınmışlık düzeyi, sanayileşmeyi yaşayan veya tamamlamış toplumsal yapıların farklılıklarından kaynaklanan eleştiriler, Venedik tüzüğünü haksız yere zedelemişlerdir. Özellikle Avrupa kültür geleneğinin ve tarihi çevreye yaklaşım deneyimlerinin ve buna bağlı olarak kuram oluşumunun dışında kalan ülkelerde kültür farklarını öne sürerek Venedik tüzüğüne karşı çıkan görüşler vardır. Mimari koruma, planlı gelişen kentler içinde koruma bölgelerinin rehabilitasyonları sonucu çağdaş yaşama entegre edilmeleri ve fiziksel çevrenin tümel estetiği bağlamında düşünüldüğünde, kültür farkları yalnızca farklı niteliklerdeki fiziksel çevreleri yaratır, korumanın ilke ve yöntemlerini değil, bu nedenle

* Doç. Dr., İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Restorasyon Anabilim Dalı

bu türden kuramlar pek anlamlı görünmemektedir. Öte yandan korumada zaten salt yasal ve teknik sınırlamalara dayanarak sonuç alınamamaktadır.

Anıtları çok uzun süre ihmal edilmiş, ekonomik olanakları sınırlı ve sanayileşen ülkelerde üzülerek belirtelim ki, Türkiye'de de Venedik tüzüğünün bilimsel restorasyonu tanımlayan en önemli maddelerine uyum sağlanamamıştır. Ekonomik ve sosyal sorunlar ağır bastığından, estetik duyarlılık gelişmemiştir, bunda kuram ve teknik bilgi eksikliğinin de yeri vardır. Estetik düzeysizlik 19. yüzyılda Avrupa'daki restorasyonlarda yaşanmıştır. Prosper Merimee, 1834'de anıt restorasyonlarındaki estetik düzeysizlikten söz ederken "Restorasyonlarda görülen kötü zevkin, ihtilal ve savaşların yıkımından daha acı izler bıraktığını" ileri sürmektedir. (Erder,1975) Batıdaki kuram kavgasının sonunda, daha 19. yüzyılın sonunda restorasyonda istediğini yapan kişiler yerine tarihi belgeleri ve yapının fiziksel verilerini inceleyen arkeolojik verileri değerlendiren mimar tipi istenmektedir. 20. yüzyıl başında restorasyon kuramının temeli yapının veya objenin özgün kavramını ve anlaşılabilirliğini canlandırmaktır. Detayların, yapı elemanlarının veya mekanların bütünlenmelerinde özgün malzemelerin maksimum oranda korunmaları, arkeolojik delil, özgün dizayn ve otantik belgelere dayanma gibi ilkeler benimsenmiştir. Avrupa ülkeleri kuram konusundaki tartışmaları bitirmiş olmanın rahatlığıyla 1964 sonrasını kurumlaşma ve özgün malzeme ve strüktürlerin korunmaları konusundaki tekniklerin geliştirilmesi doğrultusunda çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Ayrıca malzeme koruma konusundaki çalışmalar 1920'lere kadar geriye gitmekte ve II. Dünya Savaşından sonraki teknolojik gelişmeyle hız kazanmaktadır.

20. yüzyıl başında Osmanlı Devletinde, Avrupa'daki "Revivalist" üslubu izleyen bir dönem yaşanmış, bunu I. Ulusal Mimarlık dönemi izlemiştir ve mimari kimliği belirleme çabalarındaki etkisi, II. Ulusal dönemin sonuna kadar sürmüştür. Ancak cumhuriyetin ilerleyen yıllarında eski formların terk edilmesi eğilimi görülmektedir. Modern mimarlığa yönelik doğu-islam kökenli kültürden kurtularak batı kültür sistemine geçişin tamamlayıcı ögesi olarak görülmektedir. (Batur, 1991) Bu arakesitte bir kültürel süreksizlik yaşandığı ve giderek enternasyonal üsluba yönelişin mimarlık kavramlarında ve beğenilerde eskiden kopmaya yol açtığı da bir gerçektir. Bu ortamda restorasyon kuram ve kavramları ithal edilmiştir. Bununla birlikte bilim çevreleri Carta del Restauro(1931) ve Venedik tüzüğünden kopuk değildir. (Erder, 1968, Kuban,1969) Ancak 1960'ların sonrasında ortak benimsenmiş koruma etikleri yoktur. Koruma etikleri konusunda dünyada da tam birliktelik sağlanamamıştır ama özgün malzeme-strüktür-biçim bütünlüğünün korunması tartışma dışıdır. Jedrzejewska restorasyon sırasında uzman sürekli değişen yorumlarla karar vermek durumundadır derken(Jedrzejewska,1976) başka bir görüş uygulama sırasındaki ve sonrasında yorumlara karşı çıkarak etik sorunlar daha objeye müdahale etmeden, objeyi tanımaya çalışırken gündeme gelmelidir demektedir. Günümüzdeki bilimsel teknikler korunacak objeyi önceden tanımaya olanak sağlamaktadır. Buna karşın objenin "tarihi, estetik ve fiziksel" bütünlüğü kavramındaki korunacak değerlerin kendi içindeki çelişkisi halen çözümlenememiştir. Estetik bütünlüğü sağlama bütünleme şeklindeki müdahaleyi gerektirirken, yapılan uygulamada işlevlendirilen yapılarda bu dengenin kurulması güçtür. Farklı değerlerdeki yapılar için bir tek etik standarda dayanarak karar vermek de sakıncalıdır.

Etikler kuramsal ürünlerdir ve gelenekselleşmişlerse pratikteki zorlamalar ve başarısızlıklar sonucunda gelişmeye ve değişmeye zorlanırlar. 2863 sayılı yasadaki koruma gruplarına ilişkin ilke kararlarının değişmesi bu gerçeği göstermektedir.

Teknik sorunlar ve teknik bilgi eksikliği, bütünlemelerdeki kuramsal bilginin zayıflığı etik dışı ve düzeysiz uygulamalara yol açmıştır.

Restorasyonun sonucunun niteliği de tartışma konusudur. Çok eskilerden gelen ve restorasyonun malsahibi,onarımcı arasında bir ilişki konusu olduğu doğrultusundaki görüş artık terk edilmiştir. Günümüzde mal sahibinin görsel tatminin önemi, restorasyon konusunda karar veren kurumlar, bireyler ve eleştiri ortamı olduğundan eskisi kadar geçerli değildir. (Lelekov,1984)

Restorasyon sürecinde karar verecek olan farklı mesleklerden kişilerin varlığı restorasyonun sonucu konusundaki görüşleri de farklılaştırmaktadır.

Arkeologlar yapıya tarihi belge olarak bakmakta ve yeni estetik ölçütlerle değerlendirilmesine karşı çıkmaktadır. Sanat tarihçileri ve restoratörler hasar görmüş ve belirli bir kısmını yitirmiş objenin kültürel ve tarihi kimliğinin bir kısmını yitirdiğini, bu nedenle korumada toplum ve kamuoyunun ilgisini sağlamak amacıyla onarım ve bütünlemenin gerekliliğini savunmaktadırlar. Bu iki zıt görüş arasında "Restorasyon bir dokümanter sunuş potansiyelidir" , "Restorasyonda obje kamufle edilen çarpıtılan bir imgedir" gibi kompromiler ve kararsızlıklar vardır. (Lelekov,1984)

1960 sonrasında eski rutin yaklaşımları yetersiz görerek sanat tarihini malzeme tarihiyle birleştiren bir tutumla restorasyonu malzeme korumayla özdeşleştiren görüşler de vardır. (Althöfer,1984)

Genelde günümüzde restorasyonun sonucunu belirlemede salt teknik yaklaşımdan kurama yönelme görülmektedir. Doğru kurama oturmayan uygulamalar, en ileri tekniklerle yapılan araştırmalara da dayansa iyi sonuç vermemektedir. Koruma alanında az da olsa anti bilimsel (anti-scientism) ve kişisel/keyfi estetikleştirme (arbitrary aesthetization)düşünceleri de görülmektedir. Günümüzde restorasyon disiplinlerarası bir eylem alanına dönüştüğünden ideolojik, teorik ve sosyo-kültürel modellerle mücadele edilmesi gerekmektedir. Günümüzdeki başka bir sorun da geleneksel bireysel yaklaşımlarla bilimsel araştırma ve uygulama arasındaki boşluğun doldurulmasıdır.

Bu boşluk bilimsel araştırma sonuçlarının uygulamada kullanılmasıyla giderilebilir. Restoratörlerin, özgün malzemenin minimum müdahale ve in situ korunması yönündeki bilimsel araştırmaların sonuçları konusunda bilgilendirilmesi bu programın önemli bir bölümüdür. Çünkü "yapının özgün kavramını bir bütünlük içinde sunma doğru kuramlara da otursa uygulamadaki, teknik bilgisizlik yüzünden gerçekleştirilememekte hatta özgün malzeme ve detaylar restoratörün bilgisizliğini gizlemek için yok edilmektedir. Kamuoyundaki "restorasyonun bitmişliği" kavramının da yeniden oluşturulması gereklidir, çünkü bitmişlik bütünüyle yeni yüzeyler olarak algılanmaktadır. Bu doğrudan toplumun derin ve dar zamanlı tarih boyutundan yoksun olmasından kaynaklanmaktadır, insanlara tarih bilinci ve eskiyle yaşama tutkusu kazandırılmalıdır.

Böyle bir beğeni örneklerle gösterilmedikçe başarılı restorasyon kavramı bütünüyle yenilenmiş bir yapı olarak algılanmayı sürdürecektir. Halen restorasyonda bir süre daha fiziksel varlığını sürdürebilecek özgün malzemenin ve patinanın korunması "bitmemiş, yarım veya eksik kalmış bir iş" olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle korumanın kültürel boyutundaki çabalarımızın bir bölümü estetik bütünlük- tarihi belge dengesinin meslekten olan ve olmayanlara kabul ettirmek yönünde olmalıdır.

Türkiye'de 1970'lerde korumanın gerekli olup olmadığı tartışılıyordu, bugün korumanın gerekliliğine farklı boyutlarda da olsa inanılmaktadır. Şimdi tartışılması gereken konu mimari korumanın estetiği ve "estetik bütünlük" kavramı olmalıdır. Bu konuda maksimum oranda özgün malzemenin yerinde ve yapının fiziksel bütünlüğü içinde korunması için meslek etiklerinin oluşturulması gereklidir.

Bu etiklerin uygulanabilmesi de özgün malzemenin korunması konusunda teknik bilgilerin yaygınlaştırılması, dünyadaki araştırma sonuçlarının paylaşılması ve Türkiye'de bu konudaki araştırmaların sürdürülmesine bağlıdır.

REFERANSLAR:

- ALTHÖFER, H. (1984) The Complementary Aspect of Restoration, *ICOM 7th Triennial Meeting, Preprints, Copenhagen, 10-14 September*, 84. 11. 1.
- BATUR, A. (1991) Cumhuriyet Döneminde Türk Mimarlığı, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, V, 1380-1384.
- ERDER, C. (1968) Venedik Tüzüğü-Uluslararası Tarihi Anıtları Koruma Kuralları, *Vakıflar Dergisi*, C. VII, Ankara, 111-115.
- ERDER, C. (1968) *Tarihi Çevre Bilinci*, Ankara, O. D. T. Ü. Mimarlık Fakültesi Yayını, No. 24.
- FEILDEN, B. (1982) *Conservation of Historic Buildings*, Butterworth, 246.
- JEDRZEJEWSKA, H. (1976) *Ethics in Conservation*, Stockholm.
- KUBAN, D. Modern Restorasyon İlkeleri Üzerine Yorumlar, *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1969, 341-356.
- LELEKOV, L. A. (1984) Restoration Object in Sociological Perspective *ICOM 7th Triennial Meeting, Copenhagen, 10-14 September*, Preprints, 84. 11. 16.

TARİHİ YARIMADA'NIN HALİÇ SİLÜETİ

Nur AKIN*

Bilindiği gibi tarihi yarımada, kentin kuruluşundan bu yüzyıl başına dek, İstanbul'un çekirdeğini oluşturmuştur. Sarayburnu'ndan Eyüp'e uzanan silüet de, kentin yedi tepesinin yarattığı topografyayla bütünleşen görkemli anıtlarıyla, İstanbul'la özdeşleşmiştir.

Bu silüetin başlangıcı bir yandan Marmara'ya, öte yandan da Haliç'e açık bir noktadaki Sarayburnu'dur. Burası, sözkonusu hakim konumu nedeniyle, çok eski zamanlardan beri yerleşme alanıdır. Kuruluş tarihi M. Ö. 7. yy. 'a giden Sarayburnu'ndaki surlarla çevrili¹ Byzantion, M. Ö. 5. yy. 'da Yunan dünyasında kendini kabul ettiren bağımsız bir kent olmuştur. Byzantion'a ait arkeolojik veriler yok denecek kadar azdır.

İstanbul'un Antik çağdaki önemi, Roma İmparatorluğu dönemiyle bütünleşmektedir. Konstantin'in Roma İmparatorluğu'nun merkezi olarak seçtiği kent, bu dönemde gerek Haliç kıyısındaki limanlarıyla, gerekse de anıtsal yapılarıyla, yeni bir kent boyutu yaratmıştır. Kentin denizle ilişkisi, kıyısındaki limanlar ve iskelelerle sağlanmaktadır. Yaklaşık olarak bugünkü Sepetçiler Köşkü'nün yerindeki Prosforion ve onun yanında, Bahçekapı bölgesindeki Neorion limanları, dönemin deniz ticaretinde önemli noktalar. Neorion'daki iskeleden ayrıca, Haliç'in karşı yakasındaki Sycae'ye (Galata) deniz ulaşımı vardı². Daha sonraki yıllarda Neorion Limanı işlevini yitirmiş, ancak adı Bahçekapı'daki sur kapısı olarak (Neorion Kapısı), 14. yy. 'a dek sürmüştür³.

Tarihi Yarımada'nın Haliç silüetinin başlangıcını oluşturan uç kısmı, özel önemi olan konumuyla, her dönemde başkentin akropolü olma niteliğini taşımıştır (R. 1). Haliç silüetini etkileyen ilk Ayasofya Bazilikası, bu alana yakın bir konumdadır. Bu dönemin Haliç görünümünde yer alan diğer bir anıtsal yapısı, imparator Konstantin'in mezar anıtını da içeren ve 4. yy. 'a tarihlenen Havariler Kilisesi'dir. Bilindiği gibi, daha sonra bu kilisenin yerine Fatih Camisi yapılmıştır. Valens Su Kemer de, iki tepeyi bağlayan kemerli ritmik düzeniyle, silüetin diğer etkili yapılarından biridir.

Haliç'te Unkapanı çevresinde başladığı tahmin edilen⁴ ve 9. yy. 'a kadar da bir miktar ayakta kalabilen Konstantin surlarının hemen dışında, denizle doğrudan ilişkili bazı yerleşmelerin varlığı tahmin edilmektedir. Bu dönemde 14 bölgeye ayrılan kentin 14. bölgesi, Haliç kıyısındaki Ayvansaray'dı. Sarayı, kilisesi, hamamı, tiyatrosu, büyük çeşmesi, sütunlu cadde ve evleriyle⁵ adeta ayrı bir kent niteliği taşıyan yerleşme, sur duvarıyla çevriliydi. Böylece aynı tarihlerde tarihi yarımada'nın Haliç silüetinde, Byzantion'la başlayan ve Ayvansaray'la noktalanın surla çevrili iki önemli bölge yer almaktaydı. Haliç'e paralel tepeler çizgisini, çoğu imparator Konstantin'le Justinian dönemleri arasına tarihlenen belirli anıtsal yoğunlaşmaların olduğu, günümüze gelen aks oluşturunuyordu. Kentin silüeti de, doğal topoğrafik verilerle sözkonusu yol sisteminin etkileşimi sonucu ortaya çıkmaktaydı.

5. yy. 'da II. Teodosius döneminde yaptırılan sur duvarları, sahil sınırını tanımlayan anıtsal bir etki yaratmışlardır. Ancak Haliç'in savunmaya uygun konumu, burada yer yer kulelerle sağlamlaştı-

* Prof. Dr., İTÜ Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Anabilim Dalı.

¹ Byzantion surlarının, Topkapı Sarayı'nı çevreleyen surların bulunduğu yerde olduğu düşünülmektedir.

² Dr. Mordtmann, *Esquisse Topographique de Constantinople*, Lille, 1892. s. 5; Haliç'in iki yakasını bağlayan bu deniz ulaşımının yanı sıra, Justinian Bizans döneminde Ayvansaray-Kasımpaşa arasına bir köprü yaptırmıştır. IV. Haçlı Seferi sırasında bu taş köprü'nün Blaherna Sarayı'nın karşısında bulunduğu, ancak Latin istilasında harap olduğu yazılmaktadır. D. Kuban, 'Koloni Şehrinden İmparatorluk Başkentine', *İstanbul*, 1993/4, s. 15.

³ A. Berger, 'Neorion', *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt:6, s. 66.

⁴ Bir başka varsayıma göre Cibali Kapısı'ndan başladığı düşünülmektedir. D. Kuban, *a. g. e.*, s. 10.

⁵ S. Eyice, 'İstanbul'da İhmal Edilmiş Tarihi Bir Semt Ayvansaray', *Taç Dergisi*, 1987/5, s. 33.

rılmış, fazla yüksek olmayan sur duvarlarıyla yetinilmesine neden olmuştur⁶. Haliç kıyısında sözkonusu sur duvarlarının önünde, kente getirilen çeşitli malların indirildiği iskeleler bulunmakta, ayrıca bu iskelelerin ardında, kentiçiyle Haliç bağlantısını sağlayan sur kapıları yer almaktaydı. Kaynaklarda, Osmanlı döneminde yenileri eklenen⁷ bu kapılardan Bahçekapı'nın, akşamları diğer kapılar kapandıktan sonra, geç kalanların suriçine girebildikleri tek kapı olduğu yazılmaktadır⁸. Osmanlılar'a kadar Haliç'in başlangıç noktasında Odunkapısı'na dek Haliç kıyısının liman olarak kullanıldığı, Odunkapısı (Eminönü-Unkapanı arası)-Ayvansaray arasında deniz surlarının önünde, kıyı boyunca deniz ticaretiyle bütünleşen depo ve dükkanların yer aldığı bilinmektedir. Bu bölgedeki kapı adlarından da (Balıkpazarı Kapısı gibi), bulundukları kesimde hangi malların satıldığı anlaşılmaktadır. Balıkpazarı Kapısı-Odunkapısı arasındaki alan, Bizans döneminde Venedikliler'e ait bir imtiyaz bölgesidir. Bu bölgedeki Balkapanı Hanı'nın da, daha önce Venedikliler'e ait olduğu ve adının, o dönemde Venedik elçilerine verilen 'balyos' adından kaynaklanmış olabileceği belirtilmektedir⁹. Bu alanda bugün de görülebilen tek Bizans eseri, sahil surlarının burçlarından biri olan Zindan Kulesi'dir. Bu kulenin arkasındaki yamaçta, imparatorun güvenliğinden sorumlu birliğin merkezi bulunmaktaydı. 'Vigla' adıyla anılan bu merkezin, 17. yy. 'da burada yapılan Büyük Valide Han'ın yerinde olduğu düşünülmektedir. Hanın 3. avlusundaki, halen kent silüetinde görülen kare planlı kulenin esasının Bizans'a dek gittiği ve Vigla'nın gözetleme kulesi olduğu ileri sürülmektedir.

Haliç surunun dışındaki yerleşmeler ise, o dönemde bir suriçi kenti niteliğinde gelişen Konstantinopolis'le tam anlamda bütünleşemeyen küçük birimler oluşturmuşlardır. Bu nedenle de, Haliç silüetinin esas anıtsal etkisinin Osmanlı dönemiyle başladığı ileri sürülebilir. Görünüşe 1. tepeden ve bir anlamda da, silüetin başlangıç noktasından katılan anıtsal Bizans yapısı Ayasofya ve aynı tarihlerde yapılan Aya İrini'dir. Daha önce değinilen Havariler Kilisesi, Valens Kemerli, Pantokrator Kilisesi, Aya Teodosia gibi yapılar da geleneksel silüette etkindir.

Haliç'in Bizans döneminde önem taşıyan son noktası Blahernai Bölgesi'nde (Ayvansaray) 10. yy. 'da oluşan saray kompleksi, bir kilise ve ayazma bulunmaktaydı. Kaynaklar sözkonusu sarayın, bugün İvaz Efendi Camisi'nin bulunduğu teras üzerinde olduğunu yazmaktadır¹⁰. Kıyı şeridinin iç kısımla bağlantısını sağlayan Blaherna Kapısı'nın karşısında, Blahernai Kilisesi'ni deniz yoluyla Haliç'ten gelerek ziyaret eden imparatorların kayıklarının yanaştığı iskele bulunuyordu¹¹. İmparator sarayı 13. yy. 'da Blahernai'ye taşınmıştır. Bu sarayın zenginliğinin büyüleyici olduğu gezgin notlarından anlaşılmaktadır¹². Gerçekten de sarayın yer aldığı platform, bugün de belli olduğu gibi, Haliç'e açılan çok özel bir konuma sahiptir.

Bizans döneminde Ayvansaray-Eyüp arası kutsal bir alandı. Eyüp'te arazinin dik bir yamaç halinde suya indiği yerde, II. Teodosius zamanında Aziz Kosmos ve Damianos adına kurulan bir kilise ve manastır bulunmakta ve sözkonusu yapı grubu, Haliç silüetine etkileyici bir görünümle katılmaktaydı.

Osmanlılar'dan itibaren Eminönü'ndeki Gümrük Eminliği'nden başlayarak, Haliç kıyılarının ticari merkez niteliği aynen sürmüştür. Yemiş Kapanı, Un Kapanı, Odun Pazarı, Balık Pazarı gibi yerler, deniz yoluyla kente gelen malların boşaltıldığı, depolandığı, işlendiği ve satıldığı bölgeler olarak işlevlerini korumaktadırlar. Bu dönemde kentin en görkemli camisi Ayasofya'dır. II. Mehmed, Konstantin tarafından inşa edilen Senato Sarayı'nın yerine 1454'de Eski Saray'ı yaptırmış ve 1457'de imparatorluk merkezi Edirne'den İstanbul'a taşınmıştır. Ancak 1462'den itibaren sarayını

⁶ S. Eyice, 'Zindan Kapısı', *İstanbul*, 1992/3, s. 130.

⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. P. Ç. İnciyan (tercüme ve notlar H. Andreasyan), *XVIII. Asırda İstanbul*, İstanbul 1976 (2. baskı), s. 12-14.

⁸ Aynı eser, s. 12 not 26.

⁹ S. Eyice, *a. g. e.*, s. 130.

¹⁰ S. Eyice, 'İstanbul'da İhmal Edilmiş...', s. 34.

¹¹ Aynı eser; E. Ç. Kömürçüyan (notlarla yayına haz. K. Pamukçuyan), *XVII. Asırda İstanbul*, İstanbul 1988 (2. baskı), s. 171 not 32; M. A. Millingen, *Byzantine Constantinople*, London, 1899, s. 195.

¹² D. Kuban, *a. g. e.*, s. 14.

yarımada'nın burnuna yakın, 'denizle bağlantılı bir bölge olan ve kentin kuruluşundan beri yönetim merkezi olma görevini taşıyan kesime yerleştirmeyi uygun görmüştür. Böylece Yeni Saray, ya da bugünkü adıyla Topkapı Sarayı, kentin ilk akropolü üzerinde Haliç ve Marmara'ya açılan silüetin başlangıç noktasındaki yerini almıştır. D. Kuban, Fatih dönemindeki bu gelişmeye dikkat çekmekte ve İstanbul'un yönetim ve ticaretle ilgili bölgelerinin, topoğrafik verilerin sonucu olarak, eski Bizans kentinin merkezleri üzerinde, ya da yakınında kurulduğunu vurgulamaktadır¹³.

15. yy. sonundan itibaren İstanbul'da, Osmanlı İmparatorluğu başkentinin silüetini yaratan külli-yeler ve onlarla beraber yapılan medrese, hamam vb. vakıf yapıları, Haliç sırtlarında yoğunlaşmaktadır. Bunların ilki, 1463-70 yılları arasında tamamlanan Fatih Külliyesi'dir¹⁴.

Dönemin Haliç'le bağlantılı en önemli surdışı yerleşmesi, Eyüp'tür. Bizans çağında dini bir merkez ve mesire yeri niteliği taşıyan Eyüp'te Fatih, 1459'da İstanbul'un ilk büyük camisini yaptırmıştır. Eyüp'ün, Osmanlılar'ın İstanbul'daki ilk dönemlerinde kutsal bir merkez olarak ele alınması, burada ve yakınındaki Ayvansaray'da yer alan iki Hristiyan merkezinin kentin toplumsal yapısında taşıdığı işlevleri, islam cemaati için de karşılamaya yönelik olmalıdır. Ayrıca Eyüp'ün, devlet törenleri için kullanılması da, Bizans imparatorlarının Ayvansaray'a yaptıkları ziyaretleri çağrıştırmaktadır.

Bu dönemden başlayarak, İstanbul'un hakim yüksekliklerini taçlandıran görkemli cami ve külli-yeleri, yamaçlardaki küçük camilerle bütünleşen, etkileyici bir Haliç silüeti oluşturmaktadırlar. Ayrıca Haliç'in deniz trafiği açısından en hareketli bölgesinin çevresinde, çarşılar yaptırılmakta ve yöredeki dükkan sayısı da artmaktadır.

16. yy. başında, Haliç görünümüne yeni bir katkı getiren Beyazıt Külliyesi, eski Forum Tauri üzerine yapılmıştır. Bunu Şehzade ve Süleymaniye külli-yeleri izlemiştir. Aynı yüzyılın başında silüete, Balat sırtlarındaki Sultan Selim Camisi katılmaktadır. Ayrıca yüzyılın ikinci yarısında bu anıtsal çizginin hemen ardında, Edirnekapi Mihrimah Külliyesi'yle başlayan, orta boy camilerin yoğunlaştığı görülmektedir. Alman ressam Melchior Lorichs'in 1559 tarihli 11 m. uzunluğundaki ünlü panoraması, yüzyılın Haliç silüeti hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu panoramaya göre, Haliç bir iç liman olarak gemilerle doludur. Saray, Sarayburnu'nda geniş bir arazi içinde kıyıya dek uzanmakta ve kıyıda 16. yy. başına tarihlenen Mermer Köşk, Beyazıt Köşkü gibi sahil köşkleri yer almaktadır. Aynı panoramada Haliç surlarının sahil boyu uzanan sürekliliği ve surların önünde Eminönü, Unkapanı, Cibali, Fener, Balat gibi noktalarda, Ayvansaray'a dek uzanan ve giderek yoğunlaşan surdışı mahalleleri görülmektedir. Haliç'e inen yamaçlar yoğun evlerle kaplıdır. Lorichs'te olduğu gibi, Grelot'nun 1680'de yayınlanan gravüründe de, Tarihi Yarımada'nın küçük boyutlu yoğun konut dokusuyla, anıtsal külli-yeler arasındaki karşıtlık, belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır (R. 2). Bu görünüm, Haliç silüetinin en karakteristik özelliğidir. Lorichs panoramasında, Eminönü-Yemiş İskeleyi çizgisinin gerisinde, kare planlı bir kule yükselmektedir. Bu, daha önce değinilen Vigla'nın gözetleme kulesidir ve bir Bizans yapısı olarak 16. yy. panoramasına katılmaktadır. Ayrıca kulenin yakınındaki 15. yy. yapısı Atik İbrahim Paşa Camisi, dik çatısıyla dikkat çekmektedir. Tepede, o tarihlerde özgün haliyle ayakta duran eski Fatih Camisi görülmektedir¹⁵. Sahilde Haliç surlarının burçlarından Zindan Kulesi yer almaktadır¹⁶. Bu kuleden sonra, yine zindan olarak kullanılan ikinci kulenin yanında, bugün de Haliç sahilinde varlığını koruyan Ahi Çelebi Camisi bulunmaktadır. Kaynaklar, Süleymaniye yakınlarında Mimar Sinan yapısı 300 odalı, 7 hamamlı Siyavuş Paşa Sarayı'ndan söz etmektedirler. Ancak söz konusu saray, 1660 yangınında yokolmuştur¹⁷.

¹³ D. Kuban, 'İstanbul'un Tarihi Yapısı', *Mimarlık* 70/5, s. 31.

¹⁴ D. Kuban, "İstanbul'un bir Türk kenti olarak kimlik kazanması bu külliyeyle başlamıştır" demekte, ayrıca yapının Konstantin'in martirionunun yerine yapılmış olmasının anlamına dikkat çekmektedir. D. Kuban, 'Koloni şehrin-den...', s. 17.

¹⁵ S. H. Eldem, *İstanbul Anıları*, İstanbul, 1979, s. 56-57.

¹⁶ S. Eyice, 'Zindan Kapısı', s. 131.

¹⁷ S. Eyice, 'Tarihte Haliç', *Haliç Sempozyumu*, İstanbul, 1975, s. 275; Söz konusu yangın için bkz. M. Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul'da Yangınlar ve Tabii Afetler", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, İstanbul, 1963, s. 337-338.

Eyüp, 16. yy. 'da da sürdüş yerleşmeleri arasındaki önemini arttırmaya devam etmiş ve Kanuni döneminde Eyüp'e, başta Zal Mahmud Paşa Külliyesi olmak üzere, çok sayıda cami ve medrese yapılmıştır.

16. yy. 'ın sonunda Haliç'in diğer ucuna, Topkapı Sarayı sahili panoramasına Yalı Köşkü'nün katıldığı görülmekte ve Yalı Köşkü, sarayın Haliç'e bakan penceresi olarak nitelenmektedir¹⁸. Donanmanın sefere çıkışında kaptan paşaların etek öpme töreni burada yapıldı. Bu köşkün ardından, 17. yy. 'ın ilk yarısında deniz surları üzerinde, bugün de varlığını koruyan Sepetçiler Köşkü yaptırılmıştır.

17. yy. 'da, Haliç'in uç noktasına yakın bir yerde silüete katılan ve Ayasofya'yla karşılıklı bir biçimde konumlanan Sultan Ahmet Camisi ve Eminönü'ndeki Yeni Cami külliyesi, hem İstanbul, hem de Haliç görünümü açısından bu yüzyılın önemli anıtsal yapılarıdır.

17. yy. 'da Haliç'in sürdüş yerleşme alanları da giderek genişlemektedir. Rumlar, Cibali-Fener arasında yoğunlaşmışlardır. Patrikhane'nin 1601'den itibaren Fener'e yerleşmesi, bu yörenin önemini arttırmıştır. Bahçekapı ve Balat'ta Museviler yaşamaktadır. Bahçekapı'daki Musevi mahalleleri, Yeni Cami'nin yapımı sırasında kamulaştırılmış ve cemaat bölgeden çıkarılmıştır. Özellikle Balat bölgesi, 17. yy. 'da Haliç kıyısında Museviler'in en yoğun oldukları yerleşme alanıdır.

Bu yüzyılda Haliç, yine ticaretin merkezidir. Deniz gümrüğünün yer aldığı Eminönü iskelesi, iç ve dış ticaret açısından önemini korumaktadır. Ayrıca kıyı boyunca sıralanan iskelelerin her biri, kendine özgü işlevi karşılıyordu. Örneğin Eminönü yakınındaki Hasır İskelesi'ne Mısır'dan hasır gelmekteydi. Zindankapı İskelesi'nde kahve, balmumu, pirinç, 1986'lara dek adını ve konumunu koruyan Yemiş İskelesi'nde meyva, Odun İskelesi'nde kereste boşaltılıyordu. Unkapı İskelesi'nde Güney Rusya, Balkanlar ve Trakya'dan gelen un depolanmaktaydı¹⁹. Bahçekapı-Unkapı arasında kapan (un ve bal için), ambar (buğday, odun, kumaş, arpa, saman için), hane (deri, sebze ve meyva için) adlarını alan büyük depolar yer almaktaydı²⁰. Çarşı ve dükkanlar da, daha önce de değinildiği gibi, Haliç kıyılarındaki bu dağılım merkezlerinin çevresinde gruplanmışlardı.

18. yy. 'da, İstanbul'un ikinci tepesi üzerinde yer alan Nur-u Osmaniye Külliyesi, Osmanlı döneminin Haliç silüetine eklenen son anıtsal yapı grubu olmuştur. Ayrıca 15. yy. 'dan beri bu silüette yer alan Fatih Camisi, 1766 depreminde yıkıldıktan sonra, bugünkü şeklini bu yüzyılda almıştır.

Eyüp'te 17. ve 18. yy. 'larda Şah Sultan ve Mihrîşah Sultan külliyesi gibi Türk Baroğunun ünlü örnekleri yapılmıştır. Eyüp Camisi de 18. yy. sonunda yenilenmiştir. Ayrıca Haliç kıyısında, Eyüp yönünde saray mensuplarına ve diğer devlet erkanına ait yazlık köşkler ve padişah kızları için sahil-saraylar inşa edilmektedir²¹, (R. 3). 1791 tarihli bir Bostancıbaşı Defteri'nde, Eyüp-Bahariye sahilinde Bostan İskelesi'nin hemen yanında Beyhan Sultan, Hatice Sultan ve Esma Sultan yalılarının adı verilmektedir. 19. yy. 'ın ilk yarısına ait Bostancıbaşı Defterleri'nde de, bu kıyılardaki kayıkhanesi, ev, yalı ve sultan sarayları, sahiplerinin adlarıyla sıralanmaktadır.

Tanzimat'la birlikte gelen değişimler, Haliç'in özellikle başlangıç bölümünde yer alan Sarayburnu'yla, Unkapı'ndan öteye Eyüp yönünde uzanan diğer uç kesimini önemli ölçüde etkilemiştir. 19. yy. 'ın ilk yarısında II. Mahmut'tan itibaren suriçindeki sarayların etkinliği azalmaktadır. Bu dönemde Osmanlı donanmasının yenilenmesi çabaları çerçevesinde, 1855'te Topkapı Sarayı sahilindeki Yalı Köşkü'nün yerine, İngilizler'in kurdukları bir fabrikayla, gemi yapımına girilmiştir. 1874'de açılan Edirne-İstanbul demiryolunun, demiryolu-liman ilişkisinin kurulması zorunluluğuyla Sirkeci'ye getirilmesi, sarayın sahil köşkerlerini ortadan kaldırmış ve bu demiryoluyla, yüzyıllardır sü-

¹⁸ S. H. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar I*, İstanbul, 1969, s. 173.

¹⁹ D. Kuban, 'Koloni Şehrinden...', s. 21.

²⁰ R. Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, İstanbul, 1986, Cilt: 2, s. 64-65.

²¹ Kauffer haritasının 1786 baskısında Ayvansaray surlarının hemen dışında büyük kayıkhanesiyle Sultan Köşkü'nün işaretlenmiş olduğu görülmektedir.

regelen saray-deniz ilişkisi kesilmiştir²². Sanayi kollarının İstanbul limanının zorunlu bir gelişmesi olarak Eyüp yönünde uzanış²³, geçen yüzyılın sahilsaraylarının yerine burada, yeni imalathane ve fabrikaların yapımı sonucunu getirmiştir (R. 4). 1827'de Eyüp'te, Fatma Sultan Sarayı ile Çukur Saray arsalarına iplikhane yapılmıştır²⁴. Feshane de 1835'de, Eyüp Defterdar İskeleyi'ndeki önce Beyhan ve Esmâ Sultan sahilsarayları, ardından da Valide Sultan Yalısı'nın bulunduğu alana yapılmıştır²⁵. 1880'lerde Haliç'in Cibali görünümüne, bugün de varlığını sürdüren Tütün Fabrikası katılmaktadır.

Bu niteliksiz değişimlerin yanında, 19. yy. sonunda Fener bölgesinde Haliç silüetini önemli ölçüde etkileyen iki anıtsal yapı yapılmaktadır. Bunlardan ilki, 1880 tarihli Fener Rum Erkek Lisesi, diğeri kıyıda ki Aziz Stefan Kilisesi'dir²⁶. Ayrıca Fatih'in Eski Sarayı'nın yerine 1874'de yapılan Harbiye Nezareti, Beyazıt Kulesi gibi yapılar, geçen yüzyılın geleneksel görünümüne eklenen son halkalardır. 1859'lardan itibaren kenti çevreleyen sur duvarlarının yıkılması ve ortaya çıkacak arsaların Şehremaneti'nce açık arttırımla satılmasını öngören 'Kule-i Zemin' yönetmeliğiyle, iş ve ticaret merkezi olarak büyük değer taşıyan Zindankapısı ve çevresi önemli değişikliklere uğramıştır²⁷. Bu alanda, 19. yy. 'ın ikinci yarısında Zindan Han, Limoncu Hanı, Değirmen Han gibi dönemin yüksek katlı Batılı iş hanları yapılmıştır.

Bu yüzyılda Haliç'in iki yakasındaki kıyılar için önem taşıyan bir diğer olay, köprü yapımlarıdır. Haliç'in iki yakasının bağlanması ve ardından yelkenli gemilerin yerlerini buharlı vapurlara bırakmalarıyla, Haliç kıyılarında fabrika, atölye ve küçük sanayi alanları oluşmuş, Haliç'in sakin geleneksel görünümü değişmiştir. Ancak 1930'lu yıllara dek, Eyüp sahillerinde bazı yalıların varlıklarını koruduğu bilinmektedir. Yüzyıl sonunda hâlâ Eyüp'ün bu kesimi, tamamen kırlarla kaplı arka yamaçları ve karşısındaki yaban ördeği, karides ve kefal avı yapılan Bahariye Adaları'yla, Haliç'in mesire yerlerinden biriydi²⁸.

20. yy. 'ın başında daha önce değinilen değişim devam etmiş ve Haliç'in küçük sanayi kuruluşlarıyla nitelik değiştirmesinin engellenmesi için herhangi bir çabada bulunulmamıştır. Suriçinin mimari görünümünü değiştiren yeni büyük inşaatların yanında, kent dokusu boyutunda da, sık sık yangınlarla ortadan kalkan ahşap konutların, yerini ortogonal sisteme göre düzenlenmiş kagir yapılaşmaya bıraktığı görülmektedir.

Cumhuriyet sonrası İstanbul'unun, planlı bir biçimde büyümesi için 1937-51 yılları arasında Henri Prost tarafından bir plan yapılmış ve bu planda Haliç bir sanayi aksı olarak öngörülmüştür. 1939'da Lütfi Kırdar vali ve belediye reisi olarak Prost planının belirli bölümlerini uygulamaya koymuştur. İstanbul'un 500. yıl kutlamaları için 10 yıl önceden hazırlığa başlanarak, aralarında Eminönü Meydanı'nın da bulunduğu yeni düzenlemeler yapılmıştır. Eminönü'nün geleneksel görünümüne önemli değişiklikler getiren bu imar hareketleri, 1948 yılına dek sürmüştür²⁹.

Prost planının, Tarihi Yarımada'nın silüetini korumak adına koyduğu '40 rakım kuralı', gerek Haliç, gerekse de İstanbul için geleneksel görünümün uygun olmayan yüksekliklerle bozulmasını engelleyen en temel sınırlama olmuştur. Bu kuralla 'denizden 40 m. yükseklikteki yerlerden yukarıda, üç kattan daha yüksek yapı yapılmaması' zorunluluğu getirilmekteydi.

²² D. Kuban, 'İstanbul'un Tarihi Yapısı', s. 44.

²³ Aynı eser, s. 45.

²⁴ E. Dölen, 'İplikhane', *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 4, s. 184.

²⁵ T. Artan, 'Beyhan Sultan Sahilsarayı', *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 2, s. 193.

²⁶ Kilisenin gövdesi demirden sökülüp takılır olarak Viyana'da hazırlanmış ve Tuna yoluyla İstanbul'a getirilmiştir.

²⁷ S. Eyice, 'Zindan Kapısı', s. 136.

²⁸ B. Tanman, "Bahariye Mevlevihanesi'nin Mimari Özellikleri ve Semahane Türbe Binası için Bir Restitüsyon Denemesi", *İstanbul*, 1994/8, s. 46.

²⁹ Küçük Haliç vapurlarının uğradığı Yemiş Vapur İskeleyi de, 1936-40 yılları arasında ortadan kaldırılmıştır. S. Eyice, 'Zindan Kapı', s. 137.

1956'dan itibaren, Tarihi Yarımada'da uygulanan Menderes dönemi geniş imar operasyonunda da, silueti etkileyen yıkım ve yeni yol açımı faaliyetleri olmuştur.

Haliç'in geleneksel düzenini bozan ve özellikle sahil boyunca yüzyılların oluşturduğu çevreyi değiştiren en son uygulama 1984-86 yılları arasında İstanbul Belediyesi'nce gerçekleştirilen temizlik ve yıkım çalışmalarıdır. Bu çerçevede içinde Yemiş İskelesi ve çevresinde oluşan doku ortadan kaldırılmıştır. Limoncu Han 1985'te tamamen yıktırılmış, Değirmen Han'ın üç cephesine bitişik dükkanlar ve aralarındaki, üzerleri ahşap çatı örtülü geleneksel sokaklar temizlenmiş, Ahi Çelebi Camisi'nin çevresi bütünüyle açılmıştır. Yapı boş bir yeşil alan içinde, tek başına kalmıştır. Aynı tür temizleme çalışmaları Haliç boyunca sürdürülmüş, tarihi değerleri gözetilmeksizin yıkılan surdışı dokuları yerine, geniş park alanları oluşturulmuştur.

Yatayda, hemen kıyı kenarındaki bu değişimler, İstanbul'un Haliç silueti üzerindeki yeni yapılaşmalarla da sürmüştür. Örneğin Yavuz Sultan Selim Külliyesi ile Mihrimah Sultan Külliyesi arasında yer alan sekiz katlı beyaz yapı, 40 rakım kuralını delerek, siluetin en belirgin noktasında beş kat yükselebilmektedir. Bugün artık ne yazık ki, Unkapanı Köprüsü'nden geçerken, ya da Galata Kulesi'nden İstanbul'a bakmak, bu hemen göze çarpan örneğin ötesinde, silueti bozacak çok sayıda niteliksiz yapının fark edilmesine neden olmaktadır.

Kuşkusuz değişim gelişimin ayrılmaz bir parçasıdır. Ancak Tarihi Yarımada'nın Haliç silueti, İstanbul'un kentsel gelişimini sergileyen, -Bizans'la başlayarak tüm Osmanlı dönemi boyunca görünüme katılan anıtsal yapılarla zenginleşerek- 20. yy. 'a dek gelen en büyük miraslarından biridir. Ve bu miras, son dönemlerdeki onca olumsuz değişime rağmen, 2500 yıllık bir kentin geleceğe aktarılacak değerlerini hâlâ korumaktadır.

1 - Haliç silüetinin başlangıcını oluşturan Sarayburnu'na Galata'dan bakış.

2 - 17. yy. sonunda bir Haliç panoramasında büyük boyutlarıyla anıtlar ve diğer yapılar.

3 - 19. yy. ikinci yarısında Eyüp'teki sahil sarayları.

4 - 20. yüzyıl başında Eyüp'te fabrikalar.

AMASYA KENTİ'NİN 16-19. YÜZYILLAR ARASINDAKİ FİZİKSEL YAPISININ OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE İRDELENMESİ

Kâni KUZUCULAR*

Osmanlı Arşiv belgelerinin ayrıntılı dökümleri yapılarak yayımlanmaları birçok kent için gerçekleştirilmiş ve önemli birer kaynak olarak araştırmacılara sunulmuştur. Ancak, özgün ve güvenilir bir kaynak olan bu arşiv belgeleri kentlerin fiziksel yapılarının çözümlenmesi amacıyla pek kullanılmamış ve bu bilgilerin kent planı üzerine aktarılacak değerlendirilmesi, tartışılması hemen hemen hiç yapılmamıştır. Bu bildiride Amasya Kenti'nin fiziksel yapısının tarihi gelişimi ile ilgili olarak hazırlanan bir plan üzerinde bu yönde bir değerlendirme gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada, kent dokusu ve anıtlarla ilgili yerinde yapılan saptamaların yanısıra İller Bankası halihazır haritaları, Genel Kurmay Başkanlığı Harita Genel Müdürlüğü'nden temin edilen harita ve hava fotoğrafları ile diğer basılı yayınlarda yer alan kent planlarından yararlanılarak kentin topoğrafik durumunu yansıtan bir "Master Plan" hazırlanmış ve arşiv belgeleri ile diğer kaynaklardan elde edilen bilgiler bu plan üzerinde değerlendirilmiştir.

Amasya ile ilgili olarak ikisi Başbakanlık Arşivi'nde, biri Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nde bulunan üç tapu tahrir defteri ile Başbakanlık Arşivi'ndeki iki cizye defteri incelenmiştir. Bu defterlerdeki bilgiler bir kent planı üzerine aktarılacak tartışılmıştır. Yine Başbakanlık Arşivi'nde bulunan vakıf defterleri ile berat, ilam, istida ve benzeri küçük belgeler de değerlendirilmiştir. Kentteki anıtlar ile ilgili bilgiler veren bu belgeler özellikle mevcut olmayan veya kullanılmaz durumda olan anıtların tarihsel süreç içerisindeki konumunu belirlemede yararlı olmuştur.

Osmanlı döneminde arşiv belgelerine (tapu tahrir ve cizye defterleri) dayanarak çıkartılan, kentin mahalle düzenini gösteren haritalar hazırlanırken aynı şablon kullanılmıştır. Amasya ile ilgili birer monografi hazırlayan yerel tarihçilerden H. Hüsameddin¹ ile A. Demiray² tarafından tanımlanmış olan mahalle adlarından yola çıkılarak Kentin, 20. yüzyıl başındaki durumunu yansıtan bir mahalle planı ve listesi oluşturulmuş ve bu şablon şemadan geriye gidilerek ilgili dönemdeki değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır. Planlardaki mahalle yerlerini gösteren mahalle numaraları izleme ve karşılaştırma kolaylığı için her haritada aynen kullanılmış, o dönemde saptanamayan mahalle numaralarının karşılığı boş bırakılmıştır.

Osmanlı dönemine ait en önemli kaynaklar tapu tahrir defterleridir. Müslüman ve Hıristiyan, bütün kent halkından toplanacak vergilerin belirlenmesi amacıyla tutulan bu kayıtlar, kentin nüfusu, mahalle sayısı ve yapısı hakkında bilgi vermektedir. Kentte vergi verecek kişilerin sayısını verdiklerinden kentin kesin nüfusunu saptamak zordur. Ancak, aile yapısı bölgelere göre farklılıklar göstermesine rağmen, belirli katsayılar kullanarak yaklaşık sonuçlara ulaşılabilir. Kentin kendisiyle ilgili üç defter mevcuttur. H. 929 / 1523 tarihli Karaman, Rum ve Erzurum³ ve H. 1052 / 1642 tarihli Amasya defterleri⁴ Başbakanlık Arşivi'nde (İstanbul), H. 984 / 1576 tarihli Amasya Livası'na ait diğer bir defter⁵ ise Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'ndedir (Ankara). 387 No'lu defter mahalle dökümlerinin yanısıra bazı önemli anıtların adlarını da saymaktadır.

* Dr., İTÜ Mimarlık Fakültesi.

¹ Hüseyin Hüsameddin (Abdizade) [Yasar], *Amasya Tarihi*, Cilt : I, İstanbul, 1912, 1914, 1927, 1928, 1935.

² A. Demiray, *Resimli Amasya*, Ankara, 1954.

³ Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Tapu Tahrir Defteri, No. 387, Karaman, Rum ve Erzurum, H. 929 / 1523.

⁴ Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Tapu Tahrir Defteri, No. 776, Amasya (Mufassal), H. 1052 / 1642.

⁵ Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Ankara, Tapu Tahrir Defteri, No. 26, Amasya Livası, H. 984 / 1576.

Tapu tahrir defterlerinin yanısıra diğer önemli bir kaynak da cizye defterleridir. Hristiyan nüfustan alınan ve doğrudan hazine memurları tarafından toplanan bir vergi olan cizyeyi⁶ verecek olanları saptamak amacıyla tutulan kayıtları içeren bu defterler, tapu tahrir defterleri gibi kentin tamamı hakkında bilgi vermezler. Ancak yine de Hristiyan nüfusun bulunduğu mahallelerin adlarını ve varlıklarını duyurmaları açısından, özellikle bu tür bir çalışma için, önemli birer kaynak niteliğindedirler.

16. Yüzyılda Amasya Kenti

Osmanlılar, Amasya'yı ele geçirdikten hemen sonra burayı şehzade sancağı yapmışlardır. Çelebi Mehmed ile başlayarak 15. yüzyılın sonuna kadar birçok Osmanlı Şehzadesi'ni barındıran Amasya bu süre içinde -küçük kesintiler dışında- bu konumunu korumuştur. Çelebi Mehmed'den sonra Şehzade Murad, Ahmed Çelebi, II. Mehmed (Fatih), Alâeddin, II. Bayezid, Ahmed burada valilik yaparlar. Mehmed Çelebi'den sonra II. Murad, II. Mehmed ve II. Bayezid sırayla Osmanlı tahtına çıkarlar.

15. yüzyıl Amasya'nın en görkemli çağıdır. Osmanlı Anadolu'sunun en gelişmiş 5-6 kentinden biridir. Kent "Şehzade Sancağı" olarak 16. Yüzyıl ortasına kadar bu önemini sürdürür. Osmanlılar 15. yüzyılın başından itibaren yoğun imar çalışmalarına başlarlar. Hemen hemen her yıl bir yapının inşaatına başlandığını söylemek abartılı olmaz. Dönemin güçlü paşaları, hemen kendi adlarına görkemli, anıtsal nitelikte yapıları kentin çeşitli noktalarına oturtmuşlardır. Yakût, Yakûb, Bayezid ve Yörgüç Paşalar'ın inşa ettirdikleri yapılar çok işlevli başka bir deyişle zâviyeli yapılardır. Vakfiyelerinde ve evkaf defterlerinde sözedilen kadrolarında da bu açıkça görülmektedir.

15. yüzyıl ortasında azalan büyük ölçekli mimari çalışmaların, yüzyıl sonlarında tekrar yoğunlaştığı görülmektedir. En büyüğü ve önemlisi cami, medrese, imaret, tabhane ve mektebi bir avlu duvarı içinde toplayan II. Bayezid Külliyesi'dir (1485). Bunun yanısıra, Sofular (1485) ve Mehmed Paşa (1485) Camileri, Kılâri Camii (1485); Büyük Kapı Ağası Medresesi (1489), Küçük Kapı Ağası (Ayas Ağa) Mescid ve Medresesi (1495) önemli anıtsal yapılardır. Mustafa Bey (1437) ve Kumacık (1495) Hamamları ve Bedesten (1495) bu dönemin ayakta duran önemli sivil mimari örnekleridir.

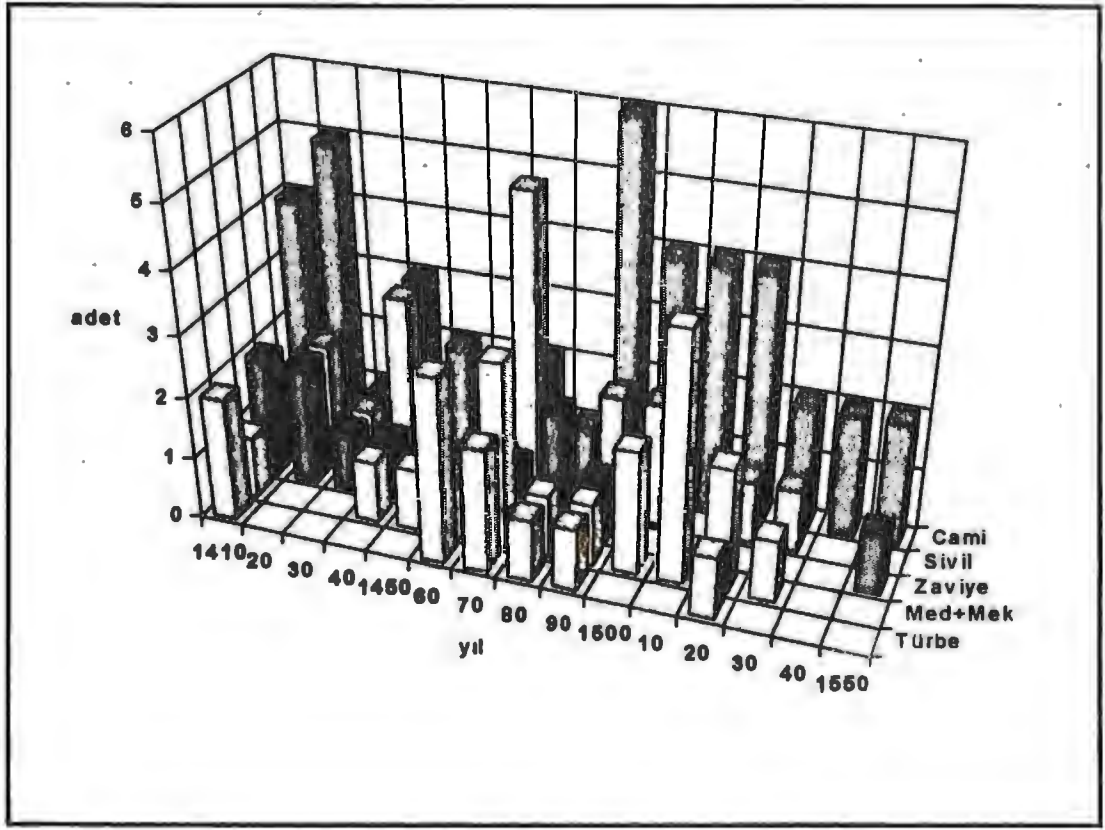
16. Yüzyıl ortasına kadar küçük boyuttaki yapı faaliyetlerinin hiç durmadan sürdüğü görülmektedir. Mahalle mescitlerinin hızla çoğalması artık zamanımıza kadar ulaşacak olan Osmanlı mahalle yapısının oluştuğunun önemli bir göstergesidir. Bilindiği gibi Osmanlı mahallelerinin karakteristiği bir mescit çevresinde, çoğunlukla aynı etnik veya inanç grubundan oluşan insanların yerleşme birimi olmasıdır. 16 ve 17. yüzyıllarda, mahallelerin bir bölümünün, Mahalle-i Mescid-i Hacı Hamza, Mahalle-i Mescid-i Hoca Süleyman, Mahalle-i Mescidi Serasker Mahmud Bey vb. biçimde bu mescitlerin adlarıyla anıldığı arşiv belgelerinde görülmektedir. (26 No. lu BBATTD'de 14 adet)

Varlığı bilinen veya kaynaklardan öğrenilebilen yapıların çoğunun -sayısal olarak belirtilecek olursa toplam 101 yapıdan 54 adetinin (43 cami ve/veya mescit + 11 zaviye olmak üzere)- dini nitelikte olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 1 ve Şekil 2). Bunların büyük bir bölümü de, yukarıda belirttiğimiz gibi, mahalle mescidi olup her biri bir yerleşme biriminin çekirdeğini oluşturmuştur. Diğer yapıların medrese-mekteb, han, hamam ve yapısal nitelikte türbelerin sayısı daha azdır.

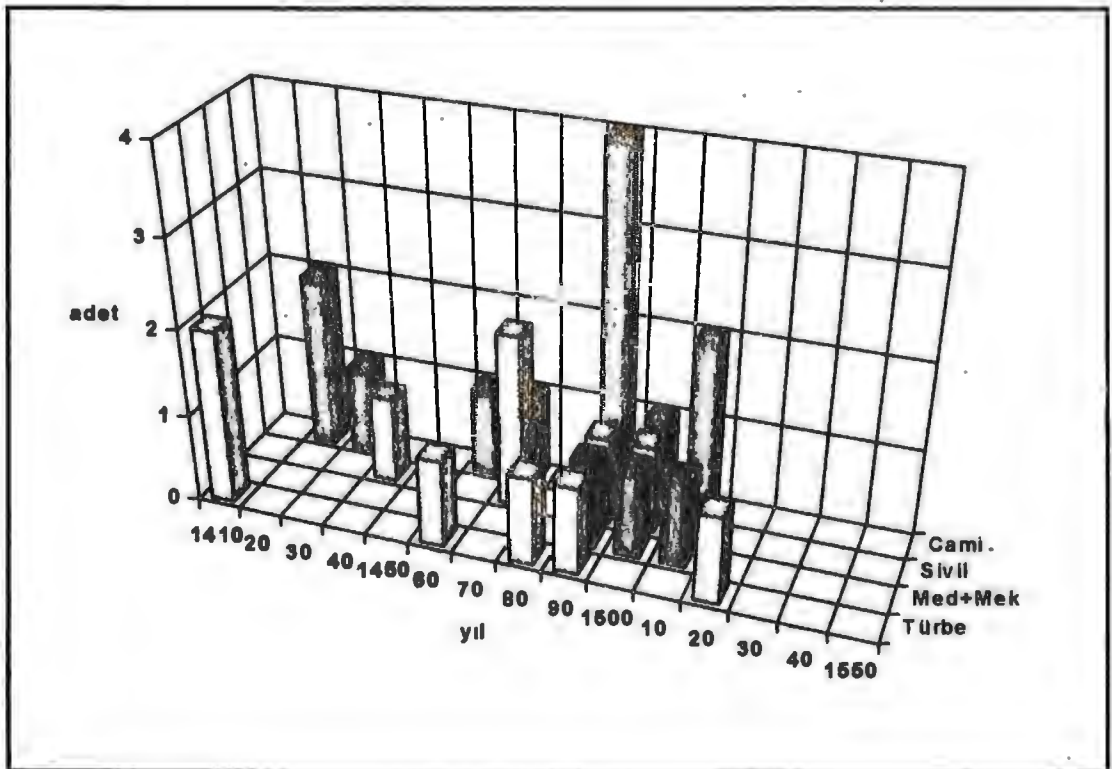
Bugün var olmayan, ancak varlığı bilinen kentsel elemanların sayısı da toplamın yarısına yakındır (43 adet). Bu sayı M. Vazih, H. Hüsameddin ve Evliya Çelebi tarafından varlığı bildirilen ve özgün Osmanlı arşiv belgeleriyle de doğrulanmış yapıları içermektedir. Yine aynı yazarlarca deklare edilen ancak özgün arşiv belgeleriyle doğrulanmamış yapıların sayısını da 25 adet olarak verebiliriz⁷.

⁶ M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*, cilt: I, Milli Eğitim yay., İstanbul, 1983, s. 297-302.

⁷ Bu yıllara ait yapıların ayrıntılı değerlendirilmesi için bkz. K. Kuzucular, *Amasya Kenti'nin Fiziksel Yapısının Tarihsel Gelişimi*, (Basılmamış Doktora Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 1994), s. 53-78.

Şekil 1. 1393 - 1553 Yıllarına Ait Yapıların Yıllara ve Türlerine Göre Dağılımı

Şekil 2. 1393 - 1553 Yıllarına Ait Bugün Ayakta Duran Yapıların Yıllara ve Türlerine Göre Dağılımı

17.-19. Yüzyıllar Arası

17. yüzyıldan sonra yapıımı gerçekleştirilen büyük yapılar arasında dinsel ve kültürel nitelikte olanları görülmemektedir. Ortaya konanlar yalnızca ticari elemanlardır. Nitekim kentin en büyük yapılarından biri ve en büyük ticari yapısı olan "Taş Han"ın yapıımı 18. yüzyıla girerken gerçekleştirilmiştir. Bunun en büyük nedeni de, bir ara, 17. yüzyıl başlarında yitirilmiş gibi görünen İpek Yolu'nun tekrar Osmanlılar'ın denetimine geçmesi ve önem kazanmasıdır. Doğal olarak bu yolun bir kanadında bulunan Amasya da 20. yüzyıla kadar ticari aktivitesini korumuştur. Kentin, sur dışına taşmasından sonra, ticaret bölgesi Samsun-Tokat yolu üzerinde çeşitli odaklardan başlayarak gelişmiş ve 16. yüzyıldan sonra, Kuş Köprü'den Gök Medrese yakınlarına kadar bu ulaşım aksının iki yanında yer alan lineer bir kimliğe bürünmüştür. Bu aksın ortalarında, Bugünkü Taş Han ve Bedesten çevresinde bir yoğunlaşma gözlenmektedir. Yönetimsel birim başlangıçta sur içindeyken Osmanlılar döneminde sur dışına, Saray Düzü denilen yerde inşa edilen saraya taşınmıştır. Sonraları bu sarayın terkedildiği görülmektedir. Büyük bir olasılıkla, Tanzimat döneminde Helkis Mahallesi'ndeki Hükümet Konağı, hapishane ve telgrafhane (1864) ile polis karakolu (1894) yapılmadan önce de bu mahallede bulunuyordu. Hamilton (Amasya'ya gelişi 1837 yılından öncedir) Hükümet (Helkis) Köprüsünü betimlerken "Mültesim Konağı" karşısında olduğunu belirtmiştir⁸.

Kentin Fiziksel Yapısının İrdelenmesi

Erken Türk Döneminde sur içinde, Magdenos Köprüsü'nden içeri giren yol ile Aşağı Kale'yi boydan boya kateden aksın kesiştiği yerde bir çarşı nüvesi bulunduğu bilinmektedir⁹. Sur dışında ise Halifet Gazi Vakfiye'sine dayanarak bu medreseye yakın ve kent içinden geçen Samsun-Tokat yolu kenarında gelişen bir ticaret bölgesi ile Bayezid Paşa ve Yakut Paşa Vakfiyeleri'ne dayanarak Alçak Köprü ve Saraçhane Mahallesi'nin doğusunda Helkis Köprüsü başlarında iki uçdan başlayan çarşı nüvelerinin var olduğunu söyleyebiliriz. Sonra Alçak Köprü ve Helkis Köprüsü başlarındaki bu çarşı çekirdekleri Fatih Sultan Mehmed'in şehzadeliğinde yaptırılan Saraçhane ile birleşerek genişlemiştir¹⁰.

Erken Türk döneminin sonunda veya Osmanlı döneminin başında oluştuğunu söylediğimiz bu ticari elemanlara, Yörgüç Paşa Vakfiyesinin (1436) varlığını duyurduğu "...nehrin sağ sahilinde Kapan Hanı..., ...17 adet dükkân . . ." ¹¹ ile Hızır Paşa Vakfiyesi'ndeki (1465) "...Zahir-i belde yani sağ sahilde bedestan kurbünde Hoca Bahşayış Bin Hızır Amasi Han . . . zencirli Koğa Mahallesinde han..." ¹² gibi elemanları ekleyebiliriz.

Bugün ayakta duran Bedesten 1483 yılı yapıımı, H. Hüsameddin'in Firuz Ağa tarafından yaptırıldığı bildirdiği bir diğer bedesten de yaklaşık aynı yıllara ait olduğuna göre¹³ Hızır Paşa Vakfiyesi'ndeki Bedesten bugün var olmayan üçüncü bir bedestendir. Yörgüç Paşa Vakfiyesi'nin, 1436 tarihinden önce sur dışında varlığını bildirdiği Kapan Hanı'nın yeri M. Vazıh tarafından Yukarı Pazar olarak belirlenmiştir¹⁴. "Yukarı Pazar" Samsun-Tokat yolu üzerinde Halifet Gazi Medresesi yakınlarından Selağzı'na (Ekin Pazarı'na) kadar geniş bir alanın adıdır. Ancak ticari eylemin en yoğun olduğu bölge bugünkü Bedesten ve Taşhan'ın yer aldığı Kazancı, Hoca Süleyman, Kocacık Mahallelerinin kapladığı alandır. Evliya Çelebi'nin yukarıda sözü edilen Kapan Hanı'nı tartinin yapıldığı yer olarak tanımlaması, bu hanın bu bölgede aranması gereğini ortaya koymaktadır. Amasya'da çarşı bölgesini Bursa çarşısına benzeten Evliya'nın, Bedesten ve Kapan Hanı dışında

⁸ W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia, with some Account of their Antiquities and Geology*, cilt: II, London. 1842, s. 370.

⁹ Kuzucular, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁰ Hüsameddin, *a.g.e.*, s. 146-47.

¹¹ Ayverdi, E. H., *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri, 806-855 (1403-1451)*, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yay., No: 65, İstanbul, 1972.

¹² Ayverdi, E. H., *Fatih Devri Mimarisi*, İstanbul Fetih Derneği Yay., No: 11, İstanbul Matbaası, 1953.

¹³ Hüsameddin, *a.g.e.*, s. 157.

¹⁴ Mustafa Vazıh, *Belabil er-Rasiyye fi Riyaz Mesafil el-Amasiyye*, İl Kütüphanesi, TY 2574.

saydığı yedi adet Hâcegân (Tüccar anlamında) hanından beş adeti, Yörgüç Paşa Hanı, Bayezid Paşa Hanı, Mehmed Paşa Hanı, Hoca Mehmed Hanı, Sultan Bayezid Hanı bu dönemin yapılarıdır. Evliya, Mehmed Paşa Hanı'nın Tımarhane yakınlarında (Yani Yakutiye veya Mehmed Paşa Mahalleleri civarında) olduğunu notlarına eklemiştir¹⁵. Bu hanlardan Yörgüç Paşa Hanı'nın yeri ise H. Hüsameddin tarafından Gök Medrese Mahallesi'nde, Yukarı Bakacak Medresesi yakınlarında ve Samsun-Tokat ticari yolunun üzerinde olarak belirlenmiştir¹⁶. Diğerlerinin yeri belli değildir. H. Hüsameddin'in aktardığı bilgilere göre 16. yüzyılın başında Bozahane Mahallesi'nde Ubeydullah veya İbadullah denilen bir çarşı oluşmuştur. Varlığı bildirilen bu ticari elemanlar Kentin ana aksı üzerinde, Gök Medrese Mahallesinden Kazancı Mahallesi'ne kadar lineer bir ticari alanın uzandığını göstermektedir. Daha sonraki dönemlerde de bu aks üzerinde gelişmeler görülecektir. Örneğin daha önce varlığını duyurduğumuz, Devehane Mahallesi'ndeki Aydın (Kağnı) Mescidi ve Hamamı civarında "Kağnı Pazarı" olarak anılan bir çarşı ünitesinin 17. yüzyılın hemen başında oluşturulduğunu yine H. Hüsameddin bildirmektedir¹⁷. Sivil ve askeri kervanların konakladığı yer olması nedeniyle bu mahalleye verilen "Devehane" adından, bu aksın üzerinde II. Bayezid Külliyesi önünde bir genişleme olduğu anlaşılmaktadır. Günümüze de yansıyan Hoca Süleyman Mahallesi'ndeki "Saman Pazarı", Pir Mehmed Çelebi Camii ile Atabey Medresesi'nin bulunduğu bölgedeki "Sığır Pazarı" adları çok çeşitli ticari eylemlerin bu aks üzerinde toplandığını göstermektedir.

"Yukarı Pazar" olarak tanımlanan bu bölgenin dışında sözü edilen ikinci ticari alan "Aşağı Pazar" olarak adlandırılan bölgedir. Yine kentin ana aksı üzerinde yer alan bu bölgenin sınırlarını birincisi kadar net belirlemek olası değildir. M. Vazih Yakutiye Mahallesi yakınlarında Bayezid Paşa tarafından yaptırılan ve "Bayram Paşa Hanı" olarak tanınan bir karbansaray (kervansaray/han)'ın bulunduğu alanın "Aşağı Pazar" olarak tanımlanan ticari bölge olduğunu¹⁸ söylemektedir. Bu hanın varlığından, kervansaraylar başlığı altında Bayram Paşa Misafirhanesi olarak, Evliya Çelebi de söz eder¹⁹. Bayram Paşa adının bu yapıya IV. Murad'ın vezirlerinden olan bu kişinin İran seferi sırasında kalması nedeniyle verildiğini yine M. Vazih belirtir [Aynı Yer]. Helkis Köprüsü ile Pirinççi (eski adıyla Doğrak) Mahallesi arasındaki alanı genel olarak, bu ticaret bölgesinin bulunduğu yer olarak tanımlamak olası gözüküyor. Ancak 1523 tarihli ve 387 no'lu²⁰ ve 1576 tarihli ve 26 no'lu²¹ tapu tahrir defterlerinde Aşağı Pazar adında bir mahalle yer almaktadır. Yukarıda sayılan genişlikte bir alanın "24-23" vergi nüfuslu "Aşağı Pazar Mahallesi" olarak tanımlanması olanaksızdır. Bu mahallenin yeri, bu bölgede Selağzından başlayarak Gümüşlüzade, Sofioğlu, Yakutiye ve Mehmed Paşa Mahalleleri arasında aranmalıdır. Ticari bölge olarak "Aşağı Pazar" adı bu sayılan mahalleleri de kapsayan bir alan olarak kullanılmış olabilir. Bu mahallede aynı adı taşıyan bir de mescid bulunmaktaydı. Bu mescidin en azından 1819 tarihine kadar işlevini sürdürdüğü müezzin tayini ile ilgili bir ilâmdan anlaşılmaktadır²².

Hızır Paşa Vakfiyesi'nde Zincirli Koğa Mahallesi'ndeki bir handan sözedilmektedir. "Zincirli Koğa" adının Zincirli Kaya ile bir bağlantısı düşünülebilirse adı geçen mahallenin bugünkü Dere Mahallesi'nin bölümleri olan İslam ve Temenna adındaki Osmanlı mahallelerinden birinin veya her ikisinin yerinde olması bir olasılıktır. Amasya'nın simgelerinden biri olan ve Bozoklu O. Şakir' in Amasya minyatürüne de işlediği ünlü zincir parçası bu mahallelerin üstündeki aynı adlı kayada bulunuyordu²³. 1893 yılında koptuğunda Temenna Mahallesi'ndeki Ermeni evleri arasında düşerek kay-

¹⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, Yayınlayan: A. Cevdet, Dersaadet, İkdam Matbaası, 1314, s. 188.

¹⁶ Hüsameddin, *a.g.e.*, s. 287.

¹⁷ Hüsameddin, *a.g.e.*, s. 183.

¹⁸ Vazih, *a.g.e.*, v. IIb, 25a.

¹⁹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 189.

²⁰ Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Tapu Tahrir Defteri, No. 387.

²¹ Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, *a.g.d.*, v. 2b, 16b.

²² Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Cevdet Tasnifi, Evkaf Kataloğu, Belge No: 14631.

²³ Tayş, M., "Bozok'lu Osman Şakir'in Resimli İran Sefaretnamesi", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, sayı: 62/341, 1978, s. 22-29.

bolduğunu H. Hüsameddin söyler²⁴. Bu varsayımlara dayanarak, Aşağı ve Yukarı Pazar olarak tanımlanan ve Samsun-Tokat yolu üzerinde birbirini izleyen bu iki bölgenin oluşturduğu uzun ticaret aksından başka bu iki mahallenin yer aldığı Zincirli Kaya'nın eteğinde de bir çarşı ünitesinin varlığı düşünülebilir. Kuşkusuz bir çok mahallenin merkezinde küçük alışveriş noktaları bulunuyordu. Ancak içinde han bulunan bir ünitenin diğerlerinden farklı boyut ve nitelikte olacağı açıktır (Tanımlanan çarşı bölgeleri için bkz. Şekil. 3).

15. yüzyıla ait vakfiyelerde de bir kaç mahalle adı bulunmaktadır. Bunlardan üçü (Darüşşifa, Pervane ve Kibritiye) hemen Osmanlı döneminin başındaki belgelerde yer almaktadırlar. Bunlara Hızır Paşa Vakfisi'nde görülen (H. 870/1465) Meydan ve Zincirli Koğa Mahalleleri²⁵ eklenebilir. Darüşşifa, Zincirli Koğa ve Kibritiye Mahalleleri'nin tapu tahrir defterlerinde yer almadığı görülüyor. Elimizdeki ilk defter 1523 tarihli olduğuna göre bu mahalle adlarının bu tarihten önce değişmiş olduğu anlaşıyor. Bu defterde, Meydan Mahallesi Mahalle-i Meydan-ı Mescid-i Sebküddin, Pervane Mahallesi de Mahalle-i Cami-i Pervane olarak kaydedilmiştir.

Başbakanlık Arşivi'ndeki H. 929 (1523) tarihli ve 387 no'lu tapu tahrir defterinde, kent içinde, 48 İslam, 4 Gebran (Gayrimüslim) toplam 52 mahalle kayıtlıdır²⁶. Bunlardan 14 adetinin mescit ve cami adları taşıdığı görülmektedir. Ayrıca kentteki iki cemaat, bir taife ile doğrudan kente (nefs-i Amasya) bağlı beş adet köyün sayımı da birlikte verilmiştir. Bunların arasında H. Hüsameddin'in kentin mahalleleri arasında saydığı Şeyh Cu'i ve Ziyre/Ziyare yerleşmeleri de bulunuyor. Kent merkezine ait olan mahallelerden yeri bilinenler plan üzerine işlenmiştir (Şekil. 4). Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki H. 984 (1576) tarihli 26 No. lu tapu tahrir defterinde de 49 İslam, 4 Gebran toplam 53 mahalle görülmektedir²⁷. 1642 yılında kente gelen Evliya Çelebi de 48 İslam ve 5 Gayrimüslim toplam 53 mahalle olduğunu söyler²⁸. H. Hüsameddin²⁹ ve A. Demiray'ın³⁰ 20. yüzyılda bildirdikleri mahalle veya mevki adları ve sayıları yaklaşık aynı bilgileri yansıtır. Bu dönemde oluşan kent dokusunun 20. yüzyıl başına kadar çok az değişme ve yenilenmelerle geldiği rahatlıkla söylenebilir. Değişmeler de çoğunlukla biraz daha yoğunlaşma ve yinelenmeyle gerçekleşmiştir. Yinelenmelerin büyük bir bölümünün nedeni de kentin karşılaştığı deprem, sel ve yangın gibi afetlerdir.

387 no'lu BBATT'de kırksekiz İslam mahallesinden kırkbiri, dört Gayrimüslim mahallesinden biri plan üzerinde görülmektedir. Geri kalan yedi İslam mahallesinden ikisinin sur içinde olduğu adlarından anlaşılmaktadır. Birisi Hak-i Zir (bu sözcükler doğru okunamamış olabilir) der Şehr-i Enderun olarak kayıtlıdır. Bu defterde Mescid-i Kutbüddin olarak geçen diğer mahallenin, H. 984 (1576) tarih ve 26 no'lu defterde Mescid-i Kutbüddin der Şehr-i Enderun olarak kayıtlı olması bunun da sur içinde olduğunu gösterir. Bu iki mahalle, adlarının planda boş kaldığı görülen Hatuniye ve Kurşunlu Mahalleleri'nin bu dönemdeki karşılığı olmalıdır (Şekil. 4).

Yerine oturtulamayan mahallerden "Aşağı Pazar Mahallesi" nin Gümüşlüzade, Sofizade, Yâkutiye ve Mehmed Paşa Mahalleleri arasında aranması gerektiğini çarşı bölgelerini irdelerken belirtmiştik. "Alaca Mescid Mahallesi" nin de yine bu mahallelerin yer aldığı bölgede aranması gerekmektedir. Bu mahalle 26 nolu defterde Müeyyidzade ve Ya'kubiye Mahalleleri ile birlikte "Mahalle-i Müeyyidzade ma' Mahalle-i Ya'kubiye ve Alaca Mescid" olarak kaydedilmiştir (Tablo. 1). Bu da büyük olasılıkla bu mahallerin yanında olduğunu gösterir. "Du'a Mahallesi" 26 no'lu defterde ikinci adıyla birlikte "Du'a nâm-ı diğer Bezzasistan" olarak kayıtlıdır. Ahi ve lonca örgütlerinde meslek gruplarının kendilerine ait çarşı veya arastalarında törenle işe başladıkları, bunu gerçekleştirdikleri açık veya kapalı bir dua mekânları olduğu bilinmektedir. Dua ve bezzasistan veya bedesten sözcükleri arasında

²⁴ Hüsameddin, *a.g.e.*, s. 287.

²⁵ Ayverdi, *Fatih Devri...*s. 28'deki alıntı.

²⁶ Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Tapu Tahrir Defteri, No. 387..., s. 353-55.

²⁷ Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, *a.g.d.*, v. 2b-17a.

²⁸ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 186.

²⁹ Hüsameddin, *a.g.e.* s. 105-77.

³⁰ Demiray, *a.g.e.*, s. 114-30.

böyle bir ilişki kurmak olası. Bu mahalle, bir bezzasistan yanında aranmalıdır. Amasya'da bugün ayakta duran büyük bedestenin dışında iki bedestenin daha varlığını biliyoruz. Ayrıca tam sözcük karşılığıyla bezzasistan/bez çarşısı olarak düşünüldüğünde ve bu dönemlerde Amasya'nın en önemli iş kolunun dokumacılık (özellikle ipek dokumacılığı) olduğu göz önüne alındığında bu sayı bilinenlerin de ötesine gidebilir. Ancak günümüzde ayakta duran Taş Bedesten'in, yalnızca kayıtlarda geçen diğer yok olmuş bedestenlerden daha önemli bir yapı olduğu varsayılırsa bütün dokuma ve manifatura esnafının birlikte dua ettikleri "Dua Mekânı"nın bu bedesten içinde veya yanında olabileceği ve bu mahalleye adını verebileceği düşünülebilir. Tabii bu bir varsayımdır, ancak Dua ve Bedesten adlarını taşıyan bir mahallenin de en akla uygun açıklamasıdır. Bu varsayım onaylanırsa Kazancı Mahallesi'nin Bedesten tarafının Dua veya Bedesten Mahallesi olduğu sonucuna varılır. Yine varsayımlarla plan üzerine oturtulabilecek bir mahalle de "Mevlana Sofi" dir. Bu mahallenin Mevlevihane'nin yerinde veya yakınında olması akla gelebilecek ilk olasılıktır. Ancak bu defterde var olmayan ve TKTTD 26'da kayıtlı olduğunu gördüğümüz Sofizade Mahallesi'nin de önceki adı olması bir diğer olasılıktır. Adını da okuyamadığımız son İslam mahallesi'nin yeri konusunda da söz söyleme durumunda değiliz.

Adı kesin olarak okunabilen ve yeri bilinen Gayrimüslim mahallesi "Savakça Köprü Mahallesi'dir". Adını Savakça Deresi üzerindeki köprüden aldığı anlaşılan bu mahalle günümüzde Sevadiye olarak bilinen ve Savakça Deresi'nin yanında bulunan mahalledir. Diğer üç Gayrimüslim mahallesinin adlarının da çok doğru okunduğu söylenemez. Kentin ortasında yer alan ve bu 1523 tarihli defterin yanısıra 26 no'lu ve 1576 tarihli defterde de bulunmayan Bozahane Mahallesi , 1688 ve 1845 tarihli iki cizye defterinde kayıtlıdır³¹ 1845 tarihli defterde kırkdokuzu Ermeni ve onyedisi Rum altmışaltı vergi nüfusu barındırdığı görülen ve 1523 yılındaki defterde "Vartan" adıyla kayıtlı olan Ermeni mahallesi olabilir.

Amasya Merkez Kazası'nın (Nefs-i Amasya) bu sözünü ettiğimiz 387 no' lu defterde vergi nüfusu, yekun olarak 52 mahalle, 2 cemaat ve 1 taife'de 324 Gebran (Gayrimüslim) ve 1561 İslam olmak üzere toplam 1885 olarak kaydedilmiştir³². Mahallelerde kayıtlı olan vergi nüfusu tek tek toplandığında da İslam nüfusu bir sayı farkla 1562 çıkmakta, Gayrimüslim nüfusu ise dört mahallede 222 ve iki cemaat ve bir taife de 102 olmak üzere yine 324 çıkmaktadır. Bu 1885 olarak kaydedilen vergi nüfusunu 4 katsayısı ile çarparsak kent nüfusu 7540 olarak bulunur. Bu katsayıyı 3 ve 5 limitlerinde tutarsak yaklaşık 5500-9500 arası bir nüfus karşımıza çıkar.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, H. 984 (1576) tarih ve 26 No'lu tapu tahrir defterinde kent merkezinde 53 mahalle bulunmaktadır (Tablo. 2, Şekil. 5). Ancak bunlardan üçü "Mahalle-i Müeyyidzade ma' Mahalle-i Ya'kubiye ve Alaca Mescid" olarak kayıtlıdır. BBTDD 387'de görülen dört Hristiyan mahallesinden üçü bu defterde de aynı adlarla (Vartan, Andreyas veya Andreyan, Yorgi nam-ı diğer Papas) olarak, Savakça Köprü Mahallesi de bugünkü adıyla Sevadiye olarak kayıtlıdır. Yine BBTDD 387 'de yer alan iki cemaat (Cemaat-ı Nasara ve Cemaat-ı Yahudiyan) bu defterde de bulunmaktadır. Bunun dışında bazı İslam mahallelerine az sayıda da olsa Gayrimüslim nüfus karıştığı görülmektedir. Bunlar, Mescid-i Dede Kasım nam-ı diğer Kazancı (2), Bayezid Paşa (1), Mescid-i Çeribaşı Mahmud Bey (2) ve Eski Kethuda (9) mahalleleridir. Birönceki defterde yer alan Mevlana Sofi Mahallesi bu defterde bulunmamaktadır. Buna karşılık bu defterde yeni üç mahalle adı görülmektedir ki bunlardan Sofioğlu'nun yeri bellidir ve Sofi sözcüğü'ne dayanarak bunun önceki defterde yer alan Mevlana Sofi karşılığı olmasının olasılıklardan biri olduğu daha önce belirtilmişti. Yeri bilinmeyen iki mahalleden biri Şah Çelebi olup yeri hakkında bir değerlendirme yapma olanağı görülmemektedir.

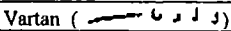
³¹ Başbakanlık Arşivi, İstanbul. Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi, Amasya Cizye Defteri (Mücmel), No. 1111, H. 1099/1688, s. 3; Başbakanlık Arşivi, Kâmil Kepeci Tasnifi, Amasya Cizye Defteri (Mufassal), No. 3878, H. 1261/1845, s. 49-50, 58.

³² Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Tapu Tahrir Defteri, No. 387..., s. 355.

Tablo 1. Başbakanlık Arşivi, H. 929 (1523) Tarih ve 387 No'lu Tapu Tahrir Defteri'ndeki Mahalleler**A. Yeri Kesin Olarak Bilinenler**

No	Mahalle Adı	Vergi Nüfusu				No	Mahalle Adı	Vergi Nüfusu			
		İmam	Hane	Müc.	Top.			İmam	Hane	Müc.	Top.
1	Acem Ali	1	30	13	44	27	Alçak Köprübaşı	1	17	10	28
2	Bayezid Paşa	1	39	11	51	28	---				
3	---					29	Küçüköğüz	1	22	12	35
4	Cami-i Şehr-i Enderun	2	17	11	30	30	---				
5	Mescid-i Serasker Mahmud Bey	1	30	13	44	31	Mescid-i Kılıççı .?	1	10	1	12
6	Şeyh Kırık	2	17	7	26	32	Mehmed Paşa	1	43	19	64
7	Çırakçı	1	27	6	34	33	Cami-i Pervane	1	16	7	24
8	Dartısselâm	1	16	7	24	34	Toğrak	-	45	8	53
9	Dere Mescid	1	66	27	94	35	Receb Halife	1	23	19	43
10	Devehane	1	23	10	34	36	Meydan-ı Mescid-i Sebküddin	1	18	8	27
11	Eski Kethûda	1	9	2	12	37	Ahi Sa'deddin	1	4	11	16
12	Kilise	1	15	4	20	38	Saraçlar	1	19	5	25
13	Gökmedrese	1	25	12	37	39	Saray		7		7
14	Gümüsoğlu	1	20	21	42	40	Savakça Köprü (Gebran)				73
15	Mescid-i Hacı Hamza	1	27	14	42	41	Sofiler	2	55	27	91 (84)
16	İnaret-i Sultan Bayezid Han	-	23	6	29	42	---				
17	---					43	Şamice	1	11	19	31
18	---					44	Şamlular	1	54	17	72
19	---					45	---				
20	Mescid-i Hoca Süleyman	2	30	11	44	46	---				
21	Hızır Bey	-	8	3	11	47	Temenna	1	33	6	40
22	Eslem	1	25	18	44	48	Uzun Mustafa	1	18	3	22
23	Mescid-i Kamertüddin	1	13	3	17	49	Üçler-i Kibar	1	26	17	44
24	Karatay der Şehr-i Enderun	2	19	3	24	50	---				
25	Mescid-i Dede Kasım	2	19	16	37	51	Müeyyidzade	1	15	5	21
26	Kocacıoğlu	-	19	6	25	52	Yörgüç Paşa	1	8	5	14

B. Yeri Bilinmeyenler

Mahalle Adı	İ	H	M	T	Mahalle Adı	İ	H	M	T
Mescid-i Kutbüddin (Sur içinde)	1	20	15	36	Alaca Mescid	1	4	4	9
Hak-i Zir (?) der Şehr-i Enderun	1	22	9	32	...?	-	6	1	7
Aşağı Pazar	-	17	7	24	Vartan ()				53
Du'a	1	4	5	10	Andreyas veya Andreyani ()				63
Mevlana Sofi	-	9	1	10	Yorgi namıdır Papas				33

Taife-i ...?				8
Cemaat-ı Yahûda				73
Cemaat-ı Nasara				21
Toplam Müslim	48	1042	471	1561
Toplam Gebran				324
TOPLAM				1885

Tablo 2. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, H.984 (1576) Tarih ve 26 No'lu Tapu Tahrir Defteri'ndeki Mahalle Adları

A. Yeri Kesin Olarak Bilinenler

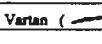
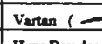
No	Mahalle Adı	Vergi Nüfusu			No	Mahalle Adı	Vergi Nüfusu		
		Hane	Müc.	Top.			Hane	Müc.	Top.
1	Acem Ali	34	22	56	27	Alçak Köprübaşı			23
2	Bayezid Paşa	36	22	58	28	---			
3	---				29	Kübceğiz	63	46	109
4	Cami-i Şehr-i Enderun	26	4	30	30	---			
5	Mescid-i Serasker Mahmud Bey	24	20	44	31	Mescid-i Kılıççı	15	10	25
6	Şeyh Kırık	54	35	89	32	Mehmed Paşa	53	54	105 ?
7	Çırakçı	17	3	20	33	Cami-i Pervane	40	24	64
8	Darüsselâm			39	34	Doğrak	52	34	86
9	Dere Mescid	98	54	152	35	Receb Halife	40	24	64
10	Devehane	39	28	67	36	Aşağı Meydan-ı Mescid-i Sebküddin	29	21	50
11	Eski Kethûda Gebran	17 7	8 2	25 9	37	Ahi Sa'deddin der Şehr-i Enderun	15	8	23
12	Mescid-i Kilise	30	24	54	38	Saraçlar	?	10	36
13	Gökmedrese	58	19	77	39	Saray	11	10	21
14	Gümüloğlu	69	7	76	40	Sevadiye	93	36	129
15	Mescid-i Hacı Hamza	23	34	57	41	Sofiler	48	40	88
16	İmaret-i Merhum Sultan Bayezid Han	32	23	55	42	---			
17	---				43	Şamice	48	13	61
18	---				44	Şamlular	43	32	76
19	---				45	---			
20	Mescid-i Halife Süleymanoğlu nam-ı diğer ..?..	50	19	69	46	---			
21	Hızır Bey	21	14	35	47	Temenna	43	47	90
22	Eslem			40	48	Uzun Mustafa	18	20	38
23	Mescid-i Kamerüddin	30	21	51	49	Üçler	70	10	80
24	Karatay der Şehr-i Enderun	26	11	37	50	---			
25	Mescid-i Dede Kasım nam-ı diğer Kazancı	17	7	24	51	Müeyyidzade ma' Mahalle-i ve Alaca Mescid	21	15	36
26	Kocacıkoglu	12	11	23	52	---			

B. Yeri Bilinmeyenler

Mahalle Adı	H	M	T	Mahalle Adı	H	M	T
Mescid-i Kutbüddin (Sur İçinde)	19	16	35	Şah Çelebi	3	4	7
Hak-i Zir (?) der Şehr-i Enderun	27	25	52	Vartan ()	61	39	100
Aşağı Pazar	14	9	23	Andreyas veya Andreyani ()	18	29	47
Du'a nam-ı diğer Bezzasistan	11	2	13	Yorgi namıdiğer Papas	18	17	46 ?
Hızır Bey der Şehr-i Enderun	10	3	13				
Cemaat-ı Yahûda		38	25	63			
Cemaat-ı Nasara		13	3	16			
Toplam Müslim		1558	864	2422			
Toplam		151	264	415			
TOPLAM		1709	1128	2837			

Tablo 3. Belgelere Göre Mahalle Listeleri

Mh. No.	H. Hüsemeddin (Gepel)	BBA ,TTD,No:387 H.929 (1523)	TKA,TTD,No:26 H.984 (1576)	BBA ,TTD,No:776 H.1052 (1642)	BBA,MM,No:1111 H.1099 (1688)	BBA,KK,No:3878 H.1261 (1845)
1	Acem Ali	Acem Ali	Acem Ali	---	Acem Ali	Acem Ali
2	Bayezid Paşa	Bayezid Paşa	Bayezid Paşa	Bayezid Paşa	Bayezid Paşa	Bayezid Paşa
3	Bozahane	---	---	---	Bozahane	Bozahane
4	Cami-i Enderun	Cami-i Şehr-i Enderun	Cami-i Şehr-i Enderun	---	Cami-i Enderun	---
5	Çeribaşı	Mescid-i Şerifler Mahmud Bey	Mescid-i Çeribaşı Mahmud Bey	---	Çeribaşı	Çeribaşı
6	Çolak (Şeyh Kırık)	Şeyh Kırık	Şeyh Kırık	Şeyh Kırık Ma' Hankâh	---	---
7	Çırakçı	Çırakçı	Çırakçı	---	Çırakçı	Çırakçı
8	Darüselâm	Darüselâm	Darüselâm	---	Darüselâm	Darüselâm
9	Dere	Dere Mescid	Dere Mescid	---	Dere	Dere
10	Devehane	Devehane	Devehane	Devehane	Devehane	Devehane
11	Eski Kethüda	Eski Kethüda	Eski Kethüda	---	Eski Kethüda	Eski Kethüda
12	Fethiye	Külliye	Mescid-i Külliye	---	---	Fethiye
13	Gökmedrese	Gökmedrese	Gökmedrese	Gökmedrese	Gökmedrese	---
14	Gümüşözüde	Gümüşözü	Gümüşözü	---	Gümüşözüde	Gümüşözüde
15	Hacı Hamza	Mescid-i Hacı Hamza	Mescid-i Hacı Hamza	---	Hacı Hamza	Hacı Hamza
16	Hacı İlyas	İmâret-i Sultan Bayezid Han	İmâret-i Merhum Sultan Bayezid Han	---	---	---
17	Hetüriye	---	---	---	Hetüriye	---
18	Hekim Çelebi	---	---	---	---	---
19	Helkis (Sade Helkis)	---	---	---	---	Şade Helkis
	(Bağ Helkis)	---	---	Bağ-i Herkiş	---	Bağ-i Helkis
20	Hoca Süleyman	Mescid-i Hoca Süleyman	Mescid-i Halife Süleymanoğlu n.d.	---	Hoca Süleyman	Hoca Süleyman
21	Hızır Paşa	---	---	---	---	---
22	İslâm (Eslâm Hatun)	Eslâm	Eslâm	---	İslâm	İslâm
23	Kamerüddin	Mescid-i Kamerüddin	Mescid-i Kamerüddin	---	Kamerüddin	---
24	Karatay	Karatay der Şehr-i Enderun	Karatay der Şehr-i Enderun	---	Karatay	---
25	Kazancı	Mescid-i Dede Kasım	Mescid-i Dede Kasım nam-ı diğer Kazancı	---	Kazancı	Kazancı
26	Kocacık	Kocacıkolu	Kocacıkolu	Kocacık	---	Kocacık
27	Köprübaşı	Alacak Köprübaşı	Alacak Köprübaşı	---	Köprübaşı	Köprübaşı
28	Kuba	---	---	---	---	---
29	Küçükçiz (Göbeçiz)	Küçükçiz (Göbeçiz)	Küçükçiz	---	---	Küçükçiz
30	Kurumlu	---	---	---	Kurumlu	---
31	Kılıççı	Mescid-i Kılıççı?.....	Kılıççı	---	Kılıççı	Kılıççı
32	Mehmed Paşa	Mehmed Paşa	Mehmed Paşa	---	Mehmed Paşa	Mehmed Paşa
33	Pervane	Cami-i Pervane	Cami-i Pervane	---	Pervane Bey	Pervane
34	Piripici	Tolrak	Tolrak	---	---	---

Mh. No.	H. Hüsameddin (Gege)	BBA, TTD, No: 387 H. 929 (1523)	TKA, TTD, No: 26 H. 984 (1576)	BBA, TTD, No: 776 H. 1052 (1642)	BBA, MM, No: 1111 H. 1022 (1688)	BBA, KK, No: 3878 H. 1261 (1845)
35	Receb	Receb Halife	Receb Halife	Receb	---	---
36	Sebakoddin	Meydan-ı Mescid-i Sebakoddin	Aşağı Meydan-ı Mescid-i Sebakoddin	---	---	---
37	Sadeddin	Abi Sa'deddin	Abi Sa'deddin der Şehr-i Enderun	Sa'deddin	---	---
38	Saraghane	Saraciler	Saraciler	---	Saraghane	Saraghane
39	Saray	Saray	Saray der Şehr-i Enderun	---	Saray	Saray
40	Savadive (Savahca)	Savakça Köprü	Savadive	Savadive-i Aslive	Yukarı Savadive	Yukarı Savadive
					Aşağı Savadive	Aşağı Savadive
41	Sofiler	Sofiler	Sofiler	---	Sofiler	Sofiler
42	Sofuzade	---	Sofioğlu	---	Sofrâde	Sofuzade
43	Samice	Samice	Samice	---	Samice	---
44	Samular	Samular	Samular	Samu	---	---
45	Şehreköprü	---	---	---	---	---
46	Taler	---	---	---	---	---
47	Temenna	Temenna	Temenna	---	Temenna	Temenna
48	Uzun Mustafa	Uzun Mustafa	Uzun Mustafa	---	---	Uzun Mustafa
49	Öçler	Öçler-i Kâbir	Öçler	---	---	---
50	Ya'kub Paşa	---	---	Ya'kub Paşa	---	---
51	Yâkûtiye	Müeyyidzade	Müeyyidzade ma' Mahalle-i Ya'kubiye ve Alaca Mescid	Yâkûtiye nam-ı diğer Ya'kub Paşa	Yâkûtiye nam-ı diğer Ya'kubiye	Yâkûtiye
52		Yörgüç Paşa	---	---	---	---
	---	Aşağı Pazar	Aşağı Pazar	---	---	Pazar-ı Sofî
	---	Du'a	Du'a nam-ı diğer Bezzasigan	---	---	---
	---	Mescid- i Kutbuddin	Mescid-i Kutbuddin der Şehr-i Enderun	---	---	---
	---	Alaca Mescid	---	---	---	---
	---	Mevlâna Sûfi	---	---	---	---
	---	Hak-i Zir (?) der Şehr-i Enderun	Hak-i Zir (?) der Şehr-i Enderun	---	---	---
	---	Andreyas veya Andreyani ()	Andreyas veya Andreyani ()	---	---	---
	---	Vartan ()	Vartan ()	---	---	---
	---	---	Hüzar Bey der Şehr-i Enderun	---	---	---
	---	Yorgi nam-ı diğer Papas	Yorgi nam-ı diğer Papas	---	---	---
	---	Alaca Mescid	---	---	---	---
	---	---	Şah Çelebi	---	---	---
	---	---	---	---	Yahudiyan	---

BBATTD : Başbakanlık Arşivi Tapu Tahrir Defteri
BBAMM : Başbakanlık Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi
BBAKK : Başbakanlık Arşivi Kamil Kepeci Tasnifi
TKATTD : Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi Tapu Tahrir Defteri

Diğer mahalle sur içinde yer aldığı anlaşılan Hızır Bey Mahallesi'dir. Aynı defterde yer alan diğer Hızır Bey Mahallesi'nin sur dışındaki Hızır Paşa Mahallesi olduğu anlaşıyor. Bu defterdeki sayıma yine kente bağlı köyler (Karye-i Şeyh Cu'î, Karye-i Ziyare vb.) eklenmiştir. Bunları değerlendirme dışı tuttuğumuzda kent içinde 415'i Gebran olmak üzere toplam 2837 vergi nüfusu karşımıza çıkmaktadır. Jennings merkez kazaya (Nefs-i Amasya'ya) bağlı bu sözünü ettiğimiz karyeleri de toplama eklediği için 775 Gebran toplam 3326 vergi nüfusu çıkarmıştır³³. Aradaki fark bu köylerden gelmektedir. BBTDD 387 ile karşılaştırdığımızda % 50. 5 bir artış gözlenmektedir.

İncelenen üçüncü tapu tahrir defteri Başbakanlık Arşivi'ndeki H. 1052 (1642) tarih ve 776 No'lu defterdir. Bu defter eksik ve bozuk olup yalnızca 17 mahalle görülmektedir. Bunlardan birinin adı yırtılmış olup bir adetinin de okunamamaktadır. Diğer 15 mahalle yerleri bilinen mahallelerdir. Şeyh Cu'î Yerleşmesi diğer defterlerde merkeze bağlı karye olarak kayıtlı olduğu halde burada mahalle olarak görülmektedir. Bu 17 mahallede 94 'ü zımmi olmak üzere 459 nüfus kayıtlıdır. Ayrıca defterde kent merkezinin toplam nüfusu da 1736 olarak kayıtlıdır. Ancak bu nüfusun içinde daha önceki defterlerde görülen merkeze bağlı 5 karyenin de bulunduğu sanılmaktadır. Zaten bir tanesi yukarıda sözünü ettiğimiz gibi 17 mahallenin arasında yer almıştır (Tablo. 3, Şekil. 6). Bu defterdeki vergi nüfusunun diğerlerinden daha düşük olduğu görülmektedir. Bunun iki nedeni olabilir. Bilindiği gibi Yeşilirmak Havzası Celali olaylarından en çok etkilenen bölgedir. Bölgeden kaçış söz konusudur. Bu tahrir, belki de, bu olaylardan sonra yapılan ilk tahrirdir. Ayaklanmaların hemen arkasından, devletin eski güçlü dönemlerinde olduğu kadar sağlıklı bir sayım yaptıramamış olması da ikinci olasılıktır. Söz konusu olan vergi saptanması amacıyla yapılan bir sayımdır. Halk her zaman bundan kaçmanın veya vergi yükünü hafifletmenin bir yolunu aramıştır.

Tablo 4. 13 Kentin 1523 ve 1576 Yıllarındaki Nüfus Tahmini

Defter	Tarih	Müslim	Gebran	Toplam	Katsayı 3	Katsayı 4	Katsayı 5
BBTDD 387	1523	1561	324	1885	5665	7540	9425
TKTTD 26	157	2422	415	2837	8511	11248	14185
BBTDD 776	1642	?	?	1736	5208	6944	8680

Yukarıdaki değerlendirmelerde 3-5 arası kat sayılar kullanılmıştır. Bu sayımlarda BBTDD 387'de 1561 İslam sayısının 471'inin, TKTTD 26'da ise 2837 toplam sayısının 1072 'sinin mücerred yani (12-35 yaş arasında bekar erkek) olduğu göz önüne alınırsa 5 katsayısının toplam tahrirle çarpılması bile büyük bir olasılıkla olduğundan büyük bir sayı ortaya çıkarmaktadır.

Evliya Çelebi aynı yıllarda Amasya'ya geldiğinde kentteki hane sayısını 5000 gibi yuvarlak bir sayıyla vermiştir ki bu da en azından 25-30 bin nüfus eder. Ancak Evliya'nın ad sayarak sıraladığı elemanlar dışında global verdiği değerleri her zaman ihtiyatlı karşılamak gerekir. Hele bunları ciddi demografik sayımlarla karşılaştırmak yanıltıcı olabilir. Nitekim yukarıdaki tahrir ne kadar eksik olursa olsun -ki bu eksiklik yalnızca bir varsayımdır- kentin nüfusu hakkında bir fikir veriyor. Örneğin Aktüre³⁴, Evliya'nın verdiği sayıları Perrot'dan aldığı değerlerle karşılaştırarak 17. yüzyılda 25. 000 bin olan kent nüfusunun 19. yüzyıl ortalarında da 25 bin ile dengelendiği sonucuna varmaktadır. Aktüre'nin gerek bu makalesinde gerek "19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi" adlı çalışmasında³⁵ çeşitli örnekler üzerinde kentlerin fiziksel yapısı ile ilgili değerlendirmeleri Amasya için de geçerlidir. Daha önceki değerlendirmelerimiz de bu yöndedir. Ancak

³³ R. J. Jennings, "Urban population in Anatolia in the sixteenth century: A study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 7, 1971, s. 38.

³⁴ S. Aktüre, "17. yy. Başından 19. yy. Başına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirsel Yapının Değişme Süreci", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, I :1, Ankara, 1975, s. 112.

³⁵ S. Aktüre, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yay. , Ankara, 1978.

bu kent nüfusunun hiç artmadığı anlamına gelemez. Artan nüfus topoğrafik sınırlara dayanmış olan gevşek dokunun yoğunlaşması biçiminde olmuştur. Yukarıda bulduğumuz nüfusa var saydığımız nüfus kaçağını da eklersek en fazla 10. 000 dolaylarında bir sayıyla karşılaşırız. Aşağıda değerlendirceğimiz 1831 sayımı ile karşılaştırıldığında ikiyüzyıl gibi bir süre için çok olmasa da % 50 gibi artış görülmektedir.

Tablo. 5. Sivas Vilayet Salnamelerine Göre Amasya Kenti'nin Nüfusu

Tarih	Hane	Müslim	G. Müslim	Toplam
H.1287/1870	-	3.021	2.578	5.599
H.1288/1871	3.164	4.773	3.168	7.941
H.1292/1875	3.842	9.382	6.252	15.634
H.1306/1888-89	3.813	14.589	3.191	19.019
H.1308/1890-91	"	"	"	"
H.1325/1907	-	47.396	11.640	59.036

19. yüzyılda nüfus ile ilgili daha ciddi sonuçlar da vardır. Örneğin 1831 nüfus sayımı -yine eksik bir sayım olmasına karşın- doğruya daha yakın sonuçlar yansıtmaktadır³⁶. Bu sayımda 12-35 yaşındaki yetişkinlerin yanında yaşlı ve çocuklar da sayılmıştır. Amasya Kazası'nın nüfusu 1319 vergi yükümlüsü ile 3007 yaşlı ve çocuk 4326 İslam ve 2053 Gayrimüslim olmak üzere toplam 6379 olarak verilmiştir. Ancak yine Karatekin, Kayabaşı ve Sıra Bağları'ndaki nüfus da bunlara eklenmiştir. Yani kentin merkez nüfusu 6214 olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna kadın ve kız çocukları da eklersek en abartılı biçimde 15 bin civarında olduğunu onaylayabiliriz. Bu sayımdan sonra çeşitli kaynakların verdiği değerler 25-30.000 üzerinde değerler göstermektedir: Feruhan Bey 1847'de 25.000³⁷ Perrot 1864 'de 25.000³⁸, Cuinet 1890'da 30. 000³⁹. Ancak salnamelerdeki değerler bu global sayıların altında gözükmemektedir (Tablo). Sivas Vilayeti salnamelerine göre H. 1287 (1870)'de toplam nüfus 5. 599⁴⁰, H. 1288 (1871)'de 7.941⁴¹, bundan dört yıl sonra ise H. 1292 (1875)'de 15. 634⁴² olarak verilmiştir. Bu üçüncüsünde kadın erkek tüm nüfusun sayıldığı görülüyor. H. 1306 (1888-89)⁴³ ve H. 1308 (1890-91)⁴⁴ değerleri aynı olup 1239 göçmen nüfusu da dahil 19.019 dur. Bu arada yeni bir sayım yapılmadığı anlaşıyor. H. 1325 (1907)⁴⁵ salnamesindeki değerler ise tüm karyeler ile birlikte sancak nüfusunu verdiği için karşılaştırma olanağı bulunmamaktadır. Bu sayı 59.036'dır.

³⁶ E. Z. Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda ilk Nüfus Sayımı*, T. C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1943.

³⁷ P. M. Bijişkyan, (Trabzonlu), *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası, 1817-1819*, Çeviren ve Notlar: Hrand D. Andreasyan, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1969. s. 34' deki alıntı.

³⁸ G. Perrot, *Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure*, Paris, 1864, s. 455.

³⁹ V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, Paris, 1894, s. 741.

⁴⁰ *Sivas Vilayeti Salnamesi*, H. 1287 / 1870.

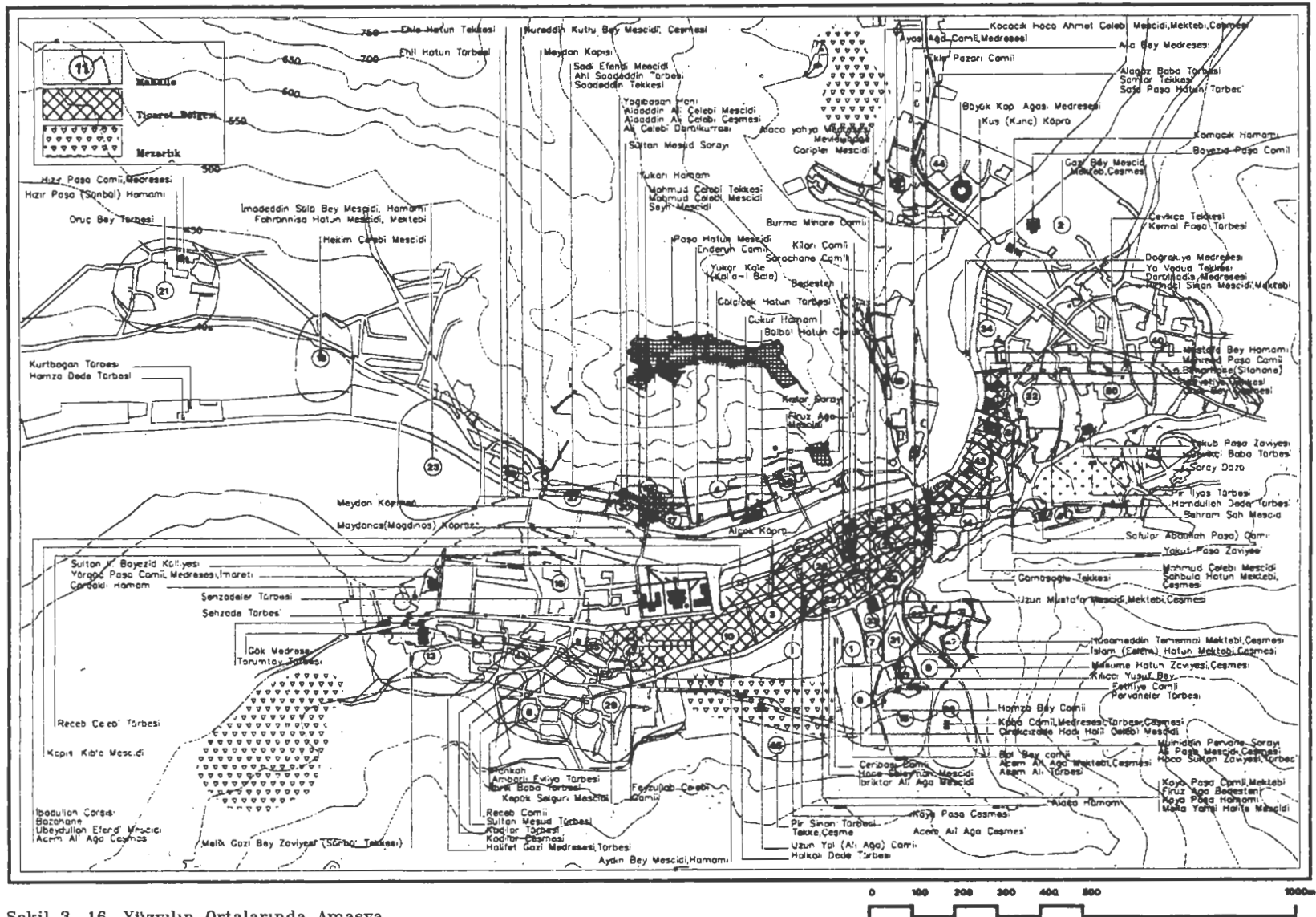
⁴¹ *Sivas Vilayeti Salnamesi*, H. 1288 / 1871.

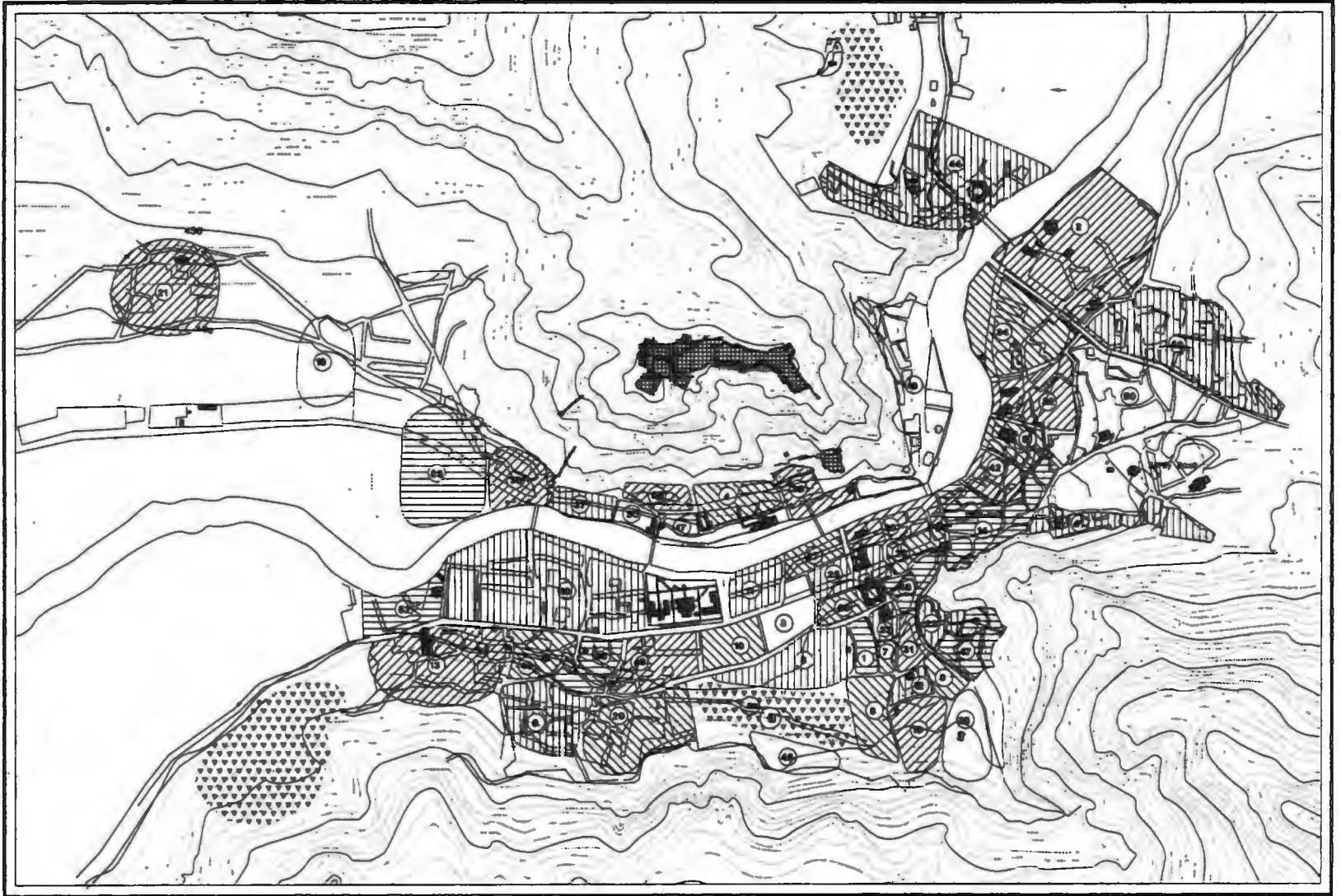
⁴² *Sivas Vilayeti Salnamesi*, H. 1292/ 1875.

⁴³ *Sivas Vilayeti Salnamesi*, H. 1306 / 1889.

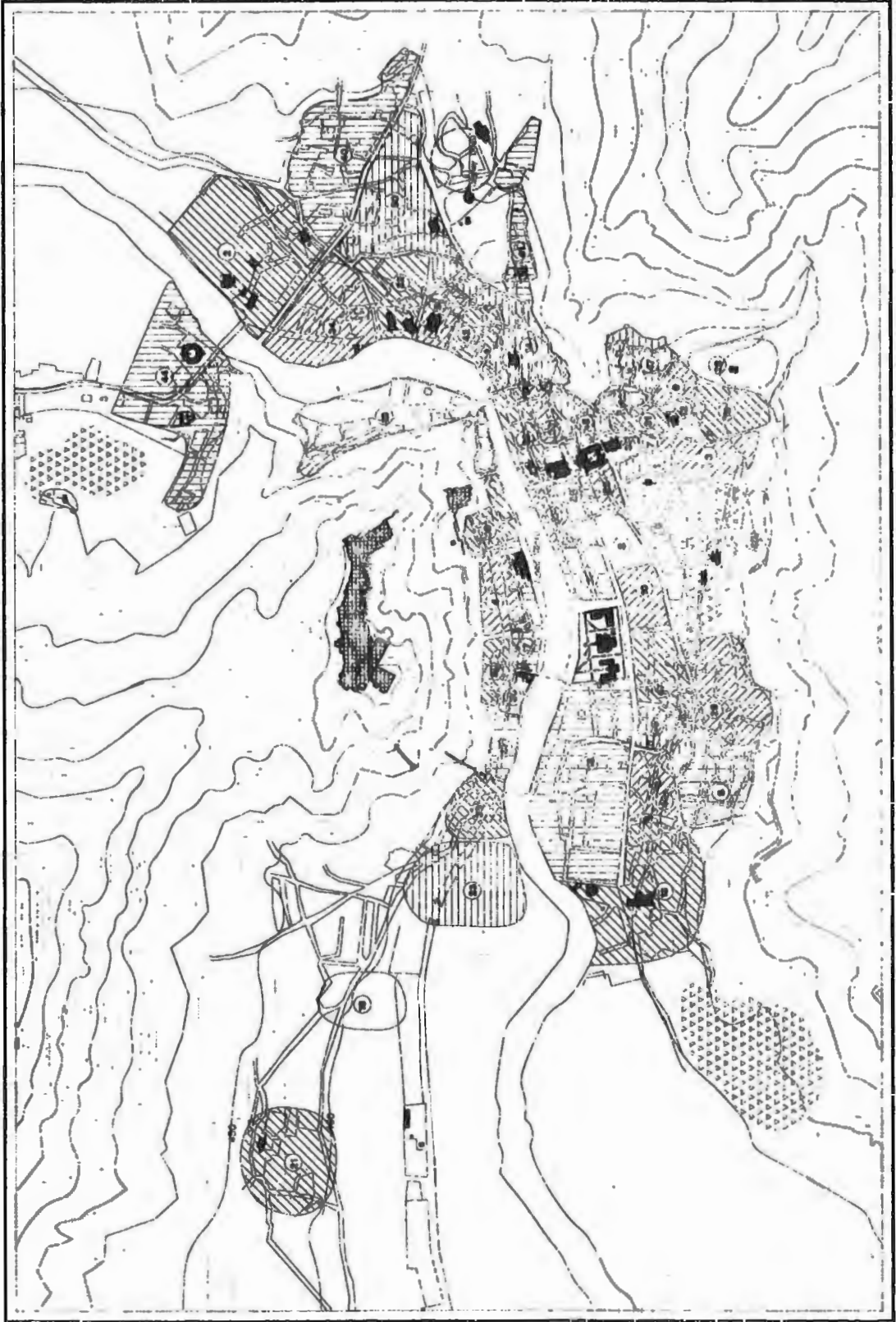
⁴⁴ *Sivas Vilayeti Salnamesi*, H. 1308 / 1891.

⁴⁵ *Sivas Vilayeti Salnamesi*, Sivas Vilayeti Matbaası, H. 1325 / 1907.

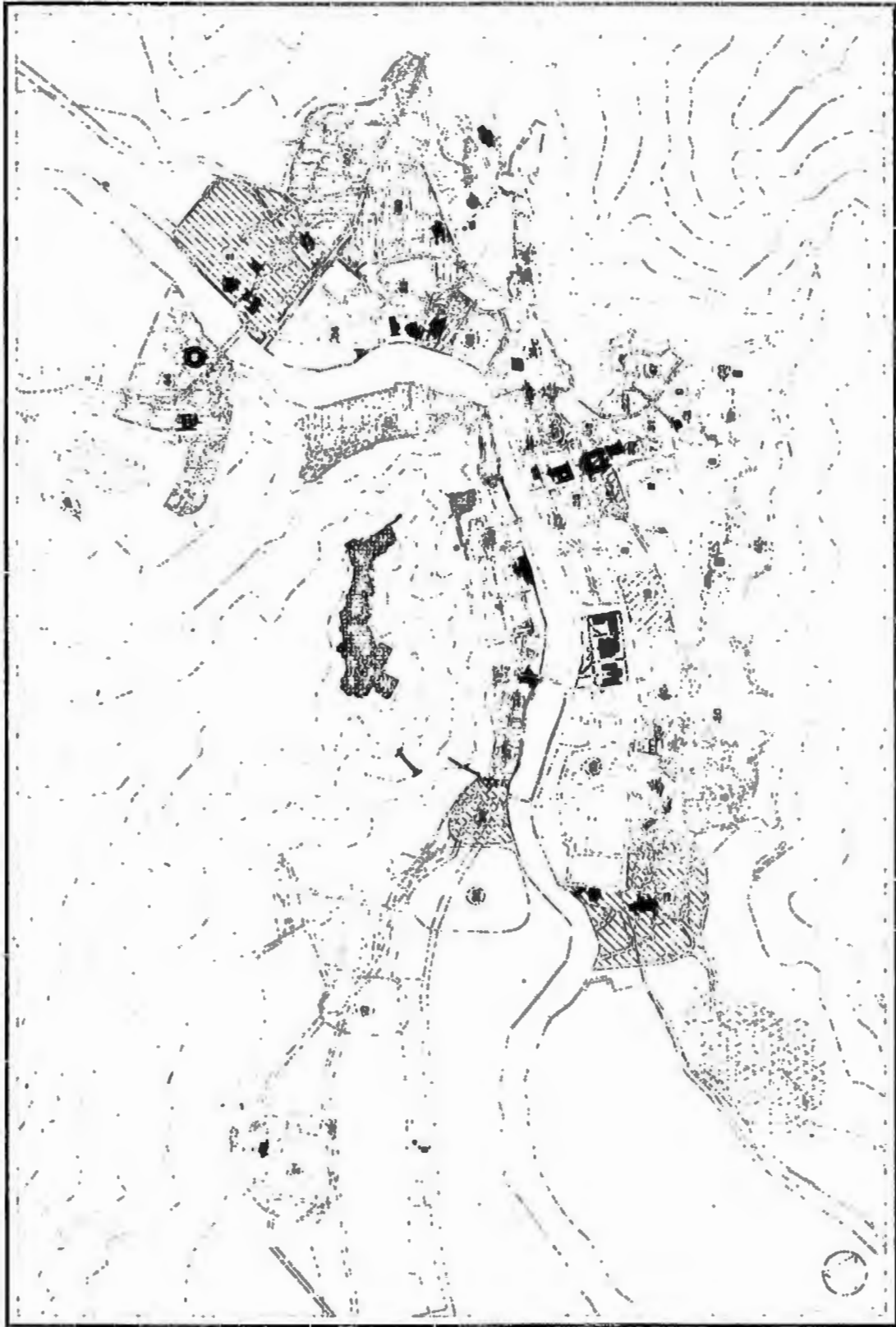

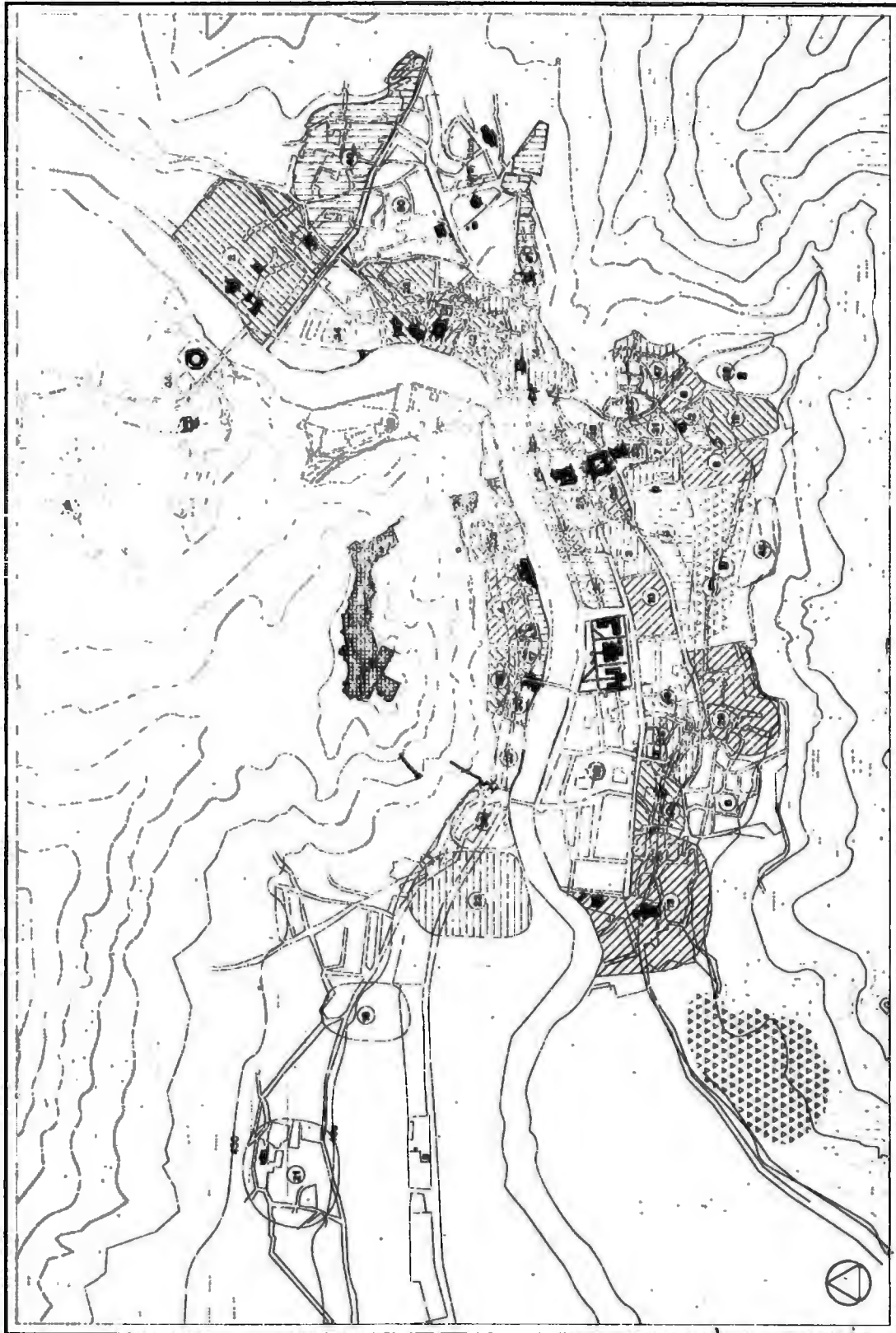
Şekil 4. H.929 (1523) Tarih ve 387 No'lu Tapu Tahrir Defterine Göre Amasya Mahalleleri

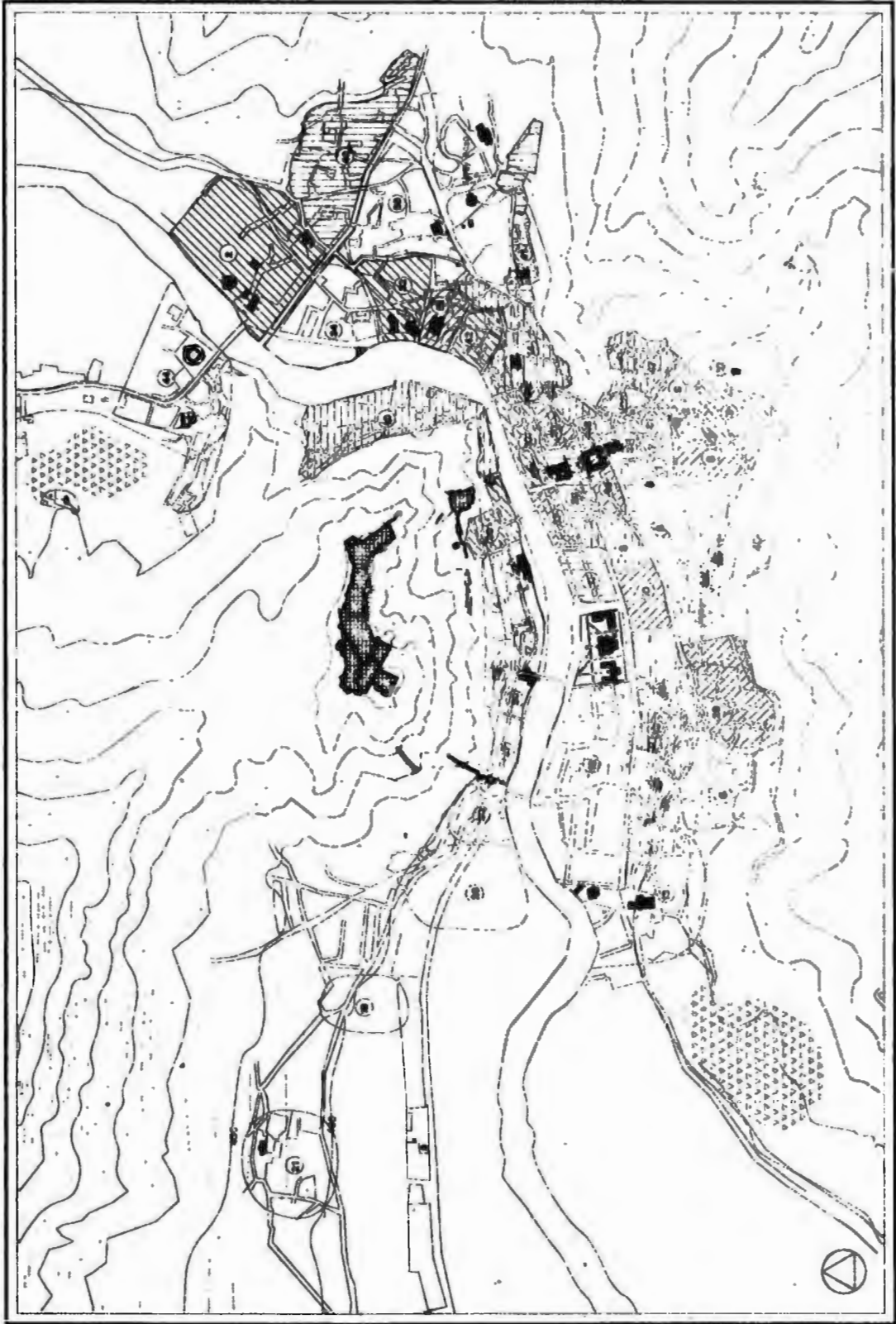
Şekil 5. H.1052 (1576) Tarih ve 26 Nolu Tapu Fıhrır Defterine Göre
Amasya Mahallesi

Sekil 5. H 1032 (1647) Tarih ve 776 No'lu Tapu Tahrir Defterine Göre
Amasya Mahalleleri

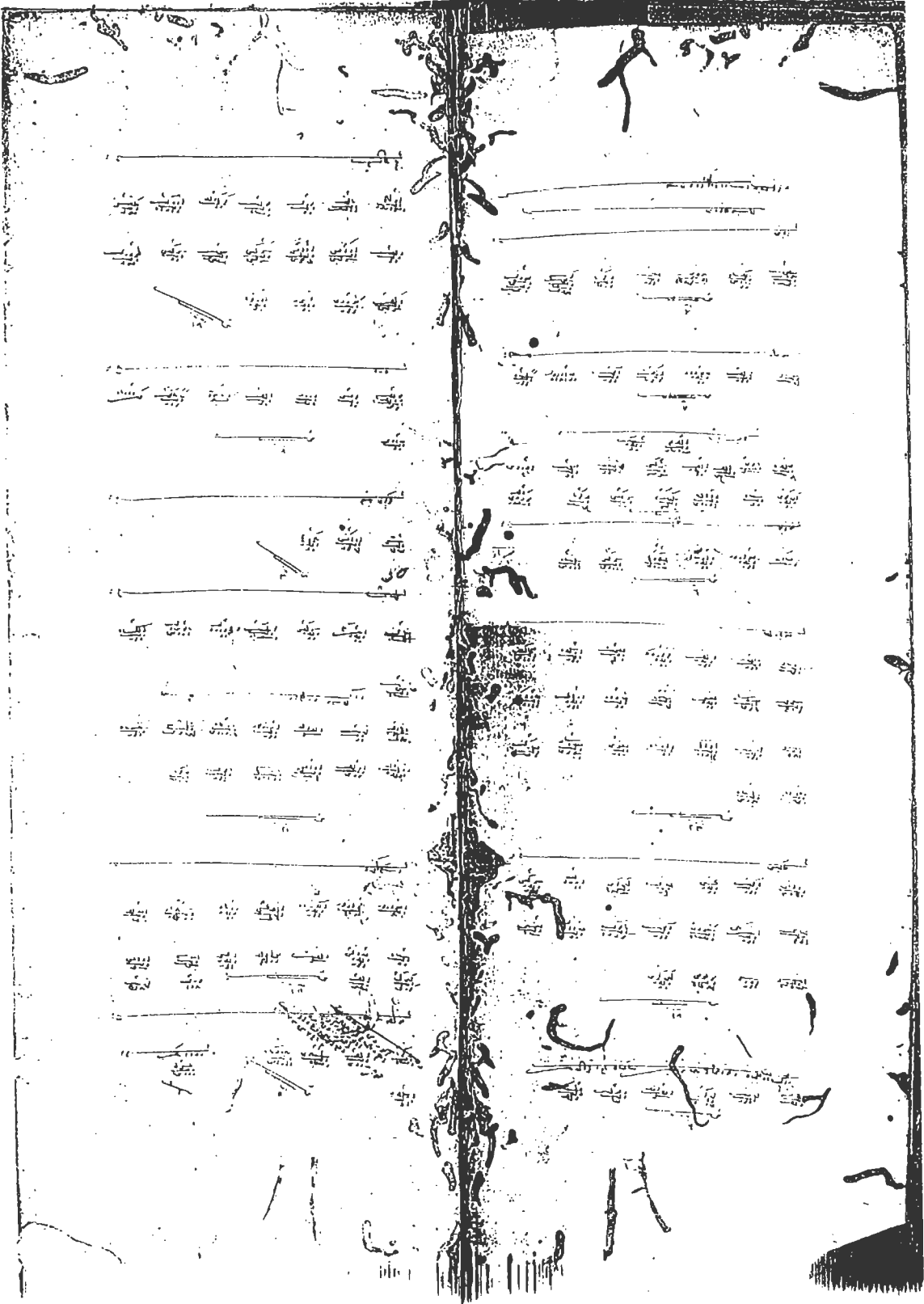
Şekil 7. H.1099 (1688) Tarih ve 1111 No'lu Cizye Defterine Göre
Amasya Mahalleleri

Şekil 8. H.1261 (1845) Tarih ve 3878 No'lu Cizye Defterine Göre Amasya Mahalleleri

Handwritten musical notation on a page from a manuscript. The page contains several staves of music, some with lyrics in Arabic script. The notation includes various musical symbols, such as notes, rests, and bar lines, and is written in a cursive style. The text is written in Arabic script.

--

Belge 2 - Başbakanlık Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi, Cizye Defteri, s. 1-2.

1925 YILINDAN GÜNÜMÜZE KASTAMONU KENT DOKUSUNDA İZLENEN PLANİMETRİK DEĞİŞİM VE KAYBOLAN MİMARİ MİRAS

Kemâl Kutgün EYÜPGİLLER*

Tarih boyunca kentsel görünümü en az betimlenen Anadolu kentlerinden biri Kastamonu'dur. Kentin kuruluşuna dair somut veri olmadığı gibi, Ortaçağ'da İbn Said ve İbn Batuta dışında Kastamonu'nun fiziksel yapısı hakkında bilgi veren kaynağa da rastlanılmamıştır. XIX. yüzyılın başından itibaren gezginlerin sayısının artmasıyla kente dair bilgilerimiz de artar. Bu gezginler, kendi öznel görüşlerini de katarak kimi zaman önemli bilgiler vermektedirler. Bu bilgilere karşın, ilginç bir tutumla Kastamonu'nun görsel betimlemesinin, XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başına tarihlenen bir kaç fotoğraf dışında, yapılmadığı anlaşılmaktadır.

1341Rumi/1925M. yılına ait bir dizi paftadan oluşan Kastamonu kent planı sözünü ettiğimiz belge yoksunluğu içerisinde, kentin tarihsel özgün yapısını gözler önüne seren en önemli malzeme kimliğindedir. Yapım tarihinin günümüze yakınlığına karşın, sanayi öncesi kentlerin gelişme hızı dikkate alırsa, bu planın tarihi belge değerinin XIX. ve hatta XVIII. yüzyılı da kapsadığı varsayılabilir.

Arşiv belgelerinden elde edilen bilgiye göre, kentin planının yaptırılması fikri 1342H. /1923M. yılında gündeme gelmiştir. O dönemde yangın geçiren Küre kasabasının planını hazırlamakta olan "Mühendis Pekof" kente gelmiş, kenti baştan aşağı incelemesinin ardından, teklif ve koşullarının onaylanması durumunda, kış döneminde bu planı hazırlayacağını bildirmiştir. "Mösyö Pekof"dan kentin etrafında bulunan suları gözden geçirip, elektrik üretimine yönelik proje hazırlamasının istendiği de bilinmektedir¹.

Kastamonu kenti planının, kent yöneticilerince istekle karşılandığı, Vilayet Gazetesi'nde konu üzerinde uzunca durulmasından anlaşılmakta, kentin planının hazırlanmasının daha önceleri de düşünüldüğü, ancak belediyenin mali gücünün yetersizliğinden gerçekleştirilemediği öğrenilmektedir. O dönemin gazetelerinde bir kentin tanzim ve imarı için elde bir plan bulunmasının önemi uzun uzun anlatılmakta, herhangi bir inşaat yaptırılacağı zaman bu plana uygun olarak yaptırılmasıyla bir düzen ve bayındırlık elde edileceği kaydedilmektedir. Geniş ve birbirine koşut sokak ve meydanlıkların vücuda getirilmesiyle güzel bir görünüm elde edileceği düşünülmektedir. Plansız bir kentte hiç bir zaman düzen ve mükemmeliyet görülemeyeceği, dar sokaklarda birbirine bitişik, hava almayan evlerin varlığının bir yangın olayında dehşetli hasar ve felakete yol açacağı vurgulanarak söz konusu planın bir an önce tamamlanması temenni edilmektedir.

Görüşmelerin sonucunda Belediye'nin dar bütçesi göz önünde tutularak kadastrо tekniğinde olmayan, önemli sokak ve caddelerin gösterildiği bir planın hazırlanması, ayrıca Kastamonu'nun elektrikle aydınlatılması için bir başka projenin dört ayda tamamlanması yolunda taraflar arasında bir anlaşmaya varılmıştır². Dönemin valisinin desteğiyle belediye bütçesine gerekli paranın aktarılmasının ardından, altıyüz lira avans alan mühendis "Mösyö Pekof" hazırlıklarını yapmak üzere "Dersaadet"e gitmiş, bir süre sonra iki yardımcı mühendis ve gerekli malzeme ile kente dönmüş ve çalışma başlamıştır. Bu gelişmeler yaşanırken "Mösyö Pekof"a bir de rakip çıkmıştır. İsmi "Mösyö Jan" olduğu belirtilen bu mühendis, sözleşmede belirtilen işleri 3500 lira bedelle yapmayı önermişse de, belediye heyeti teklifi geri çevirmiştir³.

* Araştırma Görevlisi, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Anabilim Dalı

¹ Kastamonu Vilayeti Gazetesi (KVG.), no. 2524, s. 1, 11. Rebiülahir. 1342.

² KVG. no. 2526, s. 1, 25 Rebiülahir. 1342.

³ KVG. no. 2531, s. 4. 30. Cemazıyelevvel. 1342.

Kent planı 1343H. /1925M. yılında tamamlanmış ve Belediye'ye teslim edilmiştir. Belediye'nin planı Vilayet İdare Meclisi'ne havale etmesinin ardından başmühendis, sıhhiye müdürü ve başka yetkililerden oluşan bir komisyon planı inceleyerek onaylamış⁴, böylelikle imar faaliyetlerinin, mevcut doku üzerine kırmızı çizgilerle sokakların öneri düzeninin çizildiği bu plana göre yapılması aşamasına gelinmiştir.

1925'DEN GÜNÜMÜZE KASTAMONU'DA PLANİMETRİK DEĞİŞİM

Kastamonu'nun 1925 yılındaki ve günümüzdeki sınırları karşılaştırıldığında, kentin bir kaç katı büyüdüğü anlaşılmaktadır. Bu büyüme, Kastamonu'nun konumlandığı vadinin gelişmeye elverişli kuzey-güney doğrultusundaki iki ucunda olurken, doğu ve batıda kentin yamaçlar ile sınırlandırılması bu yönlerdeki gelişmeye olanak vermemiş, özellikle batı yönde kayda değer bir yapılaşma gerçekleşmemiştir.

Bildirinin ilgi odağını oluşturan tarihsel alanlardaki değişim konusuna dönüldüğünde, yol ve konut alanı genel düzeninde eskiyle köklü bir farklılaşmanın yaşanmadığı görülür. "Mühendis Pekof"un Kastamonu sokak ve konut adalarını geometriye oturtma planlarının genellikle uygulanmamış olması memnuniyet vericidir. Bazı çıkmaz sokakların yakınlardaki başka sokaklarla bağlantılarının kurulması ve "Mösyö Pekof"un planında gözükmeyen bir kaç meydanın oluşturulması dışında, tarihi doku kendini halen korumaktadır. Tarihi konutların yıktırılıp, arsaları üzerine, taban alanı daha büyük ve daha yüksek bina inşa edilmesi biçiminde kendini gösteren değişim ise bildiri çerçevesi dışında tutulmuştur.

Batı kökenli "meydan" kavramının Cumhuriyet sonrası şehircilik anlayışı içerisinde yer edinmesinin sonucu olarak, Kastamonu'da ticaretin yoğun olduğu bölgenin merkezinde yer alan Nasrullah Camii'nin kuzeyi ile, kamu yapılarının etrafında yoğunlaştığı Hükümet Dairesi'nin batısındaki yapı adalarının tahrip edilerek kentin bugünkü iki önemli meydanının oluşturulması, 1925 yılı sonrasında kente yapılan en tahripkar müdahaleler olarak göze çarpmaktadır. Nasrullah Camii'nin önündeki meydan; Samanpazarı denilen alan ile, bu caminin çevresindeki medreseler, dükkanlar ve diğer yapıların ortadan kaldırılmasına neden olmuştur. Bugün Atatürk Anıtı'nın konumlandığı ikinci meydanın açılması sırasında; Matbaa-i Vilayet, 1. Erkek Muallim Mektebi, Eski Mekteb-i Sanayi binalarının yıkıldığı bilinmektedir (bkz. plan. 1).

Kastamonu'da değişime uğrayan bir başka bölge, Sinan Bey Camii çevresi olmuştur. Camii'nin kuzey ve doğusunda bulunan konut adaları, olasılıkla 1943 depreminden sonra yıktırılmış ve arsaları park haline getirilmiştir. Yine bu çevrede, Sinan Bey Camii'nin güneybatısında yer alan Beyçealebi Camii ve parçası olduğu konut adası bilinmeyen bir tarihte yok edilerek arsaları bugünkü Kuruçay Caddesi'nin altında bırakılmıştır (bkz. plan. 2).

"Çıkmaz sokak"lara yöneltilen müdahalelere verilecek ilk örnek Yakub Ağa Külliyesi'nin batısında gerçekleştirilmiştir. "Yeni yol" adını taşıyan bu sokak, mevcut çıkmaz sokakların birbirine bağlanması biçiminde bir müdahale ile kuzeyindeki Yukarıpazar Yolu'na paralel olarak oluşturulmuştur. Örnek ikinci müdahalede ise, Muzaffereddin Camii-Vakıf Köprüsü aksına paralel yeni bir yol; yine mevcut çıkmaz sokakların birleştirilmesi ve konut adalarının parçalanması anlayışıyla trafiğe açılmıştır. Aktarılan bu müdahalelerin dışında; Belediye Dairesi'nin doğusunda, Kazancılar Camii'nin önündeki çıkmaz sokağın, güneyindeki yola bağlanması türünden örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Kastamonu'daki tarihsel dokunun değişimi konusu tek yapı bağlamında ele alındığında, 1341R. tarihli kent planı ve özgün Osmanlı dönemi belgeleri, kentin geçmişteki tarihi eser potansiyelinin günümüzde yeterince bilinmediğini ortaya çıkarmaktadır. Kastamonu'nun anılan belgeler ışığında varlığı tesbit edilen mimari mirası gruplandırılarak aşağıda ele alınmıştır:

⁴ KVG. no. 2591, s. 1, 28. Şaban. 1343.

1. CAMİLER

1/ Muzaffereddin Mescidi

Bugünkü Saraçlar Mahallesi sınırları içerisinde, Sanat Okulu Caddesi üzerinde haziresinden kalma bir kaç mezar taşı günümüze ulaşmış olan mescidin küçük bir yapı olduğunu, banisinin Atabey Camii ve Medresesi'nin banisi Muzaffereddin Yavlak Arslan olabileceğini T. M. Yaman belirtmektedir⁵.

2/ Cemaleddin Camii

Hisarardı Mahallesi'nde, Kargaşa Sokak üzerindeki haziresi günümüze ulaşmıştır. Şeyh Şaban-ı Veli'nin Kastamonu'ya gelişinde Hüsem Halife isimli birinin yaptırdığı bu caminin avlusuna inip "münzevi" hayat yaşadığı rivayet olunmaktadır⁶. Vakıflar İdaresince 1950'li yıllarda yıkılmıştır.

3/ Ahi Ali Mescidi

Abdurrahman Paşa Lisesi binası yanındaki eski Halkevi binasının bulunduğu yerde olduğu bilinmektedir. Ahi Ali'nin 1086H. /1675M. yılından önce yaptırdığı⁷ binanın yandığı, 1199H. /1784-5M. yılında buraya gelen Tüysüz Baba tarafından tamir edildiği rivayet olunmaktadır⁸. 1242H. /1826-7M. yılında Rabia Hatun mescidi onartmış ve büyümüştür⁹. 11. 00x17. 00m. boyutlarında kagir duvarlı, kiremit çatılı, minbersiz yapı, aynı yerdeki Sığırpazarı tekkesinin bir parçası iken Halk Partisi'ne satılmış, bir müddet semt'ocağı olarak kullanıldıktan sonra yıktırılarak yerine Halkevi yapılmıştır¹⁰ (bkz. Sadi Sığırpazarı Şuca Tekkesi).

4/ Bedirgazi Mescidi

Vilayet İdare Meclisi karar ve onayıyla inşa edilen mescid, 1313H. /1895M. yılında bir cuma günü tamamlanmıştır¹¹. 1341R. yılı planında Hamza Ağa Camii'nin doğusunda, bir evin bahçesi dahilinde yer aldığı görülmektedir.

5/ Çay Camii

1319H. /1901M. yılında Çay Camii tamir edilmek istenilmiş, çok çürük olduğu anlaşılarak yeniden inşasına karar verilmiştir¹². Bilinmeyen bir tarihte tamamen yıktırılmıştır. 1993 yılında, caminin arsasının civarındaki bir işyerinin üst katında, aynı adla bir cami yaptırılmıştır.

6/ Namazgah Camii

1115H. /1703-4M. tarihli belgede, bugünkü Gazipaşa İlköğretimokulu'nun bulunduğu alanı kapsayan Namazgah'ın içerisinde, elhac Mustafa Efendi b. İbrahim'in bina ettirdiği Hacı Mustafa Efendi Mescidi'nin yer aldığı belirtilmektedir¹³. 1341R. yılı planında Namazgah Camii Şerifi olarak işaretlidir.

7/Gökdere Camii

1341R. yılı planında aynı adlı cadde üzerinde yer aldığı görülmektedir. 1213H. /1798M. yılında mevcut olduğu öğrenilen Gökdere Mahallesi Hacı Kürek Mescidi'nin¹⁴ bu yapı olma olasılığı vardır.

⁵ T. M. Yaman, *Kastamonu Tarihi, XVI. Asrın Sonlarına Kadar*, İstanbul, 1935, s. 89.

⁶ Z. Demircioğlu, *Kastamonu Evliyalari*, Kastamonu, 1957, s. 10.

⁷ A. Gökoğlu, *Paflagonya, Gayrimenkul Eski Eserleri Ve Arkeolojisi*, Kastamonu, 1952, s. 218.

⁸ Z. Demircioğlu, a.g.e., s. 78,81.

⁹ BKZ. not. 7.

¹⁰ aynı yer ve BKZ. not. 8.

¹¹ KVG. no. 1099, 14. Safer. 1313, s. 1.

¹² KVG. no. 1394, 25. Safer. 1319, s. 1.

¹³ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.) Defter no. 203, sıra no 774 'den nakleden K. Bilici, *Kastamonu'da Türk Devri Mimarisi ve Şehir Dokusunun Gelişimi (XVIII. Yüzyıl Sonuna Kadar)*, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1991, s. 204, dipnot 17.

¹⁴ Cevdet Evkaf 2, sıra 17 838, 22. Receb. 1213.

8/Arız Mescidi

1102H. /1690-1M. yılında mevcut olduğu, belirtilen tarihte, mescidin mütevellisi Hafız Ahmed Efendi hakkındaki bir şikayetin konu edildiği şeriiye sicilinden anlaşılmaktadır¹⁵. 1341R. Kastamonu kent planında, bugünkü Abdülhak Hamit İlkokulu'nun bulunduğu arsa üzerinde Cebeci Dergahı adı ile yer alan, 1289H. /1872-3M. yılı salnamesinde adı Arız Mahallesi'nde Sadi Cebeci Dergahı olarak geçen yapıdır¹⁶ (bkz. Sadi Cebeci Dergahı).

DİĞER CAMİLER:

1341 R. tarihli kent planında işaretli diğer camiler şunlardır: İbn Neccar Camii'nin doğusunda Ömer Ağa Sokak ile Şamlıoğlu Sokak kesişmesinde, 1952 yılı öncesinde yıktırılmış olan¹⁷ Tahir Fakih (bkz. plan. 2), Hisardı Mahallesi'nde Kerpiçlik Sokak üzerinde haziresinden birkaç mezar taşının yer aldığı Hacı Hamza, Honsalar Mahallesi'nde, aynı adlı çeşmenin önündeki meydanda olduğu görülen Tarakçılar, Kuruçay Caddesi'nin doğu başlangıcında, Sinan Bey Camii'nin güneybatısında yer alan Beyçelesi (bkz. plan. 2), Kuruçay Caddesi üzerinde bugünkü Polis Lojmanları'nın arsasında görülmekte olan Medrese-i Atabek, Yanık Han'ın batısında, yeni Belediye binasının arsasında yer alan, Arapça'da "mezbaha" anlamına gelen Kanara (ya da Kinnâre), Akmescit Mahallesi'nde Kaymakçeşme Sokak'da yer aldığı işaretli Şazibey, Acem Hanı'nın doğusunda, Arabapazarı Hamamı'nın kuzeyinde görülmekte olan Akmescid, Arabapazarı Hamamı'nın doğusunda, şimdiki İtfaiye binasının arsasında yer alan isimsiz bir mescid ve Mevlevihane ile Dede Sultan Hamamı'nın kuzeyinde bulunan Hacı Dursun Mescidi (bkz. plan. 2) Kastamonu'nun iz bırakmadan yok olmuş tarihi camileridir.

2. TEKKELER

1/ Mevlevi Dede Sultan Tekkesi

Kastamonu'daki tek Mevlevi tekkesi olup İsfendiyar Mahallesi, Gaybılar Deresi yolu üzerinde yer aldığı bilinmektedir. Bugün arsasının üzerinde İmam-Hatip Lisesi bulunmaktadır (bkz. plan. 2).

Kastamonu'nun Mevlevilikle ilişkilerinin Candaroğulları dönemine uzandığı, Mevlana Celaleddin Rumi'nin torunu Arif Çelebi'nin Candaroğlu Süleyman Paşa'yı 1320 yılı öncesinde Kastamonu'da iki kez ziyaret ettiği bilinmektedir¹⁸. M. Behçet'in, Süleyman Paşa'nın mezarının Mevlevi Dergahı'nın haziresinde olduğunu söylemesi¹⁹ Mevlevihane'nin köklerinin XIV. yüzyıla inmesi olasılığını güçlendirmektedir.

Tekkeye adını veren Dede Sultan'ın kim olduğu bilinmemektedir. M. Behçet, Mevlevi Dergahı'nın haziresindeki mezarlardan birinin Dede Sultan'a ait olduğunu ve o tarihten önce kaybolmuş olan mezar taşı üzerinde 920H. /1514-5M. tarihi olduğunun rivayet edildiğini yazmaktadır²⁰.

1266H./1850M. yılında semahane, mutfak ve başka yerleri onarım gerektiren tekkenin²¹, 1289H./1872-3M. yılında "müceddeden" inşa edilmekte olduğu bilinmektedir²². Yapı, 1335H./1916M.yılında tekrar harap olmuş, bunun üzerine tamiri için bir komisyon kurulmuştur²³.

Tarikatları yasaklayan 1925 yasasının ardından Mevlevihane, 1935 yılı öncesinde bir süre Kız Ortamektebi'nin jimnastik salonu olarak kullanılmış, bu dönemde dergahdaki mezarlar başka yerlere

¹⁵ Kastamonu Şeriiye Sicil Defteri (KŞSD.)no. 414. 4, sicil no. 31, sene 1102.

¹⁶ Kastamonu Vilayeti Salnamesi (KVS.), 1289H. yılı, s. 155.

¹⁷ A. Gököğlu, *a. g. e.*, s. 220.

¹⁸ Y. Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I, Çobanoğulları Beyliği-Candaroğulları Beyliği-Mesaliki'l-Ebsar'a Göre Anadolu Beylikleri*, TTK. Basımevi, Ankara, 1991, s. 60,61.

¹⁹ M. Behçet, *Kastamonu Asar-ı Kadimesi*, İstanbul, 1341, s. 68.

²⁰ aynı eser, s. 92.

²¹ Cevdet Evkaf 14389, 22. Rebiülevvel. 66.

²² KVS., 1289H. yılı, s. 154.

²³ KVG., no. 2177, 8. Safer. 1335, s. 1.

nakledilmiştir²⁴. Tekke'nin 1952 yılı öncesinde yıkılmış olduğu ve o tarihte temellerinin açıkta olduğu bilinmektedir²⁵.

2/ Sadi Sığırpazarı Şuca Tekkesi

"Tekkealtı Mevkii" olarak adlandırılan yerde, Ahi Ali Mescidi'yle bir bütün oluşturan, Şuca adıyla da anılan tekkenin²⁶ bugünkü Defterdarlık binasının batısındaki Halkevi'nin arsasında olduğu bilinmektedir. Bu yapılarla ilgili elde edilebilen en eski belge, 1246H. /1830M. yılına ait Ahi Ali Mescidi ve Sadi Tekkesi'nin mütevelliliğiyle ilgili bir beratır²⁷.

Dergahın harem dairesi ve şadırvanı 1279H. /1862-3M. yılında yıkılacak duruma gelmiş, yapılan keşif sonucu 1309S kuruşla tamir edilebileceği anlaşılmıştır²⁸. 1304H. /1886-7M. tarihli Şeriyye Sicili'nde harem dairesinden söz edilmesi, 1862 yılı ertesinde anılan binanın onarıldığını açıklamaktadır²⁹. 1309H. /1891M. yılında bu kez dergahın su yolları hayırseverlerce tamir ettirilmiş, bu arada Bahriye Nazırı Hasan Paşa inşaata 1000 kuruş yardımında bulunmuştur³⁰.

1289H. /1872-3M. yılında ayin günü Perşembe gecesi olan Sadi Dergahı³¹, 1925 yılından sonra Vakıflar İdaresi tarafından satılmış, bir süre sonra yıktırılarak yerine Halkevi yapılmıştır³².

3/ Sadi Cebeci Dergahı

1289H. /1872-3M. yılı salnamesinde Arız Mahallesi'nde, Sadiye Tarikatına bağlı "Cebeci Dergahı" adıyla kayıtlı bu tekkenin o dönemde ayin günü Pazartesi gecesi, şeyhi Mehmed Efendi'dir³³. 1925 yılı yasasının ardından Dergah yıktırılmış, arsasına Abdülhak Hamit İnkılabî inşaa edilmiştir.

4/ Dai Sultan Zaviyesi

Honsalar Mahallesi'nde aynı adla anılan türbenin bitişiğinde olduğu sanılmaktadır³⁴. 1148H. /1735M. yılı sicilinde "Kastamonu Kalesi taşrasında vaki Daye Hatun'un yaptırdığı mescid-i şerife tayin ettiği iki ekmekçi dükkanından birini mescidin "çırağ-ı revganı"na, diğerini mescid yakınında bulunan musalla suyuna vakfettiği" kayıtlıdır³⁵. Bu kayıta adı geçen binanın, zaviye ile aynı yapı olma olasılığı vardır.

1197H. /1783-4M. yılında zaviye, matbah ve türbenin onarıldığı bilinmektedir³⁶. Şaban-ı Veli halifelerinden olduğu belirtilen, adı değişik şeriyye sicillerinde Dali, Dai, Dayı ve Daya biçiminde görülen kişinin zaviye içerisindeki, A. Gökoğlu'nun; 7. 40x4. 70m. boyutlarında, ahşap karkas-kerpiç dolgu duvarlı, ahşap çatılı bir bina olarak tanımladığı türbede bir dönem mevcut olan alçı sıvalı üç sandukadan birinde yattığı kabul edilmektedir³⁷. Bu zaviyeden günümüze bir kaç mezar taşı ulaşabilmiştir.

²⁴ T. M. Yaman, *a. g. e.*, s. 102, dipnot 2.

²⁵ A. Gökoğlu, *a. g. e.*, s. 326.

²⁶ aynı eser, s. 328.

²⁷ Cevdet Evkaf 3, sıra no. 21275, Receb. 1246.

²⁸ KŞSD. no. 532. 122, sicil no. 308, sene 1279.

²⁹ KŞSD. no. 552. 142, sicil no. 195, sene 1304.

³⁰ KVG. no. 917, s. 1, 13. Cemaziyelevvel. 1309.

³¹ KVS., 1289H. yılı, s. 153.

³² A. Gökoğlu, *a. g. e.*, s. 218 ve Z. Demircioğlu, *a. g. e.* s. 78, 81.

³³ KVS., 1289H. yılı, s. 155.

³⁴ K. Bilici, *a. g. e.*, s. 262.

³⁵ KŞSD. no. 444. 34, sicil no. 175, 24. Muharrem. 1148.

³⁶ KŞSD. no. 472. 62, sicil no. 646, sene 1197.

³⁷ A. Gökoğlu, *a. g. e.*, s. 293 (Dua eden, duacı anlamına gelen "dai" sözcüğü olsa gerekir.)

3. MEDRESELER

1/ Atabey Medresesi

Kuruçay Caddesi ile Sanatokulu Sokak'ın kesiştiği köşede yer aldığı öğrenilen bu medreseyi, Muzaffereddin Yavlak Arslan'ın Atabey Camii ile aynı dönemde (672H. /1273-4M.) yaptırdığı kabul edilmekte, 930H. /1523-4M. yılında müderris Kastamonu'lu Cafer Efendi tarafından ahşap olarak yeniden inşa edildiği bilinmektedir³⁸. 1319H. /1901-2M. yılında medresenin tamir olunmayacak kadar harap olması üzerine, keşfi hazırlanarak yeni bir medresenin inşaatına başlanmıştır³⁹. 1906 yılında tamamlanan, duvarları kargir, döşeme ve tavanı ahşap olan bu medrese, 1950'lerde Atabey İlkokulu olarak kullanılmıştır⁴⁰. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki dosyasında yer alan 1966 tarihli bir belgede yapının L biçiminde olduğu, kütüphane ve bazı bölümlerinin yıktırıldığı, diğer bölümlerinin onarılarak Köyişleri Bakanlığı emrine verildiği kayıtlıdır⁴¹. 1965 yılına ait fotoğraflarda görülen bu yapı, sonraki yıllarda tamamen yıktırılarak yerine polis lojmanları inşa edilmiştir.

2/ Numaniye Medresesi

Bu medresenin kütüphane binası halen Nasrullah Camii'nin doğusunda yer almaktadır. Hicri XII. yüzyılda yaşadığı sanılan, asıl adı İbrahim Nureddin olan Kadiri şeyhi Müftü Cecelizade Numan Efendi tarafından yaptırılan medrese ve kütüphanesi, 1216H. /1801-2M. yılında Çorukzade Ahmed b. Ali tarafından büyütülerek ihya edilmiştir⁴³.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 1966 tarihli bir belge, Cecelizade'nin yaptırdığı medresenin dörtgen planlı, iki katlı, mermer ve ahşap kısımlı olduğunu, Çorukzade Ahmed'in yapıyı bir ilave ile L biçimine getirdiğini, bu tarihte binanın Şöförler Cemiyeti'nin kullanımında olduğunu belirtmektedir⁴⁴. Ancak, anılan belge bu bilgileri verirken, A. Gökoğlu'nun medresenin 1952 yılı öncesinde yıkıldığını belirtmesi, konuyu karanlıkta bırakmaktadır⁴⁵.

3/ Darülkurra

Akkaya Kasabası'na bağlı Hallaçlı Köyü'nde doğan Kara Mustafa Paşa'nın, Kastamonu'da hadis ve kur'an eğitimi vermesi için yaptırdığı Darülkurra ve Darülhadis olarak anılan yapılar, Paşa'nın 1226H. /1849M. yılında İstanbul'daki ölümünden sonra sahipsiz kalıp harap olmuşlar, ancak bir süre sonra tamir ve ihya edilerek Dar-ül kurra adıyla yeniden faaliyete geçmişlerdir⁴⁶.

1273H. /1856M. yılı şeriyye sicilinden; "birbirine bitişik kubbeli iki oda ve bunlara bağlı hücre dizisi"nden oluştuğu belirtilen Darülkurra'nın bu tarihte mütevellisinin ilgisizliği nedeniyle üç hücre ve duvarlarının tamir gerektirdiği, yapının bakımsız olduğu öğrenilmektedir⁴⁷. 1285H. /1868M. yılında yapıda gerçekleştirilecek onarım için mimarbaşı Mustafa Usta ve taşçı ustası İstefan'ın da dahil olduğu bir heyet keşif defteri hazırlamıştır⁴⁸.

1308H. /1891M. yılında altı oda, bir dersane ve bir kütüphaneden oluşan medresenin üç odası haraptır. Bu odalar Kastamonu-Kangırı şosesi güzergahında kaldıklarından yıktırılmış, bunların yerine medresenin bahçesine onbeş hücre ile bir müderris odası yaptırılmıştır. Açılan yeni yol nedeniyle, anılan dersane ve kütüphanenin eski kapıları kapatılıp, bahçe tarafında yeni kapılar açılmış, bahçe duvarı yenilenmiş ve üzerine demir parmaklık yapılmıştır. Medrese binasının o dönemde halk

³⁸ T. M. Yaman, a. g. e., s. 89.

³⁹ İrade Evkaf 1319, no. 19, vesika no. 1.

⁴⁰ A. Gökoğlu, a. g. e., s. 345.

⁴¹ VGMA. D. no. 37. 01. 01/7.

⁴³ M. Behçet, a. g. e., s. 105 ve İ. Ozanoğlu, *Kastamonu Kütüğü*, İstanbul, 1952, s. 71.

⁴⁴ VGMA. D. no. 37. 01/34.

⁴⁵ BKZ. not. 40.

⁴⁶ İ. Ozanoğlu, *Kara Mustafa Paşa*, Kastamonu, 1959, s. 3.

⁴⁷ KŞSD. no. 528. 118, sicil no. 33, 20. Rebiülahir. 1273.

⁴⁸ KŞSD. no. 538. 128, sicil no. 405,15. Rebiülahir. 1285.

arasında çok beğeni topladığı, az rastlanır güzellik ve mükemmeliyette olduğu, inşaatın tamamlanışını haber veren gazetede belirtilmektedir⁴⁹.

Darülkurra binası, özellikle XX. yüzyıl başlarında önemli olaylara sahne olmasıyla ayrı bir değer taşımaktadır. 1919 yılında Kastamonu Müdafai-i Hukuk Cemiyeti bir süre burada toplanmıştır⁵⁰. 24. Ocak. 1920 yılında kurulan Kastamonu Gençler Kulübü'nün merkezi de burası olmuştur⁵¹. Kent yöneticilerinin çeşitli toplantılar için Darülkurra'nın bahçesini kullandıkları da bilinmektedir⁵².

1341R. yılı kent planında, bugün müze olarak kullanılan Türk Ocağı binasının bitişiğinde görülen Darülkurra, ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır.

4/ Namazgah ve Abdülbaki Medreseleri

1900'lerin başında ve daha eski yıllarda çekilen fotoğraflarda görülen, Karaçomak Deresi'nin batı kıyısında yer alan Namazgah'a bağlı bir de medrese olduğu bilinmektedir⁵³. Namazgah Medresesi'nin batısında "Abdülbaki" adıyla anılan bir diğer medresenin varlığı konusundaki rivayet ise⁵⁴ 1244H. /1829M. yılına ait bir şerhiye siciliyle kesinlik kazanmaktadır: Namazgah Medresesi'nin 1829 yılındaki müderrisinden önceki müderrisi Hacı Osman b. Ahmed, Abdülbakizade Hacı Mehmed'e, medresesi bitişiğine "tulen 22, arzan 2. 5 arşın, tahtani ve fevkani beş odadan" oluşan bir yapı inşa etme izni vermiştir. Belirtilen tarihte yapıların tasarrufu konusu iki medrese sorumluları arasında dava nedeni olmuş, Mahkeme iki medresenin birbirinden bağımsız olduğuna karar vermiştir⁵⁵.

1932 yılında öğrenime açılan Murat Bey Mektebi (bugünkü Gazipaşa İlköğretim Okulu) Namazgah ve dahilindeki diğer yapıların yıktırılmasıyla elde edilen arsaya inşa edilmiştir.

5/ Merdiye Medresesi

1341R. yılında "Seyyid Efendi" adıyla Nasrullah Camii batısında ayakta olan bu medreseyi (bkz. plan. 1) Merdoğlu Hacı Mehmed Ağa "Hibetullah" adıyla inşa ettirmiştir⁵⁶. M. Behçet'in 1341H. /1922-3M. yılında yerinde incelediği medreseye ait kütüphanenin yazıtında yer alan 1243H. /1827-8M. tarihi, medrese için de geçerli kabul edilebilir⁵⁷. 1255H. /1839M. yılında Seyyid Mehmed Ağa, bu medreseye para vakfettiği gibi⁵⁸, bazı ilaveler ya da onarım yaptırmış, müderrisliğine şeyh Ahmed Siyahi'yi getirmiştir⁵⁹. Medresenin arsasında bugün dükkanlar yer almaktadır.

6/ Şükrü Bey Medresesi

1322H. /1903M. yılında Şeyh Şemsizade Ahmed Şükrü tarafından Nasrullah Camii'nin doğu bitişiğinde yaptırılmış olan, sekiz odalı, ahşap bir medresenin, 1952 yılında Müftülük Dairesi olarak kullanıldığı bilinmektedir⁶⁰ (bkz. plan. 1). Yapı günümüze ulaşmamıştır.

⁴⁹ KVG. no. 881,13. Şaban. 1308, s. 1.

⁵⁰ N. Peker, *1918-1923 İstiklal Savaşının Vesika ve Resimleri, İnönü, Sakarya, Dumlupınar Zaferlerini Sağlayan İnebolu ve Kastamonu Havalisi Deniz ve Kara Harekatı*, İstanbul, 1955, s. 94.

⁵¹ H. Açıksözcü, *İstiklal Harbinde Kastamonu*, Kastamonu, 1933, s. 66.

⁵² Z. Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlan Oldu?*, Kastamonu, 1961, s. 58.

⁵³ Z. Demircioğlu, *Kastamonu Evliyalari*, ..., s. 84.

⁵⁴ İ. Ozanoğlu, *Kastamonu Kütüğü*, ..., s. 58.

⁵⁵ KŞSD. no. 505. 95, sicil no. 94. 20-30. Şevval. 1244.

⁵⁶ KŞSD. no. 511. 101, sicil no. 73. 27. Safer. 1255.

⁵⁷ M. Behçet, *a. g. e.*, s. 106.

⁵⁸ BKZ. not. 56.

⁵⁹ İ. Ozanoğlu, *Haddadizade şeyh Ahmed Siyahi*, Kastamonu, 1959, s. 5.

⁶⁰ A. Gökoğlu, *a. g. e.*, s. 344.

4. MEKTEBLER

1/Yarebci Mektebi

1341R. yılı planında Debbağlar Camii'nin doğusunda yer aldığı görülmektedir (bkz. plan. 1). 1318H. /1900M. yılında, masrafı Nasrullah Kadı'nın evkafından ve halktan toplanan paralarla karşılanarak tamamlanan bu okulun, iki katlı ve karma eğitim veren bir mekteb-i iptidai olduğu öğrenilmektedir⁶¹. Okul, Cumhuriyet ilanından sonra da bir süre hizmet vermiştir.

2/ Zeynep Hanım Mektebi

Mevlevihane'nin güneyinde, derenin doğu yakasında bulunan bu mekteb (bkz. plan. 2), 1341H. /1922M. yılında Kumandan Nurettin Paşa tarafından eşi merhum Zeynep Hanım adına yaptırılmıştır⁶². Binanın kargir ve ahşap bölümleri olduğu bilinmektedir⁶³. 1343H. /1924M. yılındaki Kız Lisesi'ne çevirme girişiminin ardından⁶⁴, okul bir süre bu işlevle kullanılmıştır.

3/Darülmuallimat

İlk kez 1333H. /1914-5M. yılında açılan bu okulun⁶⁵, 1341R. yılında Hepkebirler Camii'nin yanındaki Posta ve Telgrafhane'nin karşısında yer aldığı görülmektedir.

4/ Darülmuallimin

Kastamonu'da Darülmuallimin'in 1301H. /1883M. yılından kısa bir süre önce hizmete girdiği ve mektebde "usul-u cedide" eğitim yapıldığı bilinmektedir⁶⁶.

1335H. /1917M. yılına ait bir gazete haberinde, kentin güney girişinde "Cidem (?) Tepesi" denilen yerde Padişahın cülus gününde yeni bir darülmuallimin binasının temelini atıldığı bildirilmektedir⁶⁷. Ancak günümüzde kentte bu veya buna benzer isimde bir tepenin varlığı bilinmediği gibi söz konusu bina hakkında başka bilgi de elde edilememiştir. 1341R. planında 1. Erkek Muallim Mektebi adıyla Mekteb-i İdadî'nin kuzey bitişiğinde bugünkü Atatürk Anıtı yerinde görülen bina, 1883 yılı öncesinde hizmete giren Darülmuallimin olarak kabul edilebilir (bkz. plan. 1).

5. KÖPRÜLER

1/ Dedeler (Meyyit) Köprüsü

1341R. planında Mevlevihane önünde "Dedeler" adıyla yer alan bu köprü (bkz. plan. 2), 1175H. /1761-2M. yılına ait bir şerhiye sicilinde "Dede Nehri üzerinde Meyyit Köprüsü" olarak anılmaktadır⁶⁸. Köprü'nün idaresinin 1232H. /1816-7M. yılında debbağ esnafının elinde olduğu⁶⁹ ve yakınında bir debbağhane bulunduğu anlaşılmaktadır⁷⁰. 1300H. /1882-3M. yılına ait bir başka sicilde "Beycelebi ve Hacı Dursun Mahalleleri'nde ve Mevlevi Dergahı şerifinde vaki 'Ölü Köprüsü' tabir olunur cısır" biçiminde tanımlanan köprü⁷¹, 1343H. /1924M. yılında onarılmıştır⁷².

⁶¹ KVG. no. 1350, 28. Rebiülevvel 1318.

⁶² KVG. no. 2466, 8. Safer. 1341, s. 1.

⁶³ KVG. no. 2486, 11. Receb. 1341, s. 1.

⁶⁴ KVG. no. 2563, 2. Safer. 1343, s. 1.

⁶⁵ KVG. no. 2282, 22. Rebiülevvel 1337, s. 1.

⁶⁶ KVG. no. 541, 25. Cemaziyelevvel. 1301, s. 1.

⁶⁷ KVG. no. 2198, 8. Recceb. 1335, s. 1.

⁶⁸ KŞSD. no. 461. 51, sicil no. 427, sene 1175.

⁶⁹ KŞSD. no. 497. 87, sicil no. 173, sene 1232.

⁷⁰ KŞSD. no. 534. 124, sicil no. 57, sene 1281.

⁷¹ KŞSD. no. 567. 157, sicil no. 9, sene 1300.

⁷² KVG. no. 2578, 26. Cemaziyelevvel. 1343, s. 1.

2/ Atabey Gazi (Vakıf) Köprüsü

1341R. planında Atabeygazi Mahallesi'nde, aynı adlı medresenin önünde yer alan köprünün, 1160H. /1747M. yılında mevcut olduğu⁷³, günümüzde Kuruçay adıyla anılan caddenin örttüğü dere yatağının üzerinden geçtiği bilinmektedir. 1965 yılına ait bir fotoğrafta görülen ahşap saçaklı köprünün, yıkılan kargir bir köprünün yerine yapıldığı sanılmaktadır.

3/ Namazgah Köprüsü

1341R. planında Namazgah'ın karşısında yer alan köprü, 1149H. /1736-7M. yılında harap olduğundan tamiri için Sağırıcızade Hacı Mustafa Efendi'ye izin verilmiştir. Tamire harcanmak üzere Hacı Mehmed b. Mahmud'un 200 kuruş vasiyet ettiği Şer'iyye Sicili'nde kayıtlıdır⁷⁴.

4/ Sığırpazarı Köprüsü

1341R. planında, bugünkü Halkevi binasının önünde yer almaktadır (bkz. plan. 1). 1900'lere ait eski fotoğraflarda ahşap olduğu görülen köprünün 1336H. /1918M. yılından 1-2 yıl önce kargir olmak üzere inşaatına başlanılmış ve bu tarihte tamamlanmıştır⁷⁵.

5/ Çengeller Köprüsü

Kız Sanat Okulu önü ile Çengeller Sokağı birbirine bağlayan bugünkü betonarme köprünün yerinde olduğu bilinmektedir. 1343H. /1924M. yılında köprünün orta ayağı onarılmıştır⁷⁶.

6/Çay Camii Önü'nde Köprü

1341R. planında yer almakta ancak adı belirtilmemektedir.

6. POSTA VE TELGRAFHANE

Meşrutiyet yıllarında binası şimdiki Atatürk Anıtı'nın yerinde olduğu bilinen⁷⁷ ve Kastamonu'luların hizmetine 1860 yılında sokulduğu belirtilen Telgrafhane'nin⁷⁸, 1890'lı yıllarda Türkçe ve Fransızca servis verdiği bilinmektedir⁷⁹. Daha sonra Hepkebirler Camii ile Çifte Hamam arasındaki alanda bulunan binaya taşındığı, 1341R. yılında burada olduğu bilinmektedir.

7. MATBAA-İ VİLAYET

Kastamonu'da 1839 yılından itibaren taşbaskı tekniğinde yayın yapıldığı rivayet olunmaktadır⁸⁰. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 1867 tarihli bir belge Kastamonu Valiliği'nin Dahiliye Nezaret'i'nden bütün aksamıyla beraber litografya makinası isteğini içermektedir⁸¹. Uzunçarşılı'nın, matbaanın 1868 yılında, o günlerde islahhane denilen "atik" kırsalada kurulduğunu yazması, makina ve aksamının son bir yıl içerisinde kente ulaştığını düşündürmektedir⁸². İslahhane'nin 1880-1'de kapanmasıyla matbaa bir süre Hükümet Dairesi dahilinde çalışmış, daha sonra belediye akarı bir binaya geçmiştir. Burası da yetersiz kaldığından, keşif ve projesi hazırlanarak, Hükümet Dairesi'nin avlusundaki Askerlik Dairesi ile Telgrafhane arasındaki mahalde (bugünkü Tekel binası karşısı), 1890 yılı Ramazan ayında yeni Vilayet Matbaası'nın temelleri atılmıştır. Kısa bir süre sonra, Safranbolu'dan istenen mimarların gelmesiyle Şevval ayının 8. günü Vali Abdurrahman Paşa, Redif Fırkası kumandan vekili Mirliva Sadık Paşa ve diğer ileri gelenlerin hazır bulunduğu bir törenle in-

⁷³ KŞSD. no. 543. 133, sicil no. 164, sene 1160.

⁷⁴ KŞSD. no. 445. 35, sicil no. 308. sene 1149.

⁷⁵ KVG. no. 2268, 10. Zilhicce. 1336, s. 1.

⁷⁶ KVG. no. 2578, 26. Cemaziyelevvel. 1343, s. 1.

⁷⁷ Z. Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet*. . . , s. 5.

⁷⁸ Kastamonu İl Yıllığı, 1973. s. 239.

⁷⁹ V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*. Tome 4eme, Paris, 1894, s. 463.

⁸⁰ BKZ. not. 78.

⁸¹ B. E. O. Ayniyat Defteri no. 955, evrak no. 2098, 26. Receb. 1284.

⁸² İ. H. Uzunçarşılı, *Kastamonu Meşahiri*, Haz. M. Eski, Ankara, 1990, s. 27-8.

şaatına başlanılmış⁸³ ve iki katlı, kargir bina 1309H. /1891M. yılında tamamlanarak, hizmete girmiştir⁸⁴ (bkz. plan. 1).

8. ARABAPAZARI KARAKOLHANESİ

1341R. planında Belediye Dairesi'nin batısında yer almaktadır. 1314H. /1896M. yılında "İrade-i Seniyye" ile temeli atılmış ve inşasına başlanılmıştır⁸⁵.

9. HONSALAR HAMAMI

1341R. planında Honsalar Camii'nin batısında "metruk Honsalar Hamamı" adıyla işaretlidir. Caminin banisi tarafından, dolayısıyla İsfendiyar Bey döneminde (1392-1439) yaptırılmış olması olasıdır⁸⁶. Şeyh Şaban Veli döneminde (XVI. yüzyıl) yaşamış olan Şeyh Muhiddin Efendi'nin bu hamamın yanındaki bir odada ikamet ettiği ve hamamın 1920'li yılların sonuna doğru yıktırıldığı Z. Demircioğlu'ndan öğrenilmektedir⁸⁷.

SONUÇ

Yetmiş yıl gibi kısa sayılabilecek bir zaman dilimi içerisinde, Kastamonu'da bu kadar çok sayıda tarihi binanın yok olması, ülkemizde kültür mirasını koruma kavramının oluşumunda önemli eksiklikler olduğunun göstergesidir. Yok olan eserlerin adlarının bilinmezlik içerisinde kalması ise, toplumun belleğinin yeterince güçlü tutulmadığına işaret etmekte, belleği güçlendirme görevi, geçen yetmiş yıldakinden daha fazla araştırması ve yazması gereken, bugünün araştırmacılarına düşmektedir.

⁸³ KVG. no. 888, 14. Şevval. 1308. s. 1.

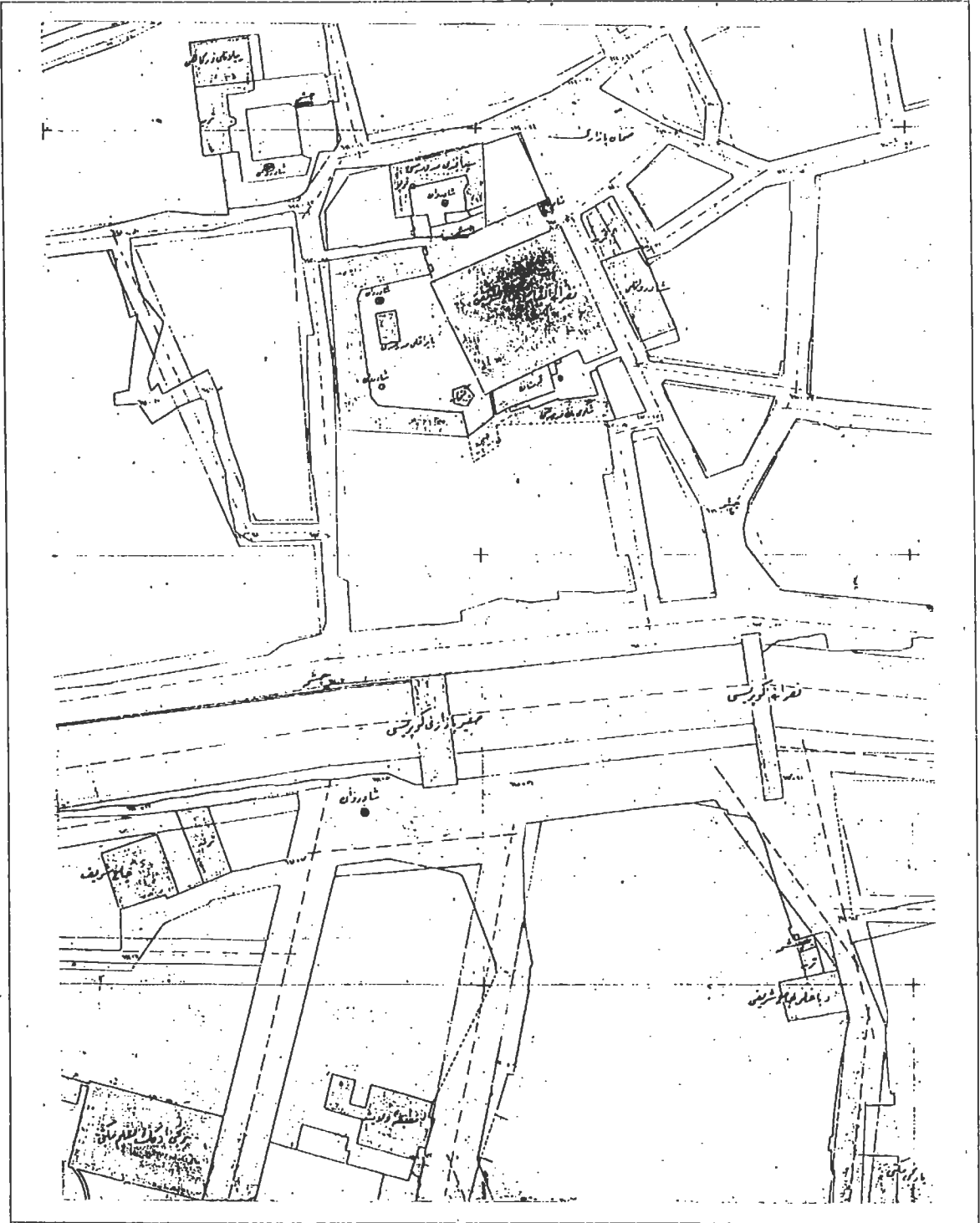
⁸⁴ KVG. no. 908, 9. Rebiülevvel. 1309, s. 1.

⁸⁵ KVG. no 1145, 26. Muharrem. 1314, s. 2.

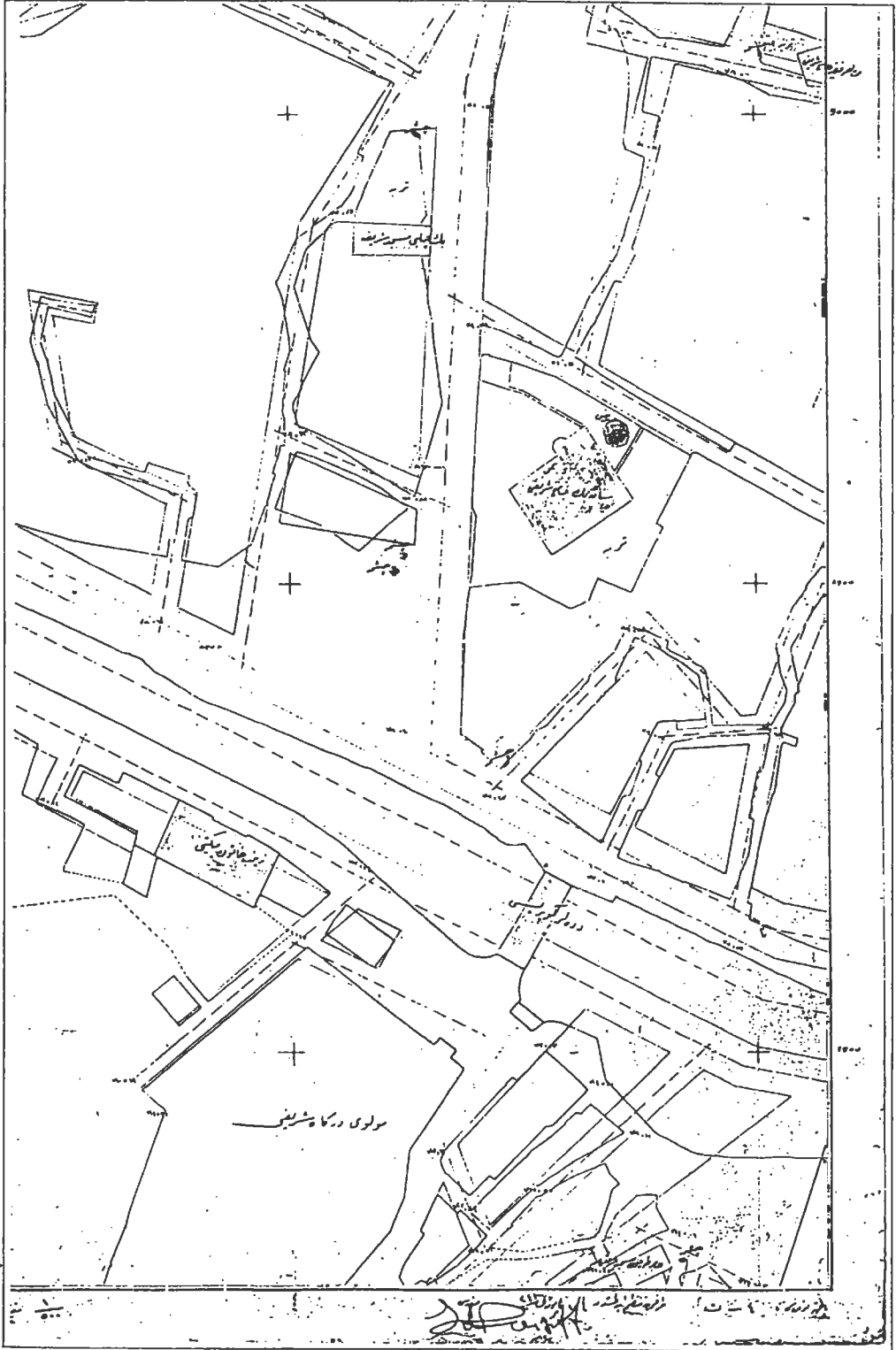
⁸⁶ K. Bilici, *a. g. e.*, s. 264.

⁸⁷ Z. Demircioğlu, *Kastamonu Evliyalari. ...*, s. 24.

Plan 1. 1341 Rumi/1925 M. tarihli Kastamonu planı. Nasrullah Camii ve Çevresi.

Plan 2. 1341 Rumi/1925 M. tarihli Kastamonu planı. Sinan Bey Camii ve Çevresi.

İSTANBUL BİZANS MİMARİSİNDE TUĞLA BOYUTLARI ÜZERİNE

Yegân KÂHYA*

Geleneksel yapı malzemesi olarak tuğla, oldukça erken tarihlerden beri yapıyı oluşturan esas bileşenlerden biri, bazen de en önde geleni olmuş; aynı boyutta, çok sayıda ve hızla üretilen (Foto.1) hazır bir yapı elemanı olarak yaygın bir kullanım alanı bulmuştur. Bu kullanım, Bizans döneminde öylesine yoğun ve öncelikli bir düzeye ulaşmıştır ki, Bizans Mimarlığı'nın karakteristik görüntüsünün oluşmasında tuğla malzeme en önemli unsur olmuştur. Anadolu geleneğinden İstanbul Mimarisi'ne aktarılan bu malzeme, Başkent İstanbul ve çevresinde, elde edilmesi daha fazla zahmet isteyen taş tercih edilmiştir. Tuğla, sözkonusu dönemde sürekli duvarlarda olduğu kadar bazı özel durumlar dışında eğrisel atkı ve örtülerde de vazgeçilmez bir malzemedir (Foto. 2).

Bizans uygulamasının başlamasıyla birlikte tuğla, duvarı tek başına oluşturmalarının yanı sıra, duvar örgüsünde kalın sıralar halinde pay alarak, taşla dönüşümlü olarak da kullanılmıştır (Foto.3,4). Bu sistemde tuğla kuşaklama, cidarlar arası bağlayıcı niteliği bakımından önem kazanmakta, ayrıca duvar örgüsünü tesviye ederek yataylığını sağlamaktadır. İstanbul'daki Bizans yapılarında birincil yapı malzemesi olarak yoğun bir biçimde kullanılan tuğla, duvarları bağlamasının yanı sıra bir ölçü birimi olarak da duvar kalınlığını belirleyici olmuştur.

Bizans tuğlası kare planlı, yassı ve büyük boyutludur (Foto.5-6). İnce levha şeklindeki bu tuğla, biçimsel olarak Roma geleneğine dayanır¹. Aynı tuğla şeklini daha sonra Osmanlılar da kullanmışlardır. Ancak, biçimlerinin birbirine benzemesine karşın birim boyutlar herbirinde farklıdır. Roma tuğlasının boyutları coğrafi bölgelere göre değişiklik göstermektedir². Şehir Roma'da kare tuğlalar ortalama 25-29 x 3.0-3.5 cm boyutlarındadır³. Yukarı İtalya'da kullanılan tuğlalar ise 6.0-8.0 cm'lik kalınlıklarıyla⁴ Roma tuğlasından daha kalın ve genellikle dikdörtgendir⁵. Batı Anadolu'da ise genişliği 27-34 cm, kalınlığı 4.5-5.0 cm. arasında kalan kalın kare tuğlalar kullanılmıştır⁶. Bunların yanı sıra Romalılar, alımaşık duvarda örgüyü bağlamak üzere kenar boyu yaklaşık 2 Roma ayağı (2x29.6 cm) uzunluğunda olan ve "bipedales" olarak adlandırılan büyük boyutlu tuğlalar da üretmişlerdir⁷. Osmanlıların erken dönem tuğlaları 27.5-29.5 x 3.5-4.5 cm boyutlarında kare planlıdır⁸. İstanbul'da kullanılan Bizans tuğlası ise 30-40 x 3-5.5 cm arasında değişen ölçüleriyle (Tablo. 1) aynı biçimdeki Roma ve Osmanlı tuğlalarına oranla daha büyük ve kalındır.

* Yrd. Doç. Dr., İTÜ Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Anabilim Dalı.

¹ E. Reusche, *Polychromes Sichtmauerwerk byzantinischer und von Byzanz beeinflusster Bauten Südosteuropas*, Köln 1971, s. 39.

² F. W. Deichmann, "Westliche Bautechnik im römischen und rhomäischen Osten", *Römische Mitteilungen*, 86, 1979, s. 518.

³ a. e., s. 518, 525; R. Krautheimer, *Corpus Basilicarum Christianarum Romae. The Early Christian Basilicas of Rome (IV.-IX. Centr.)*, I. Roma, 1937, s. 48, 67, 87, 107, 129, 130, 142, 178, 180, 255, 279, 282, 283, 284; G. Lugli, *La Tecnica Edilizia Romana con particolare riguardo a Roma e Lazio*, I, s. 559, 601, 603, 606.

⁴ a. e., s. 622.

⁵ F. W. Deichmann, a. g. e., s. 518.

⁶ J. B. Ward-Perkins, "Notes on the Structure and Building Methods of Early Byzantine Architecture", *The Great Palace of the Byzantine Emperors*, 2. Report (ed. D. T. Rice), Edinburg, 1958, s. 85, 96, 97; F. W. Deichmann, a. g. e., 520.

⁷ G. Lugli, a. g. e., s. 586, 598, 599, 606, 618; J. B. Ward-Perkins, a. g. e., s. 85.

⁸ Y. Kâhya, *İstanbul Bizans Mimarisinde Kullanılan Tuğlaların Fiziksel ve Mekanik Özellikleri*, İTÜ Fen Bilimleri Enst. yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul, 1992, s. 46-48; C. E. Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul, (tarihsiz), s. 753.

Yapı Adı	Yapım Tarihi (yy.)	Ölçülen Tuğla Uzunluğu min. -max. (cm)	Ölçülen Tuğla Kalınlığı min. -max. (cm)	En Sık Rastlanan Tuğla Uzunluğu (cm)	En Sık Rastlanan Tuğla Kalınlığı (cm)
Hippodrom/Sphendone	4	29-31	4.0-5.0	30-31	4.2-4.5
Mumhane Duvarı	4	32-39	3.9-4.7	37	4.5
Karpos-Papylos Martyrion'u	4/5	34-38	4.0-5.0	37	4.6 ve 5.0
II. Ayasofya	5	36-39	3.3-4.5	37.5-38	4.0
Karasurları Kule 95	5	36-39	4.3-5.2	37.5-38	4.5 ve 4.8
Aetios Sarnıcı	5	37.5-40	4.8-5.5	38	5.0
Chalkoprateia	5	38-39.5	4.0-4.6	38-39.5	4.0-4.5
Aspar Sarnıcı	5	36.5-40	4.0-5.4	38	4.6 ve 5.0
İmrahor Camisi	5	37-39.5	4.2-4.8	37-39	4.4-4.5
Hagios Polyektos	6	35-39.5	3.3-4.5	37	4.0
Bukoleon Sarayı (A-D ayakları arası)	6	35-39	4.8	35-39	4.8
Karasurları Kule 54	8	36.5-38.5	3.6-4.7	36.5-38	4.0 ve 4.5
Karasurları Kule 56	8	36-38	3.0-4.0	36-38	3.5
Karasurları B. 15 No. lu Kule	9	31.2-35	4.0-4.8	32-34	4.4
Bodrum Camisi	10	30-35	4.0	30-35	4.0
Bukoleon Sarayı (E-K ayakları arası)	10	31-35	4.0-4.7	34	4.2
Karasurları Kule 4	11	33-36.5	3.8-5.0	33-34.5	4.0-4.4
Fethiye Camisi	11	31-32	4.0	31-32	4.0
Gül Camisi	11/12	33	4.0	33	4.0
Zeyrek Kilise Camisi / görünen tuğla	12	33.5-39	4.5-5.5	38	4.5 ve 5.0
Zeyrek Kilise Camisi / gömük tuğla	12	29-32	3.0	30-31	3.0
Kariye Camisi	13	32-34	4.2	32-34	4.2
Ese Kapı Mescidi	13	31-33	3.0-4.0	31-33	3.0-4.0
Tekfur Sarayı	14	30-33.5	4.0	32.5	4.0

Tablo. 1) İstanbul'daki yapılarda ölçülen tuğla boyutları

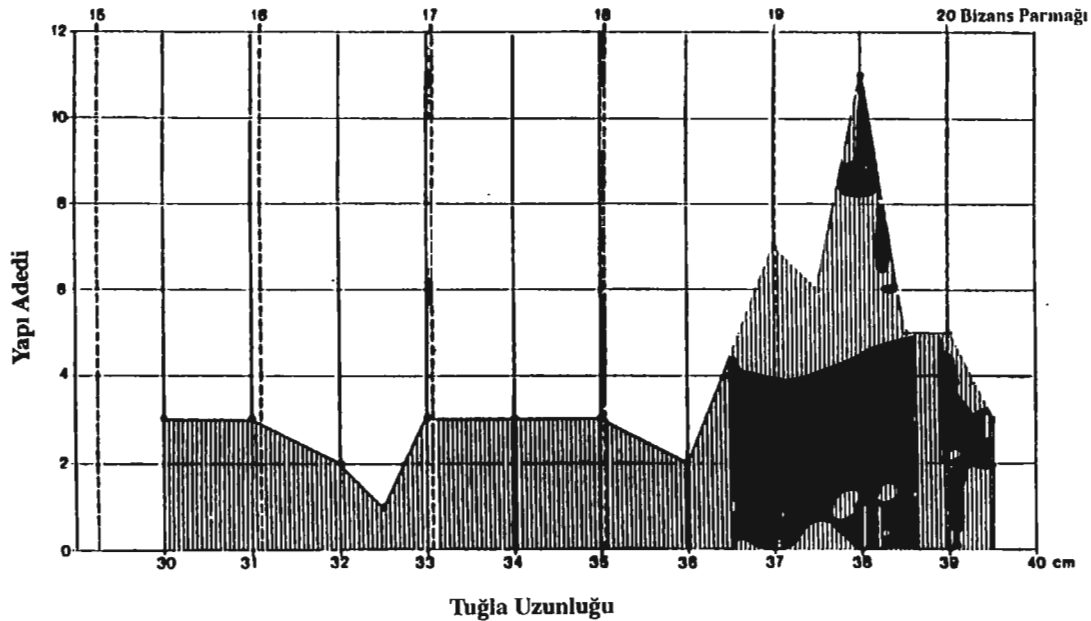
Bu çalışma kapsamında, tuğlaların birim boyutlarının belirlenmesi hedeflenmiş ve bu amaçla mevcut yapıların tarihlenebilen kısımlarından tuğla boyutları ölçülmüştür. Verilen boyutsal değerler yapılar üzerinde gerçekleştirilen ayrıntılı çalışmalarla elde edilmiştir. Bir çok yapı, onarım adına özgün malzeme ve detaylarını kaybetmiş olduğundan araştırma kapsamı dışında bırakılmıştır. Tuğla malzemenin boyutlarını doğru saptamak amacıyla her yapıdan mümkün olduğunca çok ölçü alınmış, 0.1 cm hassasiyetle ölçülen bu değerler içinde en sık rastlanan rakam, o yapıda kullanılan tuğla boyutu olarak verilmiştir. Bu değerden her iki yöne doğru olan sapmalardan en küçük (min.) ve en büyük (max.) boyutlar olarak sözedilecektir. Monografik çalışmalarda, minimum 0.5 cm hassasiyette ölçülerek yuvarlatılmış rakamlar olarak verilen tuğla boyutları ayrıntılı olmaktan uzaktır ve bu nedenle bir-iki istisna dışında⁹ değerlendirmeye alınmamışlardır. Yapıda kullanılan tuğlayı temsil ettiği düşünülerek sık kullanılan tuğla boyutunun esas alındığı bu çalışmada, ölçülen değerlerin aritmetik ortalamasının hesaplanmasından, yanlış sonuçlara götürebileceği için özellikle kaçınılmıştır. Her yapı için belirlenen karakteristik boyutun dışında kalan diğer tuğlaların da aynı boyut hedef alınarak üretilmek istendiği düşünülmektedir. Boyutlarda milimetrik düzeyde görülen bu sapmaların nedeni, kalıp boyutları birbirinden farklı olan ekiplerin birarada çalışması ya da üretim sürecinde (kuruma veya pişme sırasında) kontrol edilemeyen durumlar olabilir. Ancak birbiriyle ilgisi olmaya-

⁹ Bodrum Camisi, Esekapi Mescidi ve Kariye Camisi'nden alınan tuğla ölçüleri için bkz. C. L. Striker, *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul*, Princeton, 1981, s. 17; S. Y. Ötügen, *İsa Kapı Mescidi und Medresesi in Istanbul*, Bonn, 1974, s. 303; E. Reusche, a. g. e., s. 94.

cak kadar farklılaşan boyutlarla karşılaşılması durumu, bu tuğlaların büyük olasılıkla yapının özgün malzemesi olmadığına işaret edebilir. Böyle bir durumda, daha önceki bir döneme ait tuğlanın yeniden kullanımının söz konusu olup olmadığı kontrol edilmelidir.

Yapılan ölçümlerden elde edilen değerler incelendiğinde, aynı yapıda kullanılan tuğlaların bile birbirinden farklı boyutlarda oldukları görülmüştür. Ancak örnek sayısının çoğaltılmasıyla bazı rakamlar çevresinde yığılmalar olduğu gözlenmektedir. Bir dağılım söz konusu olsa da, boyutların hep aynı rakamların etrafında toplanmasıyla ilgili olarak bu sayısal değerlerin nasıl belirlendiği sorusu, bunların Bizans'ın resmi ölçü birimlerinden kaynaklanmaları olasılığını gündeme getirmektedir. Seri halinde bir üretim söz konusu olduğunda boyutların standartlaşması önem kazanmaktadır. Bizans ölçü sisteminde en önemli uzunluk ölçüsü birimi parmak ve ayaktır. Boyutların pek çoğu bu birimlerin basit katlarına veya bölümlerine dayandırılmış olmalıdır. Yapılan araştırmalar, İstanbul'daki inşaatlarda (Studios Bazilikası, Ayasofya, Hagia Eirene, Küçük Ayasofya) Bizans ayağının esas ölçü birimi olarak kullanıldığını göstermektedir¹⁰. Yapılar için üretilmiş tuğlaların boyutlandırılmasında ise Bizans parmağının katları ölçü birimi olarak alınmış olmalıdır. Roma'da da tuğla boyutlarının, Roma ayağının katlarına veya bölümlerine dayanarak saptandığı bilinmektedir¹¹. Ancak Roma ayağı 29.6 cm'lik¹² ölçüsüyle, 31.23 cm uzunluğundaki Bizans ayağından daha küçüktür. Bu durum, Roma ve Bizans tuğlaları arasındaki boyut farkında da kendini göstermektedir.

Bizans uzunluk ölçüsü birimleri¹³ esas alınarak İstanbul'daki yapılarda ölçülen tuğlaların boyutlandırılmasında kullanılan ölçü birimleri belirlenmeye çalışıldığında elde edilen rakamlar, tuğla boyutlarının Bizans parmağının 19-20 katı arasında kaldığını göstermektedir¹⁴ (Tablo. 2).

Tablo. 2) Tuğla kenar uzunluklarının Bizans uzunluk ölçüsü birimleriyle ilişkisi

¹⁰ E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, Münih, 1970, s. 13,15.

¹¹ J. B. Ward-Perkins, *Roman Architecture*, New York, 1977, s. 150.

¹² F. Hultsch, *Griechische und römische Metrologie*, Berlin, 1882, 2. baskı, s. 88-98.

¹³ 1 parmak (δακτύλος) = 1.95 cm; 1 ayak (πούς) = 16 parmak = 31.23 cm. (Bkz. E. Schilbach, *a.g.e.*, s. 16.)

¹⁴ 19 parmak = 37.05 cm., 20 parmak = 39 cm.

Pişmiş toprak malzemelerin, kuruma ve pişme sürecinde bünye suyunu kaybetmeleri nedeniyle, boyutlarının bir miktar küçüldüğü bilinmektedir¹⁵. Bu konuda yapılan az sayıdaki araştırma bu küçülmenin, hamurun içeriği ile kuruma ve pişme sıcaklığına bağlı olarak değişiklik göstermekle birlikte yine de ortalama olarak %12.5 civarında olduğunu ortaya koymaktadır¹⁶. Günümüzde aynı yöntemle üretilen tuğlalar ve bunların kalıp boyutları üzerinde yapılan ölçümlerde ise bu oranın %10 ile %10.5 arasında kaldığı belirlenmiştir^{16a}. Ancak bu sonuçlar, kullanılan kilin büzülme oranı kesin olarak bilinmediği sürece varsayımdan öteye geçemeyecek ve Bizans döneminde kullanılmış olan ölçü birimi ve dolayısıyla da gerçek kalıp boyutu konusunda kesin sonuçlara ulaşmak mümkün olmayacaktır.

Bizans tuğlası genelde kare planlı olmakla birlikte, İstanbul yapılarında seyrek olarak dikdörtgen planlı tuğlalara da rastlanmaktadır. Ancak bunlar hiç bir zaman Bizans duvarının ana malzemesi olmamıştır. Bunlar duvar örgüsünü oluşturan kare planlı tuğlaların yanında, sadece pencere, kapı ve niş gibi açıklıkların kenarlarında ve kemerde kullanılmak üzere üretilmiş "Yarım Tuğla"lardır. Bunların boyutları kare tuğlanın tam yarısı kadardır. Bizans duvarı üzerine araştırmalar yapmış olan Reusche, İstanbul Karasurları için kare planlı tuğlalar üretilmişken, daha geç tarihli Studios Bazilikası'nda Romalıların da kullanmış olduğu dikdörtgen biçimli tuğlaya tekrar dönüldüğünü belirtmektedir¹⁷. Ancak, Reusche'nin bahsettiği dikdörtgen tuğlalar yapının tüm duvarını oluşturmazlar ve yukarıda belirtilen anlamda ikinci derece bir kullanıma sahiptirler. Söz konusu yapının niş ve pencere içlerinde, kript girişinde tüm yüzeyleriyle açıkça görülen tuğlaların hepsi kare planlıdır. Ayrıca bazı yapılarda birbirine dik gelen iki kenarın birbirinden birkaç cm farkettiği tuğlalara (Polyeuktos: 36x38 cm) rastlanmaktadır. Bunlar, kare plan hedef alınarak üretilmiş olmakla birlikte üretim sırasında kontrol edilemeyen durumların neden olduğu sapmalar olarak değerlendirilmelidir.

Tuğlanın üç boyutu içinde, karşılaştırma açısından, -varsa- farklılıkların en kolay ortaya çıktığı boyutu kenarlarının uzunluğudur. Tuğlanın kalınlığı, boyutunun küçüklüğü nedeniyle, ayrıntılı bir karşılaştırmada belirgin farklılıklara ulaşmak açısından uzun kenarlara oranla daha yetersiz kalmaktadır. Bizans tuğlasının kare planlı olması nedeniyle bu çalışmada, kenar uzunluğu ve kalınlığı olmak üzere tuğlanın iki boyutundan sözedilecektir. İstanbul'daki Bizans yapılarında kullanılan tuğlaların boyutları kronolojik olarak incelendiğinde bazı sonuçlara ulaşılmaktadır.

İstanbul'daki en erken yapı olan Hippodrom'da kenarları 30-31 cm uzunluğunda kare tuğlalar kullanılmıştır. Bizans yapılarında benzerlerine geç dönem dışında rastlanmayan küçük boyutlu tuğla kullanımı, Roma geleneğinin devamını düşündürmektedir. Bu tarihten sonra inşa edilen yapılarda kullanılan tuğlalar daha büyük boyutludur. Bu dönemde tuğlaların kenar uzunluğu genellikle 37-39 cm arasında değişmektedir. Sınır değerleri ise, en kısa 35, en uzun 40 cm'dir. Büyük boyutlu bu tuğlalar Bizans'ın erken dönemi için karakteristik bir nitelik taşımaktadır. Orta Bizans'ta ise bu uzunluklar ortalama 33-36 cm arasındadır. Bu dönemde görülen en küçük tuğla 30 cm, en büyük ise 37-38 cm kenar uzunluğuna sahiptir. Uzunluklar geç dönemde biraz daha azalarak sıklıkla 30-34 cm arasında değişim göstermektedir. Ayrıca bu boyut aralığının dışına taşarak min. 28.5, max. 36-37 cm'e ulaşan oldukça seyrek bir dağılım da gözlenmektedir.

Genel olarak bakıldığında tuğlaların kenar uzunluklarında zamana bağlı olarak oldukça belirgin bir küçülmeden sözedilebilir. Bu sonuca, çeşitli yapılara ait tuğlaların birbiriyle karşılaştırılmasıyla ulaşıldığı gibi (Tablo. 3), bu durum aynı yapının farklı dönemlerde yapılmış kısımlarında kullanılan tuğla boyutları arasında da açıkça izlenmektedir. Örneğin Hagia Eirene'nin 1. yapım dönemine ait 532 tarihli kısımlarıyla, 2. yapım dönemini oluşturan 740 tarihli kısımlarında kullanılan tuğlalar ara-

¹⁵ N. Davey, *A History of Building Materials*, London, 1961, s. 86-87.

¹⁶ R. C. A. Rottländer, "Standardization of Roman Provincial Pottery III: The Average total Shrinkage Rate and the Bills of La Graufesenque", *Archaeometry*, 11, 1969, s. 160-164.

^{16a} Ölçümler İstanbul Habibler Köyü'ndeki Kurt Tuğla İşletmesi'nde geleneksel yöntemle üretilen harman tuğlaları üzerinde yapılmıştır.

¹⁷ E. Reusche, *a. g. e.*, s. 32.

sında bu farkı görmek mümkündür¹⁸. Aynı şekilde Bukoleon Sarayı'nın erken tarihli tuğlalarıyla, daha sonraki bir yapım döneminde kullanılan tuğlaların da boyutları farklıdır¹⁹. Bu yapının erken döneminde (üst katın kuzey kısmını oluşturan A-D ayakları arasında) tuğlalar 37 cm civarında iken, geç tarihli bölümlerinde (yapının deniz cephesini oluşturan E-K ayakları arasında) daha küçük tuğlalar kullanılmıştır. Bu tuğlaların sadece birkaç tanesi 34. 5 cm'den uzundur (Tablo. 4, 5).

Orta Bizans'ın geç dönemi için karakteristik olan ve her iki tuğla sırasının arasına duvar yüzeyinden biraz içeri çekilmiş bir üçüncü tuğla sırasının yerleştirilmesi şeklinde uygulanan "gizli tuğla" tekniğinin görüldüğü yapıların bazılarında ise aynı yapı için biri büyük, biri daha küçük iki ayrı boyutta tuğla üretilmiştir (Foto.7; Tablo. 6, 7)²⁰. İçerdeki gömük tuğla 28-30 cm'lik kenar uzunluğu ile dışarıdan görünen tuğladan daha kısadır. İki tuğla arasındaki bu fark kalınlıkta da gözlenmektedir. Ortalama 3.0 cm (min. 2.5 cm) kalınlığındaki gizli tuğlalara karşılık açıktaki tuğlaların kalınlıkları 4.0-4.5 cm'e ulaşır.

Genel olarak bakıldığında Bizans tuğlası, -2.5-3.0 cm boyutlarındaki gizli tuğlayı saymazsak-Roma'nın 3.0-3.5 cm'lik tuğlasından daha kalındır. Bu durum büyük bir olasılıkla Bizans ve Roma ölçü birimlerindeki farklılığın bir sonucudur. Ayrıca, kalın tuğlanın hazırlanması daha kolaydır, kuruma ve pişme sürecinde daha az fire verir, bu nedenle de üretimi inceye göre daha kolaydır. Bizans'ta görsel etkisi gitgide önem kazanan çok renkli "polikrom" duvarın oluşturulmasında da malzemedeki eğrilikleri, çarpıklıkları ince tuğlaya oranla daha az göstermektedir.

Erken yüzyıllarda daha çok 4.5-5.0 cm arasında değişen tuğla kalınlıkları, 6. yüzyıldan itibaren biraz azalarak 4.0-4.5 cm aralığında yoğunlaşmaktadır (Tablo. 8). Ancak uzunluklarla karşılaştırıldığında kalınlıklar, bütün Bizans dönemi boyunca daha tutarsız bir değişme gösterirler ve bu durum kronolojik açıdan bir sonuca ulaşmak için yeterli değildir. Tuğla kalınlıklarının zamanla azalma eğilimi içinde gibi gözüktüğü şeklindeki genel bir yorumu onaylayabilmek için daha çok sayıda örnek üzerinde sistematik bir karşılaştırma yapılması gereklidir.

Buraya kadar verilen ölçüler duvar tuğlalarından alınmıştır. Bizans'ta duvar ve örtü tuğlaları arasında boyutsal bir farklılık olup olmadığı konusunda henüz yeterince aydınlatıcı verilere sahip değiliz. İstanbul'daki kimi Bizans yapılarını incelemiş olan Brunov, 'Odalar Camisi'ndeki örtü tuğlalarının duvarda kullanılanlardan daha küçük (22x3.0 cm) olduğunu belirterek diğer İstanbul yapılarında da görülen küçük boyutlu tuğla kullanımının örtünün yükünü azaltmayı hedeflediğini ileri sürmektedir²¹. Bu genel savı doğrulayabilmek için sözkonusu durumun diğer yapılarda da saptanması gereklidir. Hagia Eirene, Fenari İsa, Gül Camisi üzerine yapılan monografik çalışmalarda²² örtü ve duvar tuğlaları arasında boyutsal bir farklılığın varlığından söz edilmemektedir. Fethiye Camisi hakkında monografik bir çalışma yapmış olan Hallensleben ise bu yapının tonozlarında 2.5 x 20-22 cm boyutlarında küçük tuğlalar ölçmekle birlikte bunları duvar tuğlalarıyla karşılaştırmamıştır²³. Yapıların örtü kotunda inceleme yapmak ve ölçü almak ancak kapsamlı bir araştırma ve onarım çalışması sırasında olanaklı olduğundan bu konuya zaman içinde yapılacak ölçümlerle açıklık getirilebilecektir.

¹⁸ U. Peschlow, *Die Irenenkirche in Istanbul. Untersuchungen zur Architektur*, Istanbul Mitteilungen 18, Tübingen 1977, s. 224'den sonra (duvar örgüsü katalogları).

¹⁹ G. U. S. Corbett, "The Buildings to the North of the Bucoleon Harbour Called the 'House Justinian' ", *The Great Palace of the Byzantine Emperors*, 2. Report (ed. D. T. Rice), Edinburgh, 1958, s. 180.

²⁰ H. Schäfer, "Architekturhistorische Beziehungen zwischen Byzanz und Kiever Rus im 10. und 11. Jahrhundert", *Istanbul Mitteilungen*, 23/24, 1973/74, s. 219; E. Mamboury, Th. Wiegand, *Die Kaiserpaläste von Konstantinopel-Zwischen Hippodrom und Marmarameer*, Berlin ve Leipzig 1934, s. 3, şekil 1; A. Ersen, *Erken Osmanlı Mimarisinde Cephe Biçim Düzenleri ve Bizans Etkilerinin Niteliği*, İTÜ Mimarlık Fak. Yay., İstanbul, 1986, s. 22, Tablo 1.2.

²¹ N. Brunov, "Die Odalar-Djami von Konstantinopel", *Byzantinische Zeitschrift*, 26, 1926, s. 353 dipnot 5.

²² U. Peschlow, a. g. e. ; H. Schäfer, *Die Gül Camii in Istanbul*, Istanbul Mitteilungen, Beiheft 7, Tübingen, 1973; S. Y. Ötügen, a. g. e.

²³ H. Hallensleben, "Untersuchungen zur Baugeschichte der ehemaligen Panmakaristoskirche, der heutigen Fethiye Camii in Istanbul", *Istanbul Mitteilungen* 13/14, 1963/64, s. 154.

Yapı Adı	Yapım Tarihi (yy)	Tuğla Uzunluğu (cm)											
		30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41
Hippodrom/Sphendone	4	■							■				
Mumhane Duvarı	4								■				
Karpos-Papylos Martyrion'u	4/5								■				
II.Ayasofya	5									■			
Karasurları Kule 95	5									■			
Aetios Sarnıcı	5									■			
Chalkoprateia	5									■			
Aspar Sarnıcı	5									■			
İmrahor Camisi	5								■				
Hagios Polyuktos	6								■				
Bukoleon Sarayı (A-D ayakları arası)	6						■	■	■	■	■		
Karasurları Kule 54	8								■	■	■		
Karasurları Kule 56	8							■	■	■			
Karasurları B.15 No.lu Kule	9			■	■	■							
Bodrum Camisi	10					■							
Bukoleon Sarayı (E-K ayakları arası)	10					■							
Karasurları Kule 4	11				■	■	■						
Fethiye Camisi	11		■	■									
Gül Camisi	11/12				■								
Zeyrek Kilise Camisi /görünen tuğla	12									■			
Zeyrek Kilise Camisi /gömük tuğla	12	■											
Kariye Camisi	13			■	■	■							
Ese Kapı Mescidi	13		■	■	■								
Tekfur Sarayı	14			■									

Tablo. 3) Tuğla kenar uzunluklarının kronolojik olarak karşılaştırılması

Yapılardaki ölçme çalışmalarından elde edilen verilerin ortaya koyduğu, tuğla kenar uzunluklarının zamanla bir küçülme eğilimi gösterdiği şeklindeki kronolojik şema, anlamlı olmakla birlikte, anıt kronolojisi belirlemede henüz yetersizdir. Bu konuda yapılacak yeni çalışmalarla örnek sayısı çoğaltılarak bu şemayı destekleyen sonuçlara ulaşılması durumunda, tuğlanın boyutsal nitelikleri, tarihi kaynaklar ve yapım tekniği özellikleri ile birlikte, yapıların tarihlendirilmesinde yardımcı bir yöntem olarak karşılaştırma olanağı sağlayabilir. Bu şekilde, özellikle ne zaman yapıldıkları bilinmeyen yapıların yapım tarihleri hakkında geniş zaman aralıklarında da olsa, genel bir fikir edinmek mümkün olabilecektir. Bu konuda yapılacak çalışmalar, mimarlık tarihi açısından sözü edilen bilgi eksikliğini gidermenin yanı sıra, onarım çalışmalarında kullanılacak yeni malzemelerin üretiminde de bir baz oluşturacaktır.

Tuğla Kenar Uzunluğu (cm)	29.5-30.9	30.9-32.4	32.4-33.9	33.9-35.4	35.4-36.9	36.9-38.4	38.4-39.9	39.9-41.4	41.4-42.9	42.9-44.4	44.4-45.9	45.9-47.4	47.4-48.9	48.9-50.4	50.4-51.9	51.9-53.4	53.4-54.9	54.9-56.4	56.4-57.9	57.9-59.4	59.4-60.9	60.9-62.4	62.4-63.9	63.9-65.4	65.4-66.9	66.9-68.4	68.4-69.9	69.9-71.4	71.4-72.9	72.9-74.4	74.4-75.9	75.9-77.4	77.4-78.9	78.9-80.4	80.4-81.9	81.9-83.4	83.4-84.9	84.9-86.4	86.4-87.9	87.9-89.4	89.4-90.9	90.9-92.4	92.4-93.9	93.9-95.4	95.4-96.9	96.9-98.4	98.4-99.9	99.9-101.4	101.4-102.9	102.9-104.4	104.4-105.9	105.9-107.4	107.4-108.9	108.9-110.4	110.4-111.9	111.9-113.4	113.4-114.9	114.9-116.4	116.4-117.9	117.9-119.4	119.4-120.9	120.9-122.4	122.4-123.9	123.9-125.4	125.4-126.9	126.9-128.4	128.4-129.9	129.9-131.4	131.4-132.9	132.9-134.4	134.4-135.9	135.9-137.4	137.4-138.9	138.9-140.4	140.4-141.9	141.9-143.4	143.4-144.9	144.9-146.4	146.4-147.9	147.9-149.4	149.4-150.9	150.9-152.4	152.4-153.9	153.9-155.4	155.4-156.9	156.9-158.4	158.4-159.9	159.9-161.4	161.4-162.9	162.9-164.4	164.4-165.9	165.9-167.4	167.4-168.9	168.9-170.4	170.4-171.9	171.9-173.4	173.4-174.9	174.9-176.4	176.4-177.9	177.9-179.4	179.4-180.9	180.9-182.4	182.4-183.9	183.9-185.4	185.4-186.9	186.9-188.4	188.4-189.9	189.9-191.4	191.4-192.9	192.9-194.4	194.4-195.9	195.9-197.4	197.4-198.9	198.9-200.4	200.4-201.9	201.9-203.4	203.4-204.9	204.9-206.4	206.4-207.9	207.9-209.4	209.4-210.9	210.9-212.4	212.4-213.9	213.9-215.4	215.4-216.9	216.9-218.4	218.4-219.9	219.9-221.4	221.4-222.9	222.9-224.4	224.4-225.9	225.9-227.4	227.4-228.9	228.9-230.4	230.4-231.9	231.9-233.4	233.4-234.9	234.9-236.4	236.4-237.9	237.9-239.4	239.4-240.9	240.9-242.4	242.4-243.9	243.9-245.4	245.4-246.9	246.9-248.4	248.4-249.9	249.9-251.4	251.4-252.9	252.9-254.4	254.4-255.9	255.9-257.4	257.4-258.9	258.9-260.4	260.4-261.9	261.9-263.4	263.4-264.9	264.9-266.4	266.4-267.9	267.9-269.4	269.4-270.9	270.9-272.4	272.4-273.9	273.9-275.4	275.4-276.9	276.9-278.4	278.4-279.9	279.9-281.4	281.4-282.9	282.9-284.4	284.4-285.9	285.9-287.4	287.4-288.9	288.9-290.4	290.4-291.9	291.9-293.4	293.4-294.9	294.9-296.4	296.4-297.9	297.9-299.4	299.4-300.9	300.9-302.4	302.4-303.9	303.9-305.4	305.4-306.9	306.9-308.4	308.4-309.9	309.9-311.4	311.4-312.9	312.9-314.4	314.4-315.9	315.9-317.4	317.4-318.9	318.9-320.4	320.4-321.9	321.9-323.4	323.4-324.9	324.9-326.4	326.4-327.9	327.9-329.4	329.4-330.9	330.9-332.4	332.4-333.9	333.9-335.4	335.4-336.9	336.9-338.4	338.4-339.9	339.9-341.4	341.4-342.9	342.9-344.4	344.4-345.9	345.9-347.4	347.4-348.9	348.9-350.4	350.4-351.9	351.9-353.4	353.4-354.9	354.9-356.4	356.4-357.9	357.9-359.4	359.4-360.9	360.9-362.4	362.4-363.9	363.9-365.4	365.4-366.9	366.9-368.4	368.4-369.9	369.9-371.4	371.4-372.9	372.9-374.4	374.4-375.9	375.9-377.4	377.4-378.9	378.9-380.4	380.4-381.9	381.9-383.4	383.4-384.9	384.9-386.4	386.4-387.9	387.9-389.4	389.4-390.9	390.9-392.4	392.4-393.9	393.9-395.4	395.4-396.9	396.9-398.4	398.4-399.9	399.9-401.4	401.4-402.9	402.9-404.4	404.4-405.9	405.9-407.4	407.4-408.9	408.9-410.4	410.4-411.9	411.9-413.4	413.4-414.9	414.9-416.4	416.4-417.9	417.9-419.4	419.4-420.9	420.9-422.4	422.4-423.9	423.9-425.4	425.4-426.9	426.9-428.4	428.4-429.9	429.9-431.4	431.4-432.9	432.9-434.4	434.4-435.9	435.9-437.4	437.4-438.9	438.9-440.4	440.4-441.9	441.9-443.4	443.4-444.9	444.9-446.4	446.4-447.9	447.9-449.4	449.4-450.9	450.9-452.4	452.4-453.9	453.9-455.4	455.4-456.9	456.9-458.4	458.4-459.9	459.9-461.4	461.4-462.9	462.9-464.4	464.4-465.9	465.9-467.4	467.4-468.9	468.9-470.4	470.4-471.9	471.9-473.4	473.4-474.9	474.9-476.4	476.4-477.9	477.9-479.4	479.4-480.9	480.9-482.4	482.4-483.9	483.9-485.4	485.4-486.9	486.9-488.4	488.4-489.9	489.9-491.4	491.4-492.9	492.9-494.4	494.4-495.9	495.9-497.4	497.4-498.9	498.9-500.4	500.4-501.9	501.9-503.4	503.4-504.9	504.9-506.4	506.4-507.9	507.9-509.4	509.4-510.9	510.9-512.4	512.4-513.9	513.9-515.4	515.4-516.9	516.9-518.4	518.4-519.9	519.9-521.4	521.4-522.9	522.9-524.4	524.4-525.9	525.9-527.4	527.4-528.9	528.9-530.4	530.4-531.9	531.9-533.4	533.4-534.9	534.9-536.4	536.4-537.9	537.9-539.4	539.4-540.9	540.9-542.4	542.4-543.9	543.9-545.4	545.4-546.9	546.9-548.4	548.4-549.9	549.9-551.4	551.4-552.9	552.9-554.4	554.4-555.9	555.9-557.4	557.4-558.9	558.9-560.4	560.4-561.9	561.9-563.4	563.4-564.9	564.9-566.4	566.4-567.9	567.9-569.4	569.4-570.9	570.9-572.4	572.4-573.9	573.9-575.4	575.4-576.9	576.9-578.4	578.4-579.9	579.9-581.4	581.4-582.9	582.9-584.4	584.4-585.9	585.9-587.4	587.4-588.9	588.9-590.4	590.4-591.9	591.9-593.4	593.4-594.9	594.9-596.4	596.4-597.9	597.9-599.4	599.4-600.9	600.9-602.4	602.4-603.9	603.9-605.4	605.4-606.9	606.9-608.4	608.4-609.9	609.9-611.4	611.4-612.9	612.9-614.4	614.4-615.9	615.9-617.4	617.4-618.9	618.9-620.4	620.4-621.9	621.9-623.4	623.4-624.9	624.9-626.4	626.4-627.9	627.9-629.4	629.4-630.9	630.9-632.4	632.4-633.9	633.9-635.4	635.4-636.9	636.9-638.4	638.4-639.9	639.9-641.4	641.4-642.9	642.9-644.4	644.4-645.9	645.9-647.4	647.4-648.9	648.9-650.4	650.4-651.9	651.9-653.4	653.4-654.9	654.9-656.4	656.4-657.9	657.9-659.4	659.4-660.9	660.9-662.4	662.4-663.9	663.9-665.4	665.4-666.9	666.9-668.4	668.4-669.9	669.9-671.4	671.4-672.9	672.9-674.4	674.4-675.9	675.9-677.4	677.4-678.9	678.9-680.4	680.4-681.9	681.9-683.4	683.4-684.9	684.9-686.4	686.4-687.9	687.9-689.4	689.4-690.9	690.9-692.4	692.4-693.9	693.9-695.4	695.4-696.9	696.9-698.4	698.4-699.9	699.9-701.4	701.4-702.9	702.9-704.4	704.4-705.9	705.9-707.4	707.4-708.9	708.9-710.4	710.4-711.9	711.9-713.4	713.4-714.9	714.9-716.4	716.4-717.9	717.9-719.4	719.4-720.9	720.9-722.4	722.4-723.9	723.9-725.4	725.4-726.9	726.9-728.4	728.4-729.9	729.9-731.4	731.4-732.9	732.9-734.4	734.4-735.9	735.9-737.4	737.4-738.9	738.9-740.4	740.4-741.9	741.9-743.4	743.4-744.9	744.9-746.4	746.4-747.9	747.9-749.4	749.4-750.9	750.9-752.4	752.4-753.9	753.9-755.4	755.4-756.9	756.9-758.4	758.4-759.9	759.9-761.4	761.4-762.9	762.9-764.4	764.4-765.9	765.9-767.4	767.4-768.9	768.9-770.4	770.4-771.9	771.9-773.4	773.4-774.9	774.9-776.4	776.4-777.9	777.9-779.4	779.4-780.9	780.9-782.4	782.4-783.9	783.9-785.4	785.4-786.9	786.9-788.4	788.4-789.9	789.9-791.4	791.4-792.9	792.9-794.4	794.4-795.9	795.9-797.4	797.4-798.9	798.9-800.4	800.4-801.9	801.9-803.4	803.4-804.9	804.9-806.4	806.4-807.9	807.9-809.4	809.4-810.9	810.9-812.4	812.4-813.9	813.9-815.4	815.4-816.9	816.9-818.4	818.4-819.9	819.9-821.4	821.4-822.9	822.9-824.4	824.4-825.9	825.9-827.4	827.4-828.9	828.9-830.4	830.4-831.9	831.9-833.4	833.4-834.9	834.9-836.4	836.4-837.9	837.9-839.4	839.4-840.9	840.9-842.4	842.4-843.9	843.9-845.4	845.4-846.9	846.9-848.4	848.4-849.9	849.9-851.4	851.4-852.9	852.9-854.4	854.4-855.9	855.9-857.4	857.4-858.9	858.9-860.4	860.4-861.9	861.9-863.4	863.4-864.9	864.9-866.4	866.4-867.9	867.9-869.4	869.4-870.9	870.9-872.4	872.4-873.9	873.9-875.4	875.4-876.9	876.9-878.4	878.4-879.9	879.9-881.4	881.4-882.9	882.9-884.4	884.4-885.9	885.9-887.4	887.4-888.9	888.9-890.4	890.4-891.9	891.9-893.4	893.4-894.9	894.9-896.4	896.4-897.9	897.9-899.4	899.4-900.9	900.9-902.4	902.4-903.9	903.9-905.4	905.4-906.9	906.9-908.4	908.4-909.9	909.9-911.4	911.4-912.9	912.9-914.4	914.4-915.9	915.9-917.4	917.4-918.9	918.9-920.4	920.4-921.9	921.9-923.4	923.4-924.9	924.9-926.4	926.4-927.9	927.9-929.4	929.4-930.9	930.9-932.4	932.4-933.9	933.9-935.4	935.4-936.9	936.9-938.4	938.4-939.9	939.9-941.4	941.4-942.9	942.9-944.4	944.4-945.9	945.9-947.4	947.4-948.9	948.9-950.4	950.4-951.9	951.9-953.4	953.4-954.9	954.9-956.4	956.4-957.9	957.9-959.4	959.4-960.9	960.9-962.4	962.4-963.9	963.9-965.4	965.4-966.9	966.9-968.4	968.4-969.9	969.9-971.4	971.4-972.9	972.9-974.4	974.4-975.9	975.9-977.4	977.4-978.9	978.9-980.4	980.4-981.9	981.9-983.4	983.4-984.9	984.9-986.4	986.4-987.9	987.9-989.4	989.4-990.9	990.9-992.4	992.4-993.9	993.9-995.4	995.4-996.9	996.9-998.4	998.4-999.9	999.9-1001.4	1001.4-1002.9	1002.9-1004.4	1004.4-1005.9	1005.9-1007.4	1007.4-1008.9	1008.9-1010.4	1010.4-1011.9	1011.9-1013.4	1013.4-1014.9	1014.9-1016.4	1016.4-1017.9	1017.9-1019.4	1019.4-1020.9	1020.9-1022.4	1022.4-1023.9	1023.9-1025.4	1025.4-1026.9	1026.9-1028.4	1028.4-1029.9	1029.9-1031.4	1031.4-1032.9	1032.9-1034.4	1034.4-1035.9	1035.9-1037.4	1037.4-1038.9	1038.9-1040.4	1040.4-1041.9	1041.9-1043.4	1043.4-1044.9	1044.9-1046.4	1046.4-1047.9	1047.9-1049.4	1049.4-1050.9	1050.9-1052.4	1052.4-1053.9	1053.9-1055.4	1055.4-1056.9	1056.9-1058.4	1058.4-1059.9	1059.9-1061.4	1061.4-1062.9	1062.9-1064.4	1064.4-1065.9	1065.9-1067.4	1067.4-1068.9	1068.9-1070.4	1070.4-1071.9	1071.9-1073.4	1073.4-1074.9	1074.9-1076.4	1076.4-1077.9	1077.9-1079.4	1079.4-1080.9	1080.9-1082.4	1082.4-1083.9	1083.9-1085.4	1085.4-1086.9	1086.9-1088.4	1088.4-1089.9	1089.9-1091.4	1091.4-1092.9	1092.9-1094.4	1094.4-1095.9	1095.9-1097.4	1097.4-1098.9	1098.9-1100.4	1100.4-1101.9	1101.9-1103.4	1103.4-1104.9	1104.9-1106.4	1106.4-1107.9	1107.9-1109.4	1109.4-1110.9	1110.9-1112.4	1112.4-1113.9	1113.9-1115.4	1115.4-1116.9	1116.9-1118.4	1118.4-1119.9	1119.9-1121.4	1121.4-1122.9	1122.9-1124.4	1124.4-1125.9	1125.9-1127.4	1127.4-1128.9	1128.9-1130.4	1130.4-1131.9	1131.9-1133.4	1133.4-1134.9	1134.9-1136.4	1136.4-1137.9	1137.9-1139
---------------------------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	--------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	-------------

Yapı Adı	Yapım Tarihi (yy)	Tuğla Kalınlığı (cm)																
		2.8	3.0	3.2	3.4	3.6	3.8	4.0	4.2	4.4	4.6	4.8	5.0	5.2	5.4			
Hippodrom/Sphendone	4																	
Mumhane Duvarı	4																	
Karpos-Papylos Martyrion'u	4/5																	
II.Ayasofya	5																	
Karasurları Kule 95	5																	
Aetios Sarnıcı	5																	
Chalkoprateia	5																	
Aspar Sarnıcı	5																	
İmrahor Camisi	5																	
Hagios Polyeuktos	6																	
Bukoleon Sarayı (A-D ayakları arası)	6																	
Karasurları Kule 54	8																	
Karasurları Kule 56	8																	
Karasurları B.15 No.lu Kule	9																	
Bodrum Camisi	10																	
Bukoleon Sarayı (E-K ayakları arası)	10																	
Karasurları Kule 4	11																	
Fethiye Camisi	11																	
Gül Camisi	11/12																	
Zeyrek Kilise Camisi /görünen tuğla	12																	
Zeyrek Kilise Camisi /gömük tuğla	12																	
Kariye Camisi	13																	
Ese Kapı Mescidi	13																	
Tekfur Sarayı	14																	

Tablo. 8) Tuğla kalınlıklarının kronolojik olarak karşılaştırılması

Resim 1. Seri halinde tuğla üretimi.

Resim 2. Kemer ve örtüde tuğla kullanımı.

Resim 3. Tuğla duvar örgüsü.

Resim 4. Tuğla/taş almaşık duvar örgüsü.

Resim 5. Bizans tuğlası.

Resim 6. Tuğla duvar örgüsü.

Resim 7. İki farklı boyutta tuğla kullanımı gözlenen "gizli tuğla tekniği".

KABARTMALARLA BEZENMİŞ OLAN SÜTUN GÖVDELERİ

Mükerrem Usman ANABOLU*

Yunan ve Roma mimarlığının bize bırakmış olduğu yapılarda taşıyıcı eleman olan sütun gövdeleri, yivler ile bezenmiş veya düz olarak bırakılmışlardır. M.S. II. yüzyıl Roma İmparatorluk Dönemi mimarlığında, spiral oluşturularak yükselen yivler ile kaplı olan burma sütunlara rastlarsak da, bunların sayısı yüksek değildir. Belli bir ağırlığı taşımaktan çok bir adağı yerine getirmek için yaptırılıp özen ile bezenen votiv sütunlarda, fantaziye daha çok yer verilmiştir. Roma İmparatorluk dönemi mimarlığındaki barok eğilimlerin ağır basmakta olduğu periodlarda, yenilik arayışı daha fazladır. Genellikle dikdörtgen şeklindeki 4 yüzey içeren ayak (paye) larda fantaziye yer vermişlerdir¹.

Bir anıt olarak yapılmış olan Delphi'deki Akanthus Sütunu², yüzeyi bitkisel motiflerle bezenmiş olan sütun gövdelerinin en ünlüsüdür.

Küçük Asya'da bulunan sütun ve ayak gövdelerine bir göz atalım:

İzmir Arkeoloji Müzesi'ndeki 414 Env. No.lu Sütun Gövdesi Parçası³, asma yaprağı ve üzüm salkımı motifleri ile bezenmiştir. 0.34m çapındadır. Kalmış olan kısmının yüksekliği, 0.63 m. dir.

Efes Müzesi'nde bulunan 1565 -1727 Env. No.lu Sütun Gövdesi Parçaları⁴, Traianus Nympheion'unun mimarlık elemanları olup, Antoninus'lar Dönemi Baroku'nun temsilcileridirler. Aşağıdan yukarıya doğru yükselmeleri sırasında kırılarak yön değiştirirler. Zaman zaman kendi eksenleri üzerinde dönerler. Ve, bu durumları ile doğadaki ağaç gövdelerini taklit ederler. Akanthus yapraklarının yan yana sıralanmaları sureti ile oluşan çizgiler, onları horizontal yönlü bantlara ayırırlar. Horizontal yönlü bantlar, asma yaprakları, üzüm salkımları ve figürlü sahneler ile doldurulmuşlardır. Figürlü sahnelerdeki figürler, ağaç gövdelerini taklit eden sütunların kendileri kadar hareketlidirler. Fonun matkapla oyularak geri itilmesi sonucunda figürler ön plana çıkarılmışlardır. Işık - gölge oyunları meydana getirilmiştir⁵ (Res. 1- 5). Sütun gövdelerinin ait oldukları Nympheion, imparator Traianus tarafından, manevi babası Hadrianus için inşa ettirilmiştir. Yani M.S. II. yüzyılın 2. çeyreğine aittir.

İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin bahçesine dikilmiş olan 342 Env. No.lu Sütun Gövdesi Parçası⁶ 5.128 m yüksekliğinde olup, modern bir altlık (kaide) ın üzerinde oturur. Alttan 0.255 m. lik kısmı düzdür. İstanbul'un Aksaray semtinde bulunmuştur. Palmiye gövdesini taklit ederse de, Ephesos'taki Traianus Nympheionu'nun sütun gövdeleri kadar hareketli değildir. Bunun, Ephesos'da bulunup Viyana'ya götürülmüş olan bir benzeri⁷ (Kunsthistorisches Museum, Env.No. 1842) vardır. Gene İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin bahçesinde, bu defa da dalları koparılıp kabukları soyulmuş köknar

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

¹ Antoninus'lar Dönemi ile Severus Dönemi'ne ait olan ayaklardan bazıları, "Bazı Antoninus'lar Dönemi ve Severus'lar Dönemi Eserleri" adlı makalede tarafından ele alınmışlardır.

² W. B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece*, (2. baskı) London, New- York, Toronto, Sydney, 1950, s. 253/254, res. 93. Bunun Korinthos'da ve Roma'daki Sta. Prassade'de daha geç bir zamanda yapılmış olan birer kopyesi bulunmuştur. W.B.Dinsmoor, a.g.e., s. 253, not 2'ye bakınız.

³ Fethiye'de bulunmuş. Yayınlanmamış.

⁴ Ü. Önen, *Ephesus, Ruins and Museums* (İzmir, 1983). s. 104 ve 105 (fotoğraflarla beraber); S. Erdemgil ve diğerleri, *Catalogue du Musée d'Ephèse*, İstanbul, 1989, s. 45'deki fotoğraf.

⁵ R. Bianchi Bandinelli, *Rome: The Late Empire Roman Art. A.D. 200-400*, (P.Green'in çevirisi), New York, 1971, s. 339.

⁶ G. Mendel, *Catalogue des Sculptures Grécques, Romaines et Byzantines*, C.III, Constantinople, 1914, s. 471, no. 1247 (342); M. Meurer, *Vergleichende Formenlehre des Ornamente und Pflanze*, 1909, s. 20, res. 14.

⁷ K. Gschwantler-A. Bernhard-Walcher-A. Bammer, *Funde aus Ephesos und Samothrake*, Wien, 1978, s. 115, no. 164.

ağacının gövdesini taklit eden bir Sütun Gövdesi Parçası⁸ vardır. Bu , İstanbul'da, Theodosius Forumu'nun yer almış olduğu Beyazıt semtinde bulunmuştur. Ve, Theodosius Takı'nın mimarlık elemanıdır. Kalmış olan kısmının yüksekliği 1.59 m.dir. Alt çapının 1.59 m. ilâ 1.61 m. olduğu, W. Müller-Wiener tarafından saptanmıştır. Theodosius Takı, M.S. IV. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilmiş olduğuna göre, sütun gövdesi parçası da o tarihe aittir. Ek olarak Prokonnesos (Marmara Adası) daki taş ocakları ile taşçı atölyeleri üzerinde incelemelerde bulunan N.Asgarî, adanın Çamlık mevkiinde, muhtemelen Theodosius Takı için hazırlanmakta iken, bilinmeyen bir nedenle olduğu yerde bırakılmış olan bir Sütun Gövdesi Parçası⁹ saptamıştır.

Erdek'teki Açık Hava Müzesi'nde sergilenmekte olan Kyzikos'daki Hadrianus Tapınağı'nın Sütun Gövdesi Parçasında¹⁰, yüzey asma dalları tarafından bölümlere ayrılmıştır. Asma yapıkları ile üzüm salkımları, bölümleri doldururlar. 1932'de Kyzikos'da, benzer bezeme motifleri ile bezenmiş 2 Ayak Parçası ortaya çıkmıştır. İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne götürülmüş olan bu parçaların birinde sol omuzunda küçük bir çocuk taşıyan Hermes, ikincisinde ise başında yaprak çelengi taşıyan erkek figürü (Dionysos veya Satyr) göze çarpar. İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki Klaudiopolis (Bolu) kökenli Ayak¹¹ da, o dönemin eseridir.

Efes Müzesi'nin ören yerindeki deposunda saklanan 2 Sütun Gövdesi Parçası¹², burma sütun parçalarına benzerler. Lâkin bunlardaki kendi eksenleri üzerinde dönmek suretiyle yukarıya doğru uzanan kısımlar, yiv değil, düz yüzeyli bantlardır. Bunlar da, kabartmalar ile bezenmişlerdir. Rinceau (kıvrıklı), balık pulları gibi yanyana dizilmiş ve üst üste binmiş yapraklar ve meandr motifleri gibi bezeme motifleri ele alınmışlardır. Bu sütun gövdesi parçaları, Geç Roma İmparatorluk Dönemi, hatta Erken Bizans Dönemi'ne ait olabilirler.

İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki 901 Env.No. lu Sütun Tamburu¹³, asma yapraklarının aralarına serpiştirilmiş olan insan ve hayvan figürleri ile bezenmiş olmasına karşın, bir Bizans Dönemi ürünüdür. Hz. İsa'yı simgeleyen çoban figürü, bunda kuşkuya yer bırakmaz. Çapı 0.625 m., yüksekliği ise 0.77 m. olan bu parçanın işçiliği iyidir.

⁸ S. Casson, *The Forum of Theodosius*, London 1978, s. 38; L.Kosswig, "Zum Botanischen Vorbild der Säulen von Theodosius Bogen in Istanbul", *Istanbuler Mitteilungen*, C. XVIII, 1968, s. 259- 263, res. 84/1.

⁹ N. Asgarî, "Zwei Werkstücke für Konstantinopel aus den prokonnesischen Steinbrüchen", *Istanbuler Mitteilungen*, C. XXXIX (1989), s. 62, lev. 6/1.

¹⁰ Tarafından yazılmış olan *Küçük Asya'da Bulunan Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları*, İstanbul 1970, s. 13, 24, 42, 43, 44, 52, 53, 64, 69, 71, 73, 96; res. 10 ve 11 ve res. 82-85'de tapınak hakkında bilgi vardır; s. 122, not 13'de bibliografya da verilmiştir.

¹¹ M.J.Mellink, "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology*, C. LXXVII, 1973, s. 191, lev. 35, res. 28.

¹² Bunlardan birinin envanter numarası 1614'dür. İkinci parça envanter numarası taşımaz. Yayınlanmamışlardır. Her ikisinin de, aynı sütuna ait olmaları olasılığı vardır. Aynı sütun gövdesine ait olmasalar bile, aynı binadan gelmiş olmalıdırlar.

¹³ G.Mendel, a.g.e., C.II, s. 435 ve s. 436'daki çizim; K. Weitzmann, "Byzantine Art and Scholarship in America", *American Journal of Archaeology*, C. LI, 1947, s. 403, lev. CV/3; A. Pasinli, *Les Musées Archéologiques d'Istanbul*, İstanbul, 1989, s. 75, no. 82.

Resim 1.

Resim 2.

Resim 3.

Resim 4**Resim 5.**

İSTANBUL KARASURLARI T1 - T6 BURÇLARI ARASI BEDEN DUVARLARI SEĞİRDİM YOLU SEVİYESİNDE GÖZLEMLER

Metin AHUNBAY*

İstanbul mimarisinin bütün dönemlerinde, bütün alanlarında düşünmüş ve kalem oynatmış olan değerli hocam Doğan Kuban'a, en eski talebeleri tarafından İstanbul Karasurlarında yapılan bazı gözlemleri, kendisinin ilgisini çekeceğini düşünerek burada sunmaktayım.

İstanbul Karasurları, olumsuz fiziksel koşulların yarattığı tahribatla özgün biçimini büyük ölçüde kaybetmiştir. Daha yapılışının hemen ertesinde gelen 447 yılı depremine, söyleneceye göre, 57 sur kulesi kurban gitmiştir. 740 depreminin sonundaki yenilemelerin kapsamının genişliğini ise yazıtlarla belgeli İmparator 3. Leon ve 5. Konstantinos burçları anlatmaktadır. 1000 yılı civarındaki depremlerle yıkılan ve ertesinde yeniden yapılan burçların sayıları gene kabarıktır. Bütün bu yenilemeler ve onarımlar daha çok sur kuleleri için belgelenmiş durumdadır, sur beden duvarlarının "hayat hikayesi" daha karanlık kalmakta ve geçirdiği değişiklikler, kaynaklardan ancak dolaylı yararlanılarak ve ancak rölatif sıralamalar içinde açıklanmaya çalışılmaktadır¹. Kronolojik sorunların yanısıra yer yer gözlemlenebilen bazı ayrıntıların anlamları ise ayrı bir soru alanı oluşturmaktadır. Surların bugünkü durumunda, esas sur beden duvarı seğirdim yolu seviyesinin iyi korunduğu bölümlerin sayısı kabarıktır değildir. Ayrıca bu seviye, sürekli kullanımda olması sebebiyle en fazla değişikliğe uğrayan kesimlerdenidir. Nitekim İstanbul Karasurları seğirdim seviyesi mimarisinde farklı özelliklerde uygulamalar bulunduğu rahatlıkla gözlenmektedir. Bunların ne ölçüde sur beden duvarları aktif savunma seviyesinin ilk tasarımı temsil ettikleri belirgin değildir. Burada, T1 - T6 kuleleri arasında, dolayısıyla kısıtlı bir kalıntı grubu üzerinde, Zeynep Ahunbay ile birlikte sürdürülen restorasyon çalışmaları sürecinde yapılan bazı gözlemler sunulmaktadır. Tespit edilebilen ayrıntı özellikleri, sur seğirdim yolu seviyesinin ilk denden düzenlemesine ilişkin bazı düşünceler yaratmaktadır. Karasurlarının ileride sürdürülebilecek restorasyon çalışmalarında, burada sunulan çalışma tezinin geçerliliği yeni gözlemlerle denetlenebilecektir.

Şehir savunma duvarları mimarisi, her zaman kuşatma stratejilerinden ve kuşatma makinaları ile savaş silahlarının gelişiminden etkilenmiş ve tasarımı biçim kazanmıştır². Kuşatma silahları ve taktikleri konusunda olduğu kadar savunma mimarisinde de çok ileri bir düzeye ulaşmış bulunan Hellenistik dönemde bu konuyla ilgili çok sayıda yazı yazılmıştır. Bunların arasında şehir suru mimarisine de ayrıntılı olarak değinen Byzantion'lu Philon'un (3. yy) "Mekhanike Syntaksis"i önemli bir yer tutar³. Hellenistik krallıklar ve Roma İmparatorluğu ordularında kullanılan ağır silahlar yaylı (ok yayı anlamında) ve burulmalı toptur⁴; etkili atış menzili, gücüne göre, 200 - 400 m'dir. Kuşatma yapan düşman, yaklaşırken, eğer kuşatma kuleleri kullanmıyorsa, alçak bir düzeydedir ve sur üstüne etkili atışı yakl. 150 m yaklaştıktan sonradır. Dolayısıyla düşmanın bu mesafede tutulması, ayrıca

* Prof. Dr., İTÜ Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı.

¹ İstanbul Karasurları ile ilgili en kapsamlı yayın: B. Meyer-Plath-A. M. Schneider, *Die Landmauer von Konstantinopel*, II. Teil, (Denkmaeler antiker Architektur 8) Berlin 1943. Aynı serinin birinci bölümü çizim ve restitüsyonlar içermektedir: F. Krischen, *Die Landmauer von Konstantinopel*, I. Teil, (Denkmaeler antiker Architektur 6) Berlin 1938.

² Konuyla ilgili veya konuya değinen çok kabarıktır sayıda yayın arasında önde gelen iki çalışmayı anmakla yetinmekteyim: E. W. Marsden, *Greek and Roman Artillery, Historical Development*, Oxford 1969; Y. Garlan, *Recherches de poliorcétique grecque*, Paris 1974.

³ Bkz. dn. 2 ve H. Diels - E. Schramm, *Exerpte aus Philons Mechanik*, Buch VII und VIII, Abh. der preuss. Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse 1919, nr. 12, Berlin 1920.

⁴ E. W. Marsden *Greek and Roman Artillery, Technical Treatises*, Oxford 1972. Ayrıca konuyla ilgili ilk temel çalışmalardan: E. Schramm, *Die antiken Geschütze der Saalburg*, Berlin 1918.

sur önüne topçu yerleştirilmesi Philon tarafından öğütlenir. Sur ağır topçusunun yeri hava koşullarından etkilenmemesi için sur burçlarının orta katıdır. Ayrıca büyük toplar ancak büyük burçlar içine sığabilmektedir. Özellikle kuşatma kulelerine karşı etkili olan burç topçusuna ek olarak, geç dönemde (4. yy) burç platform katına mancınık yerleştirildiği kabul edilmektedir. Bir veya iki katlı bir kazamat düzenlemesiyle sur üstüne topçu yerleştirilebileceğini gene Philon'dan öğrenmekteyiz, örnek olarak kendisi Rodos savunma duvarını göstermektedir. Antik sur mimarisi uygulamalarında çok katlılık az sayıda örnekte tespit edilmektedir: örn. Side ve Perge'nin (İÖ 2. yy) savunma hatlarında ve muhtemelen Rodos'un güney surlarında (İÖ 1. yy) iki katlılıktan söz edilebilmektedir⁵.

İstanbul Karasurları, Hellenistik askeri mimari kurallarını her noktada takip etmemektedir. Üç aşamalı bir hendek zinciri yerine tek bir engel uygulanmıştır (resim 1). Her ne kadar İstanbul hendeklerinin ancak Ortaçağda yapılmış olabileceği ileri sürülmekteyse de hiç olmazsa duvar örgüsüne sahip olmayan bir hendek ilk tasarımıda yer aldığını düşünmek yerinde olacaktır. Hendek önünden esas sura kadar yakl. 50. 00 m'lik bir mesafe ortaya çıkmaktadır ki bu da Philon'un üç hendek ile elde ettiği yakl. 150. 00 m'nin çok altında kalmaktadır. Buna karşı sur önüne yerleştirilmesi önerilen topçu yerine Theodosius savunma hattı için önsur düzenlenerek bir anlamda kurala uyulmuştur. Philon'un özellikle kaçınılmasını tavsiye ettiği dörtgen burç İstanbul Karasurlarında çok sayıda uygulanmıştır. Cepheye sivri köşe yönelten burçlar İstanbul sur tasarımına alınmamış fakat başka kentlerde Ortaçağ kadar rastlanmaktadır: Selanik (5. yy ortası), Ankara surları (7. yy). Surların gülleye karşı dirençli olabilmesi için Philon'un öngördüğü en aşağı 15 Yunan ayağı kalınlık İstanbul Karasurları için de uygun bulunmuştur (yakl. 5. 00 m). İstanbul Karasurları büyük burçlarının orta katlarından topçu atışı yapıldığı kabul edilmektedir, fakat bunların taş atan top olup olmadıkları kesin değildir. Sur beden duvarının seğirdim yolu seviyesinin nasıl kullanıldığı belirsizdir, sadece okçu atışı yapılması halinde, zayıf bir aktif savunma söz konusu olacaktır.

Çalıştığımız sur kesiminde iki türlü seğirdim yolu dendanı bulunmaktadır: daha eski, T planlı dendan ve geç tarihli yenilemelerden dörtgen planlı mazgal siperi. Bu sonuncular, T1 - T6 arasında sadece T4 ve T5 burçları platformunda mevcuttur. T1 - T2 arasındaki beden duvarında bugün görülen bu ikinci tip dendanlar, 1987 restorasyonu yenilemelerindendir ve ne gibi verilere dayanılarak yapıldıkları öğrenilememiştir. Yalnız, aynı beden duvarının T2 burcu ile birleştiği yerde tespit edebildiğimiz izler, T planlı bir dendan vermiştir. 1028-34 yıllarında yapılan T4 no.lu burcun ilk dendanları T planlı iken son onarımlarda eklenenler dörtgen siperliklerdendir.

Meyer-Plath / Schneider yayınında T4 ile Altın Kapı arasında korunabilen T planlı dendanlar, ilk planlamadan olarak kabul edilmiş ve T'nin arka ayağı düşman güllesine karşı güçlendirici payanda anlamında yorumlanmıştır (resim 2). Seğirdim yolu döşemesi, beş katlı bir tuğla tabakadan oluşmaktadır ve bu, şehir dışı cepheye en üst tuğla kuşak gibi yansımaktadır. Cephe görünüşünde bu kuşağın üzerinde 4-6 sıralı, bir kesme taş örgü, duvar boyunca uzanmaktadır. Aslında bu örgü yakl. 0.55-0.60 m kalınlığında, alçak bir parapet duvarı gibidir. Hemen gerisinde belli aralıklarla yerleştirilmiş T planlı dendan konstrüksiyonu yer almaktadır. T planının arka ayağı taş ve tuğla karışımı bir örgüyle başlamakta, T'nin iki kanadı ise tuğla örgü halinde taş cephe örgüsünün hemen gerisinde yükselmektedir. Dendan ve parapet arasında dokusal bağlantı yoktur. Parapet seviyesinden sonra T'nin tablası, bir tuğla dendan örgüsü olarak cephede geniş bir siperlik oluşturmakta ve taş örgüye binmektedir. Bu düzenleme ile taş parapet, iki komşu T dendan siperliği arasında yakl. 1.00 m genişliğinde bir mazgal göğüslüğü durumuna gelmektedir.

T planlı dendanların aşırı büyüklükleri, dolayısıyla aralarında az sayıda okçunun yer alabilmesi, sur üzerinde de okçu yerine bir bataryaya yer verilmiş olabileceğini düşündürmektedir. T'nin geri plandaki geniş ayağı ilk tasarımıda bir tonoz taşımış ise, oluşan kazamat içinde batarya düzenlene-

⁵ Side ve Perge duvarları için bkz. F. E. Winter, "Ikria and Katastegasma in the Walls of Athens", *Phoenix* 13, 1959, s. 161-200; A. M. Mansel, *Side, 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*, Ankara 1978, s. 35-70 ve orada başkaca yayınlar. Rodos için bkz. F. E. Winter, "Philon of Byzantion and the Hellenistic Fortifications of Rhodes", *Fortificationes antiquae*, McGill University Monographs in Classical Archaeology and History no. 12, Amsterdam 1992, s. 185-209.

bilmiş ve tonoz üzerinde ikinci bir (açık ?) atış katı kazanılmış olacaktır (resim 3). Fakat T dendanlarına ilişkin böyle bir restitüsyonu belgeleyebileceğimiz veri, çalıştığımız sur kesiminde elde edilememiştir.

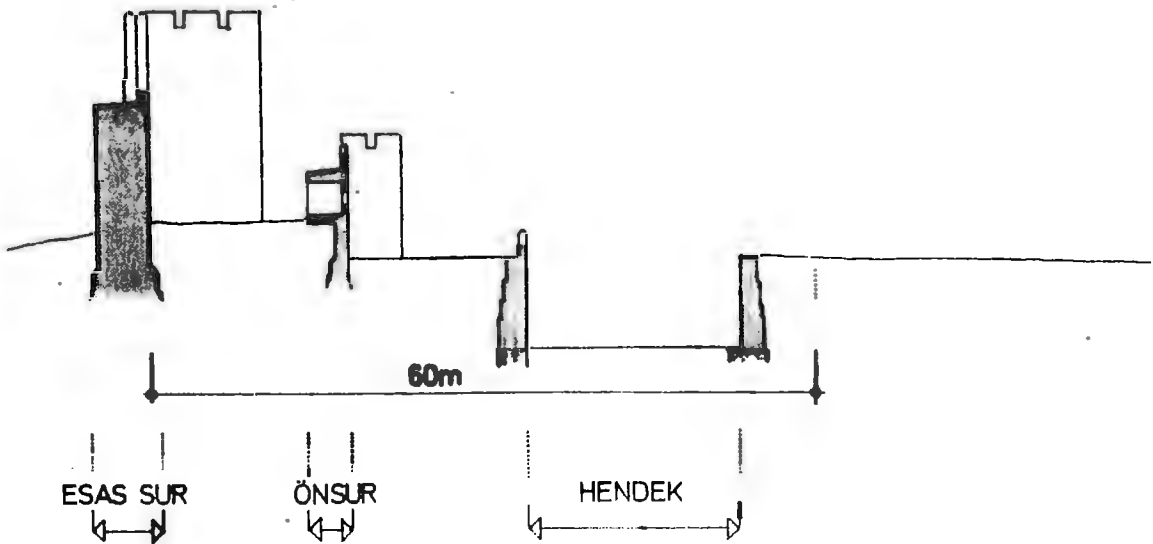
Söz konusu Karasurları kesiminin restorasyon çalışmalarında bozulan, T planlı dendanların onarımları sırasında ve yıkılan mazgal göğüslüklerinin gerisinde gözlemlenen bazı ayrıntılar yukarda konu edilenlere ilişkin ek bilgi sağlamıştır. Önce T2 - T3, daha sonra T3 - T4 beden duvarları seğirdim yolu seviyesinde, T planlı dendanlar arasında ve hemen mazgal parapeti gerisinde, tuğla döşeme ile hemzemin, yekpare, büyük taş bloklar tespit edilmiştir (resim 2 ve 6). Yaklaşık olarak ortalarında, kabaca 0. 20 x 0.20 m boyutlarında, dörtgen delikler bulunmaktadır. Tespit edilebilen yerlerde bu deliklerin 5 tabakalı tuğla seğirdim döşemesi içinde, düşey boşluk halinde devam ettiği gözlemlenmiştir. Taş blok ve tuğla döşeme içindeki yuvanın bir yaylı veya burulmalı silah düşey dikmesini sabitleştirmeye hizmet etmiş olabileceği, ilk akla gelen açıklama olmuştur. Taş blokların hepsinin mevcut olmaması, aralarında tutarlı bir eksen sistemi tespitini engellemiştir. Konumları ise her zaman T planlı dendanların tam aralarına düşmemektedir ve atış güclüğü yaratacak kadar, yani topun yan kanatlarına yer bırakmayacak kadar, mazgal ortasından dendana doğru kaçmış durumdadır. Dolayısıyla, yuvaların konumları, mevcut T planlı dendanlardan daha erken bir seğirdim yolu mimarisini düzenlemesine işaret etmektedir.

T3 - T5 arasındaki onarımlar sırasında, T dendanların önündeki mazgal parapet duvarının uzantısında ve dendan örgüsü içinde yer yer seğirdim içine doğru uzatılmış kesme taş diş kalıntıları tespit edilmiştir (resim 4). Önce dendan örgüsü ile parapet duvarı arasında bağlantı kuran atkı taşları gibi algılanan bu kalıntıların sayısı artınca, doğru yorumlanmaları da mümkün olmuştur (resim 7). Sözü edilen dişler, bütün duvar boyunca uzanan parapet duvarından yakl. 0. 50 m çıkıntı yapan, yakl. 0.60 m (2 Bizans. ayağı) genişliğinde duvar ayakları kalıntılarıdır. Özetle, özgün durumda Karasurları seğirdim yolu seviyesinin ön cephesinde yakl. 0. 60 m kalınlığında bir duvar yükseltilmiştir. Duvarı seğirdim yolu tarafında 2. 50 m aralıklarla (8 Bizans ayağı) düzenlenmiş duvar ayakları güçlendirmiştir. Ayakların arasına yerleştirilen ortası delikli taş bloklarla top yerleri düzenlenmiştir. Duvarın bundan sonraki restitüsyonu için somut veri eksikliği dolayısıyla, iki katlı önsur mimarisinin modellenliğinden yararlanmak gerekmektedir.

Önsur alt katı kazamatlıdır, kazamat örtüsü önsurun esas seğirdim yolu seviyesini oluşturmaktadır (resim 5). Alt kat, sonradan daraltılmış atış penceresidir, üst kat açıktır. İki katlılık önsura yoğun atış gücü sağlamıştır. Açık üst kat okçu için öngörülmüş olabilir. Önsur alt kat atış penceresi önünde top düşey atış dikmesinin bulunmaması, burada daha hafif silahların bulunduğu işaret etmektedir. Alt katın mimarisi, Karasurlarında üç tip olarak tespit edilmiştir. Meyer-Plath / Schneider neşriyatındaki (Landmauer s. 34) numaralarla anarsak, 1. ve 3. tipler tespitlerimize uygun restitüsyon sağlamaktadır, her ikisinde de ön cephe duvarı, duvar ayaklarıyla güçlendirilmiştir. Birincide kazamat hücreleri, sur doğrultusuna dik konumda yapılmış kapalı bölme duvarları ile biçimlenmektedir, tip 3'te ise bölümler arası açıktır, sur arka kenarında serbest dörtgen ayaklar, ön cephe duvar ayaklarına tekabül etmekte ve alt kat tonoz örtüsünü desteklemektedir. Esas sur seğirdim yolu seviyesi de özgün tasarımında önsur gibi kazamatlı ve iki katlı düzenlenmiş olmalıdır. Hiç olmazsa alt katta ağır silaha yer verildiği anlaşılmaktadır. Üst kata çıkış imkanı sağlayan bir merdiven yapısı izine rastlanmamıştır, bu konuda ahşap merdivenler hizmet etmiş olmalıdır.

Yarım metreyi biraz aşan kalınlığıyla esas sur kazamat ön cephe duvarı, düşman topçusundan etkilenmiş veya deprem karşısında büyük zarar görmüş, dolayısıyla Ortaçağ'da daha güçlü bir konstrüksiyonla, T dendanlarla yenilenmiş olmalıdır. Bu ikinci düzenlemenin de iki katlılığı yukarda ele alınmış ve kanıt eksikliği vurgulanmıştır. Fakat T dendanlar üzerinde de bir kazamat katı söz konusu ise, bir dönemde bundan da vazgeçilmiş olmalıdır. Önsur tasarımında ise hiçbir zaman iki atış katından vazgeçilmemiştir. Hellenistik dönem ve Roma imparatorluk döneminin ilk yüzyıllarında orduların çok güçlü bataryalara sahip olduğu yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntular yoluyla bilinmektedir. Geç Antik dönemde ise top inşaat tekniği ve topçu kalitesinde büyük düşüş olduğu

kabul edilmektedir; batarya burulmalı topunun artık taş değil uzun ok atışı yaptığı düşünülmemektedir⁶. Buna rağmen İstanbul Karasurları tasarımında Hellenistik dönemin gelişmiş ve batarya ile yakın ilişkili askeri mimarisi modellik etmiştir. İstanbul Karasurlarında yansıyan Geç Antiğin ileri askeri mimarisi daha bir süre uygulama alanı bulmuştur (Selanik 5. yy ortası, Dara 6. yy, Resafa 6. yy)⁷ Selanik surları ile ilgili bir çalışmada "Ne zaman Selanik surlarının bazı özellikleri ile ilgili teorik paralellikler arasam Philon'un yazılarına rastlamaktayım" diyen Spieser'in haklılığını İstanbul Karasurları vurgulamaktadır⁸.

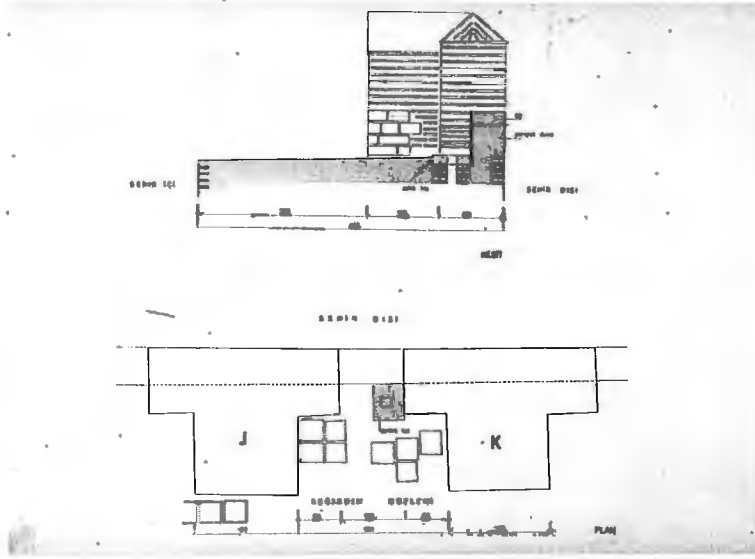

1. İstanbul Karasurları sur duvarları ve hendek kesiti.

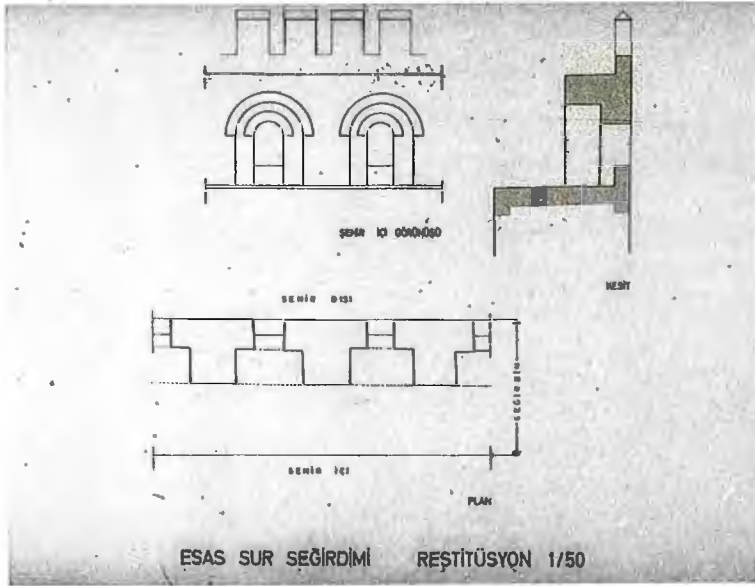
⁶ İ. S. 4.-6.-yy'larda savunma duvarlarında kalın ok atan burulmalı topun (ballista) varlığını Geç Antik yazarlar (Vegetius, Ammianus Marcellinus, Anonymus, Procopios) anlatmaktadır: Marsden, *Technical Treatises*, s. 214-245. .

⁷ Selanik: J. -M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècles, contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne*, Paris 1984, s. 25-80. Resafa: W. Karnapp, *Die Stadmauer von Resafa in Syrien* (Denkmäler antiker Architektur 11), Berlin 1976, s. 9-11, resim 44, 51, 133.

⁸ J. -M. Spieser, "Philon de Byzance et les fortifications paléochrétiennes", *La fortification dans l'histoire du monde Grec*, Paris 1986, s. 363.

2. T dandanlı seğırdim yolu seviyesi planı ve delikli taş blok ile parapetten geçen kesit detayları.

3. Esas sur seğırdim yolu seviyesi kazamatlı düzenleme restitüsyonu.

6. T dandanlar arasında, mazgal gerisinde delikli taş blok.

7. Parapet duvarı örgüsünden seğirdim yoluna doğru uzatılmış duvar ayakları.

SULTAN AHMET MEYDANI'NDA BULUNAN MARMARA ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜK BİNALARI'NIN TARİHİ KİMLİĞİ VE RESTORASYON SORUNLARI

Zeynep AHUNBAY*

Sultan Ahmet Meydanı'nın güney sınırında yer alan İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi (İİTİA), kundaklama sonucu 27 Aralık 1977 tarihinde yandıktan sonra geride kalan enkazı yeniden canlandırmak için yapılan çalışmalar sırasında kentin bu köşesinin tarihi ile ilgili bazı yeni bulgular elde edilmiştir. Bu yazımızda temizlik ve rölöve çalışmaları sırasında açığa çıkan ve belgelerle desteklenen ipuçlarını birleştirerek ulaşılan sonuçları tartışmaya açmak istiyoruz.

Yangın yanyana iki binadan oluşan İİTİA'nın dersliklerinin ve yönetim birimlerinin yer aldığı doğudaki üç katlı ana binayı hemen tümüyle harap etmiş; toplantı salonunun bulunduğu batıdaki iki katlı bölüm ise daha az etkilenmişti. Bu felâketten sonra çalışma mekânlarından yoksun kalan öğretim kurumu, binalarının bir an önce onarılarak hizmete sokulması amacıyla İTÜ Mimarlık Fakültesi'ne başvurmuş; yapıların rölöve ve restorasyon projeleri 1978-80 yılları arasında İTÜ Döner Sermaye İşletmeleri kapsamında hazırlanmıştır. Doç. Dr. Metin Sözen yürütücülüğünde başlayan çalışmalara Prof. Müfit Yorulmaz taşıyıcı sistem danışmanı, Doç. Dr. Necati İnceoğlu ve Doç. Dr. Uğur Erkman yenileme/ yeniden kullanım projesi müellifleri olarak katılmışlar; projenin strüktür mühendisliğini Doç. Dr. Sera İnce üstlenmiştir. Üç yıl süren onarımdan sonra binalar 30 Mart 1984 tarihinde yapılan törenle yeniden açılmıştır. Restorasyon sırasında İİTİA'nın Marmara Üniversitesi'ne dönüşmesi sonucu, onarılan yapılar Marmara Üniversitesi Rektörlüğü yönetim merkezi ve toplantı salonu olarak kullanılmaya başlanmıştır.

YANGIN SONRASINDAKİ DURUMUN SAPTANMASI

Üç katlı ana binanın doğu yönündeki yan kapısından dökülen benzinle başlatılan yangın, koridor boyunca batıya doğru uzanmış ve üst katlara yayılarak ahşap döşeme ve tavanları, çatıyı yakmıştı (Şekil 1, 2). Dış duvarlar yangından fazla etkilenmemiş; binanın Meydan'a açılan ana girişindeki ahşap kapı kanatları yalazlanmakla birlikte, özgün tasarımı hakkında yeterli bilgi verebilecek kadar sağlam kalabilmişti. İç kısımda zemin kat bölme duvarları iyi durumdaydı fakat üst katın putreller üzerine oturtulan ince ara duvarları aşırı ısıya maruz kalmasıyla burkularak tehlikeli bir durum almıştı. 1. katta koridor döşemesini taşıyan kalın kesitli ahşap döşeme kirişlerinin bir bölümü, yarısı kömürleşmiş durumda yerinde duruyordu (Şekil 3). Zemin katı yukarıya bağlayan tarihi ahşap merdiven yandığı için, üst katlara binaya sonradan eklenmiş olan betonarme merdivenle ulaşılabilirdi. Üçüncü katta, sahanlık yıkılmamış fakat volta döşemeyi oluşturan I profillerin deformasyonu nedeniyle güvenilirliğini yitirmişti. Yangın sırasında yarım tuğla kalınlığındaki ara duvarların hasar görmesi sonucu, ön ve arka cepheleri bağlamak için ara duvarların içine yerleştirilen demir gergilerin bir bölümü açığa çıkmıştı (Şekil 4). Ana girişin üzerindeki anıtsal saçak dışında, çatı tümüyle yanarak yok olmuştu. Saçağı taşıyan uzun eliböğründelerin üst seviyedeki yatay kirişlerle olan bağlantıları zayıfladığından, saçağın özellikle doğu yanı çok tehlikeli bir durumdaydı.

Yangın sırasında alevlerin toplantı salonuna geçmemesi için yoğun çaba gösterilmiş; bu kısımda yalnız merdiven holü üzerindeki çatı hasar görmüştü. Merdiven holü çatısının yangından kurtulan batı yönündeki saçağı, Şehit Mehmet Paşa Sokağı'ndan geçenler için tehlikeli görülerek olaydan kısa bir süre sonra yıkılmıştı (Şekil 5). Yangın sırasında merdiven holü çatısından kopan ahşap kirişler, holün bağdadi çıtalarıyla oluşturulan tonozlu tavanı üzerine düşmüş ve burada bir delik açılmıştı (Şekil 6). Çöken çatıdan geriye kalan kurşun levhalar ve çatı alemi, restorasyonda kullanılmak üzere depoya kaldırılmıştı.

* Prof. Dr., İTÜ Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Anabilim Dalı.

ÖN ARAŞTIRMALAR

Projenin ilk aşamasında temizlik ve rölöve çalışmalarıyla birlikte, hakkında çok sınırlı bilgiler olan binaların yapım tarihleri ve mimarları hakkında araştırmaya başlandı. I. Ulusal Mimarlık Akımı olarak tanınan üslûpta olduğu gözlenen üç katlı ana bina yaklaşık olarak 20. yüzyıl başlarına tarihlenmekle birlikte, kim tarafından ve hangi amaçla yaptırıldığı bilinmiyordu. Geniş saçakları ve cephe ayrıntıları ile Osmanlı barok üslûbu özelliklerine sahip olan salon binası hakkında da daha önce tarihi ve mimari araştırma yapılmamıştı.

Yangın ana binanın içinde bulunan özgün döşeme, tavan, merdiven ve benzeri ayrıntıların tümüyle yokolmasına neden olurken, yanan döşeme ve dökülen sıvaların altından varlığı bilinmeyen ayrıntılar ortaya çıkmış; bu bulgular, aynı yerde daha önce var olan yapılar ve geçirdikleri değişiklikler ile ilgili gözlem ve araştırma yapılmasına zemin hazırlamıştır. Proje çalışmaları sırasında İTİA binalarının tümüyle aradan kaldırılarak Hipodrom'un denize açılması yönünde bir öneri gündeme getirilmişse de¹; geride Sultan Ahmet Külliyesi'ne ait İmarek yapılarının ve Sanat Okulu'na dönüştürülen Darüşşifa'nın bulunması, bu tasarının gerçekleşmesine olanak vermemiştir².

KORUMA KARARLARI

Yangın sonrasında İstanbul Rölöve ve Anıtlar Şubesi Müdürlüğü uzmanları tarafından incelenen binalar hakkında hazırlanan raporda ana binanın dış duvarlarının sağlam olduğu, ancak iç taşıyıcılarda yer yer çatlak ve ayrılmalar görüldüğü belirtilerek *"yapı dış cephe olarak muhafaza edilmek istendiğinde döşemeleri taşıyacak yeni taşıyıcıları temelden itibaren inşa etmek mecburiyeti hasıl olacaktır"* denilmiştir³. Bu rapora göre, ana bina ikinci grup yapı gibi işlem görebilecekken, çalışmamızın başında binanın taşıyıcı sistemi profesör Müfit Yorulmaz tarafından tekrar incelenmiş ve yalnız ikinci katın putreller üzerine oturan ve deforme olmuş hasarlı duvarlarının kaldırılması yeterli görülmek, tarihi yapıdan geriye kalanların olabildiğince korunmasına çalışılmıştır.

BELGELEME ÇALIŞMALARI VE GEÇİCİ ÖNLEMLER

Yangın dolayısıyla ana binanın yaklaşık 52. 5 m uzunluğunda ve orta kısmı 22 metreye yükselen ön cephesinin gerideki duvarlarla bağlantısı zayıflamıştı. Restorasyon çalışmaları başlayıncaya kadar bu yüksek duvarın deprem, rüzgâr gibi etkilerle yıkılma olasılığına karşı, ivedilikle 1/50 ölçekte belgelenmesi arzu edilmiş ve bu çalışma ODTÜ Mimarlık Fakültesi Restorasyon Bölümü tarafından fotogrametrik yöntemle yapılmıştır. Plan, kesit ve diğer görünüş rölöveleri, 1/20, 1/10, 1/5 ölçekli ayrıntılar İTÜ Mimarlık Fakültesi lisans ve yüksek lisans öğrencilerinden oluşturulan bir ekip ile, geleneksel yöntem ve optik aletlerle çalışılarak çıkarılmıştır⁴.

Olası kazalara karşı özellikle ön cephenin iki yandan beslenerek askıya alınması Prof. Müfit Yorulmaz tarafından önerilmişse de, yüklenici firma bu talebin gereğini yerine getirmemiş; rüzgârlı bir gecede giriş saçağını taşıyan konsollardan biri rektörün makam otomobilinin üstüne düşerek hasar vermiştir. Restorasyon sırasında da ana binanın güney cephesinin 2. katının bir bölümü de lodos fırtınasına dayanamayarak çökmüş ve o sırada hazırlanmış olan 1. kat döşemesine ait kalıplar yıkılmıştır.

Yangından ana binanın özgün bezemelerinden çok azı kurtulabilmişti. Girişteki sütun ve başlıklar, 2. kat balkonunun parapeti, dekoratif kemeri ve üzerindeki oymalı ayna taşı, 2. katın Meydana

¹ "Yine Adalet Sarayı Üzerine", *Çevre*, sayı:2, İstanbul, 1979, s. 3.

² Z. Nayır, "Hipodrom, Sultan Ahmet Meydanı, Kentsel Değişim", *Çevre*, sayı: 4, İstanbul, 1979, s. 4-6.

³ İstanbul I Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi (Eminönü 12 Ada 31 Parsel ile ilgili dosya içinde yer alan ve Y. Mimar İ. Öztürk, mimar N. Yener, inşaat mühendisi N. Özinaç tarafından 1978'de hazırlanan rapor).

⁴ İlk jeodezik çalışmalar topoğraf Adnan Şakar tarafından yapılmıştır. Rölövelerin ölçüm ve çizimlerinde mimar İlknur Aktuğ, İTÜ Mimarlık Fakültesi öğrencileri Gülsün Saraçlar, Müren Özçay, Adnan Yalçınlar, Halûk Doğu, Ali Erkurt, Berrin Asker, Adnan Aydın, Hakkı İşseven, Mustafa Hüseyin, Hüseyin Sadık, Yegân Kâhya, Ahmet Bulut çalışmışlardır. Maket çalışmaları Adnan Yalçınlar tarafından yapılmıştır.

bakan cephesinin yan kesimlerindeki terasların korkuluk ve babaları iyi durumda kalabilen mermer ögelerdi. Ana girişin bezemeli ahşap kapı kanatları bütün hakkında yeterli bilgi verecek kadar korunmuşlardı. Ayrıntılı rölöveleri yapılarak şantiye deposuna kaldırıldılar (Şekil 7). Yangın sırasında ana binanın giriş holündeki mermer merdivenler de zarar görmüş, korkuluk şebekeleri kırılmıştı. Bu parçalar daha güvenli olacağı düşünülerek, o sırada Sultan Ahmet Meydanı'nda bulunan Rölöve Teknik Müdürlüğü'nün (Recep Peker'in Evi) bahçesine taşındı. Sıva üstü bezemelerinden yalnız 1. kat doğu koridorunda kemer karnında bitkisel desenli nakışlardan bir parça kalabilmişti (Şekil 8). Şantiye sorumlusuna korunması gerektiği bildirildiği halde, kalfanın dikkatsizliği sonucu diğer sıvalarla birlikte bu parça da raspalanarak yok edilmiştir.

Özenli ahşap tavanı ve nakış işleriyle seçkinleşen toplantı salonunun yangından hasar görmeden kurtarılabilmiş olması büyük bir başarıydı⁵. İTİA'nın konferans ve büyük toplantılar için kullandığı bu görkemli salonun içine sonradan ahşap sıralardan oluşan kademeli bir oturma düzeni yapılmıştı. Dar uzun dikdörtgen planlı salon derinliğince yükselen oturma kademeleri, salonun gerisinde tavana çok yaklaşmış, mekânın hemen yarısı kademelerle kaybedilmiş, oranları bozulmuştu. Restorasyon sırasında bu sıraların kaldırılması ve daha uygun bir iç düzenleme yapılması gerektiği düşünüldü. Sıralar kaldırılıp mekan tekrar eski haline döndüğünde, güney yönündeki duvarın alt kesiminde amfi yapıldığından bu yana badanalanmayan kısımda, özgün duvar rengi ve bezemesi hakkında fikir veren ipuçları bulundu (Şekil 9). İzlerden, duvarda mavi zemin üzerine yaprak motifleriyle oluşturulan dikdörtgen panolar bulunduğu anlaşıyordu.

Toplantı salonunun çatısız kalan merdiven holünün yağışlardan etkilenmemesi için geçici bir çatı yapılması önerildiyse de, yalnız naylon örtmekle yetinildiğinden, istenilen koruyuculuk sağlanamadı. Sızan kar ve yağmur suları ile ıslanan tonozdan ayrılarak merdiven sahanlığına düşen alçı bezeme parçaları çalışma süresince rölöve ekibimiz tarafından toplandı ve şantiye deposunda biriktirildi. Bütün uyarılara karşın, merdiven holü ve salonun ona bitişik olan kesiminin tavanı yangını izleyen 1978 ve 1979 kış ve bahar mevsimleri boyunca yağışlardan etkilendi; sonuçta merdiven holünün ne alçı bezemeleri, ne de bağdadi tonozu kurtarılabildi.

SULTAN AHMET MEYDAN'ININ GÜNEYİNDEKİ BÖLGENİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Yanan İTİA binaları Hipodrom'un güneye doğru uzanan ve yuvarlak planlı olarak sona eren dairesel ucunun başlangıcında, yaklaşık olarak doğu- batı yönünde uzanıyordu. Nasuh el Matraki'nin 1538 yılı civarında hazırladığı İstanbul görünümünde üzerinde yapılaşma olmayan bu bölgeye, 16. yüzyılın ikinci yarısında evler, saraylar yapılmış; 17. yüzyıl başında bunların bir bölümü kamulaştırılarak yerlerine Sultan Ahmet Külliyesine bağlı İmaret, Darüşşifa, kira evi ve mahzen gibi binalar yerleştirilmişti⁶. Meydanın güney cephesinin 17. yüzyıl'da nasıl görüldüğü hakkında tarihi veriler çok sınırlı olduğundan, Sultan Ahmet Külliyesi ile ilgili araştırmalarımız sırasında İTİA Binası ile kapanan Meydan cephesinin ilk durumunu belirleyememiştik. Gezginlerin çizimlerinde de genellikle geri planda kalan bu alan ne oldukları tam anlaşılamayan yapılarla sınırlanır⁷. Bu konuda en ayrıntılı fikir veren çizimlerden biri olan J. B. Hilair'e ait gravürde (Şekil 11) de, İmaretin Meydanın ana ek-seni üzerindeki bölümü bir ağaç ve Konstantin Porphyrogenetos Dikilitaşı'yla perdelenmiştir; yan kesimlerde ise düz bir cephe ile gerisinde yükselen baca ve kubbeler belirgindir.

YANGIN SONRASINDA ORTAYA ÇIKAN TARİHİ DOKULARIN İRDELENMESİ

Yangın sonrası yapılan araştırmalar sırasında İTİA binalarının homojen bir yapıım tekniğine sahip olmadıkları, özellikle ana binada farklı duvar örgüleriyle ayırt edilebilen değişik dönem izleri olduğu gözlemlendi. Ana bina içinde açığa çıkan izler şöyle sıralanabilir:

⁵ Yangının toplantı salonuna zarar vermemesi için itfaiye ekibini yönlendiren Sn. Mustafa Akarçay'ın çabalarını saygıyla anıyoruz.

⁶ Z. Ahunbay, "Sultan Ahmed Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul, 1994, s. 56-57.

⁷ Saptayabildiğimiz en erken tarihli gravür Loos'a aittir. Melling'in de İmaret yönüne bakan Sultan Ahmet Meydanı görünüşü kesin veri sağlamamaktadır.

1. Ana binanın üst kat duvarları ve kemerleri delikli tuğla ile yapılmıştı. Bu geç Osmanlı dönemi malzeme dokusu içinde, 1 sıra taş, üç sıra tuğladan oluşan, malzemesi ve örgüsüyle daha erken bir döneme ait olduğu anlaşılan bir duvar parçası ortaya çıkarıldı. Giriş holünün doğu yan duvarında, sıva altından çıkan almaşık örgü (Şekil 12), iri küfeki bloklarıyla yapılmış düzenli taş sıraları ve klasik dönem ölçülerine uygun tuğla boyutları⁸ ile burada daha önce var olduğu söylenen saraylardan birine, ya da Sultan Ahmet Külliyesi'ne ait olmalıydı.

2. Binadaki temizlik sırasında zemin katta, doğu koridorunun güney duvarının büyük bir bölümünün düzenli bir kesme taş örgüye sahip olduğu gözlemlendi. Bu duvarın daha önce zemin kat döşemesi altında kalan ve kullanılmayan bodrum seviyesinde içi moloz örgüyle doldurulmuş basık kemerli bir kapı ortaya çıktı; kapının içindeki moloz dolgu boşaltıldığında, dikdörtgen planlı bir mekana ulaşıldı. Mevcut kemerlerden ve pandantif izlerinden aslında üç kubbeyle örtülü olduğu anlaşılan mekanın iki kubbesi kesilerek üstüne ana binanın 1. katının güneydoğu köşesi oturtulmuştu (Şekil 13, 14). Üçüncü kubbe de belki daha önce, belki de aynı işlem sırasında kaldırılmıştı. Bu mekânın Meydan yönüne açılan kapısına ek olarak, güneyde İmaret yönünde de bir kapısı olduğu saptandı. Mekânın aydınlatma ve havalandırması batı yönünde üç, giriş duvarında bir mazgal penceresiyle sağlanmıştı. Ana binanın doğu duvarına bitişik duvar kalıntıları ve üzerlerindeki kapı, pencere izleri incelendiğinde, bunların bodrumdaki kubbeli mekânın eşi olan ikinci bir mekâna ait olduğu anlaşıldı. Duvarları ilkinde göre daha fazla hasar gören bu mekânın Meydan cephesine bakan kapısının kemeri yıkılmış, kapı boşluğu moloz taşla örülmüştü. İTİA'nın ana binasının dışında kalması nedeniyle kullanılmayan bu mekânın içi toprakla dolmuş, üzerinde ağaç yetişişti.

Mazgal pencereleriyle depolama işlevine uygun bir tasarım özelliği gösteren bu iki mekânın İmaret Fırını'na bitişik konumda bulunmaları un anbarı olabileceklerini düşündürdü. Her iki deponun da Meydana bakan cepheleri kesme taş örgülüydü. Doğudaki ilk anbarın İmaret Fırını'na dik olarak uzanan doğu duvarında mazgal pencerelerinin çevresi kesme taş, geri kalan kesimi, bir sıra kesme taş, üç sıra tuğladan oluşan almaşık örgülüydü. Çok sık rastlanılmayan bu bileşik örgü tekniğinin almaşık örgülü kesimi, bina giriş holünün doğu duvarındaki örgüyü anımsatıyor ve yapım tarihi açısından ikisi arasında ilişki olabileceğini düşündürüyordu.

Doğudaki anbarın mevcut duvarlarının yüksekliği pandantif başlangıç düzeyine kadar dahi yükselmediğinden, cephenin üst sınırı ve bitişi hakkında bir fikir edinilemiyordu. 2. anbarın Meydana bakan kuzey cephesi ise saçak korniş düzeyine kadar korunmuştu. Üstüne tuğla ile duvar örülerek yeni binanın 1. kat döşemesi düzeyine kadar yükseltelen bu duvarın özgün saçak profilinin cephesi traşlanarak düzleştirilmişti. 2. Anbarın kuzey cephesi boyunca aynı düzeyde devam eden saçak korniş, batıda dik açılı bir dönüşle bir metre yükseliyordu. Anbarlara daha önemli ve büyük boyutlu bir yapının birleştiğini düşündüren bu ayrıntının çevresiyle ilişkileri, duvarın uzantısı değişik yapım aşamaları sırasında değişikliğe uğradığından tam olarak izlenilemiyordu. Net olmasa da, kesme taş örgü ve traşlanmış korniş doğu koridorunun başlangıcına kadar aynı yükseklikte uzanıyordu. Yanan ahşap merdivenin yanında, onunla birlikte yükselen bu duvarın üst kesimine kısmen kesme taş duvar oyularak eliptik bir pencere açılmıştı (Foto 15). 2. Anbarın batısındaki alanın batı ve kuzey duvarları da, İmaretin Fırın, Mutfak ve Kiler yapılarındakine benzer kesme taş örgüsüyle 17. yüzyıla tarihlenilmeye adayı. Batı duvarındaki geçitin sahte kemerli atkısı ise (Şekil 16), bu kapının günümüze çok yakın bir dönemde, duvar delinerek açıldığına işaret ediyordu. 2. Anbarın mazgal pencerelerinin açıldığı ve İmaretle ilgili bir servis koridoru olabileceğini düşündüğümüz alanın kuzey duvarının kesme taşlı örgüsü içinde, işlevini tanımlayamadığımız kemerli bir niş bulunuyordu. Üç yönü kalın taş duvarlarla sınırlanan bu alanın ortasına 1. katın tuğla ara duvarlarını taşıyan putrelleri mesnetlendirmek için bir ayak yapılmıştı. Yapının 1. katının kuzey bölümünde döşemelerin çoğunlukla ahşap kirişli olmasına karşılık, güney bölümde volta döşeme sisteminin kullanılmış olması, iki bölge arasında dönem farkı olabileceğini düşündürüyordu. Binanın güneydoğu kesiminin cephe karakteri de Meydan cephesindeki 1. Ulusal Mimarlık çizgisinden uzak, basık kemerli pencereleri olan sıradan

⁸ Tuğla boyutları: uzunluklar 31.5 -37, kalınlıklar 3.2, 3.5 cm; taş yükseklikleri 30-38 cm arasında değişmektedir.

bir yapı karakterindeydi. Bezeme olarak bina köşelerine sıvayla bir fisto gibi, yuvarlak geçmeli taş deseni yapılmış, geri kalan yüzeyler serpm tekniğinde sıvanmıştı.

3. Giriş holünün batı duvarında kesme taşlı bir duvar parçası ve yuvarlak kemerli bir kör pencere açığa çıkmıştı. Güneydeki Sanat Okulunun doğrultusu üzerinde yer alan bu duvar, büyük bir olasılıkla Okul'un uzantısı, onunla birlikte düşünülmesi gereken bir parçaydı. Kemer biçimi ve boyutu da bu duvar parçasının 19. yüzyıla ait olduğu kanısını güçlendirmekteydi.

4. Bodrum seviyesinde yapılan temizlik sırasında ana binanın batı kesiminde kapı açıklıklarının alt kısımlarının ters kemer biçiminde yapılmış olduğu gözlemlendi. Yapılan ölçümlerle Hipodrom'un özgün zemininin bugünkünün yaklaşık 3 m aşağıda olduğu ve yapının bir dolgu tabakası üzerine oturduğu saptanmıştı. Ünlü İngiliz mimar J. Nash'in 1820'lerde Londra'da yaptığı All Souls Langham Place Kijisesi'nde çürük zemin üzerinde ters kemerli temel uygulamış olması⁹, bu ayrıntının bir yabancı mühendis veya mimarın işi olabileceğini düşündürüyordu.

Binayı güneybatısındaki iç avludan ayıran duvar dışta iki plastirle desteklenmişti. Ahşap karkaslı yapısı ve gelişigüzel örgüsü ile duvarın iç görünümü, aceleyle yapılmış izlenimi vermekteydi. Binanın zemin kat seviyesinde ise Meydan'a bakan ön cephenin gerisinde adeta cepheyi içten desteklemek için yapılmış görüntüsü veren, klasik Osmanlı tuğlasıyla örülmüş kaş kemerler bulunmaktaydı. Bu kemerlerin cephede kalın ayaklara oturduğu, ancak geride tonoz olarak devamlarının bulunmadığı, aralarının bir tuğla kalınlığındaki perde duvarlarla ayrıldığı kalan izlerden anlaşılmaktaydı (Şekil 17).

5. Yangın sonrasında 2. katta koridorun doğu yarısında açığa çıkan zengin profilli bir saçak korniş, bu katın aslında daha sınırlı bir alana sahip olduğuna, binanın sonradan yanlara doğru genişletildiğine işaret ediyordu (Şekil 18).

TARİHİ ARAŞTIRMALAR

Yapı üzerinde gözlemlerle saptanan farklı dönem izlerinin yorumlanabilmesi ve tarihlendirilebilmesi için yazılı ve grafik belgelerin desteğine gerek duyuluyordu. İİTİA binalarıyla gerideki Sanat Okulu arasında girift bir ilişki olduğu görülmüyordu. Yer yer birbiri içine giren bu iki komşu bina grubunun işlevsel ve yapısal ilişkisinin tam olarak anlaşılabilmesi için önce bu okulun öncüsü olan Sanayi Mektebi'nin tarihçesi araştırıldı.

Mekteb-i Sanayi'den Tarım, Orman ve Maden Bakanlığı'na

19. yüzyılın ikinci yarısında yapılan Mekteb-i Sanayi ve çevresindeki binaların tarihi gelişimine ışık tutan kaynakların başında O. N. Ergin'in *Maarif Tarihi* adlı yapıtı gelmektedir. Ergin'e göre İİTİA gerisindeki alanda Sultan Ahmet Külliyesi'ne bağlı yapıların yanısıra bir Kılıçhane binası vardı¹⁰. Bu yapı 1866- 1868 yılları arasında Sanayi Mektebi yapılırken yıkılmış ve yerine yuvarlak kemerli pencereleriyle belirginleşen neoklasik binalar topluluğu yapılmıştır. Okula ek mekan sağlamak için Kılıçhane'nin bitişiğinde olan Sultan Ahmet İmaretî Kileri de kullanım alanına katılmıştır¹¹. Mektebin Meydan cephesi dönemin dergilerinde ve kartpostallarında yaygın olarak yer almıştır (Şekil 19). İki katlı olan Meydan cephesinin alt katında dükkanlar sıralanmakta, ortadaki kemerli kapıdan ulaşılan iç sokakla gerideki binalara geçiş sağlamaktaydı. Bu düzenlemenin vaziyet planı 1870'lerde hazırlanan Tarihi Yarımada haritasından izlenebilmektedir¹². Ergin Mektebe gelir sağlamak için binanın bir bölümünde Yeniçeri Müzesi açıldığını da değinmektedir¹³. 1874'de İstanbul'a gelen İtalyan gezgin de Amicis, bu sergiyi gezmiş ve izlenimlerini yazmıştır¹⁴. 1894 depreminde harap olan Okul ona-

⁹ P. Beckmann, A. Dekany, "All Souls Langham Place and the Waldegrave Hall", *The Arup Journal*, C. 12, sayı:1, London, Mart 1977, s. 2-3.

¹⁰ O. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 2, İstanbul, 1940, s. 529.

¹¹ *aynı eser*, s. 529-530.

¹² E. H. Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul, 1958, Pafta B 3.

¹³ *a. g. e.*, s. 532.

¹⁴ E. de Amicis, *İstanbul (1874)*, (çev. B. Akyavaş) Ankara, 1981, s. 452-454.

rılarak 1899'da yeniden açılmıştır. 30 Ağustos 1899 tarihli *Le Moniteur Oriental* Gazetesi'ne göre, ertesi gün açılacak olan Mekteb-i Sanayi ile Yeniçeri Müzesi'nin yeni binalarının bu tarihe yetişebilmesi için konuyla bizzat Ziraat, Maadin ve Orman Nazırı Selim Paşa Melhame ilgilenmiştir. A. Batur Mekteb-i Sanayi'nin yönetiminin 1893'ten başlayarak yeni kurulan Ziraat Maadin ve Orman Nezaret-i Celilesi'ne verildiğini belirtmektedir¹⁵. Dolayısıyla onarım çalışmaları o sırada bu bakanlığın başında olan Selim Paşa'nın gözetiminde yürütülmüştür. Restorasyon sırasında Okulun içinde ve Meydan cephesinde yapılan değişiklikler konusunda 30.8.1899 tarihli *Le Moniteur Oriental*'da ayrıntılı bilgiler sunulmaktadır¹⁶:

"Eski binalardan yalnız cephenin zemin katı, iç avlunun sağındaki kütle ve eski Müze korunmuş, bu son bölüm bir camiye dönüştürülmüştür.

Cephenin zemin katı üzerine iki kat inşa edilmiştir. Birinci katta revir, hidroterapi odası, muhasebe, müdür odası ve doktor muayenehanesi yer alacak; ikinci kattaysa Tarım Maden ve Orman Bakanı'nın daireleri, okul yönetiminin ve Müze'nin büroları bulunacaktır.

Yapının mimarisi Türk üslubundadır ve çizgilerdeki zerafeti ortadan kaldırmayan bir yalınlık içindedir. Ortadaki pavyon üstünde yer alan ana motif 2000 kg ağırlığında dökme demirden imparatorluk armalarından oluşmaktadır.

Cesur bir çalışmanın ürünü olan güzel bir giriş portığı ana girişi süslemekte, bu portığı 'Moresk' l aşıklı iki sütun taşımaktadır. Portığın üst döşemesi, müdür odasından ulaşılan geniş bir balkon oluşturmaktadır. Bakan salonundaki büyük pencere üzerinde yer alan ajurlu mermer levha da dikkate değerdir.

Eski binaların arkasına iç avlulu, iki katlı, büyük bir kare yapı inşa edilmiştir. Bu yapının zemin katında ferah, havadar ve geniş plaklarla döşenmiş yedi tane etüd salonu ve yemekhane yer almaktadır. Birinci katta da yaklaşık 400 yataklı yatakhaneler bulunmaktadır.

Salonlar yüksektir ve pencereleri kısmen ya da tümüyle açılabilir niteliktedir. Yataklarda, kumaşı Karamürsel'den getirilmiş iki şilte, bir yün örtü ve beyaz çarşaflar serilidir. Her şey tertemizdir ve beyaz duvarlara bakmak insana zevk vermektedir.

Okulun sağında Müze'nin yeni pavyonu yükselmektedir. Bu yapının mimarisi daha zengin beziyle okulla zıtlık içindedir. Giriş kapısı ile üstündeki iki pencere mükemmel bir sanatı yansıtmaktadır. Çatı uçları resimlerle süslü, eğrisel bir saçakla uzanmaktadır. Müze cephesinin üst bölümü, Savaş'ı ve Denizcilik'i temsil eden ve ortasında imparatorluk armaları bulunan, dökme demirden iki-trophée'yle süslenmiştir.

Çift kollu anıtsal bir merdiven, 270 metre karelik, 6 m yüksekliğindeki yeni salona çıkmaktadır.

İhlamur ağacından olan tavan, cam göbeği üzerine yaldızlı kovanlardan (voussure) ve boyalı boyunsak silmelerden oluşmaktadır. Salonun uzun kenarı boyunca düzenlenmiş üç kasete, Okul öğrencilerinin yaptığı dövmeler demir avizeler asılacaktır.

Müze eşyası yerleştirilmiş durumdadır. Yeniçeri giysileri uygun kumaşlarla neredeyse tümüyle yeniden yapılmıştır. Eski giysilerde, zamanın ya da böceklerin zarar vermediği bölümlerin korunmasına özen gösterilmiştir. Bu eşsiz koleksiyonun, kendi türünde nasıl bir tarihsel önem taşıdığı bilinmektedir. Bu ünlü müzeyi gezmek istememiş bir tek seyyah bile yoktur.

Çalışmalar, Tarım, Maden ve Orman Bakanı'nca atanmış bir Komisyon tarafından yönetilmiş ve Okul müdürünün başkanlığında, Bakanlık memurlarından oluşmuştur.

Kısa bir süre sonra, Bakanlık'ın taşınacağı yeni binanın yapımına başlanacak, Hipodrom meydanına bakan binanın tamamı ve buna eklenecek iki katlı kanat Bakanlık'a tahsis edilecektir. "

Mektebin bu açılış sırasındaki görünüşü 9 Eylül 1315 (1899) tarihli *Malûmat Dergisi*'nin kapağında yer alan fotoğraftan izlenebilmektedir. Binanın zemin katında Meydana bakan on dükkan

¹⁵ "Sanayi Mektebi Binaları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 6. İstanbul 1994, s. 445b

¹⁶ Haber metinlerinin Fransızca'dan çevirisi için Y. Mimar Deniz Mazlum'a teşekkür ederim.

bulunmaktadır. Batı uçtaki iki dükkan iptal edilerek Yeniçeri Müzesi giriş ve merdiven holü yapılmıştır. Mektebin girişinde iki sütunla öne çıkan küçük bir saçak yer almaktadır; binanın orta kısmı üç, yan kolları iki katlıdır. Giriş aksının en üstünde büyük bir arma görülmektedir. Yeniçeri Müzesi giriş eksenine de bir arma yerleştirilmiştir. Meydan cephesi gerisindeki binaların durumu ve iç düzenlemesi hakkındaki grafik veriler sınırlıdır. Gazetede anlatılanlardan Darüşşifa'ya ikinci kat eklendiği ve bugünkü biçimini aldığı anlaşılmaktadır. Zengin bezemesinden övgüyle söz edilen Yeniçeri Müzesi'nin iç düzenlemesi konusunda renkli bir kartpostal aydınlatıcı olmaktadır (Şekil 10). Kartta eski harflerle "Yeniçeri Kıyafethanesi" olarak anılan binanın iç resminde günümüze ulaşamayan şömine (soba ?) ve avizeler, duvarların bezeme düzeni, sergideki mankenler ve dizilişleri açıkça görülebilmektedir.

Yaklaşık bir yıl sonra, 1 Eylül 1900 tarihinde Bakan Selim Paşa Melhame Tarım, Orman ve Maden Bakanlığı'nın açılışını yapmıştır. Bu konuyla ilgili olarak *Le Moniteur Oriental*'in 4 Eylül 1900 tarihli sayısındaki haber şöyledir:

"*Selim Paşa Melhame, cumartesi günü, bölümündeki tüm memurlarla birlikte, Sultanahmet Meydanı'nın gerisinde inşa edilmiş olan Maden ve Orman Bakanlığı'nın açılışını yapmıştır.*

D'Aronco'nun planlarını hazırladığı ve yapım çalışmalarını yönettiği görkemli bina zengin bir biçimde bezenmiş, Devlet'in yüksek dereceli birçok memuru da yardımlarda bulunmuştur. Açılışa, adet olduğu üzere koçlar kesilmiş, Sultan'ın sağlığı ve huzuru için dualar okunmuştur."

Binaların ikinci açılıştaki durumları 20 Eylül 1900 tarihli *Servet-i Fünun* dergisinin kapağında yer alan fotoğraftan izlenebilmektedir (Şekil 20). Yeniçeri Müzesinde bir değişiklik yoktur. Ana binanın zemin katındaki dükkanlar iptal edilerek, cepheye duvar örülmüş ve binanın üst katındaki ritme uygun biçimde pencereler yerleştirilmiştir. İkinci kat yanlara doğru genişletilmiş; bu alanların Meydan'a bakan kısımları teras olarak değerlendirilmiştir.

Mimar Raimondo D'Aronco ve Birinci Ulusal Mimarlık Akımı

1 Eylül 1900 tarihli *Le Moniteur Oriental*'de Tarım Orman ve Maden Bakanlığı binasının projesinin İtalyan mimar Raimondo D'Aronco tarafından hazırlandığı belirtilmiştir. Zamanında gazetelerde yer alan, ancak günümüze gelinceye kadar unutulmuş bu bilginin yeniden kazanılması, R. D'Aronco üzerine doktora çalışması yapan Carla Varnier'in bu ünlü mimarın eserlerini sıraladığı listede, Yeniçeri Müzesi ve Tarım, Orman ve Maden Bakanlığı'na yer vermesinden hareketle başladığımız bir araştırma sonunda kesinlik kazanmıştır¹⁷. Varnier, D'Aronco'nun ailesine yazdığı bir mektupta değindiği bu yapıları listesine almış; konunun ayrıntılarına eğilmemişti. İstanbul'da daha çok Art Nouveau üslubunda yaptığı eserlerle tanınan D'Aronco'nun gerçekten I. Ulusal Mimari üslubunda çalışmaları olup olmadığının belirlenmesi için D'Aronco'nun doğduğu kent olan Udine Müzesi'ne başvurduk. D'Aronco'nun tüm çizimlerinin devredildiği bu müzenin belgeliğinde, o sırada henüz tam tasnif edilmemiş olan özgün çizimler arasında yaptığımız incelemede Yeniçeri Müzesi'ne ait merdiven babası detayına rastlamamız (Şekil 22), en azından salonun merdiven holünün D'Aronco'nun eseri olduğunu açıklaması bakımından önemli bir başlangıç oldu. Daha sonra Müze yetkililerinin arşivde yaptıkları düzenlemeler sırasında Bakanlık ve Yeniçeri Müzesi ile ilgili başka belgelerin bulunması bu kanıyı pekiştirdi. Özellikle Sultan Ahmet Meydanı'nın güneyindeki tüm alanın R. D'Aronco'nun müdahalesi öncesindeki durumunu gösteren vaziyet planı rölövesinin bulunması hem Sultan Ahmet Külliyesi'nin yok olan Mekel binasının yerinin belirlenmesi, hem de D'Aronco'nun bu alanda yaptığı çalışmaları saptayabilmek açısından çok önemli bir belgedir¹⁸ (Şekil 21). Zemin kattaki mekânların ne olarak kullanıldığının belirtildiği bu vaziyet planı Mekteb-i Sanayi'nin eğitim programı konusunda da ayrıntılı bilgi sağlamaktadır. Vaziyet planına göre D'Aronco konuyu ele aldığı Darüşşifa halâ revaklı ve hücreli düzenini korumaktadır. Girişi bugün de olduğu gibi Meydana açılan iç sokağın sonundadır. Mekteb-i Sanayi yapılırken Kilerin içine yeni taşıyıcılar ve ara kat eklenmiş, bina Mekteb-i

¹⁷ Z. Nayır (Ahunbay), "Raimondo D'Aronco and Ottoman Revivalism", *Atti del Congresso Internazionale di Studi su Raimondo D'Aronco e il suo tempo*, Udine, 1982, s. 135-149.

¹⁸ Belge no: UDINE 4, 36 R.

Sanayi'nin ağaç ve demir deposuna dönüştürülmüştür. Mutfağın kuzeyinde yer alan, dar uzun dik-dörtgen planlı ve bugün mevcut olmayan mekan fırın olarak kullanılmaktadır. Mekel olduğunu düşündüğümüz bu son binanın Süleymaniye Külliyesinde olduğu gibi kubbelerle örtülü bir salon olması mümkündür. Ancak vaziyet planından pencerelerden hangilerinin özgün, hangilerinin sonradan açılmış olduğu anlaşılamamaktadır.

Udine Müzesi arşivinde Bakanlık binasının cephe çizimlerinin¹⁹ ve salon merdiven holüne ait plan, kesit ve görünüşlerin de bulunması, 1894 tarihinden sonra İstanbul'da birçok anıtın restorasyonu ile ilgilenen ve II. Abdülhamit'in saray mimarı olarak birçok önemli yapıyı tasarlayan D'Aronco'nun her iki yapıyla da ilgilendiğini kanıtlamıştır.

SONUÇ

Sonuç olarak yanan İTİA, bugünkü Marmara Üniversitesi binaları içinde dört yapım dönemi gözlenmektedir:

1. İlk dönem 17. yüzyıldır; Sultan Ahmet Külliyesi yapılarına ait çoğu kesme taş işçiliğiyle yapılmış anbarlar ve İmarek Mekeli'ne ait olduğunu düşündüğümüz kesme taş örgülü duvar kalıntıları bu dönemin izleridir.

2. İkinci dönem 1860'larda yapılan Sanat Mektebi'yle ilişkilidir. İlk yapıldığında Mekteb-i Sanayi'nin iki avlulu yapısı, Sultan Ahmet Meydanı'na da cephe vermekteydi. Udine Müzesi arşivinde bulunan vaziyet planı bu dönemdeki düzenlemenin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Okulun Meydana açılan kemerli kapısından Darüşşifa girişine kadar uzanan bir iç sokağın varlığı, bu sokağın doğu kenarı boyunca İmarek yapılarının sıralanması, kapının daha önce de aynı yerde bulunduğunu, ya da daha önceleri var olan bir girişin yerini aldığını düşündürmektedir.

3. Üçüncü dönem 1894 depremi sonrası onarımıyla ilgilidir. 1899 yılındaki açılışta Mekteb-i Sanayi'nin iki katlı Meydan cephesinin değiştirildiği, orta bölümün üç kata yükseltildiği görülmektedir. Yeniçeri Müzesi ayrı bir cephe karakteriyle Meydan'a çıkmıştır. Müzeye giriş sağlamak için iki dükkan yıkılmış, zemin kattaki diğer dükkanlar korunmuştur. Darüşşifa'nın revaklı avlusu iptal edilmiş, buradan alınan iki sütun ve baklavalı başlık Meydan cephesine yapılan yeni giriş saçağını taşımak için kullanılmıştır. Bu sırada iç sokağın sürekliliği kesilmiş; Meydan'a açılan kapı yalnız ana binaya hizmet eder duruma getirilmiş olmalıdır. Ana binanın zemin kat kotu da girişten yükselterek aşağıda bir bodrum olanağı kazanılmıştır. D'Aronco Mekeli yıkarak bu alanı boşaltmış, merdiveni Mekel'in kuzey duvarına yanaştırmıştır. Bu duvarı tuğla örgüyle yükselterek üzerine yerleştirdiği eliptik ve ekrana benzer iki pencere ile merdiven holünü aydınlatmıştır.

4. Zemin kattaki dükkanlar ana binaya katılmıştır. Bodrum kat dükkanların altına da uzatılmış; orta bölümde daha büyük, yanlarda küçük pencerelerle bodrumun Meydan'a bakan kısımlarının aydınlanması ve havalandırması sağlanmıştır.

Bakanlık için eklenen yeni mekanların 1. kat volta döşemeleri yapılırken ikinci anbarın kubbeleri kesilmiş; batıya açılan pencereleri de örülmüştür. Mekel'le ikinci anbar arasında kalan geçitteki ayak da bu sırada yapılmış olmalıdır. Son olarak ana binanın orta eksenine yan kanatlar eklenerek ikinci kat genişletilmiştir. Bu işlem sırasında batı kanadının Sanayi Mektebi avlusuna bakan cephesine iki plastr yapılmıştır.

1900 yılında çekilenlerle yangın öncesinde Meydan'dan çekilen fotoğraflar karşılaştırıldığında, ilk yapımdan 1970'lere kadar geçen süre içinde de binanın ayrıntılarında değişiklikler olduğu gözlenmektedir. Tam belirlenemeyen tarihlerde, Yeniçeri Müzesi ve Bakanlık binasının orta eksenı üzerinde yer alan armalar indirilmiş, portığın ön cephesinde bulunan mermer yazıt levhası tersyüz edilmiş, girişteki saçak yok olmuştur. Ayrıca özgün bacalardan hiçbirı günümüze ulaşmamıştır. Yeniçeri Müzesi'nde de salona giriş duvarı üzerinde yükselen iki bacanın iptal edildiği görülmektedir. İçte ba-

¹⁹ Arşivdeki belge Mekteb-i Sanayi'nin onarım sonrası 1899'da açılışına ait cephe projesidir. D'Aronco'nun Sergi kataloğunda yayınlanan bu çizimde ana binanın Meydan cephesindeki dükkanlar durmaktadır; 2. katın yan kolları henüz yoktur (bkz. *D'Aronco Architetto*, (ed. C. Pirovano), Electa Milano, 1982, s. 84).

caların altına rastlayan noktalara yeni kapılar açılmıştır. Saçakların muhtemelen bağdadi üzerine sıvayla ya da alçıyla yapılmış olan bezemesi de zamanla harap olmuş; 1940'larda yapılan onarımda saçak altları ahşap levhalarla kaplanmıştır²⁰.

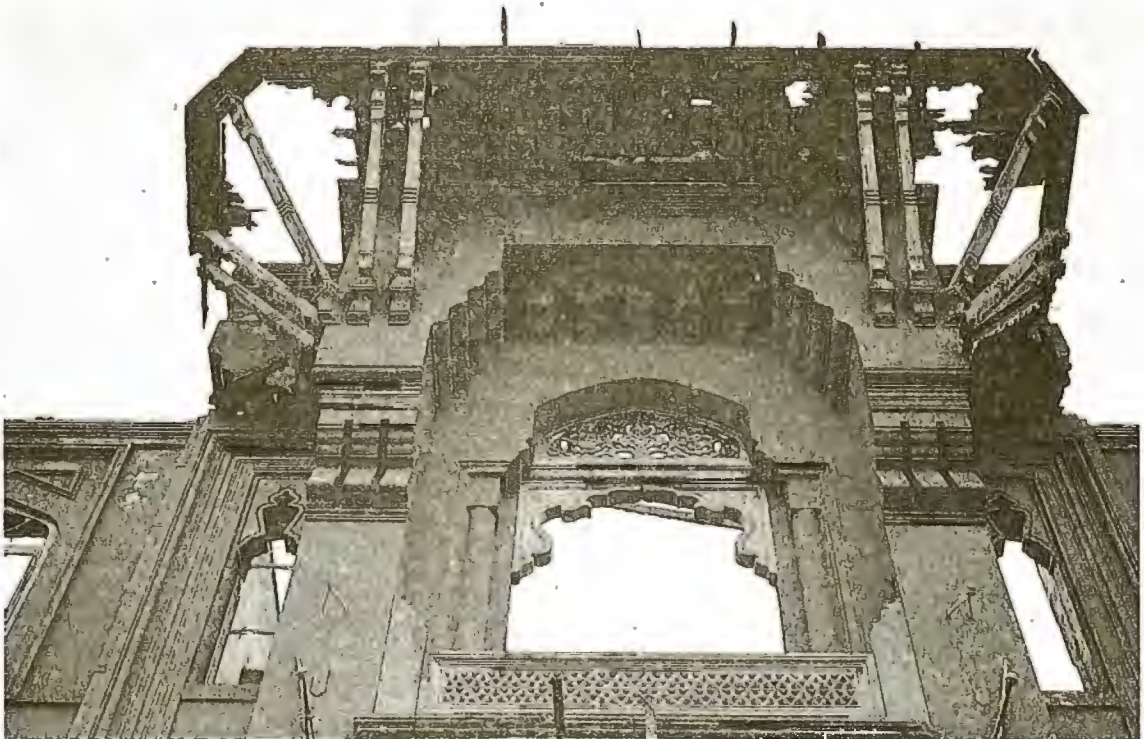
Rektör Sayın Prof. Orhan Oğuz'un iyi niyet ve yoğun çabalarıyla gerçekleşen 1981-1984 restorasyonu sırasında bina içinde açığa çıkarılan tarihi izlerin olabildiğince korunmasına çalışılmıştır. Temeller ve bağlantı kemerleri takviye edilmiş, yanan ahşap döşemelerin yerine betonarme sisteme geçilmesi güvenlik ve yeniden yapım kolaylığı açısından tercih edilmiştir. Yangının götürdüklerini geri getirmek, aynen yapmak bazen veri yetersizliği, bazen de teknik zorluklar nedeniyle olanaksızdı. Yeniçeri Müzesi merdiven holünün çatısının restitüsyonu için 1/20 maket üzerinde çalışıldı ancak köşelerde 3. 5 m kadar konsol çıkan saçığın taşıyıcı sisteminin çözümünde inşaat mühendisinin tercihi çelikle yenileme yönünde oldu. Ne yazık ki uygulamanın denetimi görevi proje müelliflerine verilmedi. Uygulama sırasında üç kez yüklenici değişti; uygulamayı yapanlar binanın önemini, ayrıntılarının anlamını kavramadan çalıştılar. Bu olumsuzluklar sonuca da yansdı; yanlışlıklar yapıldı. Bu uygulama bize ön araştırmasını, projesini hazırladığımız bir yapının uygulamasını başkalarına bırakmanın hatalı olduğu gösterdi. Bu uyarıyı restorasyonla uğraşan meslekdaşlara yaymakta yarar görüyoruz. İşin başarısı açısından, yalnız restorasyon projesini yapmakla yetinmeyiniz; uygulamayı da üstlenme konusunda ısrar ediniz.

Sultan Ahmet Külliyesi'nin Darüşşifa ve İmaret binalarına ilişkin bazı yeni düşüncelerin gelişmesine olanak veren bu araştırmanın çevrede yapılacak başka kazı ve henüz değerlendirilmemiş belgelerle geliştirilebileceğini umuyoruz.

²⁰ Bu bilgi sözlü olarak merhum Mustafa Akarçay'dan alınmıştır.

1. İTİA'nın yangın sonrası genel görünümü (Hürriyet Gazetesi Arşivi, 1977).

2. Ana bina giriş saçağının yangın sonrasındaki durumu (1978).

3. Yangın sonrasında ana binanın orta kat koridorundan bir görünüş (İstanbul 1 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi, 1978).

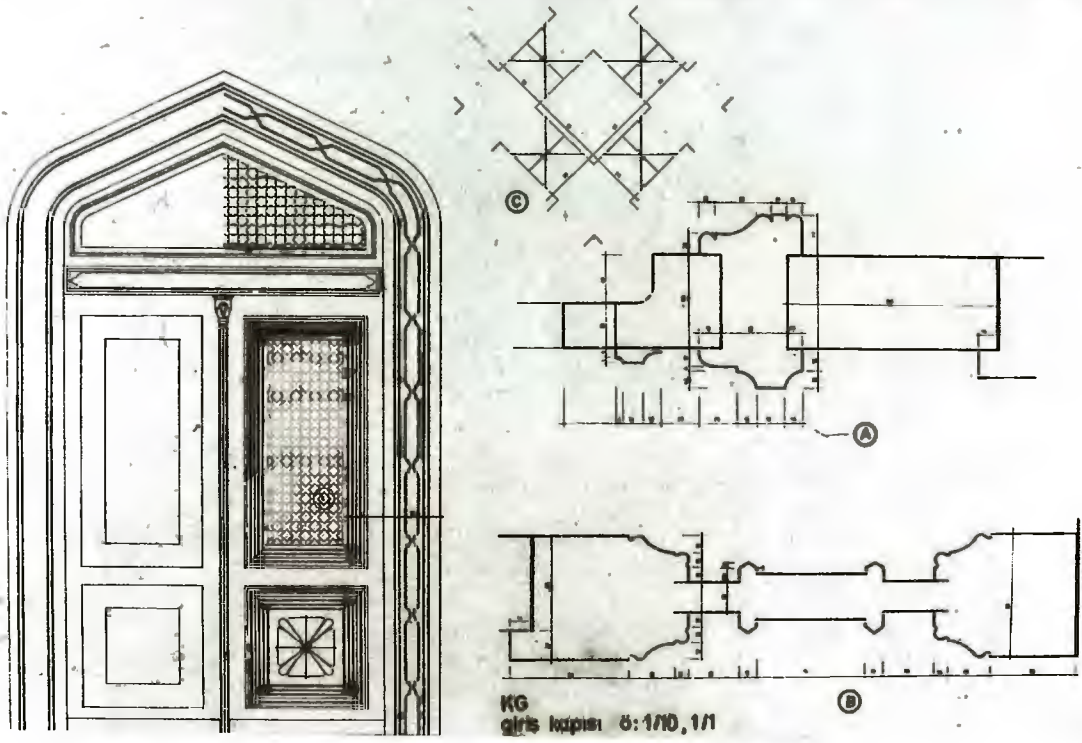
4. Ana binanın 2. kat balkonunun gerisinden ayrıntı: yangın sırasında açığa çıkan demir bağlantı çubukları (1979).

5. Toplantı Salonu Meydan cephesinin yangın sonrası durumu (İstanbul 1 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi, 1978).

6. Toplantı Salonu merdiven holü tavanının yangın sonrasındaki durumu (İstanbul 1 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi, 1978).

7. Ana bina kapısı : 1/10 ölçekli rölöve.

8. Yangından geriye kalabilen bir sıva üstü bezeme parçası (1979).

9. Toplantı Salonu'nun kademeler kaldırıldıktan sonraki durumu (C.Birol, M. Pehlivanoğlu 1979).

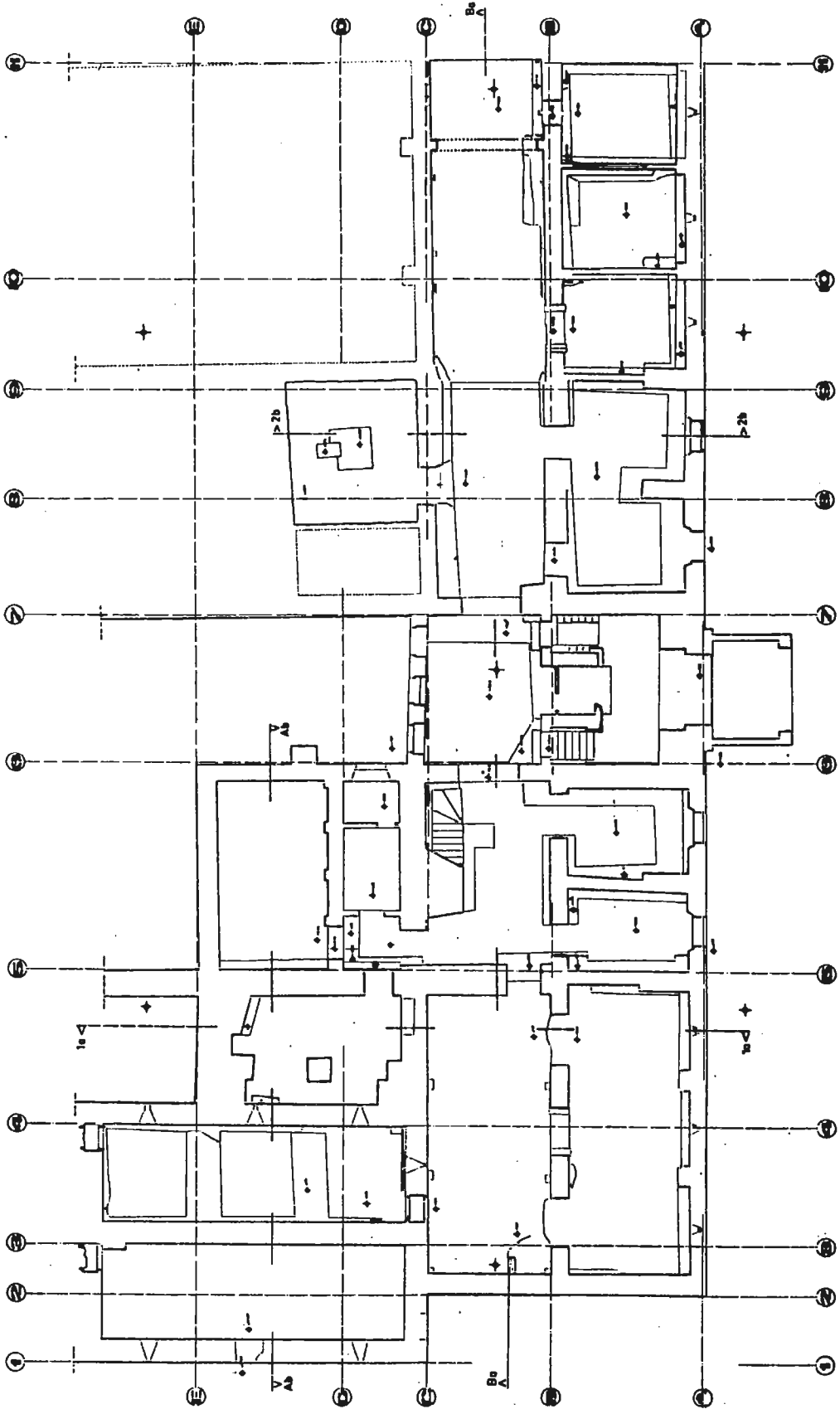
10. Yeniçeri Müzesine ait bir kartpostal.

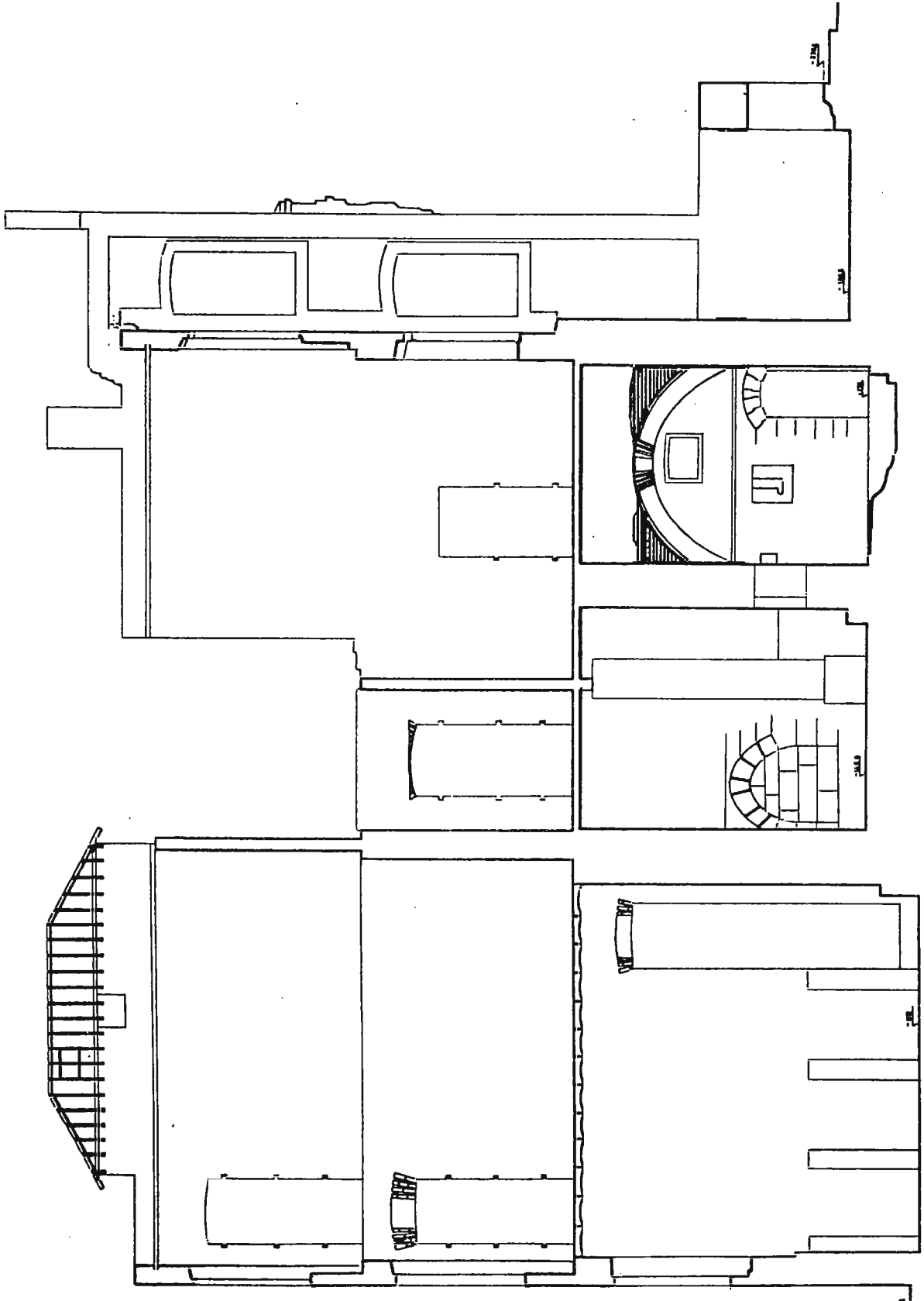
11. Hilair'in Sultan Ahmet Meydanı gravüründen bir ayrıntı.

12. Ana bina geniş holünden geçen kesit: doğu duvarında sıva altından çıkan almalı örgü 1. kata kadar yükselmektedir.

13. Bodrum kat planı.

14. Ana binanın güney kesiminden geçen kesit.

15. Giriş katı: doğu koridorunun kesme taş örgülü güney duvarı üzerinde merdiven izi ve eliptik pencere (C.Birol, M. Pehlivanoglu 1979).

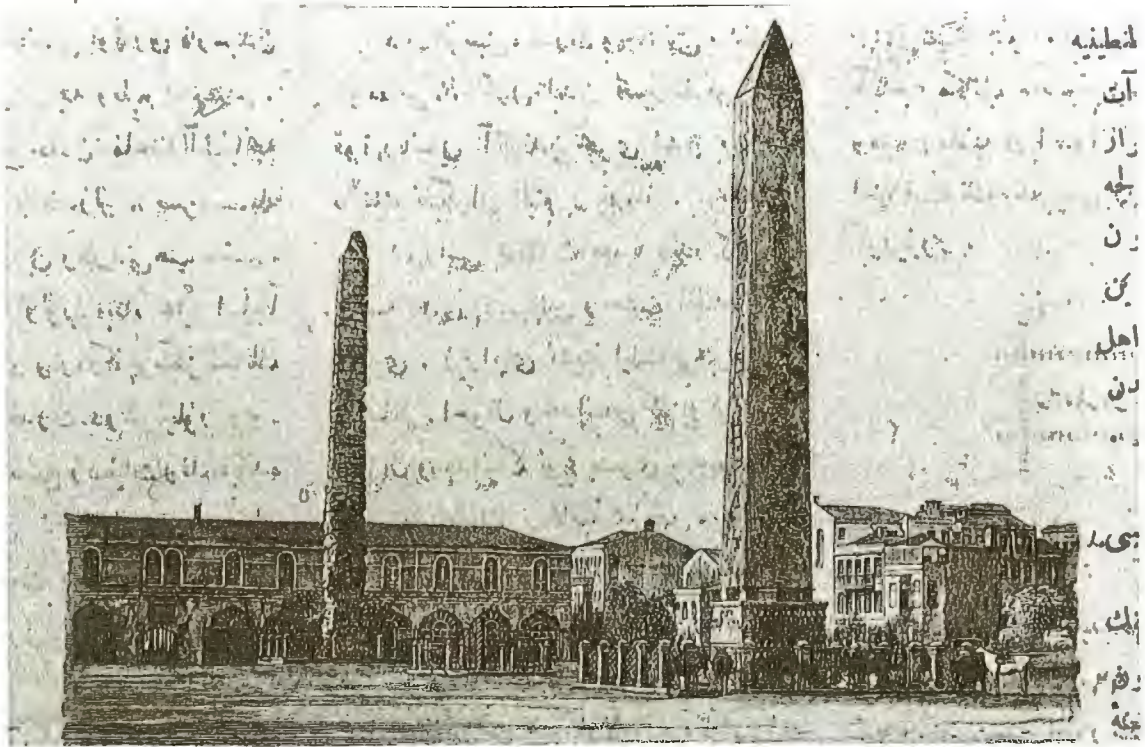
16. Bodrum katta kesme taş duvar içine sonradan açılmış kapı.

17. Zemin kat: yangın sonrasında ana binanın kuzey duvarının iç kısmında açığa çıkan tuğla kemer izleri (C. Birol, M. Pehlivanoglu 1979).

18. İkinci katta yangın sonrası açığa çıkan saçak profili (1979).

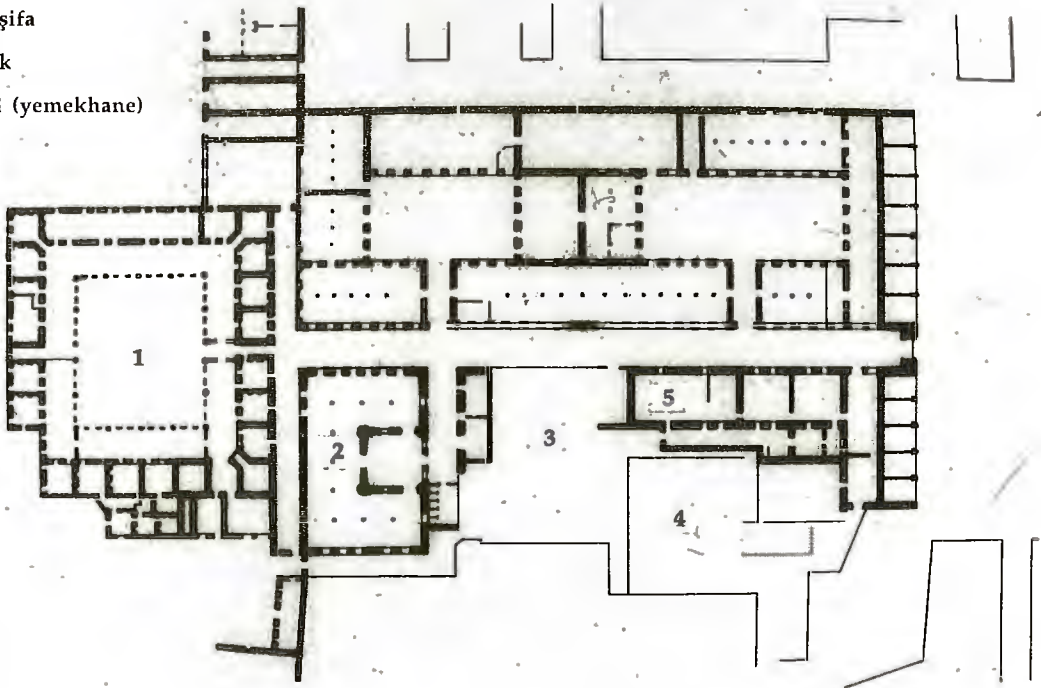

19. 19. yüzyıl sonunda Mekteb-i Sanayi'nin Sultan Ahmet Meydanı'ndan görünüşü (Prof. Metin Sözen Arşivi).

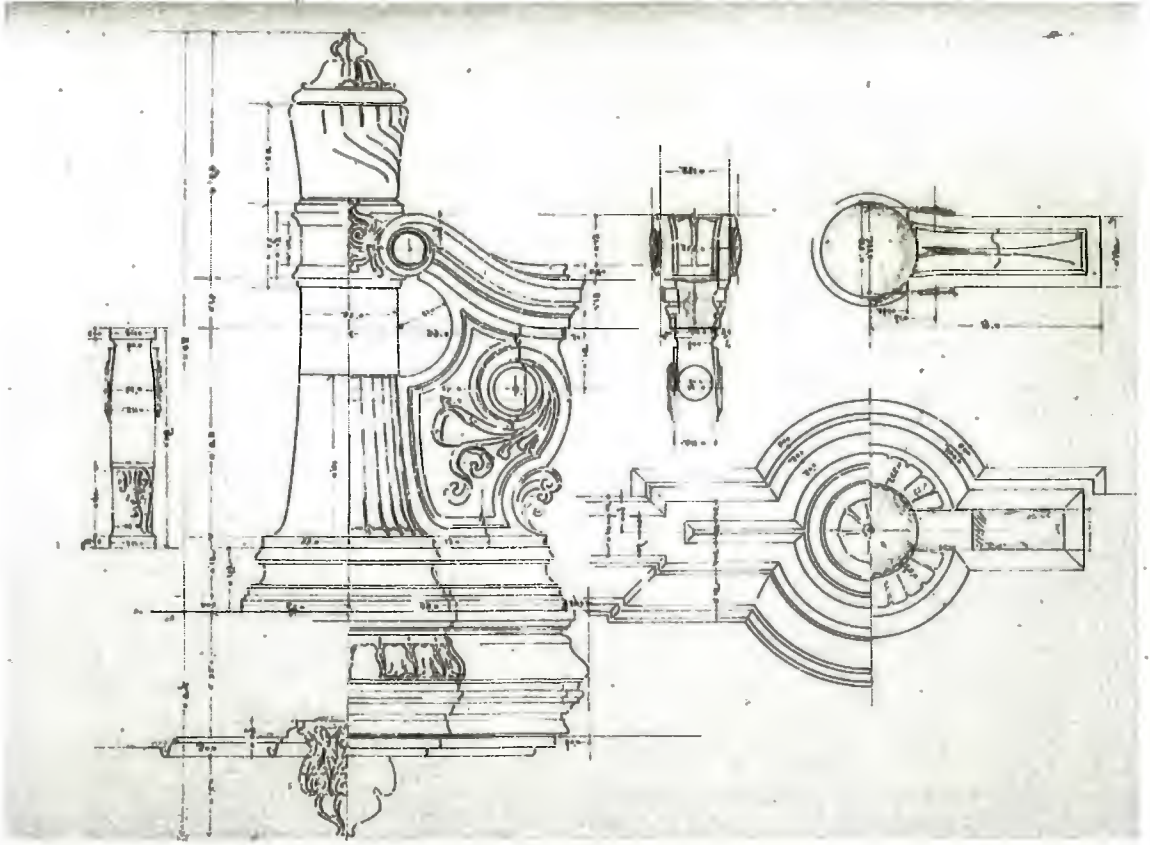

20. Mekteb-i Sanayi'nin Tarım Orman ve Maden Bakanlığına dönüştürüldükten sonraki görünüşü (20 Eylül 1900 tarihli *Servet-i Fünun* Dergisi).

1. Darüşşifa
2. Kiler
3. Mutfak
4. Fırın
5. Mektep (yemekhane)

21. Raimondo D' Aronco müdahalesi öncesinde Mekteb-i Sanayi'nin genel yerleşme planı (Udine Çağdaş Sanat Müzesi Arşivi).

22. Yeniçeri Müzesi Merdiven babasına ait özgün çizim (Udine Çağdaş Sanat Müzesi Arşivi).

23. Yeniçeri Müzesi merdiven sahanlığının yangın sonrası durumu (İstanbul 1 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi, 1978).

1. Türk Musikisi Güfteler Antolojisi. Cilt I-II, 1981. Etem Ruhi Üngör.
 2. Kilim, Cicim, Zili, Sumak - Türk Düz Dokuma Yaygılar. Belkıs Balpınar-Acar.
 3. Kilim, Cicim, Zili, Sumak. Türkische Flachgewebe. Belkıs Balpınar-Acar. (İngilizce).
 4. Kilim, Cicim, Zili, Sumak. Turkish Flatweaves. Belkıs Balpınar-Acar. (Almanca).
 5. Atatürk ve Pietro Canonica, Eserleri ve Türkiye Seyahatnâmesi ile Atatürk'e Dair Hatıraları. S. Eyice.
 6. İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul. E. Ç. Kömürçüyan, Çev., H.D. Andriasyan.
 7. Türk Halı Sanatının Bin Yılı.. Prof. Dr. Oktay Aslanapa.
 8. One Thousand Years of Turkish Carpets. Prof. Dr. Oktay Aslanapa, Çev. William A. Edmonds.
 9. Kilimler. Türk ve İslam Eserleri Müzesi. Nazan Ölçer.
 10. Kilims. Museum of Turkish and Islamic Art, Nazan Ölçer, Çeviren: William A. Edmonds.
 11. Kilims. Museum für Türkische und Islamische Kunst. Nazan Ölçer. Çev. Ingrid Iren.
 12. Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İşkânı.. Prof. Dr. Cengiz Orhonlu, İstanbul 1987.
 13. Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı. Prof. Dr. Cengiz Orhonlu. I. hamur.
 14. Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı. Prof. Dr. Cengiz Orhonlu. III. hamur.
 15. Akdeniz ve Akdeniz Dünyası. 1. Cilt. Prof. Dr. Fernand Braudel, I. Hamur. 525 s.
 16. Akdeniz ve Akdeniz Dünyası. 2. Cilt. Prof. Dr. Fernand Braudel, I. Hamur.
 17. Akdeniz ve Akdeniz Dünyası. 2. Cilt. Prof. Dr. Fernand Braudel, Çev. M. A. Kılıçbay. 3. H.
 18. Süleymaniye Camii.. Doç. Dr. Tanju Cantay.
 19. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilatı. Dr. Halime Doğru.
 20. Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklaması. Çev. Osman Keskiöğlu.
 21. Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı. İsmail Hakkı İzmirli, 632 Sayfa. Şamua Kağıt.
 22. Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı. İsmail Hakkı İzmirli, 632 Sayfa. Kağıt, I. Hamur kağıt.
 23. 13. Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler. 1-2 Cilt. E. Kemal Eyüboğlu.
 24. Anadolu Selçuklu Mimarisinde Yazının Dekoratif Eleman Olarak Kullanılışı.. Prof. Dr. Metin Şahinoğlu.
 25. Büyülü Divan. 18. Yüzyıl Fransa'sında Türkler ve Türk Dünyası. Dr. Hélène Desmet-Gregoire.
 26. XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat. Prof. Dr. Robert Mantran. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay.
 27. Akabi Hikayesi. İlk Türkçe Roman. (1851). Vartan Paşa. Hazırlayan: Prof. Dr. Andreas Tietze.
 28. Es war einmal, es war keinmal. Türkische volksmärchen. Barbara Pfliegerl.
 29. James Robertson: pioneer of photography in the Ottoman Empire. Bahattin Öztuncay.
 30. Tanzimat ve Bulgar Meselesi. *Doktora Tezi'nin 50. Yılı*. Prof. Dr. Halil İnalçık.
 31. Osmanlı İmparatorluğu. Toplum ve Ekonomi. Prof. Dr. Halil İnalçık.
 32. Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları. Prof. Dr. Şinasi Tekin.
 33. Balkanlar. İstanbul 1993, Araştırma ve Makaleler.
 34. Boğaziçi ve İstanbul. (19. Yüzyıl sonu) Ph. A. Dethier. Çeviren: Ümit Öztürk.
 35. Rumeli Demiryolları. Dr. Vahdettin Engin.
 36. Tanzimat Döneminde Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856). Dr. Ali Akyıldız.
 37. Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Kılavuz (1919-1993). E. Büyükelçi İsmail Soysal.
 38. Anadolu İslahâtı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899). Dr. Ali Karaca.
 39. 18. Yüzyılın Sonunda İstanbul'un Tasviri. Cosimo Comidas De Carbognano. Çev. E. Özbayoğlu.
 40. Türkiye'de Avusturyalı Sanat Tarihçileri ve Sanatkarlar. Prof. Dr. Oktay Aslanapa.
 41. A. Süheyl Ünver. Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri. 1898-1986. Prof. Dr. Ahmed Güner Sayar.
 42. A. Süheyl Ünver. Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri. 1898-1986. Prof. Dr. Ahmed Güner Sayar. Ciltli.
 43. Eyyûbi Efendi Kanunnâmesi. Prof. Dr. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1994, 128 Sayfa.
 44. Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat ve Devlet). Prof. Dr. Sencer Divitçioğlu.
 45. Kaşgar ve Ötesi, Gezi Notları, Anılar ve Düşünceler. Muzaffer Maden.
 46. Hicaz Demiryolu. Dr. Ufuk Gülsoy.
 47. La Découverte de la Cappadoce. Au dix-neuvième siècle. I. Anagnostakis-Evangelia Balta. Çev. Bruno Dulibine.
 48. Balkans: a mirror of the new international order. Günay Göksu Özdoğan-Profl. Dr. Kemâlî Saybaşılı.
 49. The Turkish 'Hayat' House. Prof. Doğan Kuban.
 50. Türk 'Hayat'lı Evi.. Prof. Doğan Kuban.
 51. The Seismicity of Turkey and adjacent areas. A historical review, 1500-1800. N. N. Ambraseys & C. F. Finkel.
 52. Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi. Prof. Dr. Kemal Beydilli.
 53. Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri.. Dr. Ali Akyıldız.
 54. Prof. Doğan Kuban'a Armağan. Haz. Z. Ahunbay- Deniz Mazlum - Kutgün Eyyüpgiller
- 1996-1998 Yılında Yayınlanacak Kitapların Listesi
55. Osmanlı İmparatorluğu. Toplum Ve Ekonomi. Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler. Cilt II.. Prof. Dr. Halil İnalçık.
 56. Ottoman Empire. Essays on Ottoman historiography, economy and society. Prof. Dr. Halil İnalçık.
 57. Viyana Bozgun Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı.. Prof. Dr. Halil İnalçık.
 58. Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı. Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu.
 59. Tarihte Boğaziçi ve Haliç. Prof. Dr. Semâvi Eyice.
 60. Osmanlı Derviş Kıyafetleri.. Prof. Dr. Nurhan Atasoy.
 61. Ottoman Dervish Costumes. Nurhan Atasoy. (İngilizce).
 62. Anadolu Türk-Mimarisinin Kaynak ve Sorunları. Prof. Doğan Kuban.
 63. Mimar Sinan'ın Tasarım ve Çizim Esasları.. Tanju Cantay.
 64. İstanbul'un Tarihî Topografyası ve Eski Eserleri (16. Yüzyıl). Pierre Gilles. Çev: Prof. Dr. Erendiz Özbayoğlu.
 65. İstanbul Boğazı (16. Yüzyıl). Pierre Gilles. Latince Aslından Çeviren: Prof. Dr. Erendiz Özbayoğlu.
 66. Boğaziçi Sayfıyeleri (18. Yüzyıl). G. V. İnciyan. Yayına Hazırlayan: Orhan Duru.
 67. Manisa Yahudileri: Bir Gayrimüslim Topluluğun Sosyal ve Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Deneme. Prof. Dr. F. Emecen.
 68. Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1300-1914). H. İnalçık-D. Quataert. Çev.: Halil Berktaş.
 69. The Egyptian Question, 1831-1841. M. H. Kutluoğlu.
 70. Prof. Halil İnalçık'a Armağan. Eds. N. Göyünç-J. L. Bacqué-Grammont-Ö. Ergenç.
 71. Cüneyt Ölçer'e Armağan. Haz. N. Ölçer.
 72. Land an der Grenze. Osmanische Verwaltung im heutigen türkisch-syrisch-irakischen Grenzgebiet im 16. Jahrhundert. Nejat Göyünç-Wolf-Dieter Hütteroth.
 72. Osmanlı Panayırıları. (18-19. Yüzyıl). Ömer Şen.
 73. Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu. Sencer Divitçioğlu.
 74. The First European Permanent Ottoman-Turkish Embassy . The Embassy of Yusuf Ağalı Efendi to London (1793-97). Mehmed Alaaddin Yalçınkaya.
 75. Abdülhak Molla ve Tarih-i Livâ'sı.. Mehmet Yıldız.
 76. XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı.. Ahmet Nezihi Turan.

Prof. Doğan Kuban, 8 Nisan 1926'da babası Albay Bahattin Kuban'ın Fransız Harp Akademisi'nde öğrenim görmek için bulunduğu Paris'te doğmuştur. Ankara Gazi Lisesinden mezun olduktan sonra İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesine girmiş ve 1949 da Yüksek Mühendis Mimar diploması almıştır. Askerlik görevini tamamladıktan sonra İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Rölöve Kürsüsü'ne asistan olarak atanmış ve akademik yaşamının bundan sonraki yıllarını aynı fakültede geçirmiştir. Kuban'ın ilk bilimsel çalışması Paolo Verzone'nin danışmanlığında tamamladığı *Osmanlı Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme* konulu yeterlik tezidir. 1954 yılında *Osmanlı Dini Mimarisi'nde İç Mekan Teşekkülü-Rönesans'la Bir Mukayese* adlı teziyle doçent olmuştur.

1962 yılında Fulbright bursu ile ABD'de Michigan Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nde konuk öğretim üyesi olarak ders vermiş, 1963 yılında Harvard Üniversitesi'nden burs alarak Washington'da Dumbarton Oaks Bizans Araştırmaları Merkezi'nde bir yıl süreyle Anadolu'daki Hristiyan Yapıları Kataloğu üzerinde çalışmıştır. 1964'de yurda dönen Kuban, 1965'de *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları* adlı çalışmasıyla profesör olmuştur.

Doçentliğinden başlayarak emekli olduğu 8 Nisan 1993 tarihine kadar geçen süre içinde sırasıyla İTÜ Mimarlık Tarihi ve Rölöve Kürsüsü, Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Kürsüsü, daha sonra Restorasyon Anabilim Dalı Başkanı olan Kuban, 1971-77 yılları arasında İTÜ Senatosu üyesi olmuş, 1974-77 yıllarında da İTÜ Mimarlık Fakültesi dekanlığı yapmıştır.

1990 yılında "*TMMOB Mimarlar Odası Mesleğe Katkı*" ödülünü alan Prof. Kuban'a aynı yıl Kültür Bakanlığı tarafından da "*Kültürel Mirasın Korunmasına Hizmet Ödülü*" verilmiştir. Prof. Doğan Kuban, yine 1990 yılında "*İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Enstitü Muhabir Üyeliği*"ne, 1994 yılında da "*Amerikan Mimarlar Enstitüsü Şeref Üyeliği*"ne seçilmiştir.

Türkiye'de mimarlık tarihi, restorasyon ve kentsel koruma konularındaki öncü yayınları, yetiştirdiği bilim adamları ve kurumlaşma çalışmaları ile değerli hizmetler veren Prof. Doğan Kuban'ın bir çok eseri uzun yıllar önce yazılmalarına karşın, hala tazedir ve aranılır yapıtlar olma niteliklerini korumaktadır. Prof. Kuban, bilimsel çalışmalarının yanısıra İstanbul ve İstanbul dışında bir çok anıt ve tarihi kentin korunması için uğraş vermiştir.

Halen İ. T. Ü. Mimarlık Fakültesi Restorasyon Anabilim Dalı lisansüstü programında dersler veren Prof. Doğan Kuban, Sabiha Kuban'la evlidir ve iki çocukları vardır.